This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

Verder vragen we u het volgende:

+ *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.

+ *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.

+ *Laat de eigendomsverklaring staan* Het “watermerk” van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.

+ *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via `http://books.google.com`

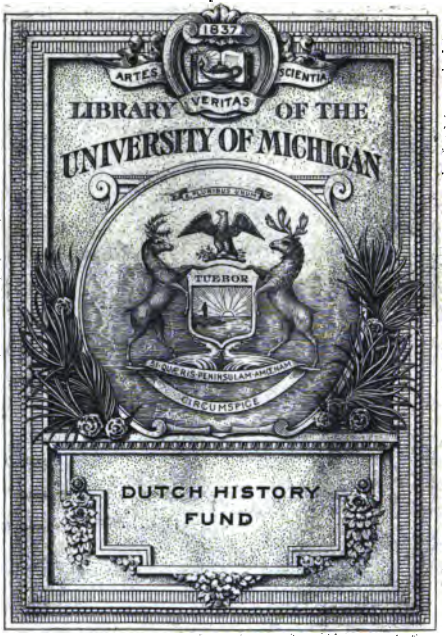
1837
ARTES
VERITAS
SCIENTIA
LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF MICHIGAN
TUEBOR
DUTCH HISTORY
FUND

VADERLANDSCHE LETTER-OEFENINGEN,

BEHELZENDE

OORDEELKUNDIGE BERIGTEN

VAN

DE WERKEN DER BESTE SCHRYVEREN,

NAUWKEURIGE GEDAGTEN

OVER

VERSCHEIDENE ONDERWERPEN;

BENEVENS

VRYMOEDIGE

AANMERKINGEN

OVER

NEDERDUITSCHE WERKEN EN SCHRIFTEN,

die dagelyks in ons Vaderland uitkomen.

MET PLAATEN.

EERSTE DEELS, TWEEDE STUK.

Te AMSTERDAM,

By A. VANDER KROE.

MDCCLXI.

De proef-ondervindelyke Natuurkunde, volgens het beloop der Natuurkundige Leſſen, door Proefneemingen beveſtigd, tot opheldering van allerley dagelyks voorkomende zaaken; door den Heer Abt NOLLET, *Lid van de Koninklyke Akademie der Weetenſchappen van Parys, en van de Koninklyke Societeit van Londen.* Uit het Fransch vertaald. Tweede Deel, eerſte ſtukje. Te Amſterdam, by *K. van Tongerlo* MDCCLIX. behalve den korten Inhoud enz. 450 bladzyden in octavo.

DE Heer Abt *Nollet* in zyne derde en vierde Les, die we onlangs nagegaan hebben, gehandeld hebbende over *de beweeging der lichaamen*, en wel byzonder over *de enkelde beweeging*, agtervolgt, met den aanvang van dit tweede deel, zyn onderwerp, en ontvouwt ons in de vyfde Les, die tweeledig is, *de t'zamengeſtelde beweeging en middelpuntskragten.*

t'Zamengeſtelde beweeging noemt men de beweeging van een lichaam, 't welk door meer dan éene oorzaak, door verſcheidene *beweegkragten*, die allen volgens verſchillende loopſtreeken werken, in beweeging gebragt wordt: en deeze heeft ook, gelyk de enkelde beweeging, haare byzondere wetten, die egter allen tot deeze éene gebragt konnen worden.

Wanneer een lichaam door verſcheidene beweegkragten, die op eenen zelfden tyd en volgens verſchillende loopſtreeken werken, in beweeging gebragt

Dutch Lit.
Nijhoff
10-3-24
10642

wordt, blyft het of in evenwigt, of het neemt eene beweeging aan, die in ſnelheid zich ſchikt naar de evenredigheid van 't vermogen, waar in die beweegkragten tot elkander ſtaan, en volgt eene loopſtreek, welke juiſt de middelſtreek is tuſſchen de loopſtreeken der beweegkragten, die ze gehoorzaamt.

Als twee beweegkragten ten zelfden tyde op een zelfde lichaam werken, is in deeze gevallen haare werking of rechtdraads ſtrydig, of haare loopſtreeken maaken met elkanderen eenen hoek: want zo haare loopſtreeken zich met elkanderen vereenigden, zouden ze ſlegts eene enkelde beweeging uitleveren, wier ſnelheid het uitwerkſel zyn zou van 't vermogen van twee beweegkragten; als uit het voorgezegde van de enkelde beweeging is af te leiden. —— Als nu in 't eerſte geval de rechtdraads tegen elkander aan werkende kragten van een gelyk vermogen zyn, zo blyft het lichaam, waar op ze werken, in evenwigt, en verandert niet van plaats: doch zyn die kragten ongelyk in vermogen, dan gehoorzaamt het lichaam de ſterkſte van de twee, naar geraade van 't verſchil van beider vermogen. —— Maar in 't laatſte geval, als deeze beweegkragten met elkanderen eenen hoek maaken, dan ontſtaat 'er eene beweeging uit, die, zo in ſnelheid als in loopſtreek, t'zamengeſteld is; welke beiden afgemeeten worden door middel van de *Hoeklyn van 't raam*, wiens zyden de vermogens en loopſtreeken der beweegkragten uitdrukken, en de evenredigheid toonen, waar in die twee beweegkragten tot elkander ſtaan: waar uit volgt, dat de ſnelheid der t'zamengeſtelde beweeginge altoos minder is, dan de ſom der twee ſnelheden, die dezelve te wege bragt; en dat de loopſtreek der t'zamen-

mengeſtelde beweeginge korter wordt, naar maate dat de loopſtreeken der beweegkragten eenen min ſcherpen hoek met elkanderen maaken. Als de ſtreekhoek van die twee beweegkragten een rechte hoek is, zo oefent ieder van haar afzonderlyk haare kragt op het lichaam, en de eene doet de andere noch voor noch nadeel: maar is die hoek ſtomp, dan belemmeren ze elkanders werking, en vernietigen wederzyds een deel der kragt; daar ze in tegendeel, als die hoek ſcherp is, elkander helpen, waar door 't vermogen der beweegkragt vermeerderd wordt. De bovengemelde *Hoeklyn van 't raam* toont ook tevens de loopſtreek der t'zamengeſtelde beweeginge aan; nademaal dezelve noit even ver van weerskanten van de beweegkragten verwyderd blyft, dan alleen, wanneer die gelyk in vermogen zyn; en zich het meeſt neigt na de ſterkſte der twee beweegkragten, als die ongelyk in vermogen zyn. — Op deeze gronden kan men, den hoek van de loopſtreek der beweegkragten, en de grootte van haar vermogen weetende, ook gereedlyk ontdekken wat uitwerkſel zy op het bewoogene lichaam te wege zullen brengen, den graad naamlyk van ſnelheid dien het verkrygen, en den weg dien 't houden zal: en zo ook, het uitwerkſel van twee beweegkragten, de ſtreek van werking en grootte van vermogen van éene dier twee beweegkragten bekend zynde, opmaaken het vermogen en de ſtreek der andere beweegkragt. — Het tot dus ver gezegde is betrekkelyk tot de werking van verſcheidene beweegkragten, die beſtendig in de zelfde evenredigheid tot elkander blyven; nu heeft men nog agt te geeven op de t'zamengeſtelde beweeging, met veranderen-

de evenredigheden; als by voorbeeld van twee beweegkragten, die op den zelfden tyd werken, de ééne allenskens ſterker of zwakker wordt. De evenredigheid der beweegkragten dezelfde blyvende, zo geſchiedt de beweeging in eene rechte lyn; maar 't is ganſch anders met de zaak gelegen, als die evenredigheid verandert; dan geſchiedt ze in eene kromme lyn: het uitwerkſel van ieder oneindig klein tydſtip is wel eene rechte lyn, die het lichaam, volgens het voorgezegde, altoos beſchryft; maar elk van die rechte lynen heeft haare byzondere ſtreek, naar de weezenlyke geſteltenis der beweegkragten op dien tyd; van waar, uit de aaneenſchakeling dier kleine hoeklynen, eene kromme lyn gebooren wordt, die, naar maate van de evenredigheid der beweegende kragten, verandert: gelyk dit alles ten duidelykſte door proeven beveſtigd wordt, zo ten aanzien van de blyvende, als de allenskens veranderende evenredigheid.

Deeze veranderende evenredigheid kan niet alleen plaats hebben, ten opzigt van de hoeveelheid van vermogen, waar van we zo even ſpraken, maar ook met betrekking tot de loopſtreek der beweegende kragten; het welk ons, in de beſchouwing der t'zamengeſtelde beweeginge, ook daar op agt moet doen ſlaan. De evenredigheid en de loopſtreek der beweegkragten dezelfde blyvende, zo blyft ook de loopſtreek van de t'zamengeſtelde beweeging in dezelfde rechte lyn; maar als de loopſtreek van ééne der beweegkragten ſlegts verandert, zo ondergaat de t'zamengeſtelde beweeging eene nieuwe t'zamenſtelling; en deeze kringswyze voortgaande, zo volgt, by manier van aaneenſchakeling der klei-

kleine rechte lynen, die telkens van loopſtreek veranderen, dat het bewoogene lichaam eene kromme lyn, en eindelyk eenen Cirkel beſchryft: het welk plaats heeft in de beweeging van eenen werpſlinger, en alle andere lichaamen, die men aan 't einde van een touw laat omdraijen. In zodanige gevallen doet het omgedraide lichaam onophoudelyk poogingen om langs de eene of de andere van die kleine rechte lyntjes, die men *raaklynen* noemt, te ontſnappen, dat is, tragt zich te verwyderen van het middelpunt der kringswyze beweeginge; en wanneer die pooging geen uitwerking heeft, zo ontſtaat zulks uit rede, dat dit lichaam door eene tegenſtrydige kragt vaſt gehouden, en na dat middelpunt getrokken of gedreeven wordt: en deeze twee ſtrydig werkende kragten, die de kringswyze beweeging veroorzaaken, geeft men den naam van *Middelpuntskragten*, en noemt ze onderſcheidshalve de *Middelpuntzoekende* en de *Middelpuntſchuwende* kragt. —— Deeze *Middelpuntskragten*, die rechtdraads ſtrydig tegen elkander werken, hebben plaats in alle ſoorten van ſtoffen, 't zy vaſte, 't zy vloeibaare lichaamen, zo dikwils als derzelver beweeging in eene kromme lyn geſchiedt. In 't berekenen der middelpuntſchuwende kragt, heeft men, even als in dat der beweeginge zelve, te letten op den inhoud en de ſnelheid der lichaamen; en om de ſnelheid van een draijend lichaam te weeten heeft men na te gaan de uitgeſtrektheid van deszelfs *omloop*, en de mindere of meerdere langduurigheid van deszelfs *omloopstyd*; zo dat men, om de middelpuntſchuwende kragten van twee lichaamen met elkanderen te vergelyken, in aanmerking moet neemen, derzelver inhoud, middelpunts af-

ſtand, en omloopstyd. Door deeze middelpuntſchuwende kragt poogt het omwentelende lichaam zich van het middelpunt te verwyderen; doch het wordt aan de andere zyde in zynen kring gehouden, door eene middelpuntzoekende kragt, wier beſtaan en werking alle philoſophen erkennen, ſchoon zy over de natuur van derzelver oorzaak zeer verſchillend denken. Deeze middelpuntzoekende kragt kan de middelpuntſchuwende kragt gelyk zyn; en dan zal het omwentelende lichaam beſtendig eenen Cirkel beſchryven; maar deeze middelpuntskragten konnen ook onderſcheidene evenredigheden ten opzigte van elkander aanneemen, daar in beſtendig blyven, of veranderen; en dit brengt te wegen, dat het omwentelende lichaam onderſcheidene kromme lynen beſchryft, zich in een langrond beweegt, of langs eene ſlanglyn na het middelpunt loopt, naar maate van de evenredigheid, beſtendigheid of veranderlykheid der middelpuntskragten. Deeze werkingen der middelpuntskragten zyn uit verſcheidene proeven blykbaar; onder welke 'er ook gevonden worden, die ons tevens doen zien, dat de middelpuntzoekende kragt van de eene ſtof het uitwerkſel kan zyn van de middelpuntſchuwende kragt van eene andere, die met of rondsom dezelve gedraid of bewoogen wordt; het zy ter oorzaake van de grooter hoeveelheid van ſtof, of uit rede van den meerder graad van ſnelheid; waar door het eene lichaam voor de middelpuntſchuwende kragt van 't andere wyken moet, of door het zelve nedergeſtooten wordt. Op dit grondbeginſel heeft *Deſcartes* de middelpuntzoekende kragt, die men *Zwaarte* noemt, door de regels en werking der *Weegkunde*, getragt te verklaa-

klaaren, met te vooronderſtellen, dat 'er rondſom onzen aardkloot eene draikolk was van zeer fyne ſtof, wier ſnelheid zeer groot zou zyn: doch dit gevoelen wordt, op een nauwkeurig onderzoek, met regt als ongegrond verworpen; en men moet zeggen, dat alle tot dus ver gemaakte vooronderſtellingen en proefneemingen geen voldoende reden verleenen, waarom de ondermaanſche lichaamen die neiging hebben, dat ze zich na het middelpunt der aarde begeeven: het welk onzen voorzigtigen Leermeeſter in zyne volgende les, *over de zwaarte der lichaamen*, ook doet afzien van eenige bepaaling van de oorzaak der zwaarte ter neder te ſtellen, en zich alleen ophouden met de verſchynſelen, door eenige merkwaardige voorſtellen des aangaande met proefneemingen op te helderen en te ſtaaven.

Deeze volgende of zesde les heeft weder twee afdeelingen, gaande eerſt *over de verſchynſelen, waar in de zwaarte alleen op het lichaam werkt; en dan over de verſchynſelen, waar in de beweeging uit de zwaarte, en uit eenige andere kragt is t'zamengeſteld.*

Men moet in deezen de uitdrukking van *zwaarte* niet verwarren met die van *gewigt*. *Zwaarte* betekent eigenlyk die kragt, waar door de lichaamen neigen om te daalen, en die hen eenen zekeren weg van boven na om laag in eenen gegeeven tyd doet afloopen en vallen: door *Gewigt* verſtaat men de ſom, het getal, der zwaare deelen, die onder eenen zelfden omtrek begreepen zyn: het gewigt van een lichaam vermeerdert naar maate van het getal der deelen; maar de zwaarte, ieder deel, zonder onderſcheid, eenparig toekomende, blyft dezelfde, het zy dat

die deelen met elkanderen vereenigd of van een geſcheiden zyn: doch als men twee verſchillende zoorten van ſtoffen ten opzigt van haar gewigt onderling vergelykt, en eenen bepaalden omtrek tot zynen vergelykregel neemt; een taarlings duim water, by voorbeeld, vergeleeken met eenen taarlings duim kwikzilver; dan geeft men aan dat vergeleekene gewigt den naam van *zoortlyke zwaarte*, waar van ons ſtaat te handelen, wanneer we de *Waterweegkunde* zullen overweegen: doch in deezen moet men al het volgende verſtaan van eigenlyk genoemde zwaarte. —— Deeze eigenſchap is aan alle bekende lichaamen eigen; en het denkbeeld van hun, die meenden, dat zommige lichaamen natuurlyk ligt waaren, wordt door de proefondervinding wederleidt: rook en damp zelve vallen in eene min of meer lugtledige plaats na beneden, en doen dus zien, dat zy, zo wel als andere lichaamen, zwaar zyn: daar is derhalve geen natuurlyke *ligtheid* bekend, maar men geeft zodanige lichaamen, die onder eenen grooten omtrek weinig eigene ſtof, weinig vaſten inhoud en gewigt bevatten, den naam van *ligt* op eene oneigenlyke wyze. —— In de zwaarte heeft men te letten op de *beweegſtreek*, en de *kragtgraad*. De beweegſtreek is altyd dezelfde; alle lichaamen, die vry, zonder toedoen van eenige vreemde oorzaak, van boven na beneden vallen, neemen van zelve hunne ſtreek na de oppervlakte der aarde, langs eene lyn, die *loodrecht ſtaat op den gezigteinder*: dit wordt dikwils uitgedrukt, door eene *neiging of rigting na het middelpunt der aarde*; het welk op 't zelfde zou uitkomen indien onze aarde volkomen *rond* waare; maar nu men rede heeft om te gelooven,

dat

dat dezelve min of meer van eene *knolronde* gedaante is, zo baart zulks eenige verandering: doch het onderſcheid is zo gering, dat men, zonder merkelyken misſlag te begaan, als men van 't ſtuk zelve niet ſpreekt, de gewoone uitdrukking konne behouden, en het middelpunt der aarde voor 't algemeene zwaartepunt der lichaamen neemen. —— Raakende de kragtgraad, het vermogen van de werking der zwaarte op de lichaamen; deeze is in alle lichaamen dezelfde, en hangt niet af van derzelver gewigt: 't is wel zo dat, in de gewoone lugt, de lichaamen, die 't meeſte gewigt hebben, het ſnelſt nedervallen; maar in eene min of meer lugtledige plaats valt, van eene gelyke hoogte, een ſtukje lood en een veêr, zo veel men merken kan, gelyk neder: waar uit men met regt mag afleiden, dat de langzaamer val van een lichaam, het welk minder ſtof begrypt, toe te ſchryven is aan den wederſtand der middelſtoffe, die verſchillend is naar maate van derzelver digtheid; in welke de hoeveelheid van beweeging der vallende lichaamen gerekend moet worden, naar den inhoud der lichaamen; zynde dezelve, in 't eerſte oogenblik van den val, evenredig aan het gewigt van 't lichaam. Doch dan heeft men vervolgens te letten op den wederſtand der middelſtoffe, die de beweeging, geduurende den val, vertraagt, als mede op de gedaante van 't vallende lichaam, en de evenredigheid die 'er is tuſſchen deszelfs omtrek en inhoud; als 't welke veroorzaakt dat de ſnelheid in 't vallen niet evenredig is met den inhoud, of juiſt zo veel af- of toeneemt, als de lichaamen minder of meerder gewigts hebben; waar uit voortſpruit dat dezelfde zoort van lichaamen of ſtof traager in 't val-

len wordt, naar geraade dat men ze verdeelt, of derzelver omtrek vergroot, zo als herhaalde proeven met vallende lichaamen, eenſtemmig met de dagelykſche ondervinding, ontegenzeggelyk leeren. —— Gelyk nu deeze kragtgraad in alle lichaamen, zonder onderſcheid van gewigt, eveneens werkt, zo blyft ze ook onveranderlyk door alle tyden; de tyd brengt uit zich zelven geen verandering in de zwaarte der lichaamen; indien 'er geen uitwendige oorzaaken bykomen, die de hoeveelheid der ſtoffe vermeerderen of verminderen, zal een lichaam, dat net een pond weegt, ook altyd net een pond blyven weegen: de ondervinding in de gewigten van ſlingerwerken ſtelt dit boven alle tegenſpraak. — Maar zo is 't niet gelegen met het onderſcheid van plaats, die brengt verſchil in de zwaarte voort: hoe hooger een lichaam boven 't oppervlak der aarde verheven, en dus verder van 't algemeene zwaartepunt der lichaamen zy, des te minder ſterk werkt de zwaartekragt op het zelve; en wel in die evenredigheid, *dat de zwaartekragt afneeme, naar maate dat het vierkant van den afſtand toeneeme:* indiervoege dat, (zo de middelpuntzoekende kragt der maane dezelfde waare, als die der lichaamen, die tot onzen aardkloot behooren,) een lichaam, uit de maan beginnende te vallen, geen meer wegs in eene minuut zoude afloopen, dan het hier op de aarde in eene ſeconde doet; en dus op den afſtand van 60 aardkloots halve middellynen 3600 maal langzaamer vallen: hier omtrend heeft men zelfs eene verandering te erkennen, met opzigt tot de verſchillende plaatſen van den aardkloot; nadien de zwaartekragt minder zy, en dus een lichaam traager valle, onder den Evenaar dan by de

de Aspunten, welke vertraaging in den Val afneemt, naar geraade de breedte der plaatſen toeneeme: dit zyn blykbaare waarheden uit de proeven met ſlingerwerken, die traager gaan naar maate dat men hooger bergen beklimt, of van de aspunten verder afwykt: het welk het gevoelen der dagelykſche omwentelinge van den aardbol verſterkt, en doet denken dat de gedaante der aarde niet volmaakt *klootrond*, maar min of meer *knolrond*, aan haare aspunten geplat, moet weezen; het welk verſcheidene daadlyke meetingen ten volle beveſtigen, die toonen dat de middellyn des Evenaars van onzen aardkloot langer is dan zyne As. —— Eindelyk heeft men hier nog in aanmerking te neemen, dat uitwendige oorzaken, als beweeging, ruſt, hette, koude en dergelyken, het gewigt der lichaamen niet veranderen, zo lang de hoeveelheid van ſtof dezelfde blyft; maar dat de zwaartekragt, met het vallen van 't lichaam, door verſnelling toeneemt, als zynde eene kragt, die, in het lichaam zelve geplaatſt, het lichaam altoos by blyft, en 'er ieder oogenblik haare werking op herhaalt. Een zwaar lichaam, los en vry nedervallende, heeft in zynen val eene *verſnelde* beweeging, het loopt, in gelyke tyden, hoe langer hoe grooter wegen af, dat geduurig toeneemt, naar geraade der hoogte van waar het nederviel, in dezelfde evenredigheid als de getallen 1, 3, 5, 7, 9: in de eerſte ſeconde 1 weg, neem van 15 voet, afgeloopen hebbende, zo loopt het in de tweede ſeconde 3 wegen, 45 voet, in de derde ſeconde 5 wegen, 75 voet af, enz.: van waar men zegt, dat *de afgeloopene wegen van 't begin van den val af te rekenen, zyn als de vierkanten der tyden:* want op het einde van de eerſte ſeconde is 'er 1 weg, 15 voeten, op dat

der

der tweede ſeconde zyn 'er 4 wegen, 60 voeten, en op dat der derde ſeconde 9 wegen, 135 voeten afgeloopen; ſtaande 15, 60, 135 tot elkander als 1, 4, 9 de vierkanten van 1, 2, 3: dit zelfde heeft ook in 't omgekeerde plaats; wanneer een lichaam met dien trap van ſnelheid, dien 't ten einde van zynen val bezit, weder opklimt, door de eene of andere oorzaak die zyne loopſtreek verandert, dan *vertraagt* ook de ſnelheid in dezelfde evenredigheid. Dit alles beantwoordt genoegzaam aan de proefneemingen, indien men geen merkelyke hoogte neemt; maar in gevallen van eene geweldige hoogte moet men agt geeven, niet alleen op den omtrek van 't lichaam met deszelfs inhoud en gewigt vergeleeken, maar ook op den graad van ſnelheid die het heeft, midsgaders op de digtheid en wederſtand der middelſtoffe, door welke het valt, of in welke het opklimt; die allens, kens de vertraaging in 't klimmen vermeerdert, of de ſnelheid in 't vallen vermindert; en tevens oorzaak is dat de vallende lichaamen eindelyk met eene beweeging, die op 't oog eenpaarig en zonder verſnelling is, nedervallen; het welk vroeger of laater plaats heeft, naar de verſchillende digtheid der middelſtoffen, of naar maate dat de lichaamen met gelyken inhoud grooter of kleinder van omtrek zyn.

Dus ver geſproken hebbende van *de verſchynſelen, waar in de zwaarte alleen op het lichaam werkt*, gaan we met den Heer Abt *Nollet* over tot de beſchouwing van die, *waar in de beweeging uit de zwaarte, en uit eenige andere kragt is t'zamengeſteld*; die allen beantwoorden aan de grondbeginſelen der t'zamengeſtelde beweeginge in de voorgaande Les gemeld. Als een lichaam niet ge-

gehoorzaamt aan zyne zwaartekragt, onſtaat het uit een tegenhoudend beletſel; of uit eene werkzaame kragt, die rechtſtreeks of ſchuins tegen de zwaarte aanwerkt: het tegenhoudende beletſel is onbeweegelyk of beweegelyk; in 't eerſte geval blyft het lichaam in ruſt; in 't laatſte geval wordt de beweeging van 't lichaam min of meer vertraagt, naar maate van de meer of minder overmagt der zwaarte; en is het, dat het beletſel ongevoelig, en zonder dat men 't merkt, gewoon is te wyken, dan laat het zwaare lichaam geen de minſte verſnelling in zynen val gewaar worden; het gewigt van een uurwerk, by voorbeeld, valt wel met eene verſnelde beweeging; maar het wordt op ieder oogenblik weer gebragt tot zyne eerſte ſnelheid, waar mede het, los en vry zynde, zou beginnen te vallen. Indien een lichaam langs eene ſchuinſe ſtreeklyn na de aarde valt, zo wordt zulks veroorzaakt door een beletſel, wiens wederwerking zich evenredig naar de poogingen der zwaartekragt ſchikt, of door eene werkzaame beweegkragt, die eene zekere bepaalde maat van vermogen heeft: het eerſte heeft plaats in den val der lichaamen langs een hellend vlak; het laatſte is betrekkelyk tot de *werpkragt*. —— Wanneer een lichaam langs een hellend vlak na de aarde valt, wordt het als opgehouden, waar door het in zyne beweeging vertraagt, en dat wel, naar geraade van de ſchuinsheid der hellinge; houdende egter in zynen voortgang eene verſnelde beweeging, die in dezelfde evenredigheid toeneemt, als boven gemeld is: van waar een lichaam juiſt zo veel langer tyd noodig heeft, om langs een hellend vlak af te loopen, dan 'er vereiſcht zou worden, indien 't onverhinderd langs de loodlyn gevallen

waa-

waare, als het vlak de regtſtandige hoogte in lengte te boven gaat: waar uit men dit algemeene voorſtel kan opmaaken; *dat het lichaam aan 't ſchuins nederdaalen langs de eene of andere* ſpanlyn, *welke het ook zy, van eenen Cirkel, even zo veel tyds beſteedt, als het noodig zou hebben, om langs de ganſche middellyn van dien zelfden Cirkel, loodrecht ſtaande, te vallen*: het welk door proefneemingen ten klaarſte beveſtigd wordt. Maar ſchoon dus die ſnelheid kleinder zy, is 't egter zeker dat het lichaam in 't vallen dezelfde ſnelheid verkryge, als of het loodrecht nedergevallen waare, alleen met dit onderſcheid dat het zo veel meer tyds noodig heeft, om die ſnelheid te erlangen: van waar ook een lichaam, zo wel met eenen ſchuinſen, als met eenen loodrechten val, door zyne verſnelde beweeging de kragt verkryge, om tot dezelfde hoogte, waar uit het nederviel, weder op te klimmen: het welk onze oplettende Leermeeſter duidelyk betoogt door proefneemingen met den ſlinger; dat hem gelegenheid geeft om de werkzaamheid van den ſlinger onderſcheiden te ontvouwen. —— Wat eindelyk aangaat de *werpkragt*, die vooronderſteld wordt tevens met de zwaarte op het lichaam te werken, als een arm, by voorbeeld, eenen ſteen voortwerpt, of het buſchkruid eenen bom door de lugt ſmyt; deeze ſtrekt loodrecht opwaards, of heeft eene waterpas of eenige andere ſchuinſe beweegſtreek. In 't eerſte geval werkt de werpkragt rechtdraads ſtrydig met de zwaartekragt, en derhalve zal de beweeging van het om hoog geworpene lichaam zyn het uitwerkſel van de werpkragt, min het uitwerkſel van de zwaartekragt; nadien het door de zwaartekragt, in de bovengemelde evenredigheid, in 't opklimmen we-

wederhouden wordt. In alle andere gevallen vormt de werpkragt met de zwaartekragt eene kromme lyn die de meetkonſtenaars *parabel* of *brandſneede* noemen; beſtaande het eenige onderſcheid, dat 'er op valt, maar in de verte van den worp of uitgebreidheid der brandſneede, die grooter of kleinder kan zyn; naar geraade dat het lichaam met minder of meerder ſnelheid wordt voortgeworpen, en overeenkomſtig met de bekende wetten der verſnellinge van vallende lichaamen; dat zeer duidelyk door proefneemingen is te toonen. Doch hier omtrend moet de Leezer gewaarſchouwd zyn, dat hy geen uitwerkſelen verwagte, die met de beſchouwing volmaakt overeenkomen: dit zou plaats hebben, wanneer de werpkragt alle oogenblikken beſtendig dezelvde bleef, en de zwaartekragt altoos nauwkeurig in die evenredigheid verſnelde; doch *zulks kan* in den natuurlyken ſtand der dingen niet gevonden worden; nademaal de wederſtand der middelſtoffen, de wryvingen en dergelyken hier altoos eenige onregelmaatigheden baaren; waar op men in de praktyk verdagt moet zyn, en die de ondervinding ons dagelykſch te gemoet leert komen.

Tot nadere opheldering van 't gezegde over de *t'zamengeſtelde beweeging*, heeft de kundige Vertaaler van dit werk aan 't einde van dit ſtukje gehegt een byvoegſel, het welk eenige gemeenme voorbeelden van t'zamengeſtelde beweeging ontvouwt; als daar is het wrikken der zeelieden, het overvaaren der rivieren met eene gierbrug of gierſchouw, het zeilen en laveeren der ſchepen, het weegen (*) met praamen, het trekken der jaagſchuiten, en 't omgaan der wind en

(*) of voortduuwen.

en watermolens. En hier aan volgt een tweede byvoegsel van die zelfde hand, waar in ons een nauwkeurig berigt gegeeven wordt, van de ontdekkingen, die men van tyd tot tyd gedaan heeft, raakende de gedaante der aarde: het welk ons de manier der meetingen verklaart, derzelver zekerheid toont, en doet zien dat de aarde ongetwyfeld van eene *knolronde* gedaante zy, ronder onder den Evenaar en platter by de Aspunten; doch dat de juiste hoeveelheid van die platting, de evenredigheid tusschen As en Middellyn, tot nog toe onbeslischt blyft.

Het regt van een vry en onzydig Volk, omtrend de Commercie, met betrekking tot andere Volken, die met elkanderen in Oorlog zyn; *volgens het gevoelen van den Heer en Meester Albertus Ploos van Amstel J. Z., voorgesteld in 't derde en vierde Hoofdstuk zyner* Verhandelinge over het recht van Commercie tusschen onzydige en oorlogvoerende Volken.

DEn algemeenen inhoud deezer uitmuntende Verhandelinge in ons voorige stukje mededeelende, liet de bepaaldheid van ons bestek ons niet toe, op eenige byzonderheden staan te blyven; 't welk ons bewoog, om het ontvouwen van des Schryvers denkbeelden, in 't derde en vierde Hoofdstuk zyner Verhandelinge vervat, uit te stellen tot eene nadere gelegenheid, waar van wy in deezen gebruik zullen maaken.

Dat

Dat het regt van Commercie te oefenen, volgens het Regt der Natuure en der Volken, aan alle vrye Volken toekomt, en dat dus de vryheid der Commercie haare volle kragt heeft in tyd van Vreede, is, gelyk onze Autheur aanmerkt, eene by allen erkende waarheid; doch men verſchilt over de uitgeſtrektheid deezer vryheid in tyd van Oorlog. Hier omtrend valt de vraag; *of eenig Volk regt hebbe, wanneer het met een ander in Oorlog geraakt is, een Onzydig Volk te verbieden, geduurende dien Oorlog, de Commercie met deszelfs Vyanden te blyven onderhouden, ſchoon 'er geen verdragen tuſſchen zulk een Onzydig en Oorlogvoerend Volk gemaakt zyn, waar by, daar omtrent, iets bedongen of aangenomen is, en zy beiden derhalven, alleenlyk de wetten en regelen van het Natuurlyk en Volks-Recht in acht behoeven te nemen?* Veele Schryvers tragten dit gevoelen te verdeedigen, zommigen in den volſtrekſten zin, anderen met min of meer bepaaling, en dat wel inzonderheid op den grondſlag van eene aangematigde of ingebeelde heerſchappy der Zee; het welk onzen Schryver aanleiding geeft, om het verſchil over de beheerſching der Zee wat breeder te behandelen, en te toonen; dat, ſchoon de Zee behoore onder die dingen, welken naar hunnen aart eene bemagtiging onderhevig zyn, en dus zo ver in den eygendom des bemagtigers konne overgaan, als hy in ſtaat is dien te verdeedigen en te bewaaren, (des ook die eigendom ophoude, zo dra een Volk nalaat die bezitting te bewaaren en zich daar in te verdeedigen,) dat egter de groote Oceaan ten uiterſte moeilyk, ja byna onmogelyk door een Volk bemagtigd kan worden; en eindelyk dat de eigendom der Zee den bemagtiger alleen regt zou geeven,

om het gebruik van dezelve te verbieden, in zo ver als dit, indien 't algemeen waare, zynen eigendom zou benaadeelen; des het regt van Vaart en onſchadelyke Doortogt in zyn geheel blyve, voor al als deeze geſchiedt ter bevorderinge van de Commercie; waar toe een ieder vryheid heeft, en gevolglyk ook tot het bevaaren der Zee, als de eenige weg, langs welke de Commercie gedreeven wordt. —— Dit afgehandeld hebbende, gaat onze Auctеur over om te doen zien, *dat de Vryheid van Commercie, welke in tyden van Vrede plaats heeft, den Onzydigen in tyden van Oorlog niet benomen kan worden.* Met opzigt tot de Onzydigen is 'er geen Oorlog, ze zyn vrienden van wederzydſche partyen, hunne vriendſchap blyft ongeſchonden; en 't is ten uiterſte onbillyk de ongemakken van den Oorlog verder uit te ſtrekken dan tot de Oorlogvoerenden, en den ſtaat van een Volk, dat met ons in vriendſchap blyft leeven, te verergeren, door den Oorlog met een ander Volk, dat ook met het zelve in vriendſchap ſtaat: hier door zou men alle regten der Neutraliteit verbreeken, en een oorlog van allen tegen allen invoeren, door alle handeldryvende Natien te noodzaaken party te kiezen. Beroept men zich hier op de heerſchappy der Zee, die is 'er niet: verbiedt men de Commercie by manier van bevel, men matigt zich een regt aan, dat geen Natie over een vry Volk heeft: en verzoekt men de Commercie met zyne party te ſtaaken, zo geeft men te kennen, dat men geen regt heeft om het te verbieden; en een vry Volk is niet gehouden dat verzoek in te volgen, ja kan 't dikwils niet doen zonder openlyk te toonen dat het party kieſt, en dus van de Onzydigheid afſtaat. Te zeggen

dat

dat een Onzydig Volk daar door onzen Vyand verſterkt, is van geen gewigt: het is met wederzydſche partyen in vriendſchap, wil met beiden handel dryven, en mag onze party zo min verzwakken als verſterken, of is niet meer onzydig; ook bedoelt dat Volk geenszins het verſterken van onze party, maar alleen hun eigen belang, door 't voortzetten van hunne Commercie, waar toe 't natuurlyk regt heeft; en hy die zyn regt gebruikt doet niemand ongelyk. Een Onzydig Volk heeft dan maar in agt te neemen dat het de eene party niet weigert, 't geen 't aan den anderen toezendt; en, zonder zich een oordeel aan te matigen over de wettigheid van den Oorlog aan de eene of andere zyde, omtrend beide de Oorlogvoerenden de pligten van Vriendſchap en Onzydigheid te betragten; en een Volk hierom te mishandelen is ten uiterſte onregtmaatig.

Het tot dusver gezegde over de vryheid der Commercie in 't algemeen ſtelt onze Auƈteur in nog helderer dag, door het zelve op de byzondere ſoorten van Commercie over te brengen. — Hier in verdient *Koop* en *Verkoop* de eerſte plaats, die zommigen geheel verbieden; oordeelende dat men regt heeft alles weg te neemen, het geen den Vyand toegezonden wordt: doch dit gevoelen wordt genoegzaam uit het voorgezegde wederleidt; en wat aangaat, de voorbeelden waar op men zich beroept, deezen zyn te beantwoorden door tegengeſtelde voorbeelden; ook is de vraag niet wat 'er geſchied, maar wat Regt zy. Anderen, dit gevoelen veroordeelende, maaken onderſcheid tuſſchen Waaren, die alleen in den Oorlog van gebruik konnen zyn, of die, ſchoon juiſt niet alleen voor

den Oorlog geſchikt, egter in denzelven van veel dienſt konnen zyn, en zulke die van geen gebruik in den Oorlog zyn, maar alleen tot aangenaamheid des leevens dienen: volgens hen is de eerſte ſoort verbooden, de tweede is wel vry, maar mag uit noodweer weggenomen worden, en de laatſte ſoort mag altyd en overal vry en ongeſtraft overgevoerd worden. Dit denkbeeld is wel gematigder, doch 't ſteunt op geen overtuigende gronden naar 't oordeel van onzen Schryver: doet iemand die zyn regt gebruikt een ander geen ongelyk, en is 't onbillyk den ſtaat van een Volk te verergeren, dat geen deel in den Oorlog heeft, maar wederzydſche vriendſchap onderhoudt, zo heeft men geen regt in tyd van Oorlog een Onzydig Volk een handel te verbieden, die 't in tyd van Vreede gedreeven heeft, of zou hebben konnen en mogen dryven, al is 't zelfs in Waaren van de eerſte ſoort. Het denkbeeld, dat onze Vyand daar door verſterkt wordt, doet, als boven gezegd is, niets ter zaake, en 't voorwendzel van noodweer komt hier niet te pas; nademaal de noodzaaklyke verdeediging van zich zelven geen plaats heeft geduurende den loop des Oorlogs, maar dan alleen, wanneer de noodweer op 't uiterſte gebragt is. Hier onderſcheid te maaken, het verkoopen van Waaren aan onzen Vyand, wanneer hy dezelven afhaalt, toe te ſtaan, maar het toevoeren van dezelven aan hem te verbieden, heeft geen ſchyn van rede voor zich; is 't eene natuurlyk geoorlofd, zo is ook het andere vry: blyvende in deezen altoos vooronderſteld, dat het Onzydige Volk zich omtrend wederzydſche partyen op dezelfde wyze gedraage. Wat nu aangaat de Waaren van de tweede ſoort, en 't regt van de-

dezelven weg te neemen uit noodweer; dit denkbeeld is geveſtigd op eene onwaarſchynlyke grondſtelling, dat 'er naamlyk in den beginne plaats gehad heeft eene ſtellige, en door algemeene toeſtemming, ingevoerde gemeenſchap aller dingen: dat 'er voor de onderſcheiding der byzondere eigendommen eene natuurlyke gemeenſchap plaats had is zeker; maar dat de menſchen dingen, die ze eens in eigendom verkreegen hebben, weder tot een onverdeelden hoop gebragt zouden hebben, loopt regelrecht tegen de waarſchynlykheid en de geſchiedenis aan. Het is ontegenzeggelyk, dat niemand zonder onregtvaardigheid, tegen zynen wil, van zyn eigendom beroofd kan worden; en indien dit onder voorwending van noodzaaklykheid doorging, was 't met alle Commercie der Neutraalen eerlang gedaan. Geen Oorlogvoerende heeft derhalve regt om onder dit voorwendzel de Commercie, die anderszins niet verbooden is, te verhinderen: maar als een Onzydig Volk wapenen en andere noodwendigheden brengt na plaatſen, die van anderen met 'er daad ingeſlooten en bezet gehouden worden, als dan kan de belegeraar het regt gebruiken van die goederen weg te neemen; nademaal de noodweer in dit geval tot het uiterſte gebragt is, en zodanig een Volk voorkomt zich in den Oorlog in te laaten, en den Vyand te begunſtigen, terwyl de belegeraar werkelyk bezig is hem te overmeeſteren: doch hier in behoort men zyn regt niet te gebruiken, dan wanneer de daadlyke bezetting blykbaar, en 't oogmerk van den toevoer zeker is; ook heeft men wel te onderſcheiden, of de toevoer op naam van den Souverain, dan door byzondere Kooplieden geſchiedt, in 't eer-

ſte geval toont zich het Onzydige Volk vyandsgezind, en in 't laatſte geval mag men met regt van den Souverain eiſchen, dat de zulken geſtraft worden; en zo de Overheid hier in nalaatig is maakt zy de bedreevene misdaad de haare. — Dus ver aangaande het verkoopen, wat nu het koopen betreft, deswegens is geen zwaarigheid, als zynde dit altoos geoorlofd, nadien den Oorlogvoerenden daar door geen nadeel kan geſchieden: alleen valt de vraag; of een Onzydig Volk goederen mag koopen, die een van beide Oorlogvoerenden in een openbaaren Oorlog ontnomen zyn? Dit is zeker ten aanzien van tilbaare goederen, die met regt den verwinnaar toekomen, en deszelfs eigendom geworden zyn; maar ontilbaare goederen zyn niet verkoopbaar, zo lang de Oorlog duurt, om dat de eerſte eigenaar niet geagt wordt dezelven verlooren te hebben, zo lang hy bezig is om die weder te krygen.

Naaſt *Koop* en *Verkoop* komt *Huur* en *Verhuuring* in overweeging: onze Schryver, de geoorlofdheid hier van uit het voorbeweezene afleidende, oppert hier de groote vraag, wat volgens regt geſchieden kan, als vyandlyke waren in een Schip van Neutraalen gevonden worden? Het denkbeeld dat en Schip en Goederen verbeurd zouden zyn is te onbillyk om 'er op ſtaan te blyven; en wat aangaat het gevoelen, dat het Schip vry blyvende, de waren den Verwinnaar toekomen, dit is, volgens het oordeel van onzen Aucteur, ongegrond. Te ſtellen dat men de goederen van zyn Vyand mag wegneemen waar men ze vindt gaat niet algemeen door; en 't denkbeeld dat het toeſtaan van de bevryding der goederen in een Neutraal Schip ons nadeelig

is,

is, geeft ons geen regt: langs dien weg zou 't geoorlofd zyn Vyandlyke Schepen en Goederen uit de Havenen, Steden en Huizen van Onzydige Volken te rooven, dat niemand zal billyken; en ondertuſſchen is 't hetzelfde, of men die goederen uit een Schip of uit een Huis van een Onzydig Volk met geweld wegneemt. Te zeggen dat de Schepen niet onder de beſcherming van den Staat zyn, gelyk de Huizen; en dus te ſtellen dat het regt van beſcherming binnen de paalen van ieder Staat ingeſlooten is; of dat het regt van eigendom buiten de grenzen van een Staat niet geldt; is eene wyde deur openen voor alle Zeeroovery, dat niemand gewis bedoelt: neen, 't regt van beſcherming ſchynt veel eer voort te vloeijen uit het algemeene, dan uit het Burgerlyke regt, en gaat derhalve zo wel over Schepen die op Zee zwerven, als over Huizen die zich binnen de grenzen bevinden; en een Schip op Zee is niet min in vollen eigendom van een Onzydig Volk als een Huis binnen de Landpaalen. Ook bedoelt een Onzydig Volk hier mede geenszins het onderſteunen van den Vyand, maar 't bevorderen van hunne Commercie, waar toe ze regt hebben; en 't geen ze omtrend wederzydſche partyen oefenen, als hebbende geen deel in den Oorlog. Beroept men zich in deezen op de gewoonte van het onderzoeken der Scheepen, welk onderzoek vergeefſch geſchiedt, indien men de Vyandlyke Goederen niet mag wegneemen; zo heeft men in aanmerking te neemen, dat dit regt van onderzoeken nog noit beweezen is, en dat een Onzydig Volk zich daar aan niet heeft te onderwerpen, zo daar omtrend geen byzondere tractaaten gemaakt zyn; dat men een Schip aanhoudt om te weeten,

ten, of 't een neutraal, dan of 't een vyandlyk Schip onder een neutraalen vlag is, is redelyk: maar te onderzoeken welke en wiens waaren in 't Schip zyn, komt buiten tractaaten niet te pas. — Gelyk nu een Onzydig Volk vryheid heeft om hunne Schepen te verhuuren aan, zo heeft het ook vryheid om die te huuren van eene der Oorlogvoerende partyen, en dezelven met hunne waaren te belaaden: doch hier omtrend vraagt men weder; of, zodanig een Schip, als den Vyand toebehoorende, met regt genomen zynde, in dit geval de waaren van een Onzydig Volk, daar in gelaaden, te gelyk met het Schip goede prys zyn? Dit zou, gelyk onze Schryver aanmerkt, ten uiterſte onbillyk weezen: want de goederen van Neutraalen in 's Vyands Land gevonden zyn veilig, en dus ook in hunne Schepen: de eigenaars dier goederen zyn Vrienden, en ze doen niets waar toe ze geen regt hebben; en zyn 'er in het zelfde Schip Neutraale en Vyandlyke goederen, de eerſten konnen om de laatſten niet verbeurd verklaard worden. — Op eene dergelyke wyze is 't gelegen met de vaart van een Onzydig Volk, onder het vrygeleide van eene der Oorlogvoerende partyen; indien men om deeze reden dezulken wilde aanzien als Onderdaanen van den Vyand, en op dien grond hunne goederen verbeurd verklaaren; zo zouden ook allen die door vreemde Landen reizen, en Paspoorten verzoeken, Onderdaanen worden van dien die dezelven geeft: en al is 't dat deeze vaart geſchiedt op plaatſen. daar men in tyden van Vreede niet gewoon is te vaaren, zo kan zulks naar regt geen verandering in deezen te wege brengen.

Wat eindelyk betreft de gevallen van *Aſſurantie*:

tie: 't is zeker dat de Onderdaanen der Oorlogvoerenden de Vyandlyke Goederen niet mogen verzekeren; maar een Onzydig Volk kan deeze vryheid niet betwiſt worden; nadien 't hun vry ſtaat hunne Commercie uit te breiden, en een eerlyk gewin te zoeken: en dit heeft ook plaats omtrend alle andere contracten, als die van Verbruikleenen, Bewaaring, Pandgeeving enz.

Al het tot dusvergezegde vooronderſtelt, dat 'er geen tractaaten tuſſchen het Onzydige Volk en de Oorlogvoerenden plaats hebben; doch nademaal het dikwils voorvalt dat een Onzydig Volk, met beide, of eene der Oorlogvoerende partyen in een zeker Verbond zynde, daar door min of meer bepaald is in 't gebruiken van zyn regt van Commercie, zo is 't der moeite waardig na te gaan, wat regt zodanig een Volk in deeze omſtandigheden toekome: het welk onzen *Auctеur*, naa eene kortbondige verhandeling over de Tractaaten, in 't breede overweegt.

Den oorſprong der Verbonden heeft men, zynes oordeels, af te leiden, uit de verwaarloozing der regelen van het natuurlyke regt, en de doorgaande rooveryen, welke oudtyds plaats hadden; dat zommigen, tot hunne beveiliging Vriendſchaps-Verbonden deed aangaan; waar door men bepaalingen maakte, over het niet benadeelen van elkander, en het houden van onderlinge vriendſchap: tot deeze ſoort van tractaaten heeft men ook te brengen de Verbonden van Gaſtvryheid; en men kan 'er zodanigen byvoegen, waar door zaaken, die volgens het Regt der Natuure en der Volken niet baarblykelyk genoeg zyn, eene nadere bepaaling krygen; voor zo ver dezelven niet anders vaſtſtellen dan 't geen uit de gronden deezer Regten

waarſchynlyk afgeleid kan worden. Doch behalven deezen worden 'er Verbonden gemaakt, welken iets toevoegen by, of afdoen van het Regt der Natuure en der Volken; waar door men van zyn regt afſtaat, zich verbindt tot het doen van iets, waar toe men naar regt niet verpligt was, of elkander van eenige verpligting ontſlaat: en deeze Verbonden zyn *gelyke*, die met wederzydſche gelyke verpligting gemaakt worden; of *ongelyke*, daar het tegendeel in plaats heeft, het zy ten opzigt van eer en waardigheid, of van 't geen gedaan moet worden, of van magt; waaromtrend aan te tekenen ſtaat dat de laatſtgemelden, (die ten opzigt van magt ongelyk zyn,) de Regten der Opperſte Magt verminderen, die onder de andere Tractaaten ongeſchonden blyven. Zodanige Verbonden nu, het zy gelyke of ongelyke, moeten heilig onderhouden worden; men is niet minder verpligt tot het doen of laaten van 't geen waar toe men zich volgens Tractaat verbonden heeft, dan tot het geen het algemeene regt van ons eiſcht; en 't is ten hoogſte onregtmaatig zich daar van te ontſlaan onder nietige voorwendzelen, door vergezogte uitleggingen, op ſtilzwygende uitzonderingen, tegen de natuur van 't Tractaat, om reden van Staat, of wat van dien aart meer zy.

Dit alles heeft ook naar den aart der zaake plaats omtrend de Commercie-tractaaten; zommigen bepaalen niets dan 't geen uit het Natuurlyke Regt voortvloeit; dat zomtyds noodig is, wanneer de zaaken, in wanorde gebragt, weder geſchikt moeten worden: anderen bepaalen de natuurlyke vryheid van de Commercie, zo dat dezelve verminderd worde; het zy ten aanzien van 't vervoeren van waaren, het bevaaren

ren van plaatſen of in andere opzigten: dat voornaamlyk gevonden wordt, als een der verbondenen in den Oorlog ingewikkeld is, en de ander de Onzydigheid gekoozen heeft: hoedanige Tractaaten gelegenheid geeven tot de volgende vraagen. —— Indien een Schip, tegen het Tractaat, verboodene goederen voerende, genomen wordt, konnen dan de verboodene waaren alleen, of kan ook het Schip verbeurd verklaard worden? Indien deeze toevoer geſchiedt uit naam der Hooge Overheid is 't eene verbreeking van 't Tractaat, 't welk de andere party regt geeft om 't feit te wreeken; doch zo is 't niet, wanneer zulks door byzondere Kooplieden gedaan wordt: zyn die verboodene waaren in 't Schip gebragt zonder kennis van den Eigenaar of de Reeders, zo zou het zeker zeer onregtmaatig zyn het Schip verbeurd te verklaaren; doch het heeft meer bedenkelykheid in zich, wat plaats behoort te hebben, indien de Eigenaar of Reeders het Schip met ongeoorlofde waaren afgelaaden hebben? Doch indien wy agt geeven op het regt door 't Tractaat verkreegen, is 't vry duidelyk te bemerken, dat het zelve zich niet uitſtrekt tot het Schip, maar alleen tot de verboodene waaren; nademaal het volgens Tractaat niet ongeoorlofd is naa eene zekere plaats te vaaren, maar alleen de verboodene goederen derwaards te voeren; het welk derhalven alleen regt geeft om, door 't wegneemen dier goederen, te beletten, dat dezelven daar ter plaatſe niet gebragt worden. Te ſtellen dat men de Onzydigen ook van hun Schip kan berooven in dit geval, by manier van ſtraf, is zich t'onregte een oppergezag aanmatigen over Onderdaanen, die tot ons gebied niet behoo-

hooren, en dien we derhalven ook geen ſtraffen konnen opleggen: geen Volk kan zich zodanig een Regt over een ander Volk aanmatigen; maar het kan de Hooge Overheid dier overtrederen van 't Tractaat bekend maaken wat 'er geſchied zy, dezelve verzoeken zulks voortaan te beletten zo veel 't mogelyk zy; en deeze heeft het regt, omtrend de zodanige regtmaatige ſtraffen te bepaalen. —— Op deezen grondſlag is 't klaar, wat men te antwoorden hebbe op de vraag; of geoorlofde waaren, met verboodene goederen in 't zelfde Schip bevonden, om de laatſten ook verbeurd verklaard konnen worden? dat naamlyk, het regt van 't Tractaat zich zo ver niet uitſtrekkende, zulks geen plaats kan hebben: als mede dat alles, wat boven het wegneemen der verboodene goederen geſchiedt, zweemt naar ſtrafoefening, waar toe men geen regt heeft. —— Ten laatſten vraagt men; hoe zal de Bevelhebber over een Schip van een Oorlogvoerenden Bondgenoot kennis krygen van het geen in 't Schip, dat den Onzydigen Medebondgenoot toebehoort, en hem ontmoet, gelaaden is? Hier omtrent is 't eene algemeene gewoonte het Schip op te houden, en te eiſchen, dat de papieren, die ten bewyze van de laading enz. konnen dienen, vertoond worden; op dat dus blyke, hoedanige goederen in 't zelve gelaaden zyn. Indien nu de vertooning deezer papieren geweigerd worde aan iemand, die volgens het tractaat regt heeft om zulks te eiſchen, zo vermag dezelve den anderen door geweld daar toe dwingen; maar als hem deeze papieren vertoond worden, heeft hy geen regt om het Schip te doorzoeken, of 'er ook eenige verzweegene goederen in het zelve

ve te vinden zyn: hier toe geeft het tractaat hem geen regt, zulk een bedryf is een teken van een onbillyk mistrouwen, en dat men de openbaare geloofwaardigheid der Hooge Overheid in twyfel trekt; ook is het ſtrydig met het Regt der Volkeren in 't gebied, en dus ook op de Schepen van Neutraale Volken vyandlykheden te pleegen. Vraagt iemand, of zulks niet geoorlofd zy, indien het blykbaar is, dat men met bedrog omgaat, en de trouw der Tractaaten te leur ſtelt; by voorbeeld door onderſcheidene afſchriften van Zeebrieven te hebben, die in Zee te werpen enz.; zo heeft men ontkennender wyze te antwoorden; want het regt van den Oorlogvoerenden gaat niet verder dan het Tractaat; en de winzugt van zommige Kooplieden kan hem geen regt geeven, om iets tegen het Regt der Volkeren en tegen de Tractaaten te beſtaan: maar hy heeft in zodanig een geval te klaagen by de Hooge Overheid, en deeze is verpligt alle middelen in 't werk te ſtellen, om te beletten, dat de Onderdaanen het Tractaat niet overtreeden. Gevolglyk is 't zeer onregtmaatig Neutraale Schepen niet alleen te doorzoeken, maar ook dezelven op te brengen, proces aan te doen, en verbeurd te verklaaren buiten regt van tractaaten, of de eigenaars, de Schepen vrygegeeven zynde, de zwaare onkoſten der regtspleeginge te doen betaalen: daar 't in tegendeel ten uiterſte billyk zou zyn, zodanige Kaapers te ſtraffen, en hen de geleedene ſchade te doen herſtellen; ook kan men 't niet anders dan knevelaary noemen, geld af te perſen voor 't loſſen van 't Kanon naa 't doorzoeken van Neutraale Schepen, ſchoon geen verboodene waaren in dezelven gevonden wer-

werden; men behoorde veel eer zulke Zeeroovers te noodzaaken tot vergoeding der ſchaade, waar toe zy volgens regt verpligt zyn. Nopens dit vertoonen der Zeebrieven enz. heeft men nog aan te merken, dat zulks ook moet geſchieden in de Havens, daar men meent te loſſen; doch dat het niet noodig ſchynt te zyn, wanneer men door ſtorm in dezelven geraakt, en van voorneemen is om terſtond weder te vertrekken; of 't moeſt zyn, dat 'er een baarblykelyk vermoeden was, dat men een vyandlyk Schip voerde, of verboodene goederen in 't Schip had; in hoedanig een geval de papieren vertoond zouden moeten worden.

Onze Autheur hecht eindelyk hier aan eene korte en duidelyke redeneering over de noodzaakelykheid der Oorlogsverklaaringen; in welke hy aantoont, dat een Vorſt, die zich verongelykt oordeelt, eerſt herſtelling van 't geleedene ongelyk moet eiſchen, en op de weigering hier van zynen Vyand niet onverwagt overvallen, maar voor af den Oorlog verklaaren. Dit is, zynes oordeels, geen enkele plegtigheid, maar vloeit voort uit het Regt der Volken, die vooronderſteld worden gewild te hebben, dat men elkander niet als wilde Dieren zou aanranden, en uit begeerte tot wraak, of eene onbehoorlyke zugt tot eens anders nadeel of eigen voordeel, elkander afmaaken. Dus doende blykt het dat de Oorlog op gezag van den Souverain ondernomen wordt, uit rede dat men geen vergoeding op eene andere wyze heeft konnen bekomen; en hier door wordt den Onzydigen, die aan ons door Tractaaten verbonden is, bekend gemaakt, dat het geval daar is, waar in hy zyne verpligtingen volgens het Tractaat

taat heeft te volbrengen. Deeze noodzaaklykheid egter heeft haare uitzonderingen; als in een Oorlog van noodweer, wanneer men aangevallen wordt; ook laat men dezelve wel na by regt van vergelding; en ze heeft geen plaats tegen Roovers of eigene Onderdaanen, midsgaders tegen iemand die geen voldoening geeven wil, en zich bereids tot den Oorlog gereed maakt, of eindelyk, indien het t'eenemaal onmogelyk is, dat de Declaratie geſchiede. Ten beſluite heeft men nog aan te merken, dat de Oorlogsverklaaring de verpligting, uit de Tractaaten ontſtaande, niet mag uitbreiden of verzwaaren; weshalve dezelve van geen uitwerking konne zyn op Volken, die door geen Tractaaten aan de Oorlogvoerenden verbonden zyn: als konnende deezen, door het ontſtaan van den Oorlog, niets benomen worden van hunne vrye en natuurlyke magt tot het aangaan van zodanige onderhandelingen, omtrend de onderlinge mededeeling van zaaken en nuttigheden, als zy noodig oordeelen; des het niet minder belachelyk zy de Vryheid van Onzydige Volken door Oorlogsverklaaringen als door Kaapers Reglementen te verminderen.

Dit alles, doormengd met verſcheidene byzonderheden, en opgehelderd door de geſchiedeniſſen van vroegere en laatere tyden, heeft de oordeelkundige en oplettende *van Anſtel* in zo klaar een daglicht geſteld, dat zyne Verhandeling de ernſtigſte leezing, en hy de hoogſte agting verdiene, by allen, die de Vryheid der Commercie naar waarde ter harte neemen, en van daar met de uiterſte regtmaatigheid gevoelig getroffen zyn, wanneer men eene Vrye Natie dit Regt eenigzins tragt te betwiſten.

De

De Geneeskunde gemaklyk gemaakt, of Reeks van Voorſchriften van onkoſtbaare, en gemakkelyk te bereidene uit- en inwendige Geneesmiddelen; met Aanmerkingen hoe dezelven te gebruiken, in eene neffensgaande beknopte beſchryving der Ziekten, dienſtig voor Artſen, Veld- en Zee-Chirurgyns, en voor allen, welken de Geneeskunde beoeffenen willen. Waar bygevoegd is eene Verhandeling over het Aderlaaten, en een Uittrekſel van uitgezochte Geneesmiddelen uit het *Duitſche Dagregister*. Uit het Franſch vertaald, door CORNELIUS PEREBOOM, *Med. Doct.* Te Hoorn, By T. Tjallingius Boekverkooper. 1761. 358 bladz. in gr. 80.

DEze Titel, welke zeer uitvoerig is, drukt de hoedanigheid en inhoud van het Werk wel uit, en belooft niets meer dan 'er inderdaad in gevonden wordt. De Geneeskunde, dat is de behandeling van Zieken, om dezelven tot genezing en gezondheid weder te brengen, wordt in het zelve, waarlyk, gemaklyk gemaakt, voor zulken zelfs, die weinig kennisſe van de Geneeskunde in 't algemeen hebben. Het behelſt ook, wezenlyk, een groote reeks van goede en beproefde Voorſchriften van Geneesmiddelen, voor uit en inwendige gebreken; welke gebreken in eenige Aanmerkingen, met hunne kentekenen, zeer klaar en duidlyk beſchreven worden; op dat weinig ervarenen niet zouden

den mistasten in de toepasſing der Geneesmiddelen of kwaalen, waar toeze niet geſchikt of niet dienſtig zyn. Zo dat dit Werkje, met reden, kan aangemerkt worden als een kort begrip van de Practyk der Geneeskunde, waar in ervarenen en kundigen, in deze wetenſchap, een behulp voor hun geheugen kunnen vinden, en zich het zaaklyke van de behandeling der Ziekten daaglyks herinneren; en min geoefenden, maar die bekwaam zoeken te worden, opgeleid kunnen worden tot de kennisſe en onderſcheiding der Ziekten, zo wel als de behandeling om dezelven te genezen.

De Schryvers die zich, in de Opdragt voor het Franſche Werkje noemen A. DE NOBLEVILLE, SALERNE, LOYRE DU PERRON. V. DE LAVAL, en HARDOINNEAU, mannen van achting en bediening in de Geneeskunde, hebben 'er een eenvoudige titel voorgezet, en het Werk niet hooger opgegeeven, dan eene handleiding voor onkundigen. Zy noemen het *le Manuel des Dames de Charité* enz. dat is, Handboekje voor meedogende Juffrouwen, of Voorſchriften van Geneesmiddelen welken gemaklyk te bereiden zyn, ten dienſte van lief hebbende perſonen, die Geneesmiddelen aan arme menſchen uitdeelen, in de ſteden en ten platten lande. Waarſchynlyk is dit Werkje opgeſteld in navolging, en tot verbetering, van het Werk van den Heer PH. HECQUET, onder den titel van *la Medecine, la Chirurgie & la Pharmacie des Pauvres.* En men kan, zonder de achting van het Werk van HECQUET te willen verkorten, zeggen, dat het inderdaad eene verbetering hier van is, voor zo verre het veel beknopter is, ſchoon het hierom niets minder vervat; en in

klaarheid en verſtaanbaarheid dat van Hecquet zeer verre te boven gaat.

Ondertuſschen heeft dit oogmerk van de Schryvers gemaakt, dat 'er eene orde in het Werkje is gehouden, welke men anders niet gewoon is in eene Verhandeling, van een algemeene Geneeswyze der Ziekten, te houden. Te weten; men vindt eerſt een Voorſchrift van een Geneesmiddel, en hier na eene beſchryving van de Ziekte, 't welk eenigzins een omgekeerde wyze van doen genoemd kan worden: want het is nodig eerſt te weten hoedanig eene Ziekte men voor zich heeft, eer men naar een Geneesmiddel zoekt. Maar de Schryvers hebben de Juffrouwen willen te gemoet koomen; zy hebben haar een ſoort van Huis-Apotheek in de hand willen geeven, en zich zo naar haar ſchikken, dat zy haar het goed doen gemaklyk maakten. Zy hebben zich de Dames voorgeſteld zo als ze waarlyk in hare onnozelheid te werk gaan. Een goeddadige Juffrouw (en men mag het ook wel op liefdadige mannen toepaſſen) koomt by een gebuur of een kennis van haar die ziek is; zy wordt met medelyden aangedaan, zy heeft zugt om den lydenden te helpen; zy denkt wiſt ik nu een drankje, een poeyertje of eenige pilletjes te maken, voor dezen ellendigen, ik zou het vervaardigen, en uit myn zak betalen: maar zy weet niets, en een Doctor voor haar rekening by den Lyder te laten gaan, koomt niet altyd met haar humeur, ook niet met dat van den Zieken over een, of 'er is geene gelegenheid toe als het op het land is. Eene zodanige nu dit handboekje hebbende, gaat naar huis, ſlaat het Werk op, en zoekt by drankjes en poeyertjes langs, of zy niet iet vindt voor een kwaale,

wel-

welke haar dunkt dezelfde te wezen als die van haar gebuur of vriendinne; en ligt vindt zy hier iet, dat zy kan gereed maken, of voor weinig geld gereed laten maken. Zy doet dit en ſchikt het henen. Strekt het dan tot genezing van de Patient, gelukkig hy, en blyde is de Juffrouw, door het genoegen van haren evenmenſch geholpen te hebben (*).

Maar niet tegenſtaande dit is het Werk zelf van een algemeen nut; ook is het met groote graagte ontfangen; want het is reeds verſcheiden maalen gedrukt; ook is het in 't Italiaanſch vertaald; en men zal niet ophouden van het te drukken, voor dat de geheele Wereld van Exemplaren voorzien is, zeggen 'er de Schryvers van de *Memoires de Trevoux* van, Aout 1758. pag. 249. Men heeft, het is waar, de *Gezuiverde Geneeskonſt* van den Heer DE GORTER, de *Korte Beſchryving en Geneeswyze* van den *Baron* VAN SWIETEN: maar men behoeft daarom geenzins te denken, dat men dit Werkje niet nodig hebbe. De genoemde en welken 'er meer zyn, hebben hunne achting en waarde; en zo ook dit laatſte. Niemant die de voorgaande reeds gebruikt heeft, zal het zich beklagen, dat hy 'er ook dit nevensgevoegd hebbe; het gene hy in het eene te vergeefs gezogt heeft, zal hy ligt in een ander vinden.

Wy zullen nu nog, met een enkel ſtaaltje, toonen hoedanig de behandeling van het Werk zelve is. In het eerſte Hoofdſtuk vindt men, on-

(*) Ik behoeve niet te zeggen, dat min of meer ervarenen en kondigen, met het Werkje even eens kunnen doen; behalve dat men voor beiden bekwaame Regiſters heeft, waar in men kan zoeken, het gene men meent te moeten hebben.

onder anderen een Voorſchrift van een „ *Af-*
„ *trekſel tegen de Kinkhoeſt der Kinderen*, op deze wyze

„ R. *Aq. fervent.* ℔ij.	Neemt *kookend water*, twee
„ *huic injiciatur*	ponden; doet daar in
„ *Mell. Narbonenſ.* ℥j.	*Beſte Honig*, een Unce.

„ Schuimt het een of tweemaal af op het vuur,
„ en zet dan de pot van het vuur. Laat dan
„ hier in trekken.

„ *Herb. Serpill.* M. I. | *Wilde Thym*, een handvol.

„ Laat het, na dus een half uur te hebben ge-
„ trokken, worden doorgegooten, om te dienen
„ tot een drank voor eenige dagen.

„ AANMERKING

„ De Kinkhoeſt is een zeer gemeene Ziekte
„ der Kinderen. Men kent dezelve aan hunne
„ geweldige hoeſt, waar van de aanvallen zo
„ lang zyn, dat zy paars om het hoofd worden,
„ en in gevaar zyn van te ſtikken. De verzach-
„ tende *Syroopen*, en de *Olie van zoete Amandelen*,
„ waar van men zig gewoonelyk bedient, doen
„ hun meer kwaad dan goed. De Ziekte uit de
„ Maag, en niet uit de Borſt voortkomende,
„ vereiſcht dat men hen openlyf doet houden,
„ door *verzachtende Kliſteren*, en dat zy eenigen
„ tyd het bovengemelde *Aftrekſel* gebruiken, na
„ alvorens een Buikzuiverend Middel te hebben
„ genoomen, indien zy zonder Koorts zyn. In-
„ dien men na eenige dagen ondervindt, dat zy
„ nog moeite hebben om de ſlymige ſtoffen, waar
„ uit hun ongemak ſpruit, op te geeven, zo laat
„ men hen 's morgens, op een nugtere maag ge-
„ bruiken zes greinen *Florentynſche Ireas-wortel*
„ verſch tot een poeder gemaakt, in een of twee
„ lepelen water van *Gezegende Diſtel*, of eene
„ gift,

„ gift, geſchikt naar hunnen ouderdom, van de „ *Koninglyke Braak-Syroop*: op deze wyze zal men „ de ſlymige ſtoffen van de maag, die de Ziek- „ te veroorzaaken, doen ontlaſten; en indien „ de Borſt, door de hoeſt, zeer afgemat is, zal „ men de geneezing eindigen, door hen eenige „ dagen *Garſtewater*, met een gelyke hoeveel- „ heid van *Melk* gemengd, te laaten drinken".

Hier mede zullen wy de Lezers zelven, over de naauwkeurigheid der behandeling laaten oordeelen. De Verhandeling over de Aderlating behelſt ook alles wat tot de Aderlating behoort, en 'er by voor kan vallen. De Uitgezogte Geneesmiddelen uit de *Ephemerides Naturæ Curioſorum*, komen hier wat vreemd voor; maar misſchien hebben de Schryvers, of een van hun gedagt, dat ſommige menſchen begeerig zyn naar dingen welken wonderlyk luiden, en iet onbegryplyks in zich hebben, welken zy dan ook genoegen hebben willen geeven.

Gelyk nu de Schryvers lof behaald hebben, met het ſamenſtellen en uitgeeven van dit Werk, heeft ook de Heer PEREBOOM dank verdiend, door het zelve te vertaalen, en voor zyne Landsgenoten van een algemeen gebruik te maken; te meer wyl hy nog dit by de vertaling heeft gevoegd, dat men de Voorſchriften of Recepten, welken in de Franſche Uitgaave, alleen in 't Franſch gemeld ſtaan, in het Latyn en Neerduiſch tegen malkander heeft gezet, tot gemak van zulken die de Latynſche namen der Geneesmiddelen beeter dan de neerduitſche bekend zyn.

Geneesmiddel voor Lammigheid uit opkrimping der beledigde deelen, door TH. LOBB, M. D.

WY oordeelen dit middel, en de redenering van den Schryver, niet onwaardig om onze Vaderlandſche Genees- en Heelkundige Lezers ter overweging te geven. Dus ſpreekt hy (*):

Het zal ons tot een recht begrip van de oorzaak van dit gebrek konnen opleiden, aan te merken, dat elke vezel, vat, vlies en ſpier van het lichaam, welke droog, ſtyf ſamengetrokken en onbeweeglyk is, zodanig wordt, door minder vogtdeeltjes in zyne tuſſchenruimten te hebben dan genoegzaam zyn, om dezelven in hunnen natuurlyken ſtaat van rekbaarheid en beweegbaarheid te houden.

Zulk een gebrek van vogt in de tuſſchenruimten der deelen begryp ik veroorzaakt te worden door taaiheid van het bloed, en verſtoppingen in den loop der doorſtraling; en een verminderde afſcheiding van waterig vogt van het zelve.

Van inwendige middelen zal ik nu niet ſpreken; maar alleen aanmerken, dat zulke uitwendige te pas komen, welken de tuſſchenruimte van de ſaamgetrokken vaten en ſpieren aanvullen met zulk een vogt, 't welk dezelven tot de natuurlyke uitſtrekking kan wederbrengen, en behoorlyk rekbaar en beweegbaar maken. Ik zal nu een uiterlyk middel voorſtellen, het welk van zeer goede uitwerking is geweeſt tot herſtel-

(*) *Gentl. Mag.* Jun. 1760. pag. 271.

ſtelling van het gebruik van een been, 't welk, langen tyd, buiten ſtaat was geweeſt, door een vaſte opkrimping van eenige ſpieren.

Veel jaaren geleden werd ik geraadpleegd over het kind van een arm man, een Jonge van agt of negen jaaren oud, wiens eene been opgekrompen was, meer dan als iemant zit op een ſtoel. Hy kon het niet uitſtrekken of bewegen; en het kon door een ander ook niet uitgeſtrekt worden, zonder het deel ongemak aan te doen.

Ik ſchreef hem voor een weekmakende ſmeering, waar van de Leerbereiders olie een voornaam inmengſel was, en beval hier mede zagtelyk te wryven: maar het was van geen vrucht. De gevolgen, welken ik als waarſchynlyk vooruitzag, van het leven van zulk een arm mans kind, zonder het gebruik van zyn been, bewogen my zeer tot medelyden. En overleggende wat verder tot verligting zou konnen gedaan worden, kwam my te binnen, dat de handſchoenmakers hunne lammeren- en geitenvellen, welken droog, ſtyf en hard zyn, om ze zagt en ſlap te maken, gelyk handſchoenen, dezelven wryven met een vogt van doyers van eyeren en water gemaakt. Hier op redeneerde ik dus by my zelve; wyl dit eijer-water van zulk een kracht is, om de opkrimping der vezelen, vaten en vliezen van dode dieren weg te nemen (welken door konſt droog en hard gemaakt zyn); waarom zou dit niet van de zelfde uitwerking wezen, als het in genoegzaame maate gebruikt wierdt op vezelen, vaten en vliezen, in een ſtaat van opkrimping zynde, van levenden? En ik beſloot 'er de proef van te nemen, in het geval van dezen armen Jonge.

Ik beval de opgekrompen deelen van zyn been, twee of driemaal daags, zagtelyk te wryven met het eijer-water; en door dit middel verkreeg hy, in korten tyd, het volkomen gebruik van zyn been weerom.

Dit eijer-water laat ik op de volgende wyze maken. Neem het doijer van een verſch gelegd ei, en laat het met een lepel kloppen, tot dat het heel dun zy; dan moet men 'er, met een lepel vol te gelyk, bydoen drie Uncen helder water, het mengſel gedurig roerende, dat het ei en het water zeer wel door malkander gemengd zyn.

Dit vogt kan koud of alleen melkwarm gebruikt worden op de ſaamgetrokken deelen, met een zagte wryving, ſlegts eenige minuten lang, drie of viermaalen op een dag.

Ik heb dit middel, ſedert, in gelyke gevallen aangeraden, en met een even gelukkig gevolg; en anderen, aan welken ik het gemeen gemaakt hebbe, hebben 'er, in dergelyke gevallen, het zelfde voordeel van gehad.

Het volgende geval doet zien, dat het Eiwater ook in verlamming, uit andere oorzaaken, van nut kan zyn.

William Monis, een man van 61 jaaren, kreeg op den 13 *Juny* 1760, eene verlamming in zyne regterhand. Hy hadt geen pyn, ook geen gevoel in zyne hand of vingers, en zy waren onbekwaam tot gebruik. Hy gebruikte, drie weeken lang, verſcheiden geneesmiddelen, doch zonder vrucht. Kenniſſe bekomen hebbende van het middel van Dr. LOBB, begon hy het Ei-water te gebruiken. Zyne vrouw wreef zyne hand en vingers 'er mede, omtrent een kwartier uurs, drie of viermaal op een dag; en in

om-

omtrent eene week tyds kreeg hy het gebruik van zyne hand weerom (*).

Brief van F. BAILJEUW wegens zyn Operatie van de Cataract.

Myn Heer N. N.

IN antwoord van uwen Geëerden dient, dat ik eerſt de bolſtaende mesjes, hier in Holland, van een groot Konſtenaer had laten maken; doch bevond dezelven onbekwaem, derhalven heb ik dezelven door goede vrinden uit Engeland gekregen, welken volmaakt goed waren, en van die zoort, welke de Heer LA FAYE *gebruikt. Maer 't Koker-Lancetje of 't zoogen.* Kiſtitome *en 't kromſtaende Lapidiltjen heb ik zelf gemaekt. Ook heb ik veertien dagen, na dat ik myn Vrouw geopereert had, 't mesje van den Heer* SHARP *uit Londen gekregen, doch 't zelve ſchynt my tot 't gebruik zoo goed niet te zyn.*

Myn Vrouw daegs te vooren gepurgeert hebbende, plaetſte ik haer op de gewoone wyze, en begon 't linker oog eerſt te opereeren, in welke zy reets agt jaaren een Cataract *gebad badt. Na dat ik 't doorſchynende Hoornvlies doorſtooken en doorſneden had, bemerkte ik, dat de Cataracta volkomen melkagtig was, en moeſt derhalven myn Lapiditje of Lepeltje agtmael in 't oog brengen, eer ik al de ſtoffe, welke in de voorſte en agterſte kamer van 't oog was uitgeſtort, konde opruimen.*

De Cataract van 't regter oog was tzedert twee jaaren eerſt begonnen, en nu vreesde ik, dat dezelve ook van een ſlegte conſiſtentie zoude zyn: maer bevond 't tegendeel; want na dat ik de Cornea *doorſneden en de* Capſula *van de Lens met 't Koker-Lancetje geopend had, wilde de Cataract, op een vry ſterke drukking, niet door de* Iris *vallen, zoo dat ik van voornemen wierde,*

(*) *Gentl. Magaz.* July 1760. pag. 329.

de, om met 't Koker-Lancetje nog een regte, en dus een kruisſnede in de Capſula *te maken; dog eerſt nog een drukking, inzonderheid met myn Lapidiltje op de* Cornea *aen de onderkant van de* Iris *makende, kwam dezelve door de* Iris *in de voorſte kamer, en uit dezelve op de wang vallen, zynde dezelve van de grootſte en dikſte ſoort, welk ik gezien heb. Het verband is geweeſt, de gewoone Plaeſters en Compreſſen nat gemaekt in de warme brandewyn en water; maer heb 't zelve nooit in de oogen laten druipen, om dat ik meen (dog onder correctie) dat 't zelve toevallen, ten minſten onnutte pynen kan veroorzaken; altans myn Vrouw, na dat ik haer twee uuren na de Operatie agt oncen bloed had afgetapt, heeft geen de minſte toeval van ontſteeking, pyn of ſmert gehadt, en heeft den 31ſten dag na de Operatie in volkomen gezondheid haar kerkgang gedaen; 't welk zy des noods zynde wel 14 dagen eerder had kunnen doen, en ziet door een Cataract-Bril zo goed als iemand van haer jaren.*

Ik ben lang in beraed geweeſt, Myn Heer, of ik myn Vrouw ook met de Naald wilde opereeren, om dat ik de laetſte mael met de Naald gelukkig geopereert had, en om dat veele der Lyderen, welke WINCEL *albier geopereert heeft, zwaare toevallen en pynen hebben moeten uitſtaen; maer* à poſteriori *geredeneert, zyn wy gelukkig geweeſt, dat ik zulks niet heb ondernomen, want op de Melk-Cataract zoude de Operatie met de Naald ganſch vrugteloos geweeſt zyn, en de andere Cataract zoude zig door de Naald wel hebben laten nederdrukken, maer door zyn groote vaſtbegting telkens wederom hebbe opgerezen. Ik maekte maer alleenlyk zwarigheid om 't doorſchynende Hoornvlies wel te openen, dog vond hier in wederom ſterkte, dat ik 't zelve al voor 20 jaren meermalen in een Etteroog met een bewonden Lancet, zonder de* Iris *te kwetzen, op 't voetſpoor van myn grooten Meeſter* H. ULHOORN, *zonder eenige toevallen gedaen had. Ook is 't my in alle de proeven, welke ik op Honden genomen heb, altyd gelukt om met een bewonden Lancet de* Cornea *te doorſnyden, en gemakkelyk de Lens uit 't oog te krygen. Hierom had ik ook, of myn mesjes my niet voldeeden, een bewonden Lancetje by dezelve gelegt; doch de mes-*

jes

jes werkten volmaekt. Schoon de Operatie van myn Vrouw in zyn ſoort moeilyk geweeſt is, en ik my in 't gebeel niet gebaeſt heb; houdende my in 't doen van alle myne Operatien aen die goude Spreuk, ſat cito, ſi ſat bene, *zoo heeft dezelve maer zeer weinig minuten geduurd.*

Hier mede, denk ik, Myn Heer, aen uwe intentien voldaen te hebben, en ik blyf met alle ſchuldige agting,

Myn Heer,

UE. Dw. Dienaer

Enchuizen,
den 12 Jan. Ao. 1761. *FRANS BAILJEUW.*

Het Leeven van *Mohammed*, volgens de *Hedendaagſche* Hiſtorie; of het vervolg van de Algemeene Hiſtorie; *beſchreeven door een Gezelſchap van* Geleerde Mannen in Engeland; uit het Engelſch vertaald. I. Deel 1ſte ſtuk. Te Utrecht by *Hermanus Beſſeling*, MDCCLX. behalve de Voorreden, zo van de Engelſche Uitgeevers als van den Nederduitſchen Vertaaler, de algemeene ſchets van 't geheele werk, en naamlyſt der Intekenaaren, 402 bladzyden in quarto, gr. en kl. papier.

EEn ieder, die, de aangenaamheid en 't nut der Hiſtoriekunde erkennende, zich verledigd heeft, om de voorgaande deelen der *Algemeene Hiſtorie*, de *aloude* geſchiedeniſſen der Vol-

Volkeren behelzende, door een gezelſchap van geleerde Mannen in Engeland beſchreeven, te doorbladeren, heeft niet konnen nalaaten, een doorgaand loflyk getuigenis te geeven, aan de onvermoeide vlyt en ſchrandere oplettendheid van dit genootſchap: en deeze ondervinding geeft natuurlyk een gunſtig vooroordeel nopens dit *Vervolg der Algemeene Hiſtorie*, waar in deeze geſchiedkundigen zich benaarſtigen, om de *hedendaagſche* geſchiedeniſſen der Volken op eene dergelyke wyze te ontvouwen; waar van reeds drie ſtukken in eene zuivere Nederduitſche Vertaaling (*) het licht zien. Hier door worden de Hiſtoriekundige liefhebbers in ons Vaderland, die der Engelſche taale niet magtig zyn, benevens anderen, in ſtaat geſteld, om dit vooroordeel ten goede eenigzins te beveſtigen; nademaal de aanvang deezer uitgaave ten duidelykſte toont, dat men geen koſten noch moeite ontzien heeft, om de *Hedendaagſche Hiſtorie* zo volledig en nauwkeurig te behandelen, als nimmer te vooren geſchied is. —— Dit ſtraalt reeds zigtbaar door in 't eerſte ſtuk van 't eerſte deel, waar van wy den Leezer in deezen een nader berigt zullen geeven, met oogmerk om den inhoud der volgende ſtukken by gelegenheid insgelyks mede te deelen.

Onze Schryvers een aanvang maakende met de

(*) Deeze uitgaave wordt gedrukt met tweederlei Titelblad, waar door men, het eene of 't andere uitſnydende, dit *Vervolg* aan de *Aloude Hiſtorie* kan hegten, of op zich zelve laaten blyven; zo dat de *Aloude* en *Hedendaagſche Hiſtorie*, ieder op zich zelve, een volledig werk zy. Men maakt met het drukken van dit Werk allen mogelyken ſpoed, en zal, zo ras doenlyk, het tweede ſtuk van het tweede deel afleveren.

de *Hiſtorie der Arabieren*, (welke in de drie eerſte deelen afgehandeld wordt,) geeven in hun Voorberigt te kennen, dat ze tot het opſtellen der geſchiedeniſſen van dit Volk, midsgaders tot het beſchryven van 't *Leeven van Mohammed*, 't welk ze by manier van inleiding vooraf laaten gaan, gebruik gemaakt hebben niet alleen van *Weſterſche* en *Chriſtenſche*, maar wel inzonderheid ook van *Ooſterſche* en *Mohammedaanſche* Schryvers; die zy, zo veel dezelven te bekomen waaren, in de oorſpronglyke taalen nagegaan, en wier verhaalen ze menigwerf aangevuld of verbeterd hebben, uit Arabiſche en Perſiſche Handſchriften, die tot nog niet uitgegeeven zyn: zo dat deeze Hiſtorie van dit Volk in 't algemeen, en van *Mohammed* in 't byzonder, nimmer op zodanig eene manier aan den dag gebragt zy. Wat bepaaldlyk betreft het *Leeven van Mohammed*, ſchoon men niet konne zeggen, dat 'er in deeze beſchryving gewigtige byzonderheden voorkomen, die niet reeds door den druk gemeen gemaakt zyn; 't is egter zeker dat 'er verſcheidene mindere gevallen in gemeld worden, die de reeds bekende een nieuw licht byzetten; als mede dat de bedryven van *Mohammed* in eene geſchikter orde, volgens eene beter geregelde Tydrekenkunde, en van daar met meer zekerheid en klaarheid gemeld worden, dan tot nog geſchied is; het welk dit ſtuk den Hiſtorie- en Tydrekenkundigen byzonder moet aanpryzen, en ons beweegt om eene korte ſchets daar van te geeven.

Mohammed ſproot, (om ons met de onzekere geſlachtrekening van *Iſmaël* af niet op te houden) voort uit het Vorſtlyke geſlacht van *Febr*, den wortel van de beroemdſte ſtam der Arabieren,

ren, *Koreiſch* genaamd, zo van 's Vaders als van 's Moeders zyde; die beiden hunne afkomſt rekenden uit het huis van *Kelab*, wiens afkomelingen *Koſa*, *Abd' Menaf*, *Hâſchem en Abd' al Motâlleb* elkander opgevolgd zyn in 't Vorſtendom over de *Koreiſch*. *Abd' al Motâlleb* was de Vader van *Abd' Allah*, die, gehuwd zynde met *Amena*, (de dogter van *Waheb*, den zoon van *Abd' al Menâf*, den zoon van *Zahrah*, den zoon van *Kelab*,) by haar *Mohammed* verkreeg, die gebooren werd te *Mekka* in 't jaar van *Chriſtus* 578 (*). Dus ſtamde *Mohammed* af uit een aanzienlyk geſlacht en huisgezin; egter was hy in zyne eerſte jeugd in laagen ſtaat: zyn Vader, geſtorven zynde eer hy nog twee jaaren ouderdoms bereikt had, liet eene geringe naalaatenſchap agter; ook verloor hy zyne Moeder, toen hy omtrend zes jaaren oud was; doch zedert nam hem zyn Grootvader *Abd' al Motâlleb* onder zyn beſtuur, en beval hem, voor zynen dood, die omtrend twee jaaren daar naa voorviel, aan de zorg van zynen oudſten Zoon *Abu Tâleb*, den vol-

(*) *Dus leezen we in dit werk tweemaal op* Bl. 25; *en zo wordt ook in* de Aloude Hiſtorie der Arabieren, *in 't XVI. deel der* Algemeene Hiſtorie, bl. 161, *de geboorte van* Mohammed *geſteld op het jaar* 578 *naa het begin van de Chriſtelyke jaarrekening: dit beeft reeds plaats in 't Engelſche werk zelve; en 't waar te wenſchen dat de Engelſche Schryvers,* (*zo 't geen ſchryffeil zy,*) *ons eenige nadere onderrigting wegens deeze rekening gegeeven hadden, vermids het zeker is, dat het geboortejaar van* Mohammed *gebragt moet worden op het jaar* 571 *naa de gemeene telling, volgens hunne eigene rekening; zo dat men hier in den text wel hadde mogen ſtellen,* 571 volgens onze telling. —— *De Leezer zy gewaarſchouwd, dat de jaaren van* Mohammeds ouderdom, zending en der Hejra, *in 't vervolg gemeld, Arabiſche maanjaaren zyn; die, volgens den tydrekenkundigen* Scaliger, in Emend. Temp., *op ieder* Enneadecäeterides *of negentienjaa-*

vollen Broeder van *Abd' Allah*. *Abu Tâleb* gedroeg zich vriendelyk jegens zynen Neef, onderwees hem in den Koophandel, en nam hem, in den ouderdom van omtrend twaalf of dertien jaaren, met zich na *Syrie*, wanneer hy derwaards reisde om zaaken van koophandel. *Mohammed* deed met zyn veertiende, of waarſchynlyker twintigſte jaar zynen eerſten veldtogt onder *Abu Tâleb*, die naa den dood zynes Vaders het voornaamſte bewind over de *Koreiſch* voerde; en toen hy vyf en twintig jaaren oud was, trouwde hy met *Khadîjah*, de dogter van *Khewailed*, den zoon van *Aſad*, den zoon van *Abd' al Uzza*, den zoon van *Koſa*, den zoon van *Kelab*. *Abu Tâleb* had zynen Neef deeze edele en ryke weduwe voor haaren factoor aangepreezen, en dezelve had zich in haaren dienſt zo wel gekweeten, dat zy hem haaren egtgenoot maakte; waar door hy onder de rykſten in *Mekka* te tellen was. Geduurende zynen dienſt als factoor had

jaarigen omloop, in deezer voege aan de Juliaanſche jaarrekening beantwoorden.

Enead.	Jul. jaaren.	Maanj.	dagen.
1	19	19:	207
2	38	39:	59
3	57	58:	266
4	76	78:	118 en zo verv.

Zo dat Mohammed *in 't dertiende jaar zyner zendinge, of het* 53*ſte zynes ouderdoms, na* Medina *vlugtende*, diestyds ruim 51 jaaren oud was, volgens de *Juliaanſche jaarrekening; en ſtervende in den ouderdom van* 63 *Arabiſche jaaren ruim* 61 *Juliaanſche jaaren geleefd hebbe: deeze getallen gevoegd by 't jaar* 571 *brengen de* Hejra, *of vlugt na* Medina, *op het jaar* 622 *en den dood van* Mohammed, *op dat van* 632 *naa de gemeene telling*, gelyk ook deeze *Schryvers in dit werk ſtellen*, bl. 145 en 334.

had hy eene tweede reis na *Syrie* gedaan, op welke hy te *Bosra* door een *Nestoriaanschen* Monnik, toegenaamd *Bobeira*, in de gronden van 't Christelyke geloof onderweezen werd: men wil dat deeze Monnik reeds groote zaaken van *Mohammed* gezegd en voorspeld had, toen dezelve op zyne eerste reis in *Syrie* by hem geweest was; en men is niet vreemd van te denken dat dezelve hem vervolgens in het uitvinden en opstellen van den *Koran* behulpzaam is geweest; doch hier van in 't tweede stuk nader.

Van deezen tyd af 'schynt *Mohammed* eene hervorming onder de *Arabiers* bedoeld te hebben; een oogmerk egter dat hy niet werkstellig maakte dan naa verloop van vyftien jaaren, die hy als Koopman doorbragt; het welk hem, door zyne reizen in *Egypte*, *Palestina* en *Syrie*, gelegenheid gaf, om de leerstukken der Jooden en die van de verscheidene gezindheden der Oosterssche Christenen te leeren kennen: waar uit hy vervolgens een t'zamenstel van Godgeleerdheid opmaakte, dat het geloof der eenheid van God ten grondslag had, en voorts eenige leeringen der Jooden en Christenen, zo in 't bespiegelende als betragtende behelsde, gepaard met de waarneeming eeniger Joodsche en Heidensche plegtigheden, en vergezeld van zodanige denkbeelden, die zeer wel overeenkwamen met den vleeschgezinden smaak der *Arabieren* ten dien dage. Om deeze zyne Leer kragtdaadiger te verbreiden, begon hy, omtrend het veertigste Jaar zynes ouderdoms, *het jaar zyner zendinge* genaamd, voor te wenden, dat hy in een hol in den berg *Hara*, naby *Mekka* gelegen, daar hy dikwils gewoon was te gaan, Godlyke Openbaaringen ontvangen had, door den Engel *Gabriel*; en

en dat deeze hem gezegd had, dat hy tot een *Apoſtel van God* beſtemd was. Dit aan zyne Huisvrouw bekend maakende, zo deelden dezelve dit nieuws mede aan haaren Neef *Waraka*, een Chriſten, en een Man van aanzien; en *Mohammed*, deeze twee geloovigen verkreegen hebbende, bewoog ook zynen knegt *Zeid*, als mede zynen Neef *Ali*, den Zoon van *Abu Tâleb*, om zyne Godlyke zending te erkennen: hier toe haalde hy ook eerlang over *Abu Bekr*, een Man van zeer aanzienlyk gezag onder de *Koreiſch*, die veele voornaame Mannen in *Mekka* overreedde om zyn voorbeeld te volgen; welken weder anderen bewoogen om den Propheet aan te hangen. Deezen geſtadig toeneemenden aanhang onderwees *Mohammed*, menigvuldige Openbaaringen voorwendende, die in zyn *Koran* of Wetboek verzameld worden, drie jaaren lang in 't verborgen; doch, deezen verloopen zynde, gaf hy openlyk zyne Godlyke zending te kennen; en predikte in 't openbaar voor 't Volk tegen de Afgodery; het welk hen zo zeer verbitterde, dat ze *Mohammed* en zynen aanhang terſtond tragtten te onder te brengen; waar in ze ook veelligt geſlaagd zouden hebben, zo niet *Abu Tâleb* zynen Neef eerſt openlyk en vervolgens bedekter onderſteund had. Schoon zyne Vyanden hem en zynen aanhang alle moeilykheden baarden, ja hen dermaate vervolgden, dat veelen met hem *Mekka* verlieten, en zommigen na *Ethiophie* vlugtten, in 't vyfde jaar zyner zendinge, zo nam nogtans het getal der geenen die zyne Leer omhelsden geſtadig toe, zo in als buiten *Mekka*, daar hy nu eens in 't openbaar, dan weder in 't geheim verkeerde: men begon te ſpreeken van wonderen, die zyne Godlyke zen-

ding beveſtigden, het welk by veelen invloed had; ook nam de verbitterdheid der partyen in *Mekka* eenigermaate af, kort voor den dood van *Abu Tâleb*; welke voorviel in 't tiende jaar der zendinge van den Propheet, die ook in dat jaar zyne Vrouw *Khadijah* (*) verloor. Naa deezer dood vielen zommigen van hem af, en de woede zyner tegenſtanderen noodzaakte hem te vlugten na *Tayef*, alwaar hy, hoewel koel ja zelfs met veragting ontvangen en behandeld, eenige bekeerelingen maakte: weder te *Mekka* gekomen zynde predikte hy op de algemeene bedevaard der Arabieren tegen de Afgodery, bewoog veelen om hem aan te hangen, en daar onder zes der inwoonderen van *Tathreb*, die, weder na huis gekeerd zynde, veelen hunner Landsgenooten overhaalden tot de Leer van *Mohammed*. Omtrend het twaalfde jaar zyner zendinge gaf hy voor onder 't geleide van den Engel *Gabriel* eene wonderdaadige reis ten Hemel gedaan, aldaar God gezien en geſproken te hebben, die hem in de kennis zyner Wet, en de verdere beſtuuring van zyn Volk onderwees; waar uit de *Sonna* ontſtaan is, zynde zo veel als de mondlyke Wet, in onderſcheid van de Openbaaringen in den *Koran* begreepen. In dit zelfde jaar kwamen twaalf mannen van *Tathreb* of *Medina* te *Mekka*, en deeden, op den berg *Al Akaba* buiten die Stad, eed van getrouwheid aan *Mohammed*; die een zyner leerlingen *Maſâb* met hun na *Medina* zond, tot voortplanting van zyne Leer aldaar; het welk deeze zo wel volvoerde, dat hy

(*) *Mohammed* heeft, naa deeze, verſcheidene Vrouwen gehad, doch hier van verdere melding te maaken is buiten ons oogmerk.

hy in 't volgende jaar met eenigen uit *Medina* na *Mekka* wederkeerde, die *Mohammed* hunnen byſtand aanbooden, om hem te beſchermen tegen zyne Vyanden, welken nu zo magtig in *Mekka* waaren, dat hy 'er niet zonder 't grootſte gevaar konde verblyven. De Propheet bragt hen, op den berg *Al Akaba*, onder een eed, die uitkwam op eene ſoort van oorlogsverklaaring, tegen alle volken, die zich tegen zyne Leer zouden aankanten, waar toe ze zich plegtig verbonden. De voornaamſten der *Koreiſch* den voortgang der Leere van *Mohammed* ziende, en zyne verbinteris met die van *Medina* verſtaande, tragtten zyne vlugt na *Medina* voor te komen, en beſlooten hem te dooden; *Mohammed* belaſtte inmiddels zyne medegezellen by tyds zich na *Medina* te begeeven; en bleef met *Abu Bekr* en *Ali* nog eenigen tyd in *Mekka*, tot dat de Engel *Gabriel*, zo hy voorgaf, hem beval na *Medina* te wyken. Ter nauwer nood ontſnapte *Mohammed* de handen der *Koreiſch*; en begaf zich met *Abu Bekr* na een hol in den berg *Thûr*, van waar ze, zich drie dagen verſchoolen hebbende, na *Medina* vertrokken: op den weg derwaarts, en geduurende zyn verblyf van vier dagen te *Kobâ*, niet ver van *Medina*, ontving hy etlyke aankomelingen van aanzien, die hem eed van getrouwheid en onderdaanigheid deeden: eindelyk genaakten ze, na wonderdaadig, zo men wil, veele gevaaren ontkomen te zyn, *Medina*, werden met alle mogelyke vreugdebewyzen ontvangen en de Stad ingeleid: ook kwam zyn Neef *Ali*, in drie dagen, alhier ter plaatſe, naa dat hy eenige zaaken te *Mekka* in orde gebragt had. Het getal der bekeerden in *Medina* nam dagelyks toe, en 't eerſte werk van *Mohammea* was

eene *Moskée* of Tempel voor zyne Godsdienſtoefeningen, en een huis voor zich zelven te bouwen. Deeze merkwaardige gebeurtenis gaf den *Mohammedaanen* eene *Æra* of jaarrekening, *Aejra*, dat is *Vlugt* genaamd; welke omtrend achtien jaar hier naa door den *Khalif Omar* werd vaſtgeſteld; die beval dat alle jaarrekeningen geteld zouden worden van *Mohammeds* vlugt uit *Mekka* na *Medina*: doch alzo het jaar, gelyk te vooren, begon met den eerſten van de maand *Al Moharram*, zo werd de telling van de gebeurtenis af negen en vyftig dagen vervroegd: voorondersſtellende deeze jaarrekening de vlugt voorgevallen te zyn op den eerſten van *Al Moharram*, by ons den zeſtienden van *July*, ſchoon ze in der daad gebeurde op den eerſten der eerſte *Rabi*. dat is negen en vyftig dagen laater; doende *Mohammed* zyne intreede in *Medina* op den zestienden dier zelfder maand, in 't jaar onzes Heeren 622.

Mohammed zyn t'zamenſtel van Godsdienſt eerlang in *Medina* geveſtigd ziende, en als een erkend Propheet een onbetwiſtbaar gezag bezittende, veranderde wel dra van maatregelen tot voortzetting zyner Leere. Tot op het aangaan van de bovengemelde verbintenis had hy geleerd, dat zyn werk alleen was te prediken, en dat hy geen gezag had om de menſchen te dwingen tot het omhelzen van zynen Godsdienſt, en dat zyne aanhangers de verongelykingen, ter oorzaake van hun geloof, hun aangedaan, geduldig moeſten verdraagen: doch nu maakte hy bekend, dat God hem en zynen volgeren vergunde om zich tegen de ongeloovigen te verdeedigen: en ten laatſte gaf hy voor Godlyk verlof te hebben, om hen aan te taſten, de afgodery te

te vernielen, en het waare geloof met het zwaard op te rechten. Op deezen grondſlag plantte hy zyne Leer vervolgens te vuur en te zwaard voort, en breidde zyne heerſchappy uit door kragt van wapenen, onder de *Arabieren*, waar mede hy reeds in 't tweede jaar van de *Hejra* een aanvang maakte: ook zond hy aan de nabuurige Vorſten, in 't zevende jaar van de *Hejra* brieven om hen tot het *Mohammedaansdom* te noodigen. Geduurende dien tyd en vervolgens gedroeg zich *Mohammed*, terwyl hy zyne Leer predikte, en door anderen alom liet verkondigen, niet minder als Veldheer dan als Propheet; zynde in geduurige oorlogen ingewikkeld, terwyl zyne Krygsbenden alom ſtroopten: menigwerf ondervond hy den wiſſelbaaren kans des Oorlogs, egter met dit gevolg, dat zyn gebied van tyd tot tyd toename. Inzonderheid werd zyne heerſchappy geveſtigd met het overgaan van *Mekka*, wanneer de *Koreiſch* zich aan hem onderwierpen, in 't achtſte jaar van de *Hejra;* het welk het meerendeel der *Arabieren*, in dat en 't volgende jaar, bewoog om tot *Mohammed* over te komen: indiervoege dat *Mohammed* in 't tiende jaar der *Hejra* het ganſche *Schier-Eiland* der *Arabieren* zich genoegzaam onderworpen zage, en hy 't opperſte gebied over dat Volk voerde; terwyl zyne Leer ook hier en daar by de nabuurige Vorſten was aangenomen. Met het afloopen van dat jaar nam *Mohammed* de bedevaard na *Mekka* op eene zeer plegtige wyze waar; en hervormde den *Arabiſchen Almanach*, waar in misbruiken ingeſloopen waaren, zo omtrend de heilige maanden, als de *intercalatie* of invoeging van ééne maand in elk tweede of derde jaar. Deeze bedevaard draagt den naam van die der *vaarwelzeg-*

ginge, waarſchynlyk om dat de Profeet, naa deeze, nimmer *Mekka* zag; vermids hem met den aanvang van 't volgende jaar eene ziekte trof, die hem eerlang doodlyk was; zo dat hy, volgens de aanneemelykſte berigten, den geeſt gave te *Medina* op den twaalfden van de *eerſte Rabi*, in 't elfde jaar van de *Hejra*, dat is, op den 17den van Juny, in 't jaar van Chriſtus 632; naa dat hy over de Arabiers geheerſcht, of liever ondernomen had te heerſchen, tien maanjaaren, en een en zeventig dagen, of negen zonjaaren, en elf maanden, min één dag; hebbende den ouderdom van drie en zeſtig jaaren bereikt; als zynde veertig jaaren oud toen hy, volgens zyn voorgeeven, zyne Godlyke zending verkreeg; waar naa hy dertien jaaren te *Mekka*, en tien te *Medina* woonde. Hy werd, naa veele overleggingen, eindelyk begraaven in een graf, gedolven onder het bed, waar op hy geſtorven was; welke graſtede tegenwoordig nog gevonden wordt in een heerlyk gebouw, met een koepel gedekt, ſtaande aan de ooſtzyde van den grooten Tempel, die in 't midden van *Medina* geſtigt is.

In deeze nauwkeurige beſchryving van 't *Leeven van Mohammed*, vindt men eene reeks van byzonderheden, waar op wy in deeze ſchets niet ſtaan konnen blyven, die ſtrekken om het character van *Mohammed* te ontvouwen, verſcheidene Godsdienſtige gebruiken der *Mohammedaanen* te verklaaren, en de geſchiedeniſſen van dien tyd op te helderen; het welk dit ſtuk van eene uitgebreider nuttigheid doet zyn. Onze Schryvers toonen wel byzonder, by verſcheidene gelegenheden, de liſten die *Mohammed* als een Godlooze bedrieger en heerſchzugtig menſch in

't

't werk geſteld heeft, om zyne oogmerken te bereiken; de voorvallen die duidelyk doen zien, dat hy niet ſlegts als een geeſtdryver, maar als een opzettelyk verleider aan te merken zy in 't voortplanten zyner Leere; boven al ontvouwen ze, in eene byzondere uitweiding, zeer onderſcheiden, de gunſtige omſtandigheden des tyds, welken medewrogten ter bevorderinge van *Mohammeds* vleeſchlyke inzigten en heerſchzugtige bedoelingen; waar door men natuurlyke reden kan geeven van de ſpoedige verbreiding der Leere en Heerſchappye van *Mohammed*. Ook maakt de geagte Vertaaler van dit werk een oordeelkundig gebruik van dit alles in zyn *Voorbericht*, dat eene beknopte en leezenswaardige Verhandeling behelſt, ten betooge der Waarheid en Godlykheid van de *Chriſtelyke Leer*, in tegenoverſtelling van die van *Mohammed*; en om te doen zien hoe 't bykome, dat de *Mohammedaanſche* Godsdienſt zo zeer de overhand gehad hebbe in de Ooſterſche Landen. Behalve dit *Voorbericht* vindt men ook doorgaande in 't werk zeer nutte aantekeningen van den Heer Vertaaler, die tot opheldering der voorgeſtelde zaaken konnen ſtrekken, midsgaders zodanigen, welken dienen om de Chriſtenen vrymoedig en beſcheiden onder 't oog te brengen, hoe ze menigwerf nalaatig zyn om het goede, dat men in de *Mohammedaanen* moet pryzen, te betragten, en in tegendeel het kwaade, dat ze in hun met regt laaken, maar al te dikwils pleegen; bedenkingen, die regtgeaarte Chriſtenen niet te veel ter harte konnen neemen, om zich voor eigene veroordeeling ten deezen aanzien te leeren wagten.

Uittrekſel van een Brief aan de Uitgevers van de Vaderlandſche Letteroefeningen.

DE Schryver dezer Letteren, dien wy voor zyn onderzoek en toegezondene berigt dank zeggen, zal het ons, zo we vertrouwen, niet ten kwade duiden, dat wy hier ſlegts een uittrekſel en niet den geheelen inhoud van zynen Brief mededeelen: zyn Ed. kan de rede hier van ligtlyk nagaan, en ſchoon ze zynes oordeels niet voldoende mogte ſchynen, zal by egter, hopen we, die toegevendheid hebben, van aan ons over te laten, om te oordeelen wat in ons werkje al of niet dient geplaatſt te worden. De Lezer ondertuſſchen zy verzekerd, dat 'er niets agtergelaten wordt, daar 't algemeen belang by beeft; en dat wy aan 't grote doelwit van den Schryver beantwoorden, door het volgende woordlyk in 't licht te geven.

De voorname reden van dit ons ſchryven is, om den Heere Scheurleer, *en anderen, door den zelven weg,* [door in dit ons werkje een brief te geven,] *die niet kwalyk is uitgekozen, te doen weten, dat de Boekverkoper* J. Loveringh *niet circa een jaar, maar voor weinig minder dan een vierde van een Eeuw, en dus in den tyd dat voorn. Heer den Boekhandel noch oeffende, bereids een blad van het Werk van* Locke, [namelyk Wysgeerige Proeve, betreffende het Menſchelyk Verſtand,] *beeft gedrukt onder het opzicht van twee Heeren, niet ongeacht noch onbekent in 't Recht en in de Letteroeffeningen. Waar het nu by toegekomen is dat dit Werk ten dien tyde geen voortgang beeft gehad, is my ontſchoten; mogelyk zal de Vertaling, die, zo als 't my noch ſchemerig voorſtaat, uit het Franſch waar geſchied, niet genoeg voldaan hebben, en dus de moeite daar aan voor die Heeren te groot, of dat men gedagt beeft dat 'er voor dat ſchrandere en oordeelkundige Werk geen beminnaars genoeg; ('t geen echter niet te denken zy, ten minſte niet pryslyk zoude wezen of tot eere verſtrekken) onder de Nederduitſche Lezers te vinden zoude zyn. Althans 't is in dien tyd, tot ons leedwezen, geſtaakt.*

UEd.

UEd. Werk, dat van veel nut kan zyn, de vereiſchtens wel waargenomen wordende, inziende; den Brief van den Heere Scheurleer *lezende, vond ik, ſchoon in alles met zyn Ed. geenzints éénſtemmig zynde, zyn gedrag echter roemwaardig en uitlokkende. Dit gevoegt by UEd. gevoelen en gedagten omtrent het Werk van* Locke, *zette my aan om den Boekverkoper* Loveringh, *die ik wiſt. en ook door het drukken en uitgeven van verſcheide Werken dit toond, waar over in gedrukte Werken een en andermaal is geroemt, dat zyn luſt zich uitſtrekt tot goede en nuttige Werken, daar over te onderhouden, en te vernemen of zyn Ed. het Werk van* Locke *op nieuw had opgevat, het antwoord was neen; en hem UEd. geſchrift tonende, wierd 'er naar de weinige proefbladen, die 'er zyn E. van had laten drukken, gezogt, doch dezelven waren niet te vinden: eindelyk vond zyn Ed één blad, waar op zelfs enige weinige reflectiën ſtonden. Uit de redeneeringe met zyn Ed. konde ik gemaklyk opmaken, dat zo 'er een of ander Liefhebber was, die hem eene voldoende Vertaling ter hand ſtelde, by niet ongenegen zoude zyn dit Werk ter drukpars te vervaardigen.*

Dewyl ik nu geen beter weg konde uitdenken om aan het verlangen of de begeerte van den braven Heer Scheurleer *te voldoen; UEd. oogwit te bereiken, en de goede Letteroeffening enen dienſt te doen, dan dezen Brief UEd. toe te zenden, zo heb hier toe beſlooten, met vriendelyk verzoek, dien in UEd. eerſt uitkomend ſtukje te plaatſen. Dit vertrouwende, blyve ik naar toewenſching van zegen en voorſpoed in alle uwe regtmatige ondernemingen,*

Myn Heeren,

UEd. toegenegen Dienaar

Amſterdam 10 January 1761. *N. N.*

De *Zedenleer*, in 't Hoogduitſch opgeſteld door *Joh. Fred. Stapfer*, Bedienaar des H. Evangeliums in de Gereformeerde Gemeente te Diesbach in 't Canton Bern. En in 't Nederduitſch vertaald door *Joh. Will. van Haar*. Eerſte Deel. In s'Gravenhage, by *Pieter van Cleef en Compagnie*, MDCCLX. Behalve de Voorreden 554 bladzyden in groot Octavo.

NAdemael de Godsdienſt twee zaeken verëiſcht, *kennen* en *doen*, zo heeft de Eerwaerde *Stapfer* het niet genoeg geoordeeld, in een voorgaend werk, het kennelyke van den Godsdienſt, de *Godgeleerdheid*, te verklaeren, maer 't ook van zyn pligt geagt daer op te laeten volgen het ontvouwen der *Zedenleere*, als behelzende het geen ons op de gronden der *Godgeleerdheid* te betragten ſtaet, ten bewyze dat we gekomen zyn tot die zaligmakende *kennis der waerheid, die naer de Godzaligheid is*, die ons opleidt ter Deugdsbetragtinge. Daer nu de verzaeling van 't eerſte werk met een vry algemeen genoegen in de Nederlanden is aengenomen, hebben wy reden om te vertrouwen, dat de overzetting van dit tweede daer aen gehegte geſchrift eene doorgaende goedkeuring zal wegdraegen: aengezien het zelve de Zedeleer nauwkeurig opheldert, kragtig aendringt, en by gelegenheid op het ſterkſte tegen het Ongeloof verdeedigt; geſchiedende dit alles in een duidelyken en leevendigen ſtyl, die bekwaem is, om de klaerſte begrippen mede te deelen, en de aendagt geduerig gaende te houden.

On-

Onze geagte Schryver behandelt de ganſche Zedeleer in XXI Hoofdſtukken, waer van 'er dit eerſte Deel zes behelſt, welker inhoud wy in deezen den Leezer kortelyk onder 't oog zullen brengen. Het eerſte Hoofdſtuk gaet over *de Zedenleer in 't gemeen*, verklaert ons waer in dezelve beſtae, hoe ze van de Godgeleerdheid onderſcheiden, doch tevens daer mede ten nauwſte verbonden zy; ontvouwt ons het geheele beloop van dit werk, en toont ons de eigenſchappen der Zedenleere, mitsgaders de regels die in derzelver verhandeling en beoefening waer te neemen zyn: dit laetſte lid vervat bovenal etlyke byzondere aenmerkingen, die 't te wenſchen waer dat men in de Zedenkunde altoos leevendig voor den geeſt hield, als ſtrekkende om ons voor uiterſten te bewaeren, waer toe veelen in deezen ligtlyk overſlaen. In 't tweede Hoofdſtuk betoogt onze Aucteur *de noodzaekelykheid en nuttigheid der Zedenleere*, waer in hy het denkbeeld dier vrygeeſten, welken deze noodzaeklykheid en nuttigheid lochenen, ten bondigſte wederlegt: met zeer onderſcheiden te doen zien welke rampzalige gevolgen eene ganſche verlochening der Zedenleere met zich ſleept, en wat heilzaeme vrugten in tegendeel derzelver ernſtige betragting voortbrengt; hegtende hier aen eene duidelyke beantwoording der tegenwerpingen, waer mede het Ongeloof dit gevoelen beſtrydt. Hier op toont hy met het derde Hoofdſtuk aen *de voortreffelykheid der Zedenleere, zo als die op de H. Schrift gegrondveſt is*, bedoelende daer in grootlyks het wederleggen van 't gevoelen dier vrygeeſten, welken de Heidenſche Zedekunde van gelyke waerde ſtellen met die van 't Evangelie; ten welken einde hy de voor-

voortreffelykheid der laetſte boven de eerſte in alle opzigten, die hier in aenmerking komen, ontvouwt, door dezelven met elkanderen te vergelyken, en daer uit te doen zien hoe ver het Evangelie het Natuerlyke Licht te boven gaet. Deze Verhandeling behelſt uitmuntende aenmerkingen over dit onderwerp, doch dezelve is eenigermaete langwylig en met herhaelingen overladen; het welk grootlyks ontſtaet uit rede dat zyn Eerwaerde te veel onderſcheidingen maekt: ook vergelykt hy de Zedenleer van 't Evangelie genoegzaem alleen by die der beroemde Wetgeeveren *Lycurgus* en *Confucius*, die zich niet zo zeer toeleiden op het Godsdienſtige als wel op het Burgerlyke, dat hem gelegenheid geeft tot tegenſtellingen, die hy zo ſterk niet zou hebben konnen uitdrukken, indien hy tevens het oog geveſtigd had op de Zedekunde van een *Plato*, *Socrates*, en dergelyke Wysgeeren; die weezenlyk bedoelden het menſchelyke hart te verbeteren, hun eerbied voor de Godheid in te boezemen, en tot hunnen pligt te beweegen door 't denkbeeld van een leeven nae dit leeven. De voortreffelykheid der Evangeliſche Zedenleere wordt geenszins bezwalkt, door aen deze uitmuntende Mannen hunnen verdienden lof te geeven; dewyl eene onpartydige beſchouwing der Evangelieleere alleszins toont, dat dezelve ook in deeze opzigten de Leer dier Philoſophen, in bondigheid, klaerheid, zekerheid en nadruk zeer verre overtreffende, volgens haeren aert bekwaem is, om een kragtiger invloed op het menſchlyke hart te hebben. Het vierde Hoofdſtuk behelſt eene overweeging van *de hoedanigheden en geſteldheid des Menſchen, die de Zedenleer beleeven zal*, ſtrekkende om een ieder oplettend

Le-

Leezer te doen bemerken, dat wy menſchen de noodige eigenſchappen bezitten om aen de Zedenleer te beantwoorden, en in ſtaet zyn derzelver wyze regels waer te neemen: by welke gelegenheid onze Auctеur wel inzonderheid een nauwkeurig berigt geeft van de menſchlyke hartstogten, en derzelver gebruik tot de beoefening der Zedenleere. Dus des menſchen geſchiktheid tot het betragten der Zedenleere ontvouwd hebbende, zo gaet hy met het vyfde Hoofdſtuk over tot het onderzoeken *der gronden onzer verpligtinge, tot de opvolginge der Zeden-leere*, waer in hy op eene overtuigende wyze toont, hoe ontegenzeggelyk wy gehouden zyn de Deugd te betragten, en de Zonde te ſchuwen, zo van Gods zyde, als van die van ons zelven, en van die des naeſten; op dat wy dus leeven overeenkomſtig met de betrekkingen, in welke wy geſteld zyn. Hier aen hegt hy met het zesde Hoofdſtuk, (het ſlot van dit eerſte deel,) eene verklaering van *de algemeene regels onzer handelingen*; de onderſcheidene regels, door deeze en geene Zedeſchryvers voorgeſchreeven, opgeevende, doet hy met derzelver verklaering zien, dat ze elkander niet tegenſpreeken, en hoe men daer uit zyne byzondere pligten heeft af te leiden; waer in hy onder anderen by uitneemendheid het volkomene en zigtbaere voorbeeld van onzen Verloſſer ontvouwt, en toont hoe wy 't zelve als een regel van ons gedrag op onzen wandel hebben over te brengen.

De Eerwaerde *Stapfer* beſluit telkens ieder Hoofdſtuk met eene welgeſchikte toepaſſing van 't verhandelde onderwerp, zo tot beſtraffing of berisping der verkeerde handelingen en afwykingen, als tot vermaening en aenſpooring ter be-

betragting van die pligten, welke uit het gezegde voortvloeijen: hier in betoont hy gestadig zynen vurigen yver voor de Deugd; met eene manlyke deftigheid, en zedige vrymoedigheid, gepaerd met die Christelyke beſcheidenheid, welke eenen Leeraer van 't zagtmoedige Euangelie betaemlyk is.

Het verzuimen der Zedenleere op de Hooge Schoolen, en deszelfs oorzaeken. Overgenomen uit *J. F. Stapfers* Zeden-leer, Cap. II. § CXXIII—CXXXI, CXLVI en CXLVII.

DE volgende bedenkingen van den Heer *Stapfer*, over het gebreklyke onderwys der Zedenleere op de Hooge Schoolen, zyn ons te aenmerkelyk en gewigtig voorgekomen, om dezelven den Leezer niet afzonderlyk mede te deelen: terwyl ze tevens konnen dienen tot eene proeve van 't geen we in 't ſlot van 't voorgaende Artykel gezegd hebben, raekende 's Mans ſchryfwyze, byzonder in zyne toepaſſingen.

„ Wy durven, (*dus vangt hy dit onderwerp aen,*)
„ het bykans niet zeggen, dat in deezen ook
„ op de Hooge Schoolen, door veele Leeraers,
„ geen geringe misſlag begaen word, dewyl
„ veelen hunner de behandeling der Zeden-lee-
„ re, als eene zaek van weinig belang, geheel
„ ter zyde ſtellen (*). By de groote menigte
„ van

(*) Overeenkomſtig met deeze aenmerking van onzen Aucteur

„ van boeken heeft men evenwel over niets
„ minder reden van klagen, dan dat te veel
„ aanleidingen tot de Zeden-leer zouden ge-
„ ſchreeven zyn, en dat dezelve te vaak zou
„ zyn ingeſcherpt geworden. Ook zal men, by
„ zoo veele voorleezingen op de hooge Schoo-
„ len, zich niet konnen bezwaaren, dat de
„ zoogenaamde *Morale* te ſterk behandeld wor-
„ de. Men hoort aldaar alle weetenſchappen,
„ beide grondig en geleerd, verklaaren; doch
„ aan het beoeffenend deel der Godgeleerdheid
„ word weinig gedacht. Men geeft zich moei-
„ te, om de beſpiegelende waarheden van den
„ Godsdienſt in een helder daglicht te ſtellen,
„ de betekenis der woorden naauwkeuriglyk te
„ bepaalen, alle de gedachten over de verklaa-
„ ring eener duiſtere plaatſe, met veele belee-
„ zenheid, aan te haalen, niet het geringſte
„ verſchil in den Godsdienſt, zelfs niet over on-
„ verſchillige zaaken en woordenvitteryen, on-
„ aangeroerd te laaten, alle de oudheden op
„ het naauwkeurigſte te onderzoeken, de zo-
„ genaamde Criticq en Philologie tot den hoog-
„ ſten top door te zetten, en dus de Leerlin-
„ gen, met eenen grooten voorraad van ge-
„ leerdheid, naar huis te zenden. Dit alles is
„ goed; 't geen dienen kan tot verklaaringe der
„ H. Schrift, moet niet verzuimd worden.
„ Maar de Zeden-leer is een der twee voor-
„ naame ſtukken van het woord van God: De-
„ zelve

Auƈteur is de tael van den beroemden *Oſtervald*, in zyne *Verhandeling over de Oorſprongen des Rederfs*, bl. 379. *De* MORALE *of Zedeleere word in de Schoolen der Godsgeleerdheid niet dan op een lichte en ſcholaſtyke wyze geleerd, en in veel Akademien niet met al daar van geboord.*

„ zelve vervat in zich, niet ſlegts zulke din-
„ gen, die men, zonder verlies der zaligheid,
„ ter zyde ſtellen kan; Neen! ſy is eene zaak
„ van 't grootſte belang: ſy onderwyſt den men-
„ ſche, aangaande ſyne gantſchelyke afhang-
„ kelykheid van God, van ſyne verplichtinge
„ jegens Hem, jegens den naaſten, en jegens
„ zich zelve. De beoeffening derzelve ſtrekt,
„ aan de eene zyde tot vereeringe van God,
„ en, aan de andere zyde, tot onze eigen vol-
„ maaktheid en gelukzaligheid. Welk een ge-
„ brek is het derhalve, wanneer dezelve te zeer
„ verzuimd en agter aan geſteld word!

„ Men zal zeggen, dat het met de beſpiege-
„ lende waarheden in den Godsdienſt geheel
„ anders geſteld zy, dan met waarheden die
„ men te beleeven heeft; of met de plichten;
„ dat de eerſtgenoemden moeijelyker te bepaa-
„ len of op te helderen zyn, meerder tegen-
„ ſpreeking lyden, en daarom meerder duidelyk
„ onderzocht en, tegen alle inwerpſelen, ver-
„ deedigd moeten worden; dat daarenboven de
„ beſpiegelende waarheden van den Godsdienſt
„ de grondſlag zyn van alle onze plichten; des
„ dan, wanneer dezelve wel verklaard en be-
„ weezen worden, dan vloeijen daar uit de plich-
„ ten van zelve duidelyk voort; ja, de plichten
„ zyn alle van zulk eene geſteldheid, dat ſy
„ door elk ligtelyk konnen verſtaan werden;
„ waar toe zou dan dienen eene lange verklaa-
„ ring, en een breedvoerig betoog van dezel-
„ ven.

„ Wy ſtaan het toe, dat de plichten, in der-
„ zelver voorſtel, eerder konnen verſtaan wor-
„ den, dan de beſpiegelende waarheden, en
„ dat de Zeden-leer niet zoo veele tegenſpree-

„ kin-

„ kingen te lyden heeft, als de meeſte der waar-
„ heden, zelfs ook van de zulken, van welker
„ kenniſſe onze zaligheid niet afhangt. 't Geen
„ derhalve elk van zelve weeten kan, zy ook
„ niet noodig, met veele moeite, van anderen
„ aan te leeren. Maar, in de Zedenkunde ko-
„ men doch ook veele zaaken voor, die aan elk
„ niet zoo ligtelyk in 't oog vallen. Zy vervat
„ in haaren omtrek veele dingen, die wy noo-
„ dig hebben, dat men ons indachtig maake.
„ Zien wy op de eerſte gronden der plichten;
„ dan is van noode, dat men dezelven duidelyk
„ onderſcheide, dewyl de overtuiging van on-
„ ze verplichting daar van afhangt. Zien wy
„ op derzelver regels en eigenſchappen; dan
„ moeten ook deeze wel bepaald worden, op
„ dat men nooit in gevaar geraake daar van af
„ te wyken. De plichten zelve moeten voor-
„ gedraagen worden in derzelver weezendlyk
„ verband met haare gronden; ook dit kan niet
„ geſchieden, zonder eene rype overweeginge.
„ Ten opzigte der ondeugden, heeft het
„ menſchlyk hart zoo veele uitvlugten, dat het
„ zelve alleen naar behooren kan doorgrond
„ worden door de zulken, die veele ondervin-
„ ding in de waereld, en eene volkomen ken-
„ nis van den menſche hebben: Of heeft men
„ niet veele moeite van noode, om den on-
„ deugdzaamen te overtuigen, dat deeze of die
„ zonde, waar toe hy geneigd is, eene on-
„ deugd zy? De daar tegenoverſtaande deugden
„ beſtaan niet alleen in deeze of die hoofd-
„ deugd; maar het is ook noodig de byzondere
„ deugden wel te bepaalen, op dat men niet
„ alleen in alle omſtandigheden en gevallen
„ weete wat goed of niet goed, recht of onrecht

„ zy; maar op dat men ook nooit eene ſchyn-
„ deugd opvatte voor eene waare deugd. 't Is
„ van een groot nut, wanneer men allenthalve
„ toont de uitmuntendheid der deugd, en dat
„ dezelve niet moet worden aangemerkt als een
„ juk, of als een laſt, maar als een middel tot
„ volmaaktheid en gelukzaligheid; wanneer
„ men mede geduurig aanhaalt de oorzaak en
„ de beweegredenen, waarom men dit of dat
„ te doen of te laaten ſchuldig is, en dergely-
„ ken meer. Dit alles zyn zulke zaaken, die
„ zeer duidelyk en bevatbaar konnen voorge-
„ draagen worden; doch die, even zoo wel als
„ de beſpiegelende waarheden van onzen aller-
„ heiligſten Godsdienſt, verklaaring van noode
„ hebben.

„ Maar, wat of de reden weezen mag, dat
„ de aanleiding tot de Zeden-leere, door de
„ meeſte Godgeleerden op de hooge Schoolen,
„ te zeer ter zyde geſteld word? Wy konnen
„ verſcheidene redenen daar van opgeeven:
„ De eerſte is deeze: *het is niet gebruikelyk.* En
„ waarom niet? Zonder twyfel, om dat men,
„ ſederd de tyden der Kerkhervorminge, ge-
„ noeg te doen heeft gehad, om de kennis der
„ geopenbaarde waarheden voort te planten, en
„ zich tegen de onkunde en dwaalingen te ver-
„ zetten. Men geeft zich de meeſte moeite,
„ om dat geene af te wenden, waar van men
„ het grootſt gevaar lydt, en waar door men
„ het meeſte geprangd word. Het is bekend,
„ hoe groot de onkunde geweeſt is voor de ty-
„ den der Kerkhervorminge. De H. Schrift
„ was een onbekend en verzegeld boek. De
„ taalen, de oudheden, de Philologie en Uit-
„ legkunde, en al wat ſtrekken kan tot verklaa-

„ ring

„ ring van Gods Woord, was in vergeetelheid
„ geraakt. Zelfs by de geleerden vondt men
„ de grootſte onweetendheid. Waar nu de God-
„ lyke waarheden verborgen zyn, daar is by-
„ geloof, daar is geen waare en redelyke Gods-
„ dienſt. Daarom moeſten de Godgeleerden,
„ inzonderheid in de hooge Schoolen, het mees-
„ te bedacht zyn, dat de H. Schrift, als zynde
„ de fontein der kenniſſe van de Godlyke waar-
„ heden, als uit het ſtof en uit de duiſterniſſe,
„ te voorſchyn gebragt, het licht des Evange-
„ liums weder op den kandelaar geplaatſt, des-
„ zelfs waare zin regt bepaald, en van alle lee-
„ ringen der menſchen gezuiverd mogt worden,
„ ten einde de waare kennis, inzonderheid de
„ grond-artykel van den Chriſtelyken Gods-
„ dienſt, zou mogen geplant, beveſtigd en
„ ſtaande gehouden worden.

„ Doch ook ſederd dien tyd is even het zelf-
„ de geſchied, 't geen in de eerſte Chriſten Ker-
„ ke, en by de eerſte verkondiginge des Evan-
„ geliums, plaats gehad heeft: Daar reezen
„ veele verkeerde gevoelens: De een begreep
„ de zaak dus, de ander anders. Het hoofd
„ van de eene bende verzettede zich tegen dee-
„ ze waarheid van den Godsdienſt, en het hoofd
„ van eene andere bende maakte toeleg om ee-
„ ne andere waarheid te betwiſten. De een
„ ontleende zyne wapenen van de Rede; een
„ ander uit de H. Schrift. Dit was de oorzaak,
„ dat zich de Godgeleerden ten uiterſten moes-
„ ten laaten aangelegen zyn, de eens erkende
„ waarheid vaſt te ſtellen, en, tegen alle be-
„ denkelykheden, te verdeedigen. De een lei-
„ de toe om deeze, de ander om géene dwaa-
„ ling te bevechten, en in 't gemeen zoekt elk

„ de zulken, die hy onderwees, tegen alle be-
„ kende dwaalingen te wapenen. De een was
„ gevat op de Rede-beſluiten; een ander in de
„ taalen en in de uitlegkunde. Elk bragt het
„ ſyne toe, tot beveſtiginge der eens erkende
„ waarheid, naar de gaave, die hy van God
„ ontvangen had, en volgens dat gedeelte der
„ geleerdheid, waar in hy, door naarſtigheid,
„ het meeſte bedreeven was: En dit deed men
„ niet ſlegts omtrent de gevaarlykſte dwaalin-
„ gen, maar ook omtrent die van minder be-
„ lang. Men moeſt het ook doen; want de
„ dwaaling, die in zich zelve gering ſchynt,
„ brengt terſtond eene meerder gevaarlyke me-
„ de; en de waarheid, die van geen gewigt
„ ſchynt, heeft invloed op eene andere van
„ meer gewigt. De aaneengeſchakelde twiſten
„ en verſchillen brengen mede dat alles opge-
„ helderd worde: Want, gelyk ſteeds de eene
„ waarheid met de andere gepaard gaat, alzoo
„ is ook geduurig de eene dwaaling met de an-
„ dere verzeld. Men word in 't twiſten yve-
„ rig; de een doet het uit liefde tot de waar-
„ heid en voor Gods eere; doch de ander be-
„ oogt daar by ſyne eigen eere. Men zoekt
„ dan ook het gevaar geduurig af te wenden,
„ daar de nood het grootſte is.

„ Naerdien nu de Godgeleerden werks ge-
„ noeg hadden, met zoo veele zaaken, welke
„ ſtrekken tot vermeerdering van kenniſſe en
„ tot beveſtiginge der waarheid, zoo bekom-
„ merden ſy zich niet zoo zeer om de verklaa-
„ ringe van het beoeffenend deel van den Gods-
„ dienſt. Sy merkten de Zeden-leer aan als iet,
„ 't geen elk van zelve verſtaan kan en 't welk
„ niet zoo zeer aangevochten en betwiſt word;

„ daar-

„ daarom was het de gewoonte niet, van der-
„ zelver onderwys in 't byzonder gebruik te
„ maaken. Men liet het aan elk over, hoe hy
„ aan zyne toehoorers de plichten van den
„ Godsdienſt wilde voordraagen en inſcherpen.

„ Eene andere oorzaak van dit verzuim is
„ deeze: De Leeraars op de hooge Schoolen
„ verbeelden zich, dat ſy aan hunne toehoo-
„ rers, by welken zy achting en roem zoeken
„ te verwerven, geene gemeene zaaken, hoe-
„ daanige de Zeden-leer is, voordraagen moe-
„ ten; maar dat ſy veel meer moeten doen bly-
„ ken hun ſcherpzinnig verſtand en hunne
„ groote geleerdheid. Derzelver Leerlingen
„ moeten iet mede na huis brengen, dat men
„ niet overal vindt, en waar door ſy zullen kon-
„ nen gezegd worden, geleerd te zyn. Naar-
„ dien nu het beſpiegelend gedeelte van den
„ Godsdienſt, of de Godgeleerdheid, in haa-
„ ren geheelen omtrek, een zeer ruim veld van
„ beſchouwingen in zich vervat, en waar in
„ bykans geen ſtuk der geleerdheid, van wel-
„ ken aart dezelve ook weezen mag, onaange-
„ roert gelaaten word; zoo vinden de Godge-
„ leerden daar in een' overvloed van ſtoffe, om
„ niet alleen hunne diepe doorzigt, maar ook
„ eene verbaazende geleerdheid, te toonen, 't
„ geen 's menſchen verſtand meêr, dan de o-
„ verweeging der plichten, vermaakt, en in de
„ waereld eenen grooten roem aanbrengt.

„ De derde oorzaak, dat men van de ver-
„ klaaringe der Zeden-leere geen meêr werks
„ gemaakt heeft, is deeze: In zekere tyden
„ zou de zulke, die de overweeging van de
„ Zeden-leere had willen aandringen, van dwaa-
„ lende gevoelens beſchuldigd zyn geworden;

„ misschien zou men van hem gezegd hebben:
„ hy zy een Pelagiaan of Arminiaan; een voor-
„ stander van de werkheiligheid: dat hy het
„ leerstuk des geloofs voorby zag, en syn ei-
„ gentlyk gevoelen daar door zogt te verber-
„ gen; dat hy alleen de Christelyke plichten
„ verklaarde, op de werken aandringende:
„ Veelligt beschuldigt men daar mede, ook nog
„ in onze dagen, zodaanige Leeraaren, die
„ hun werk maaken te prediken van de plichten
„ en deugden: En mogelyk worden sy ook wel
„ eens veracht als zulken, die geene meerder
„ geleerde zaaken weeten voor den dag te bren-
„ gen (*).

„ De vierde oorzaak is: Dewyl men in het
„ aanleeren der weetenschappen doorgaans meêr
„ ver-

(*) De ondervinding beveſtigt dit *veelligt* en *mogelyk* van onzen Auctеur in onze Landſtreek maar al te duidelyk; nadien het zeer gemeen is de zulken *laffe Zedenpredikers*, die enige *Heidenſche Zedenleſſen* uitdeelen, te noemen; en hen onder vele haatlyke benamingen als gevaarlyke lieden der Gemeente voor te ſtellen. *Daar zyn 'er*, naamlyk, om de woorden van den Eerwaarden *Oſtervald* te gebruiken, die ook op onzen tyd nog toepaſſelyk zyn, *daar zyn 'er niet weinige, die de Zedelyke Wetenſchap, als al te gemeen, en als of ze voor de Godgeleerde Wysheid niet verheven genoeg was, klein agten: ja die byna gemelyk worden op de naam van Zedekunde: zo dat ze deszelfs beneerſtiging zelfs ſchadelyk keuren, zeggende dat het Euangeli een Leere des Geloofs is, en niet der Werken; dat dat den ketteren eigen is, dat ze de Zedeleere boog achten; dat het gevaarlyk is daar op in de Kerk zo ſterk aan te dringen; dat de* MORALISTEN, *gelyk zy ze noemen, de Zedenleeraars Pelagianen zyn, en diergelyke dingen meer. Welke van veele of heimelyk of openbaar, dog met grote onwetentheit, op dat ik niet iets ergers zegge, worden uitgeſtrooit.* Oſtervald, *Ontwerp der Kriſtelyke Zedekunde*, bl. 17: wiens aanmerkingen over het prediken der *Moralé*, in zyne *Verhandeling over de Oorſprongen des Bederfs*, bl. 341—348, geene herhaalde leezing waardig zyn.

„ vergenoegen ſteit in 't vermaak van 't ver-
„ ſtand, dan in de verbeteringe van den wille;
„ zoo zou ook, zonder twyfel, op de hooge
„ Schoolen, de verklaaring der Zeden-leere
„ minder liefhebbers vinden, dan wanneer een
„ gedeelte der beſpiegelende waarheden van de
„ Godgeleerdheid, en 't geen daar mede ge-
„ paard gaat, verklaard word".

Ter oorzaake van dit verzuim, geeft onze Auctеur, uit overweeging van de noodzaeklykheid en nuttigheid der Zeden-leere, den Hoog-Leeraeren deeze deftige vermaening. § CXLVI en CXLVII.

„ Gy Leeraers op de Hooge Schoolen, aan
„ welker voeten dezulken zitten, die eens op
„ zyne tyd des Heeren kudde weiden, Gods
„ Kerke onderwyzen, overtuigen, beſtraffen
„ en vermaanen zullen! Gy die den naam van
„ Godgeleerden draagt! van u hangt het voor
„ een groot gedeelte af, op welk eene wyze de
„ geheele Kerk in de Godlyke waarheden on-
„ derweezen worde: of, al wat de Godsdienſt
„ in zich vervat, grondig verklaard, wel be-
„ toogd en aan der menſchen gemoederen aan-
„ gedrongen worde? Leeraars en Predikan-
„ ten ontvangen, neffens een naarſtig gebruik
„ der H. Schrift, dat geene doorgaans van u,
„ uit uwen mond en uit uwe Schriften, 't geen
„ zy aan haare toehoorers in de gemeinten des
„ Heeren voordraagen. Hoe wigtig zyn dan
„ de dingen die van u afhangen? Hoe groot is
„ de verantwoording, waar aan gy u ſchuldig
„ maakt, zoo gy aan uwen plicht niet beant-
„ woordt? Hoe veel kont gy toebrengen, dat
„ de Godsdienſt door de menſchen vereerd en

„ het ongeloof geweerd worde? Wy verwachten derhalven wat groots van u, naamelyk, „ dat de Godsdienſt en Zeden-leer, de noodzaakelykſte aller weetenſchappen, door u „ hoe langs zoo duidelyker verklaard, meêr en „ meêr beveſtigd, en op de alleraangenaamſte „ wyze, voorgedraagen worde. Waarom zoudt „ gy u alleen ophouden met zaaken van minder „ belang; met verſchillen van minder waarde; „ met onverſchillige onderzoekingen; met Critique en Philologiſche aanmerkingen, die niet „ raaken het *eene noodige?* alleen met zulke dingen, waar door gy meêr uwe groote geleerdheid en beleezenheit toont, dan zoekt, 't „ geen alleen den menſche voor tyd en eeuwigheid waarlyk gelukkig maaken kan?

„ Wy eiſchen en verwachten van u, dat gy „ den Godsdienſt onderwyſt naar deszelfs geheelen inhoud; niet ſlegts de waarheden die „ men te weeten, maar ook die men te beleeven heeft; niet alleen het weeten, maar ook „ het doen. De Godsdienſt is eene Leere der „ waarheid die naar de Godzaligheid is. Waarom zoudt gy dan ſcheiding maaken tuſſchen „ 't geen zoo naauwe en onafſcheidelyk moet „ gepaart gaan? Wat zou van uwe toehoorers „ eindelyk worden, wanneer gy hen alleen verklaarde, 't geen het verſtand betreft, en, 't „ geen den wille raakt, geheellyk verzuimde? „ Indien de menſchen verbeterd en tot het laatſte doel-einde gebragt zullen worden, dan is „ eene grondige kennis niet genoeg; Neen! „ daar worden mede vereiſcht werkzaamheden „ van den wille. Gy, Godgeleerden, die anderen met uw doorzigt, ſcherpzinnigheid en

„ ge-

„ geleerdheid moet voorlichten, gy doet wel,
„ dat gy de beſpiegelende Godlyke waarheden,
„ als het eerſte ſtuk van den Godsdienſt, wel
„ en grondig verklaart, en door de Rede en
„ Openbaaringe beveſtigt, want daar op is niet
„ alleen het geloof, maar ook de overtuiging
„ van de verplichting tot de geheele Zeden-lee-
„ re, gegrondveſt. Doch dit is ſlegts de helft
„ van uwen taak. Gy verricht ſlegts een ge-
„ deelte van uw ampt, wanneer gy alleen
„ ſpreekt van de waarheden, die wy moeten
„ weeten, en niet ook van de plichten, die wy
„ moeten doen. Welke groote dienſten zult gy
„ dan bewyzen aan de gantſche Kerke, wan-
„ neer gy u, zoo wel in 't een als in 't ander,
„ werkzaam betoont, en het allernoodzaakelyk-
„ ſte nooit nalaat?

VRYMOEDIGE AENMERKINGEN OVER DE NEDERDUITSCHE WERKEN EN SCHRIFTEN, die onlangs uitgegeven zyn.

De voor God en Menſchen zo zeer aangenaame Broederlyke en Algemeene Liefde, welke by, en onder waare gelovige Lutherſche en Gereformeerde Chriſtenen beboorde plaats te hebben; vervattende een welgegronde, wenſchelyke en mogelyke vereeniging der Lutherſchen en Gereformeerden. Opgeſteld door een waar en oprecht beminnaar van Vrede. Omnia cum Deo & nihil ſine eo. *Te Amſterdam by Gerrit Bom. behalve eene korte Voorreden, 58 bladzyden in grôot Octavo.*

DE Schryver van dit tractaetje bedoelt meer ene vereeniging der gemoederen, dan de zogenaemde Religie vereniging, waer van in deze laetſte dagen zo veel geſproken is, die hem zeer bezwaerlyk, en zonder 't eerſte als nutloos voorkomt. Hy toont ten dien einde, dat ware gelovige Chriſtenen, die wedergeboren zyn, hoedanigen zeker en onder de Lutherſchen en onder de Gereformeerden gevonden worden, elkander als kinderen van God broederlyk moeten en konnen beminnen; midsgaders dat het verſchil in de belydenis des geloofs, van dien aert niet zynde, dat ze daerom elkander geen ware gelovigen en wedergeborenen zouden agten, niet hinderlyk kan zyn aen die verſchuldigde Broederlyke Liefde: en dat zoderhalve elkander als Leden der onzigtbare Kerke met den naem van Broeder konnen benoemen; gelyk *zich aldus onder elkander kunnen noemen, waare geloovige zielen, zy mogen na ouderdom; ſtaat en uitterlyke Geloofs-belydenis genaamd zyn wie en hoe zy willen.* Nopens de kwade Chriſtenen, zelfs de zodanigen, die ons haten, laſteren ja vervolgen, merkt onze Aucteur aen, dat dezelven egter voorwerpen blyven van onze algemene Liefde; en dat men dezulken ook den naem van Broeders kan geeven, uit inzigt van hunne geboorte en opvoeding, hun geluk boven ongedoopte Joden en Heidenen, en om hen van de

zo-

godanigen die geheel buiten het Chriſtendom zyn te onderſcheiden. Hier aen hegt onze Schryver een onderzoek na de oorzaeken der verbitterdheid tuſſchen vele Gereformeerden en Lutherſchen; en doet vervolgens zien dat de Religie vereniging weinig, ja niets kan toebrengen tot bevordering der Broederlyke Liefde, en dat het onderſcheid van Religie by ware gelovigen het oefenen der Broederlyke en Algemene Liefde niet kan verhinderen; doch dat ene Religie-vereniging mogelyk veel zou konnen toebrengen tot de burgerlyke ruſt en eendragt. Het komt derhalve, zynes agtens voornaemlyk aen op de Broederlyke en Algemene Liefde, tot bevordering van dewelke hy de Leeraers en Predikanten ter wederzyde aenraedt, dat ze zich bevlytigen, om door bidden en prediken de onbekeerde, ongelovige en liefdeloze menſchen tot bekeering, geloof en liefde te brengen; dat ze ook zelven dien weg bewandelen, en daer benevens inzonderheid hunne Toehoorders vlytig inboezemen, dat de Sectiſche benamingen niet Godlyk maer Menſchlyk zyn, Gode niet behagen, en veel al de oorzaek van onmin geweeſt zyn; dat wy gevolglyk daer aen niet moeten blyven hangen, maer elkander als Chriſtenen beſchouwen. Zo hier door de Broederlyke Liefde te wegen gebragt kon worden, zou 'er, zynes oordeels, hoop zyn tot ene verdere Religie-vereniging, die anders bezwaerlyk te bewerken zal zyn, en die, hoewel niet noodzaeklyk tot vereniging der Chriſtenen in de ware Religie, egter hartlyk te wenſchen is tot bevordering der burgerlyke liefde en eendragt. — Onze Auƈteur heeft dit onderwerp, volgens zyne manier van denken, redelyk wel uitgevoerd, indien voege dat dit geſchrift de overweging van wederzydſche partyen verdiene; of 't ook enigzins mogte ſtrekken tot bevordering van de enigheid der gemoederen, waer in 't wezenlyke van de enigheid der Kerke beſtaet; en waer in men moet beruſten, zo lang 'er zich onoverkomelyke zwarigheden tegen de enigheid der Huishoudinge opdoen.

Twee Brieven, de eene van den Wel Eerw. Geleerden Heer Petrus Nieuwland, Predikant in 's Hage, den andere in antwoord op denzelve van den Wel Eerw. Geleerden Heer Wilhelmus Wilhelmius Job. Fil. A. L. M. & Phil. Doƈt. Lid van de Koninklyke Societeit van Londen, en Predikant te *Middelburg, over de Rechtvaardiging des Zondaars, met den aankleeve van dien.* Uitgegeeven door een liefhebber der waarheit. *Te Rotterdam, by Jacobus Boſch, MDCCLX.*

MDCCLX. behalve ene korte Voorreden 127 bladzyden in groot Octavo.

DE Eerwaerde *Nieuwland*, door enige gerugten en passagien in uitgekomene ſchriften, in 't onzekere gebragt zynde, of alle *Middelburgſche* Predicanten, in 't bewuſte verſchil over de *Regtvaerdiging* eenſtemmig waren in de gedagten van *Ds. Brabe* daer omtrend te veroordeelen, dan of *Ds. Wilhelmius* met anderen geenszins inſtemde met *Ds. van der Sloot*, heeft goedgevonden een korten brief over dit onderwerp aen *Ds. Wilhelmius* te zenden; hem verzoekende eenvoudig te doen weten, wat zyn Eerwaerde predikte en gevoelde over deze grondwaerheid. De Eerwaerde *Wilhelmius* hier op antwoordende, laet de *Hiſtoria facti* daer, wyl dezelve voor 't Claſſis van *Walcheren* noch niet conſteert, maer geeft een uitvoerig berigt van 't geen hy over de Regtvaerdiging des Zondaers gevoelt en leert, wel byzonder aengaende den tyd, plaets en wyze der Regtvaerdiginge, welke zaken in dezen boven al in aenmerking komen. Het gevoelen van zyn Eerwaerden is, gelyk hy 't zelve in 't ſlot des briefs opgeeft, begrepen in deze ſtellingen.

„ I God de Vader houdt zyne uitverkoorne van alle „ eeuwigheit by zich zelfs of in zyn oordeel vry van ſchuld „ en ſtraf, en gerechtigt ten leven om de volſtrekte opge„ nome borgtogt van zyn Zoon, door hem volſtrekt ge„ accepteerd (*).

„ II God de Zoon præſteert in zyn dood de voldoe„ ning, welke van alle eeuwigheid in de Vrederaad, om „ deszelfs zekerheid, als *of ze* toen reets geſchied waa„ re, is aangemerkt.

„ III God de Vader ontdekt in der tyd het werk der „ eeuwigheid in den zondaer by trappen.

„ 1 Hem op een plechtige wyze in zyne tegenwoor„ digheid (†) van zyn ſchuld overtuigende.

„ 2 Hem

(*) Zyn Eerwaerde ſluit hier volſtrekt alle conditien, hoe ook genaemd, uit, komende dezelven niet in aenmerking in *Gods Oordeel*, het welk hy in deszelfs *eeuwige daed* beſchouwt, als beſtaende *in de onmidlyke en voor het geloove voorgaande toerekening van de borgtocht van de Zoone Gods, met het geen daar uit natuurlyk en noodzaaklyk in Gods Oordeel voortvloeide.* bl. 6.

(†) *In zyne tegenwoordigheid*, als voor de Godlyke Vierſchaer: *betoogende God zyne ontzachlyke, byzondere en Richterlyke tegenwoordigheit in die gebeele behandeling van den zondaar in de dag der minne.* bl. 44.

„ 2 Hem door het geloofs vermogen, met andere „ vermogens in de Wedergeboorte ingeſtort, bekwaam „ makende tot het geen hy hem verder openbaren zal.
„ 3 Hem zaaklyk *zyn eeuwige vryhouding*, maar op „ verſchillende wyzen ontdekkende.
„ 4 Hem dezelve doende omhelzen en aannemen (*).
„ Dit is, *zegt zyn Eerwaerde*, het pit van 't geen ik „ over dit Hoofdſtuk geloove, en daar myn Brief niet an„ ders dan een commentari over is.

Men moet, dit antwoord lezende, den Heer *Wilhelmius* het regt doen van te erkennen, dat zyn Eerwaerde in de ſchikking en ontvouwing zyner denkbeelden betoont een goed vernuft en ene vrugtbare verbeeldingskragt te bezitten: midsgaders dat hy dit onderwerp, op zyne gronden, zo geleidelyk voorgeſteld, en zo duidelyk ontvouwd heeft, als tot nog in geen ſchriften, (ten minſte die ons voorgekomen zyn;) over dit verſchil geſchied is. Het is zeker kunſt een Hypothetiſch verſchil, gelyk dit is, wel te behandelen; en 't is ligt te begrypen dat men elkander niet dra kan overtuigen, vermids een ieder zyne Hypotheſis lief kooſt; te meer daer de Godgeleerden al voor lang den weg gevonden hebben, om de plaetſen der Heilige Schrift, die ter wederzyde bygebragt worden, volgens hunne Hypotheſis te verklaren. Het is ondertuſſchen moeilyk, dat een Hypothetiſch verſchil, over de natuer en orde van Gods beſluiten en genadewerking, daer Gods Woord ons geen uitdrukkelyke openbaering van verleent, gelegenheid geve tot bittere onenigheden in de Proteſtantſche Kerk; daer men 't ter wederzyde eens is, dat in de regtvaerdiging des Zondaers geen de minſte verdienſte hoe genaemd van 's menſchen zyde in aenmerking kome; maer dat men die weldaed in den volmaekſten zin enkel aen Gods genade in Jeſus Chriſtus hebbe dank te weten. De overeenkomſt in dezè geopenbaerde waerheid behoorde ons, in navolging der liefde van God en Jeſus Chriſtus, elkander te zeer te doen beminnen, dan dat een Hypothetiſch verſchil enige onmin zou baren. Wy herinneren ons by deze gelegenheid in den voorleden Zomer ene paſſagie gelezen te hebben, in een klein geſchrift,

(*) Dus volgt de *Regtvaerdiging* in der tyd niet op het geloof, maer gaet hetzelve voor, en wordt door het geloof aengenomen: *komende het geloof niet als een daad, maar tegen alle daad overſtaande in de rechtvaerdiging, enkel als een aanneemend inſtrument te pas.* p. 92.

ſchrift, getituleerd *Katechismus voor het jaar MDCCLIX* (*), welke de verkeerdheid dezer handelwyze op ene geeſtige manier onder 't oog brengt, en aldus luidt.

Twee Bedelaren, naakt en bloot,
Verkregen eens goedgunſtig brood;
Neemt (zei de Gever) eet en leeft,
En dankt myn mildheid, die 't u geeft:
Schoon gy dit brood onwaardig waart,
Heeft 't myn gend voor u geſpaard:
't Strekke u tot voedzel en gerief;
Maar hebt voor al malkandren lief
Doch ſchoon men dus zyn plichten wiſt,
Was 't aanſtonds Stof van bittren twiſt:
Wat heeft men hier geſchift, bepaald!
Al zaken noodloos aangehaald!
Of 't voedde eer men 't had en kreeg?
Of 't brood hiet, tarwe bloem of deeg?
Hoe 't was gevormd? en waar gebracht?
Hoe lang bevorens toegedacht?
Hoe 't was gekneden? hoe geſneên?
En 't bleef by geen ſpitsvinnigheên;
Men zwoer (als 't waar) elkandrens dood:
Verwaarloosd was inmiddels 't brood,
Dat dierbaar brood, dat voeden meet,
Lag als vertreden met den voet.
Wat volgt 'er? 't is niet zwaar te raan:
Men moet van Hongerſnood vergaan.
Begrypt, Ondankb'ren! uw gevaar,
En deelt uw Aalmoes met malkaêr.

Gedenkwaardige, Vermakelyke, en in deze en ten alle tyden zeer nodige, nuttige en leerzame Deenſche Brieven, vertaalt, door *Joh. Wilh. Heyman, Med. Doct.* Vierde Deel, eerſte ſtuk. Te Leyden by *Johannes Haſebroek en Zoon, MDCCLX.* behalve de Voorrede en Opdragt, 310 bladzyden in groot Octavo.

HIer mede wordt den Lezer het begin van 't Vervolg der Deenſche Brieven aangeboden, waer in, gelyk de Vertaler en Uitgever in de Voorreden meldt, onderzogt worden, „ de bronwellen van het bederf en ſchandelyk Verval van het hedendaagze Chriſtendom, zo in „ 't

(*) Dit Stukje, dat doorgaende redelyk wel uitgevoerd is, is te bekomen geweeſt, en mogelyk nog te bekomen, by de meeſte Boekverkopers, by welke deze *Vaderlandſche Oefeningen* gevonden worden.

„ 't algemeen, als in 't byzonder aangaande de Kerklyke
„ *Diſcipline* of tugt, beſtier der Kerk, bezoldinge der Gee-
„ ſtelyken, hedendaagſche wyze van prediken, opvoeding
„ der jeugd en onderwys, zo in laage als hooge Schoolen,
„ enz. benevens de door *Menoza* vervolgens in zyn Va-
„ derland op nieuws voorgenoomen en teffens in 't werk
„ geſtelde *Reformatie* of Hervorming, betreffende die zelve
„ Kerk: zynde weder hier en daar, gelyk in de drie voor-
„ gaande Deelen tuſſchen beiden ingelaſcht, het geſchied-
„ kundige de reizen van *Menoza*, en wel in 't byzonder
„ de natuurlyke Hiſtorie en byzonderheden van het Ko-
„ ningryk *Noorwegen*, getrokken uit de Schriften van den
„ grooten Wysgeer en Godtgeleerden *Erich Pontoppidans*;
„ volgens geloofwaardige berigten, de egte Schryver en
„ eerſte Opſteller van dit Werk in de *Deenſche* Taale,
„ ten minſten van de drie voorgaande Deelen; welke
„ zonder dit Vervolg niet voor *Compleet* of volleedig ge-
„ houden konnen worden".

Betreffende nu de uitvoering van 't werk zelve, zo behelſt dit eerſte ſtuk van 't vierde deel, met opzigt tot de oorſprongen van 't bederf der Chriſtenen, ene breedvoerige onderhandeling over de Kerklyke Tugt en 't beſtuer der Kerke; waer in zeer ſterk aengedrongen wordt op het herſtellen der Kerklyke Tugt, en van 't gezag der Geeſtlyken in 't beſtuer der Kerke, als geweerd of gedwarsboomd door de Waereldlyke Magt. Daer zyn hier omtrend, volgens deze berigten, in *Duitſchland* en *Denemarken* zeer verre gaende misſlagen, nademael de Kerklyke Tugt grootlyks beſtaet in 't opleggen van geldboeten door de *Politici*; en de Geeſtlyken genoegzaem door hen wederhouden worden van de Leden der Kerke op eene behoorlyke wyze te beſtraffen over hun wangedrag; waer by nog komt dat de *Politici* niet zeldzaem hunne dwingelandy oefenen in 't beſtuer der Kerke, tot bevordering van hun eigen belang, en de bereiking hunner byzondere inzigten, zonder het welweezen der Kerke in agt te neemen. Indien deeze berigten egt zyn, moet men de regtmatigheid der hier voorkomende klagten erkennen; maer wat voor 't overige aenbelangt, de daer in voorgeſtelde twiſtredenen over de magt der waereldlyken en 't gezag der Geeſtlyken in 't beſtuer der Kerke, en 't handhaven der Tugt, midsgaders de opgegevene bepalingen van 't regt der Overheid, der Geeſtlyken en der Gemeente zelve, daer omtrend wordt niets wezenlyk voorgeſteld, dan 't geen menigwerf over en weder gedebatteerd is: ook is 't zeer blykbaer dat de reden, ten voordeele van de

Geeſt-

Geeſtlyken, beter aengedrongen worden, dan die ter begunſtiginge van de *Politici* ſchynen te ſtrekken; het welk niet beantwoordt aen de vereiſchte onzydigheid in 't behandelen van een verſchilſtuk. Boven al is 't ons zeer byzonder voorgekomen, dat men de ſtrafoefenende magt der hedendaagſche Geeſtlyken onder de toeſtemming der Gemeente eer vooronderſtelt, dan bewyſt; en dat men de hedendaegſche Kerklyke Tugt, als van Godlyke inſtelling, veſtigt op de woorden van onzen Zaligmaker, Matth. XVIII. 15—18, zonder dat 'er in 't ganſche geſprek enige tegenwerping tegen dit denkbeeld voorkomt. Ondertuſſchen kan 't niemand, in dit geſchil ervaren, onbekend zyn, dat 'er gevonden worden, die van oordeel zyn, dat de Geeſtlyken geen ſtrafoefenende magt bezitten, maer zich hebben te bepalen tot bidden, leeren, raed geeven vermanen, waerſchouwen en beſtraffen, terwyl ze de Gemeente in alles met een goed voorbeeld voorgaan: en dat onze Zaligmaker ter aengehaelder plaetſe het oog heeft op het gedrag dat wy te houden hebben, met zulken die ons verongelykt hebben; om naemlyk alle wegen van zagtmoedigheid in te ſlaen, eer wy tot het uiterſte komen; des die woorden, hunnes agtens geenszins betrekkelyk zyn tot de Kerklyke Tugt, waer van men in dezen ſpreekt.

Voor 't overige behelzen deze Brieven een berigt der reize van den Prins *Menoza*, met zyn gezelſchap, van *Coppenbagen* ter zee na *Amſterdam*, en van daar te land over *Hanover*, *Caſſel*, *Frankfort* en *Mentz* na *Swalbach*, alwaer zyn vriend en dienaar *Ninaruk* de minerale wateren zou gebruiken. Hier in zyn geen byzonderheden, die aenmerking verdienen, dan alleen dat *Menoza* te *Amſterdam* brieven van zyne Moeder en Broeder uit *Nagracub* in *Indiën* ontvangt, waer door hy het vermaek heeft van te verſtaen dat zyn Broeder den dienſt van den enen waren God in deszelfs gebied heeft ingevoerd, als uit den medegedeelden inhoud der Brieven blykt. Men kan deze Brieven lezende geen Aziatiſch Vorſt in dezelven vinden, ze zyn geſchreven op de Europiſche wyze, en de aenſpraek van dien Vorſt aen zyne Onderdanen, daer in vermeld, is die van iemand welke gewoon is op onze manier te redeneren: zelfs is hy zo behoedzaem dat hy, ſchoon tot een Afgodiſch Volk, der Openbaringe onkundig ſprekende, betuige; *ik ſpreek hier tegenwoordig zo, gelyk my het Reden-licht maar alleen aan de hand geeft:* en deze aenſpraek is van zulken invloed, dat de *Braminen* niet min dan 't Volk terſtond overgegeven zyn, om den waren God alleen te dienen; hoe ver de aert der vindinge dezer brieven, en de menſchlyke natuer hier in agt genomen zy, laten wy den beſcheiden Lezer beoordeelen.

EINDE.

De Goddelyke zending van Moſes, in negen Boeken, door W. Warburton, *Doktor der H. Godgeleerdheid, en thans Biſſchop van Glocheſter.* Naar den vierden druk uit het Engelſch vertaald. Te Amſteldam by F. Houttuyn. MDCCLXI. Het eerſte Deel, behalve de Opdragt enz. 472 bladzyden, en 't tweede Deel, 464 bladzyden, in groot Octavo.

HEt groot doelwit van dit werk, van den Eerwaarden *Warburton*, is, volgens zyne eigene opgaave, *de Goddelyke Zending van Moſes te bewyzen, uit het overſlaan van de Leer van eenen toekomenden Staat van Beloningen en Straffen, in de Wetten en Godsdienſt, dien hy aan het* Joodſche *Volk overleverde.* De byzonderheid van dit oogmerk wekte de aandagt veeler Leezeren in Engeland op, zo dra dit geſchrift het licht begon te zien, en gaf wel haaſt gelegenheid tot eene reeks van tegenſchriften, die onze Auteur in eene herhaalde uitgaave of regelrecht of van ter zyde beantwoordde. In 't beoordeelen van dit werk is men zeer eenpaarig van gevoelen geweeſt, dat de Heer *Warburton* alleszins betoonde by uitneemendheid beleezen te zyn, en met het hoogſte regt den naam van een zeer geleerd Man te verdienen; doch dat men doorgaande meer bondigheid in zyne redeneeringen mogt eiſchen. Van dit denkbeeld is de Nederduitſche Vertaaler ook niet geheel vreemd, gelyk hy in zyne Voorreden te kennen geeft; van waar hy dit werk meer aanpryſt uit rede der Geleerdheid in veele opzigten

in 't zelve doorſtraalende, dan wel uit inzigt van de bondigheid veeler ſtellingen, die in 't zelve voorgeſtaan worden. En in der daad, ſchoon dit werk, als een werk van Geleerdheid, zyne nuttigheid hebbe, ter naſpooringe en opheldering veeler zaaken die tot de Oudheidkunde betrekkelyk zyn; zo moet men egter zeggen, dat de Aucteur in veele gevallen zyne byzondere ſtellingen niet met de vereiſchte nauwkeurigheid betoogt, zomtyds te ſterk dogmatizeert of te ſtout beveſtigt, en zich niet zeldzaam uitlaat in breedvoerige uitweidingen, die tot het weezen der zaake niet doen, of ten minſte op eene beknopter wyze, in genoegzaame beantwoording aan 't oogwit, behandeld konden worden; het welk de leezing van dit geſchrift nu en dan ongevallig maakt. Wy zullen, zonder ons verder uit te laaten over de byzondere gevoelens van onzen Aucteur, (dat de bepaaldheid van ons beſtek niet gehengt,) den Leezer eene ſchets van 't beloop van dit werk mededeelen, om hem het zelve te beter te doen kennen.

De Eerwaarde *Warburton* bouwt zyne betoo ging op drie voorſtellen, waar van hy de twee eerſten in deeze twee deelen, welken thans in 't Nederduitſch uitgegeeven zyn, ontvouwt; het eerſte voorſtel luidt aldus: *Dat het Inprenten van de Leer van eenen toekomenden Staat van Beloningen en Straffen noodzakelyk is voor het welzyn der burgerlyke Maatſchappye.* —— De zugt tot zelfbehoudenis, niet genoegzaem geregeld door de Rede en den Godsdienſt, baarde in den ſtaat der natuure, gelyk onze Schryver aanmerkt, alle onregtvaardige en gewelddaadige wanbedryven; dit maakte, zynes oordeels, de Burgerlyke

ke Overheid noodzaaklyk, en hier uit ontſtonden de Burgerlyke Maatſchappyen. Doch deezen konden, zonder den invloed van den Godsdienſt, niet beſtuurd worden; nademaal de menſchelyke wetten, zo in 't ſtraffen als 't beloonen, onmagtig zyn de driften van 't Gemeen te beteugelen, en 't gros des Volks tot eene ernſtige betragting van hunnen pligt te brengen: dit kan alleen te wegen gebragt worden door den Godsdienſt, voor zo vér dezelve leert, dat 'er eene Voorzienigheid is, die de deugdzaamen beloont, en de kwaaden ſtraft; niet juiſt altoos in dit leeven, gelyk de ondervinding leert, maar in een toekomenden ſtaat, wanneer den goeden het goed, den kwaaden het kwaad, zeker zal wedervaaren. Daar nu dit denkbeeld van zulk een toekomende ſtaat de eenige ſteun van den Godsdienſt is, onder de gewoone bedeeling der Godlyke Voorzienigheid, zo volgt, dat het inprenten deezer Leere noodzaaklyk is voor het welzyn der Burgerlyke Maatſchappyen.

Men vindt 'er egter die deeze waarheid ontkennen: zommigen tellen *Pomponatius* onder de beſtryders van dit denkbeeld; doch t'onregt: aangezien hy leerde, dat de Godsdienſt enkel eene vinding der Staatkundigen was, om 't Gemeen in bedwang te houden en geregeld te doen leeven: dan *Cardanus* ging zo ver, dat hy niet ſlegts de onnoodzaaklykheid van den Godsdienſt dreeve, maar zelfs ſtaande hield, dat dezelve voor de Maatſchappy verdervelyk was. Hier in egter heeft hem, zyn anderzins groote Navolger, *Bayle* verlaaten, als welke zich alleen bepaalde om te bewyzen, dat de Godsdienſt voor de Maatſchappy niet noodig was,

en dat eene Burgerlyke Maatſchappy van Ongodiſten zeer wel ſtand kon houden. Dit gevoelen van *Bayle* wederlegt onze Schryver in 't breede, met aan te toonen, dat de grondbeginſelen van zedelykheid der Ongodiſten geen kragts genoeg hebben, om het Gemeen te bedwingen; dat het zelve, overeenkomſtig met de gronden der Ongodiſtery, natuurlyk zal leeven in 't opvolgen hunner driften, zo ver 't maar eenigzins met hun bedoeld belang beſtaanbaar zy: wel byzonder merkt hy aan, dat het verſchil in deezen niet gaat over enkele meer dan gemeen verſtandige Mannen, of over Menſchen, die buiten eene Burgerlyke Maatſchappy leeven; maar over het gros van 't Menſchdom, leevende in eene Burgerlyke Maatſchappy; het welk de kragt der redeneeringe van *Bayle* in veele gevallen geheel vernietigt; voorzo ver dezelve ſteunt op het gedrag van byzondere Perſonen, boven het gemeen verheven, of dat van wilde Volkeren, buiten eene Burgerlyke Maatſchappy. Aan deeze beantwoording op de denkbeelden van *Bayle* hegt onze Schryver eene wederlegging van 't gevoelen van *Mandeville*, die beweert, dat de Ondeugden van byzondere Perſoonen tot voordeel van 't Algemeen ſtrekken; en dat de Ondeugd volſtrekt noodig is om eene Maatſchappy ryk en magtig te maaken: in 't aantoonen van de valſcheid deezer ſtellinge, ontvouwt hy de bedriegelykheid der redeneeringe van *Mandeville*, en toont wel inzonderheid, dat de *Overdaad*, eene ondeugd zynde, niet anders dan nadeelige gevolgen voor den Staat te wegen kan brengen; doch, dat men dezelve niet moet verwarren met eene ſchuldelooze ruime *Verteering*, die geoorlofd en den Staat voor-

voordeelig is: *Mandeville*, dit onderſcheid verduiſterende, ſpeelt met het woord *Overdaad*; en dit in aanmerking genomen zynde, zo vervalt zyne ganſche redeneering.

De Eerwaarde *Warburton*, dus ver zyn eerſte Voorſtel afgehandeld hebbende, gaat daar op over tot het tweede, naamlyk; *Dat het ganſche Menſchdom, inzonderheid de verſtandigſte en geleerdſte Volken der Oudheid; overeengekomen zyn in het Geloven en Leren, dat deze Leer van zulke Noodzaaklykheid was voor de Burgerlyke Maatſchappye.* De gegrondheid deezer Stellinge tragt de Biſchop te bewyzen, zo *uit het gedrag der Wetgeveren en Inſtelleren van burgerlyke Staatkunde*; als *uit de gevoelens van alle de Leeraaren, en Onderwyzeren der Wysheid in de Scholen der Oude Wysbegeerte.*

Met opzigt tot het eerſte merkt onze Aucteur aan, dat de aloude Wetgeevers door alle tyden, by alle Volkeren, zich bevlytigd hebben, om den Godsdienſt, ſteunende op de leer van belooningen en ſtraffen in een toekomend leeven, het gemoed des Volks onuitwiſchbaar in te prenten: van hier is dit denkbeeld zo algemeen by alle geregelde Natien, dat, daar 't by ſommige wilde Volken, die in geen Burgerlyke Maatſchappy leeven, niet gevonden wordt, het altoos ſtand gehouden hebbe by alle beſchaafde Volkeren, die door eene Burgerlyke Overheid beſtuurd worden; het welk ons, zynes oordeels, doet zien, dat zulks ontſtaat uit de zorg der Overheid, die deeze Leer geſtadig aangekweekt en voortgeplant heeft, uit het bezef dat dezelve zo noodzaaklyk voor den Staat is. Deeze zorg der Staatkundigen is, naar zyne gedagten, allenthalven blykbaar, uit den aart van

den Heidenſchen Godsdienſt, zo met opzigt tot den oorſprong hunner Goden, en derzelver eigenſchappen, als tot de wyze van hunne openbaare Godsdienſt-oefeningen: dit wordt nog nader beveſtigd, door de overweeging der kunſtenaaryen, die zy gebezigd hebben, door Godlyke Openbaaringen voor te wenden, hunne Wetten te gronden op de Leer der Voorzienigheid, en de *Verborgenheden*, of den heimlyken dienſt der Goden, uit te vinden, om de Leer van een toekomenden Staat te kragtiger te doen ſtand houden. Dit invoeren van den heimlyken dienſt der Goden, geeft onzen Aucteur gelegenheid, tot eene breedvoerige Verhandeling, over den oorſprong, de natuur, het oogmerk en 't verval dier Heidenſche Verborgenheden; waar in hy voornaamlyk bedoelt te toonen, dat die Verborgenheden oorſpronglyk ingeſteld waaren door de Wetgeevers, om de algemeene Leer van eene Voorzienigheid, door het inprenten van het geloof in een toekomenden Staat van Belooningen en Straffen, te beveſtigen en vaſt te ſtellen: zo dat dezelven aanvanglyk ſtrekten tot bevordering van Kennis en Deugd, hoewel ze in 't verloop van tyd verbaſterende te jammerlyk dienden, tot involging van Welluſt en Wraakzugt. Deeze Verhandeling gaat vergezeld van een uitvoerig onderzoek na 't groote oogwit van 't *zesde Boek van den Eneas van Virgilius*, en de *Gedaanteverwiſſeling van Apulejus*; welke twee ſchriften, naar 't oordeel van onzen Schryver, doen zien van hoe groot eene nuttigheid men die Verborgenheden voor den *Staat* en den *Godsdienſt* oordeelde. *Virgilius*, een Staatkundig t'zamenſtel in Heldendicht opgeevende, beſchryft, onder het zinnebeel-

beeldige verhaal der nederdaalinge van Eneas ter Helle, de inwying van dien Vorſt in die Verborgenheden, als iets dat noodig was, om hem als een volmaakt Wetgeever af te beelden. *Apulejus*, den Heidenſchen Godsdienſt, als het eenige geneesmiddel van allerleie ondeugden, voorſtellende, heeft ten oogmerk, de inwying in die Verborgenheden, in tegenſtelling van den Chriſtelyken Godsdienſt, aan te pryzen: weshalve deeze twee ſtukken in 't boyengemelde einde t'zamenloopen.

Naa deezen buitentred komt onze Acteur weder bepaalder ter zaake, en toont hoe de Overheid zorg gedraagen heeft, om den *Godsdienſt* verder te handhaaven, door denzelven met den *Staat* te vereenigen; van waar men onder alle Volken een *Nationaalen* of vaſtgeſtelden Godsdienſt vindt, die door den Staat bevoorregt is, en beſchermd wordt, in onderſcheid van die Godsdienſten, welken enkel geduld en verdraagen worden. By die gelegenheid laat zich de Biſſchop in 't breede uit, over het nut van een Nationaalen Godsdienſt voor den Burgerſtaat, midsgaders over de manier, op welke die vereeniging van den Staat en de Kerk geſchikt moet worden, volgens de natuur der Burgerlyke en der Godsdienſtige Maatſchappye: waar omtrend de Heer Vertaaler van dit werk onder anderen eigenaartig aantekent; *het is al gevallig, dat onze Voortreffelyke Schryver nu ontdekt, dat de Kerk van* Engeland, *die men weet, hoe toevallig zy tot de tegenwoordige geſteltenis is gekomen, daar in zo net overeenkomt, met 't geen de Natuur der dingen, volgens zyne redenering, vordert.* Voor 't overige merkt onze Schryver aan, dat zodanig eene vaſtſtelling van Godsdienſt onder de Hei-

denen gemaklyk ſtand greep; nadien dezelve, beſtaande in den dienſt van plaatſlyke Beſchermgoden, uit eigen aart Nationaal was; doch dat, om die zelfde rede, de vereeniging van den Staat en den Godsdienſt op geen regtmaatigen voet gemaakt werd: vermids dit een verkeerd denkbeeld van de *Burger-Maatſchappy* gaf, en geen regte gedaante aan den *Godsdienſt* verleende.

Eindelyk geeft de Eerwaarde *Warburton* de algemeene gewoonte van Verdraagzaamheid in den Godsdienſt op, als het laatſte blyk van de zorg der Overheid voor den Godsdienſt. De Staatkundigen begreepen zeer wel, dat de Godsdienſt, zo die door zynen invloed van nut zou weezen voor den Staat, niet uit dwang, maar vry beleeden moeſt worden: midsgaders dat, onder zodanigen Godsdienſt, als den Heidenſchen, de verſcheidenheid van Godsdienſten noodzaaklyk was, op dat dezelve met ieders ſmaak en neiging mogte overeenkomen, en 't vuur der bygeloovigheid geſtadig aangeblaazen worden: en voor zo ver dezelve beſtond in den dienſt van plaatſlyke Beſchermgoden, zo erkende men gereedlyk de Godlyke Openbaaringen, die ieder plaats voorwendde te bezitten: van waer men, terwyl de Nationaale Godsdienſt openbaar in ieder Land gehandhaafd, bevoorregt en beſchermd werd, zeer ligt toeſtond dat ook de Uitheemſche Godsdienſten in 't byzonder vry geoefend wierden, hoe zeer ze ook verſchilden van den openbaaren Nationaalen Godsdienſt. Uit kragt hier van had 'er eene gemeenſchap van Godsdienſten onder de Heidenen plaats, het welk eene onderlinge Verdraagzaamheid hier in deed ſtand houden; te meer daar de

Phi-

Philoſoophen leerden, dat God vermaakſchiep in die verſcheidenheid van Godsdienſten. Onder deeze algemeene Verdraagzaamheid der Uitheemſche Godsdienſten, droeg de Overheid inmiddels zorg, dat die Godsdienſten de openbaare goedkeuring en vergunning moeſten hebben, eer zy op den voet van zulken, die men verdroeg, werden toegelaaten: dit ſtrekte zo om voor te komen, dat men die Verdraagzaamheid niet misbruikte tot heimlyke t' zamenkomſten, ten nadeel van den Staat, als om toe te zien, dat die Uitheemſche Godsdienſten niet met den Nationaalen vermengd werden; blyvende ondertuſſchen de vryheid van byzondere perſoonen, om naar hun goedvinden den Godsdienſt te oefenen, ongeſchonden, tot dat de Dwingelandy den zetregel invoerde, *één Koning één Godsdienſt*, onder voorwendſel dat de Alleenheerſching die Verdraagzaamheid geenszins kon dulden. In 't behandelen van dit onderwerp doet onze Auƈteur zien, dat de Jooden en Chriſtenen, uit kragt hunner Leere, niet konden t'zamen ſtemmen met de Heidenen in die gemeenſchap van Godsdienſten; en dat zulks hen bloot ſtelde voor den haat en vervolgingen der Heidenen: dat de Chriſtenen hier aan nog meer onderhevig waaren dan de Jooden; om dat de Jooden zo zeer geen werk maakten van hunnen Godsdienſt anderen op te dringen; terwyl de Chriſtenen openlyk leerden, dat die Godsdienſt, waar van zy belydenis deeden, geſchikt was voor alle menſchen; en ingevolg hier van eiſchten, dat de Jooden den Moſaïſchen Godsdienſt als afgeſchaft zouden aanmerken, en de Heidenen hunnen Afgodiſchen

Godsdienſt als valſch en godloos veroordeelen. Dit gedrag der Chriſtenen was, gelyk de Biſchop aanmerkt, regtmaatig; ze moeſten, overeenkomſtig met hunne Leer, alle Godsdienſtige Genootſchap en Gemeenſchap met beiden ontwyken, en hunnen afkeer van valſcheid toonen. *Dus verre*, zegt hy, *ging alles ook wel: maar deze Afkeer, door Godsvrugt gekoeſterd, bragt ongelukkig een blinden en onbeſtuurden Yver voort, die hen, daar Bewyzen ontbraken, tot alle de ongeoorlofde Handelingen van Geweld en Dwang vervoerde. Hier uit ontſtonden de Rampen van Vervolginge en ſchenniſſe der Wetten van Menſchlykheid, door eene overgegeevene Drift om de Wet van God voort te planten.*

Onze Schryver dus getoond hebbende, dat alle de oude Wetgeevers voorſtanders waaren van den Godsdienſt, en 't denkbeeld van een toekomenden Staat voortplantten, uit rede dat de Godsdienſt noodzaaklyk is voor de Burgerlyke Maatſchappy, brengt nog ten ſlot den Leezer onder 't oog, dat insgelyks de Burgerlyke Maatſchappy noodzaaklyk is voor den Godsdienſt: en dringt ter deezer oorzaake kragtig aan op de noodzaaklykheid om de Ongeloovigen, als by voorbeeld de Wilden in *America*, tot beſchaafde menſchen te maaken, eer men hen Chriſtenen wil doen worden. Hier benevens ſtelt hy den Vrydenkeren voor den geeſt den ellendigen ſtaat dier Wilden, die zonder Godsdienſt leeven, en tragt hun in 't voorbygaan te toonen, dat de denkbeelden der Openbaaringe den kinderen niet te vroeg ingeſcherpt konnen worden. —— Hier op gaat de Eerwaarde *Warburton* over, om de waarheid van zyn tweede Voorſtel, volgens de bovengemaak-

te

te verdeeling, nog nader te betoogen, *uit de gevoelens van alle de Leeraren en Onderwyzeren der Wysheid in de Scholen der Oude Wysbegeerte*; het welk wy by eene volgende gelegenheid zullen nagaan.

Uitgelezene Heelkundige Verhandelingen en Waarnemingen, getrokken uit de Verzameling van den Heere Baron HALLER, en uit andere Werken der beroemdſte Heelkundigen van Europa. No. 3. Te Rotterdam, by *Reinier Arrenberg*, gr. 8vo.

DIt werkje, is, gelyk in de Voorrede gezegd wordt, eene Vertaling, by uitkiezing, van de Heelkundige Verhandelingen, welken, op de voornaamſte *Hooge Schoolen van Europa*, verdedigd, en door den Heer HALLER, in het Latyn uitgegeven, in vyf Deelen in 4to, byeen gezameld zyn. By dezen, zeggen de Uitgevers, zullen wy, ſomtyds, voegen andere dergelyke Verhandelingen, welken, ſedert dat de Verzameling van den Heer HALLER het licht gezien heeft, op *Hooge Schoolen*, of elders, zyn uitgekoomen. Zy voegen 'er by, dat zy de gemelde Verhandelingen, in alle opzichten zullen tragten te verkorten, en zich, hierom, geenzins aan de letter, maar alleen aan den zin en zaken verbinden; uit iedere uittrekkende, 't gene nuttig, of nieuw of zeldzaam geacht wordt; met opzet voorbygaande (ten minſte, zo veel doenlyk zy) wat de Maker van anderen heeft

heeft overgenomen, of 't welk, alleenlyk, tot verſiering en uitbreiding zyner Redevoeringe ſtrekt, of reeds in voorgaanden te vinden is. De aftekeningen, welken in ſommigen voorkomen zullen meeſt achter gelaten worden, ten zy dezelven of ongemeen, of tot recht verſtand, der behandelde ſtoffe, volſtrekt noodzaaklyk geoordeeld worden.

Daarenboven, vervolgt de Voorredenaar, zal het mede onze toeleg zyn, om de nuttigſte Heelkundige Nieuwigheden, buitengewone Waarnemingen, of zulken, die, op een byzondere wyze, tot verſterking, van reeds gekende Heelkundige Waarheden, ſtrekken kunnen, welken wy in Latynſche, Franſche en Engelſche Werken ontmoeten, in ieder ſtukje te laten volgen. En eindelyk, indien ons eenige voortreflyke Stukjes, of aanmerkenswaardige Waarnemingen, in 't byzonder worden ter hand geſteld, (waar toe wy alle Heelkonſtbeminnende Landsgenooten uitnodigen) zullen wy dezelven ook getrouwelyk mededeelen, op zodanige wyze, als de Gever zal begeeren.

Wy hebben wel willen, dus in 't breede, den aanleg en natuur van dit Werkje voorſtellen, om aan de genen, wien het nog onbekend mogt zyn, te toonen, met welk een oogmerk, en op hoedanige wyze, het zelve behandeld wordt. Heelkundigen, voor welken het geſchikt is, kunnen 'er hunne zugt tot bevordering in hunne wetenſchap, in voldoen, en 'er veel nut uit trekken. De Heelkundige Verhandelingen, uit veelen, als de beſten, door den Heer HALLER, een uitmuntend keurmeeſter, byeengezameld en in 't Latyn uitgegeven, waren, hier door, voor de meeſten van onze Vaderlandſche Leerlingen

in

in de Heelkonſt, van geen gebruik. Deze nu verkort, en in onze moedertale overgebragt, ſtaan voor elk open. Behalve, dat dit Werkje, by kleine ſtukjes wordende uitgegeven, niemant, uit afſchrik, van vyf groote Stukken in Quarto, te kopen en te lezen, van de nuttigheid van dit Werk beroofd blyve. Nog meer, de Verhandelingen verkort, en voornaamlyk gebragt wordende tot het byzondere, welk 'er in voorkoomt, kunnen zelfs de genen, dieze, anders, in 't Latyn zouden lezen, hier door, veel tyd en moeite uitwinnen. Pryſlyk is derhalve de onderneming van dit Werkje; 't welk nog te nuttiger gemaakt wordt door byvoeging van uittrekſels, of ſtukken, uit andere Werken over de Heelkunde, welken van tyd tot tyd in 't licht koomen; als ook door eigen Verhandelingen of Waarnemingen van byzondere perſoonen, aan deze Verzamelingen medegedeeld. Drie Stukjes zyn hier van, by den gemelden Boekverkoper, reeds uitgegeven; en wy meenen te mogen zeggen, dat het gene 'er in beloofd is, tamelyk wel beantwoord worde.

Wy zullen van het derde Stukje eenig omſtandiger berigt geeven, onderſtellende, dat de twee eerſten, van de meeſten, onzer Heelkonſtminnaars, reeds zullen ontfangen en gelezen zyn. Mis ik hier in, zullen zy, door dit, ook kenniſſe aan de voorgaanden krygen.

In het voorgaande, tweede, Stukje zyn reeds eenige Verhandelingen over de gebreken der Oogen, te vinden, door den zeer beroemden *Oculiſt* B. D. MAUCHART, Profeſſor te Tubingen, welken in dit derde vervolgt worden, van de XII tot de XVIde Verhandeling, ingeſloten.

De

De XIIde zynde de eerſte van dit Stukje, is over de Zweeren van het Hoornvlies. De XIIIde over de Pypzweer van het Hoornvlies. De XIV over de tegen natuurlyke Vereeniging van het Hoornvlies met den Regenboog. De XVde over een Stomp Gezicht, of tegennatuurlyke Verwyding van den Oogappel. En de zeſtiende, over de Vernaauwing en Toegroeijing van den Oogappel. Allen zyn ze van den Heer MAUCHART, wiens naam, ſchoon als voorzitter alleen gemeld, dit niet tegenſtaande, den Auteur der Diſſertatien, onder hem verdedigd, aanwyſt. Wy zullen van eene dezer Verhandelingen een ſchets geeven, want van allen is het niet nodig, alzo dit Werkje zelf, klein zynde, gemaklyk van een ieder kan gelezen worden.

De veertiende Verhandeling, van dit Stukje, heeft tot onderwerp, *de tegennatuurlyke Vereeniging van het Hoornvlies met den Regenboog. Synechia*, zo wordt dit gebrek genoemd, is een tegennatuurlyke ſamengroeying van het voorſte gedeelte van het Druif-vlies, of, (wordt 'er bygevoegd) van het kriſtallyne vogt, met de inwendige oppervlakte van het Hoorn-vlies; waar door de voorſte Oog-kamer vernaauwd, of geheel vernietigd wordt. De Oog-appel wordt, in dit geval, gewoonlyk uitgerekt of geſpannen, en verlieſt, gedeeltelyk, zyn beurtlingſche beweeging van ſamentrekking en verwyding: zo dat het Gezicht, meer of min, benomen en gebrekkig wordt.

Dit Gebrek moet niet vermengd worden met eene *Invalling* en *Rimpeling*, van het Hoornvlies; of met eene *Uitzakking* van het Druif-vlies, welken onderſcheiden kwaalen zyn.

De *Synechia* is of aangeboren, hoedanig eene de

de Heer MAUCHART gezien heeft, of verkregen; geheel, of gedeeltelyk; Aan de zyde, of in 't midden; Eenvoudig of ſamengeſteld; Verſch of verouderd; Door eene uit- of inwendige oorzaak voortgebragt.

De voorafgaande oorzaken van dit Gebrek zyn, allen welken eene wondt, of verzwering, in deze vliezen kunnen veroorzaken. De naaſte oorzaak van het zelve is, een wond of verzweering van de inwendige oppervlakte van het Hoornvlies, of in den Regenboog zelve, waar op eene ontlaſting van het waterig Vogt is gevolgd. Hier door valt het Hoornvlies in; en de beide vliezen, malkander naderende, krygen gelegenheid om ſaam te groeijen, 't welk men binnen 24 uuren, na een aangebragte wonde, heeft zien gebeuren.

Men kent de *Synechia*, door een naauwkeurige beſchouwing, welke de aannadering, of aanraking, van deze twee vliezen aan elkander, en de afgebrokene of vernietigde ruimte, voor het waterig Vogt, doet zien. Hier koomt by, dat onder verſchillende inlating van het licht, of wryven van het oog, geene beweging van deze deelen beſpeurd worde. Een vlek op het Hoornvlies zynde, moet men deze beſchouwing op zyde van het oog doen; op dat de vlek niet bedriege. De verandering der gedaante van den Oogappel, uit een ronde in een eyronde of andere gedaante, welke hier noodzaaklyk ontſtaat, kan ook, als een kenteken van dit Gebrek aangemerkt worden; zo wel als de vermindering van Gezicht; of een pynlyk Gezicht.

De kwaal wordt, van veelen, met weinig ongemak gedragen. Zy is te genezen alsze gedeeltelyk

telyk is; moeilyk of geheel niet, alsze volkomen is.

De Aanwyzingen ter genezinge zyn, Voorbehoedende, Verzachtende of Onderhoudende, en Herſtellende. De Voorbehoedende genezing koomt te pas, wanneer het Hoornvlies gewond of doorgezworen is, zo dat het, door de uitvloeijing van het waterige Vogt, invalle. Hier toe is nodig 1. Den Lyder op den rug te doen liggen. 2. De gemaakte wond in het Hoornvlies, zo ſchielyk als mooglyk is, te heelen. 3. Eenige beweging aan de deelen, welken malkander te naby raken te geven, door eenig licht in het oog te laten, of de Oog-bol met de vingers, zagtelyk te wryven.

De Verzagtende genezing wordt betragt door vermyding van ſterk licht; het zy dat men het oog, door 'er iet los voor te hangen, beſchaduwe; of anders, een vlek op het Hoornvlies, door aanraking met de *Lapis Infernalis*, verwekke.

Om de Herſtellende genezing te bevorderen wordt een heelkundige bewerking vereiſcht. De vaſthegting, naamlyk, van den Regenboog, of het kriſtallyne Vogt met het Hoornvlies, moet door een ſnydend werktuig los gemaakt, en geſcheiden worden. Het werktuig beſtaat in een dunne platte Naald, hebbende zyn punt ſlegts de breedte van een lyn, voor 't overige ſpits en ſcherpſnydend. Hier mede wordt de Operatie, op de volgende wyze verrigt.

De Lyder voorbereid en behoorlyk geplaatſt zynde, laat men hem den bol van het beledigde Oog draaijen naar de zyde, welke tegen de plaats der inſnyding over geſteld is; op dat deze

ze plaats meer aan den as van het Oog zoude beantwoorden, te verhevener zyn, en de naalde regt zonder vreze van afwyking, konnen ingebragt worden. De Operateur houdt den Naald tuſſchen drie vingeren, den duim, wysvinger en middenſten vinger; den laatſten ſtrekt hy zo ver, langs den Naalde, uit, dat de punt van dezen, weinig meer dan een lyn, boven den vinger uitſteeke, waar door de Naald belet wordt te diep in te gaan. Ook kan men dien vinger een weinig te rug trekken, zo men oordeelt, dat de Naald dieper ingevoerd moet worden. De punt van den Naalde, wanneer zy, aan de zyde, in het Hoornvlies geſtoken wordt, moet men zo rigten, dat men liever een loodrechte, dan ſchuinſe wonde make, welke echter nooit grooter, of wyder, behoort te zyn, dan de Naald dik is. De Naald dus tot de diepte, als vereiſcht wordt, om tot de plaatſe der ſamengroeijing te koomen, zagtjes en langzaam ingebragt zynde, begint de Operateur de ſcheiding van den Regenboog te maken, in de plaatſe, welke naaſt is aan de wonde van het Hoornvlies; en ſpaart beide de vliezen, zo veel mooglyk zy, op dat hy noch het een, noch het ander kwetze, maar alleen de vezelen, welken de ſamenhegting gemaakt hebben, los make: hoewel hy meer den Regenboog, dan het Hoornvlies ontzien moete. Dog indien eenige vezels van het Kriſtallyne vogt uitgaande aan het hoornvlies vaſt gehegt mogten zyn, moet men dezen, om de doorſchynendheid van dit Vogt te bewaren, digt by het zelve afſnyden.

Na de Operatie wordt het Oog zeer zagt, dat is, zonder drukking, verbonden. Het gezonde

in 't zelve door
van de bondigh
zelve voorgesta
schoon dit werk
zyne nuttigheid
helderinge veel
kunde betrekke
zeggen, dat de
byzondere stell
nauwkeurigheid
matizeert of t
zeldzaam uitla
die tot het we
minste op eene
me beantwoor
konden worden
schrift nu en d
zonder ons ve
dere gevoelens
paaldheid van
Leezer eene sc
mededeelen, o
kennen.

De Eerwaard
ging op drie vo
eersten in deez
't Nederduitsch
het eerste voors
van de Leer van
ningen en Straffe
burgerlyke Maats
behoudenis, nie
Rede en den G
der natuure, gel
le onregtvaardig
ven; dit maakte

Oog wordt ook gedekt. Men laat den Lyder [illegible] over, met het hoofd zeer laag, in 't bed [illegible], en zich dus, eenige dagen, stil houden; [illegible] nog te noodzaaklyker is, wanneer, on[illegible] de bewerking, een gedeelte van het wate[illegible] Vogt is [illegible], en hier door het Hoorn[illegible]. Naderhand laat men een of bei[illegible], [illegible] en dan, eenige toegang van licht.

[illegible] Mauchart zegt, het gebeurt, som[illegible], dat een Synechia van een Muggekops-oog [illegible] Druifgezwel (b) verzeld zy; om dat, in [illegible] doorgaande wonde, of zweer, het waterig Vogt wegloopt, het Hoornvlies invalt, en meer [illegible] tot het Druif-vlies; 't welk zich, dan, [illegible] tusschen de lippe der wonde, en buiten [illegible] het Hoornvlies uitsteekt: indien de wond [illegible], met een klein gedeelte, by wyze van een Mugge-kop; maar de wond groot zynde, met een grooter gedeelte, wanneer het Druif-gezwel genoemd wordt. In het begin is het Druif-vlies nog los en vry, maar daar lang bly[illegible], vereenigt het zich met het Hoorn[illegible], en brengt dus een saamgesteld Gebrek voort. In dit geval oordeelt hy, dat de Opera[illegible] met vrugt kan te werk gesteld worden; [illegible] de scheiding bezwaarlyk is, en ligt toe[illegible] zal verwekken. Maar wanneer het Druif-gezwel nog versch, en geheel in de eerste kamer [illegible] gedreven, en de wond van het Hoorn[illegible] toegeheeld is; en het Druif-vlies zich, na[illegible], met de binnenste laag van het Hoorn[illegible] vereenigd heeft: wanneer de Synechia eer[illegible] een gevolg zal zyn van een Druif-gezwel, [illegible] Synechia met een Druif-gezwel verzeld, kan

(a) Mysophilus. (b) Staphyloma.

kan de zelfde bewerking, als boven, plaats hebben. Alleen, moet men, dan, met de Operatie, eenigen tyd wagten, tot dat het lidteken van het Hoornvlies geheel gevormd zy.

Met een *Synechia* kan ook gepaard gaan een ſamengroeijing van den Oogappel, welke dan ook open gemaakt moet worden, als men de Operatie van de *Synechia* verrigt heeft, het welk, hoe het moet geſchieden, in een volgende Verhandeling geleerd wordt.

Na de Verhandelingen van den Heer MAUCHART, volgt nog eene, onder Voorzitting, en waarſchynlyk geſchreven, door den Heer J. JUNCKERUS, Profeſſor te Halle in Maagdenburg, over de Beenknobbels, welke vry langwylig zynde, en niet veel byzonders bevattende, door den Vertaler, wel wat hadt mogen verkort worden.

Hier op volgen nog twee Hoofdſtukken, welken wy, als byvoegſels van den Vertaler of Uitgever, aanmerken. Het eerſte vervat een *Verhaal van een verbazend Baſterd Tandvleeſch, of Vleeſſchig Uitwas van het Tandvleeſch.* Epulis *genoemd, door* C. RELYK, *Heelmeeſter te* Chareloos. De Patient, die dit Ongemak hadt, was een Jongeling, omtrent tien Jaaren oud. De *Epulis* vervulde de halve holligheid van den mond; en ſcheen voort te koomen uit de Tandkaſſen van het onderſte Kaakbeen, beginnende van den achterſten Maaltand, en eindigende aan de Snytanden, de wortel van het zelve, als in een voor of groeve zich vertoonende, was zo breed niet als het bovenſte gedeelte, het welk zich, aan weerzyden, van de Maal-en Hondstanden, uitbreidde, en hier door, het kaauwen van vaſte ſpyzen zeer moeilyk maakte. Het was gevolgd

na een langdurige Tandpyn. De Maal-en Hondstanden waren bedorven. De Heelmeester oordeelde, dat eerst de tanden, en dan het Uitwas weggenomen moest worden. Hy begon met het eerste, en ene dag hier na, sneedt hy het Uitwas weg. De Lyder bleef vry van toevallen, en de gemaakte wond genas. Het leedt echter niet lang, of het Uitwas openbaarde zich op nieuw. De Heer RELYK stelde voor, het wederom, als voren, weg te nemen, maar dit vondt tegenstand, en 'er verliep nog eenigen tyd, eer van de Ouders van den Patient, hier toe besloten wierdt. Het Uitwas vertoonde zich nu grooter dan te voren, vervullende meer dan de halve holte van den mond; 't welk oorzaak was dat dezelve altyd open stondt, zynde het Gebrek van buiten zigtbaar. De onderkaak was, ter plaatse van het uitwas, eenigzins uitgezet. De Operatie werdt hervat. Het uitwas werdt in vyf stukken uitgesneden; de bloedstorting was gering. Om nu den grond van het gebrek te vernietigen, bediende zich de Heelmeester van het daadlyk Brandyzer. Hy liet 'er vyf in het vuur leggen, drie van een langwerpige gedaante, en twee langwerpig vierkante; de eersten, om in de kassen der tanden, de laatsten, om oppervlakkig te branden.

De deelen van de mond, welken voor de branding beschermd moesten worden, gedekt zynde, bragt de Operateur een gloeijend yzer in de Tandkas. Hy ging met deze brandig voort, in alle de aangedaane Tand-kassen; en gebruikte, hier na, de platte yzers, tot dat de korst droog scheen, welke hy beleide met Wieken, in Rozen-honig, en Tinctuur van Myrrhe nat gemaakt.

Den

Den volgenden dag hervatte hy de branding, en bediende zich toen van driekante brandyzers, om aan weerzyden van den opperſten rand, waar de Tand-kaſſen geplaatſt zyn, te branden. En dit herhaalde Meeſter RELYK veertien dagen achter een; tweemaal des daags, de eerſte zeven dagen, doch de anderen eens daags; tragtende alzo het Kwaad uit den grond weg te nemen, en het wederkoomen van het Uitwas geheel te beletten. Een zeldzaame wyze van cauterizering, zeggen de Chirurgyns; waarom niet in eens zo doorgetaſt, dat men het, geen veertien dagen lang, eens of tweemaal op een dag, behoefde te herhalen? De Heelmeeſter hadt nu hope, dat de Patient volmaakt genezen zou, waar-naar het zich ook ſcheen te ſchikken; evenwel 'er kwam, na verloop van eenigen tyd, nog wederom op nieuw, iet van het Uitwas te voorſchyn; 't welk wederom zo toenam, dat het in 't kort niet alleen de holligheid van den mond byna vervulde, maar zelfs, een halven duim, buiten den mond, uitſtak. De Heer RELYK wilde de Operatie hervatten; maar de Lyder was 'er niet toe te bewegen; waar op hy hem eenige uit en inwendige middelen toediende. Ondertuſſchen was het Uitwas aangegroeid tot de lengte van zes duimen, buiten den mond, hebbende de dikte van twee, en de breedte van drie en een halve duimen, gelyk 't in een Plaat, achter dit Stukje gevoegd, vertoond wordt. Meeſter RELYK ſtelde nu de afbinding voor, welke toegeſtaan werdt. Hy leide, zo naby den grond van het Gebrek, als mooglyk was, een zyde koord met een rygknoop, om het daaglyks te kunnen toerygen. Dit gelukte hem; het Uitwas viel, na eenige dagen, volkomen af.

Hierop volgde ſcheiding van de opperſte tand van de Onderkaak, welke los zynde, uitgenomen werdt; en de Lyder kwam tot een volmaakte herſtelling.

Het tweede, van deze Byvoegſels, is een *kort Verſlag der Proeven, welke de Heer* VAN HALLER, *omtrent het Weer* (*a*), *en de Beenwording, genomen heeft.* De gedagten van den Heer HALLER aangaande de *Callus*, koomen hier op uit. 1. Dat het *Weer* gemaakt worde door een lymig Sap, 't welk uit de einden der afgebroken beenderen, en vooral uit het Merg lekt, en rondom dezelven zich verſpreidt. 2. Dat dit Sap zich, langzamerhand, verdikke, een trillend Geley worde, en, by trappen, tot Kraakbeen overga. 3. Dat in dit Kraakbeen, gelyk in de natuurlyke Beenwording, zich vormen zekere beenige ſtippen, welken meer en meer vergrootende, zich eindelyk vereenigen, en dus de Kraakbeenige zelfſtandigheid doen verdwynen. 4. Dat het *Weer*, volkomelyk gevormd zynde, een wezenlyk ſponsachtig Been zy, gelyk de uiteinden der lange beenderen. Na verloop van tyd, wordt dit *Weer* vaſter; en beide de afgebrokene einden brengen evenveel toe, om het te vormen. 5. Dat 'er Vaten in het *Weer* plaats hebben, welken, even als in de natuurlyke Beenwording, naar de beenige ſtippen lopen.

Wy oordeelen genoeg, van deze *Uitgelezene Heelkundige Verhandelingen*, gezegd te hebben, om 'er weetgierige Heelmeeſters ſmaak in te doen krygen.

(*a*) *Callus.*

Ver-

Verhandeling over de Oorzaak van den Dood der Verdronkenen. Door den Heer LOUIS, Raad en Gemagtigde voor de Uittrekſels van de Koninglyke Academie der Heelkonſt, Koninglyke Demonſtrateur, en Lid van het Koninglyk Genoodſchaps te Lyon, &c. &c. &c. Uit het Franſch vertaald door CORNELIS BLEULAND *Heel-en Vroedmeeſter* te Gouda. Amſteld. by *Frederik de Kruyff*, 1760. 64 bladz. in gr. 8vo.

DE Titel van deze Verhandeling meldt niet alles wat 'er in gevonden wordt: want behalven de *Oorzaak van den Dood der verdronkenen*, vindt m' 'er ook in een *Berigt, om die genen, welken men verdronken agt, eenige hulp toe te brengen*; en een *Beredeneerd Onderzoek, aangaande de verſchillende hulpmiddelen, welken men ten voordeele der Verdronkenen, of voorgeſteld of gebruikt heeft.* Het gene op de Titel ſtaat, maakt nog niet de kleinſte helft van 't werkje uit. Dit is te zeldzaamer, om dat men thans niet ongewoon is, op een Titelblad veel beloofd te zien, en in het werk zelf weinig te vinden.

De Heer LOUIS eenige gevoelens van anderen, over den dood der Verdronkenen, voorgeſteld hebbende, waar over, in den laatſten tyd, veel geſchreven is, en wy, ook nog onlangs, een uitvoerige Verhandeling in onze Vaderlandſche taale, door den geleerden en ſchranderen Heer ENGELMAN, in de ſtukken van de Hollandſche Maatſchappye der wetenſchappen, ingevoegd vinden, koomt tot zyne ſtelling aan-

gaande de oorzaak van dezen Dood. Hy is van gevoelen dat de indringing van water in de Longen, wanneer een menſch of dier, onder water, nog pogingen doet om te ademen, de Longen buiten ſtaat ſtelt om het bloed, welk van het hert aangevoerd wordt, door te laten; en de omloop van het bloed hier door geſtremd wordende, de Dood, volgt. Hy veſtigt deze zyne meening op de ondervinding, dat men in de Longen der Verdronkenen een deel ſchuimend water vindt; en bewyſt dit verder met Proeven, voorbedagtelyk tot dit einde gedaan. Een hond welke de Schryver in modderig water hadt doen verdrinken, onderzogt werdende, bevondt men modder in de Lugtpyp, tot een onwederſpreekbaar bewys, dat het water in de Longen indringt. Twee pinten inkt werden gegoten in zo veel water, als genoeg was om een kat te doen verdrinken. By het openen van de borſt van dit dier werd bevonden, dat de Longen gezwollen, en zo zwart waren, als ofze door het koud vuur waren aangedaan. De holten van de takken der Lugtpyp, en de Lugtpyp zelve, waren insgelyks geheel vervuld met het water, dat door de inkt zwart geverwd was. En ſchoon men by ſommige verdronkene menſchen en dieren, ſomtyds ook eenig water in de Maag vindt, dit is niet algemeen, en by allen: ook is dit nimmer zo veel, dat het den dood zou konnen veroorzaken (1).

Hier op volgt nu het *Berigt om die genen, welken men verdronken agt, eenige hulp toe te brengen.*

in

(1) De Heer HALLER heeft ook dergelyke Proeven met gelyken uitſlag genomen, waar van de Heer ENGELMAN, in de gemelde Verhandeling, reeds gewag gemaakt heeft.

In het Jaar 1740 op orde des Konings van Frankryk, op alle plaatſen, welken onder zyn gebied ſtaan, afgelezen en aangekondigd; door den Heer REAUMUR opgeſteld. Worden de volgende dingen voorgeſteld. Het ophangen by de beenen van zodanige menſchen wordt afgekeurd; maar het rollen in een vat, aan beide einden open, nog eenige nuttigheid toegeſchreven, om, zo de Lyder te veel water mogt ingezwolgen hebben het zelve ontlaſting te bevorderen, waar toe ook bevordering van Braken voorgeſteld wordt. Noodzaaklyk is het eenen zodanigen van zyn natte kleederen te ontdoen, en warme dekens of lakens om te ſlaan, of aanſtonds in een warm bed te leggen. Maar om dat het oogmerk is de beweging en omloop van het bloed wederom op te wekken, moet men den Verdronkenen niet ſtil, in zyn bed, laten liggen: men moet hem op honderd verſcheiden wyzen bewegen; hem dan eens naar de eene, en dan naar de andere zyde wenden. Men mag hem eenige geeſtryke vogten, warme Pis, of een afkookſel van Peper in Azyn, in den mond gieten. Men kan ook met vrugt het niezen verwekken, het zy door den neus met een veer te kittelen, of 'er ſnuiftabak in te blazen. Het inblazen van warme lugt in de Longen, of in het gedarmte, zelfs door een blaas balg, wordt zeer aangeraden, waar by ook warme Kliſteeren gevoegd worden: maar boven al de rook van Tabak, door een pyp in het gedarmte geblazen. Hier by wordt gevoegd eene Aderlating, voornaamlyk in de Kropader; om dat zo wel in verdronkenen als gehangenen, en die aan Beroerte geſtorven zyn, de aderen der Herſenen met te veel bloed opgevuld zyn. En eindelyk nog de

Bronchotomie, of Strotſnede, tot opening van de Lugtpyp, om door een buis, hier in geſtoken, warme lugt in de Longen te blazen.

De Schryver voegt, nu hier achter het *Beredeneerd Onderzoek aangaande de verſchillende Hulpmiddelen, welken men ten voordeele der Verdronkenen, of voorgeſteld of gebruikt heeft;* waar in eenige van de voorgemelde raadgevingen en regelen ten deele getoetſt, en ten deele goed of afgekeurd, of verbeterd worden; waar by de Heer Louis dan zyn eigene bedenkingen voegt. Het eerſte en noodzaaklykſte welk aan een Verdronkenen gedaan moet worden, is, volgens den Heer Louis, hem eenige warme lugt in de Longen te blazen. In 't vervolg is hy 'er niet tegen dat de Verdronkene, eenige minuten, by de beenen worde opgehangen, op dat zo eenig water uit de Longen uitgeperſt worde. De Strotſnede acht de Schryver niet noodzaaklyk, om lugt in de Longen te blazen, mids men de zelve door den mond kan inblazen; en zy zal niet nalaten in de Longen te gaan, als men maar de voorzorg heeft van den neus toe te knypen. De natte kleedren uit te trekken, en den verdronkenen te verwarmen, wordt als zeer nodig, goedgekeurd en aangeraden. Voor al is de Schryver 'er voor eenen zodanigen in een bad van warm water te zetten, en het lichaam met warme doeken te wryven. Nies- en Braakmiddelen worden ook niet afgekeurd, voor zo veelze in ſtaat zyn om beweging te maken. Maar men moet zich wagten, zegt de Heer Louis, in den mond van een verdronkenen, die geheel geen teken van leven geeft, geeſtagtige vogten; of, by gebrek van dezen, warme Pis te gieten; ook geen afkookſel van Peper in Azyn. In den mond van een menſch

menſch die niet ſlikken kan, moet niets gegoten worden, de vogten van welken men, in deze gelegenheden gebruik maakt, glyden in de Lugtpyp, en zyn in ſtaat den dood te veroorzaken. Onder alle hulpmiddelen, welken men aan Verdronkenen toedient, oordeelt de Schryver het beſte de inblazing van Tabaksrok in het gedarmte (1). En de Heer LOUIS geeft eene beſchryving en afbeelding van een werktuig, waar mede zulks gemaklyk kan geſchieden. Het beſtaat uit een buigzame lederen buis, door een koperdraad, op de wyze van een krullyn gedraaid, onderſteund; en uit een yvoiren of houten bosje, welke dekſel in zyn midde een pyp van twee of drie duimen lengte heeft. De pyp zo wel als het dekſel, met het welke hy één ſtuk uitmaakt, is in de lengte doorboord; en het uiteinde gelykt wel naar het mondſtuk van een trompet. Het bosje of doosje moet met blik beſlagen worden, en zo wel als het beſlag met een Kanaal doorboord zyn, om den rook in den lederen buis te doen doorgaan. Aan het eind van de lederen buis is een pyp, op de wyze van een Kliſterpyp, om in den regten darm gebragt te worden. In het bosje of doosje wordt Tabak geſtopt en aan brand geſtoken, en de rook door het mondſtuk in den mond te houden, door de buis en pyp in het gedarmte geblazen. De Heer LOUIS zegt, dat dit werktuig, eenigzins anders gemaakt, in Holland gemeen is, gelyk het inderdaad is, en dikwils gebruikt wordt in Kolyk met

(1) Het inblazen van lugt, alleen, door een end van een Tabakspyp, in het gedarmte, deedt den jongen bekoomen, waar van de Heer ENGELMAN gewaagt, na dat hy een half uur te vergeefs geſold was. Verhand. van de Holl. Maatſch. der Wet. IV Deel, pag. 388.

met een hardnekkige opſtopping van Afgang; en in gewurgde Darmbreuken. Men vindt 'er aftekeningen van in de *Geneeskunſtige Oeffeningen* van FRED. DEKKERS (1); en in de *Heelkundige onderwyzingen* van L. HEISTER, Plaat XXIV. Fig. 9. Maar nog naauwkeuriger in de Plaaten, door H. ULHOORN, achter het werk van HEISTER gevoegd, Plaat XIV. Fig. 3 en 4. Die 'er een naauwkeurige beſchryving van het gebruik heeft bygevoegd (2). Men maakt 'er zelfs een dubbele Blaasbalg by te hebben, welken met zyn pyp, in het mondſtuk ſluit, om geſtadig, en met gelyke kracht te konnen blazen, zonder dat men dit met den mond behoeve te doen, of nu de warme lugt, dan de prikkeling van de rook van Tabak, de meeſte kracht doe, is nog niet genoeg bewezen; maar men kan de warme lugt met den rook van Tabak bezwangeren, om 'er alle kracht aan te geeven welke mooglyk is. De Schryver raadt echter, als zeer noodzaaklyk, een Aderlating vooraf te laten gaan, en wel in de Kropader, om *de vaten van de Herſenen, verſtopt door den overvloed van het bloed, welk zy bevatten, te ontlaſten*; en dringt dit aan met twee voorbeelden, waar in de aderlating op den voet of nutteloos, of ondoenlyk was geweeſt om bloed te krygen, en de opening van de Halsader een gewenſchten uitſlag hadt gegeeven. De Heer ENGELMAN heeft zich tegen de opening van de Kropader verklaard, om dat men dezelve niet doen kan, zonder een band om den hals te leggen, waar door meerder ophouding van aderlyk bloed in de Kropaders en het hooft

(1) Pag. 833. (2) II Deel, pag. 1056.

hoofd geſchiedt (1). Maar de Heer Louis vindt deze zwarigheid niet, alzo hy de Halsader gemaklyk opende zonder een band om den hals te leggen.

Een Verdronkene wederom bekoomen zynde, zo dat hy tekenen van leven en beweging geeve, moet men echter niet aanſtonds van hem afzien, en denken met hem gedaan te hebben. Het water, welk zich in de Longen, door de vermenging met lugt, in ſchuim veranderd, nog bevindt, en de Longen benaauwd, moet door ſlym opwerkende middelen uitgedreven worden. Hier toe zyn Borſtdranken, Braakmiddelen, en inzonderheid, het *Oxymel Scilliticum* van dienſt.

Dus hebben wy onze Lezers wel een ſchets willen geven van het zaaklyke, welk in deze Verhandeling gevonden wordt; in hope, dat het onze Vaderlandſche huisvoogden zal bewegen, zulk een nuttelyke en pligtſchuldige verrigting zo gewigtig aan te merken, dat zy zich van dit Werkje, als een nodig huisraad, voorzien, om in voorkoomende gevallen van onze verdronkene medemenſchen, het zy onze nabeſtaanden of vreemden, te weeten, of met een opſlag te konnen zien, wat men, met het meeſte nut, aan de zodanigen te doen hebbe; om, al ware het maar eenen uit veelen, van een dreigenden of ſchynbaren dood te bevryden. De kortheid van het werkje maakt dat het gemaklyk te lezen, en de kleinheid dat het voor weinig geld te koopen is; en dus in alle opzichten zich zelve aanpryſt.

(1) Zie de meergemelde Verhandel. pag. 433.

Proe-

Proeve ter redengeeving van de regelmatige daaglykſche verandering van de Kompasnaald, en deszelfs onregelmatige verandering ten tyde als een Noorder Licht verſchynt, door JOHN CANTON, Lid van de Koninglyke Maatſchappye der wetenſchappen, te Londen (*), verkort.

DE regelmatige daaglykſche verandering van den Naald is weſtwaard, door eene beweging welke begint omtrent agt of negen uuren 's morgens, en tot één of twee uuren duurt; dan ſtaat de Naald eenigen tyd ſtil, en naderhand beweegt hy zich wederom langzaam te rug, tot dat hy wederom aan zyn eerſten ſtand koome, 't welk geſchiedt in den nagt, of den volgenden morgenſtond. Zyn grootſte verandering is zelden meer dan 19 gr. 4 m. De onregelmatige beweging, als 'er een Noorder-Licht ſchynt, geſchiedt door een traage beweging ooſtwaard, in het laatſt van den morgenſtond, of weſtwaard in het laatſte van den achtermiddag, ook als hy zich naar een van beide zyden beweegt na den nagt, of ſchielyk naar beide zyden in korten tyd.

Om reden te geeven van deze veranderingen, merkt de Heer CANTON aan, dat de aantrekkende kracht van den Zeilſteen, het zy een natuurlyke, of door konſt gemaakt, afneemt, wanneer de Zeilſteen warm wordt, en toeneemt als hy koud

(*) *Philoſ. Tranſact.* Vol. LI. Part. 1. Art. 38. *Gentl. Mag.* Octob. 1760. pag. 471.

koud wordt, gelyk door veele Experimenten getoond is. De magnetiſche deelen, nu, van de aarde in het Noorde, aan de *Ooſtzyde*, en de magnetiſche deelen van de aarde in het Noorde, aan de *Weſtzyde* van de *Magnetiſche* Meridiaan, dat is, de beſturing van den Naald, wanneer hy ſtil ſtaat in den morgenſtond, werkt gelyklyk op het Noordeinde van den Naald; want een ſtilſtand kan op geen andere wyze veroorzaakt worden, dan door een gelykmatige werking van twee tegen elkander overſtaande vermogens. Wanneer nu de ooſtelyke Zeilſteendeelen van de aarde, door de Zon, in den morgenſtond, meer verwarmd worden dan de weſtelyke deelen, zullen de ooſtelyke deelen, naar gelang met minder vermogen werken op den Naald, dan de weſtelyke, gevolglyk, het evenwigt van de twee krachten verbroken worden, en de Naald zal zich weſtwaard bewegen, en die beweging zal duren, tot dat de magnetiſche deelen aan elke zyde, evenveel verwarmd zyn, wanneer hy zal ſtil ſtaan, om dat de aantrekkende vermogens dan wederom in evenwigt zyn. Maar als de ooſtelyke deelen ſchielyker koud worden dan de weſtelyke, zullen dezen, gelykredig, met meer kracht werken dan de weſtelyke; het evenwigt van de twee krachten zal wederom gebroken worden, en de Naald zal zich wederom te rug ooſtwaard bewegen, tot dat de beide vermogens evenveel verkoeld zyn, wanneer hunne krachten wederom gelyk zynde, de Naald wederom zal ſtil ſtaan.

Dit kan gemaklyk getoond worden door het volgende Experiment.

Zet een ſterke Zeilſteen aan elke zyde van een Kompas, parallel aan de magneetſche Meridiaan,

diaan, zo dat het zuid einde van beide Zeilſteenen, gelykmatig moge werken op het noordeinde van den Naald, en den zelven in den magneetſchen Meridiaan houden; zet dan een ſcherm op zulk eene wyze, dat de Zon alleen ſchynen kan op de ooſtelyke Magneet, en de Naald zal zich aanſtonds beginnen weſtwaard te bewegen; en zo de ooſtelyke Zeilſteen beſchaduwd wordt, terwyl de Zon ſchynt op de Weſtelyke, zal de Naald zich naar 't ooſten bewegen.

Volgens redenering op deze Experimenten, zou de daaglykſche verandering, in de Zomer grooter moeten zyn dan in den winter, en dit wordt ook inderdaad zo bevonden: want de daaglykſche verandering in *Juny* en *July* is bykans tweemaal zo groot als in *December* en *January*.

Dewyl de onregelmatige verandering waarſchynlyk afhangt van warmte, welke ongelykmatig medegedeeld wordt aan de ooſtelyke en weſtelyke magnetiſche deelen van de aarde, en niet van de hitte der zonne kan koomen, onderſtelt de Heer CANTON, datze eene uitwerking zy van eenige onderaardſche hitte, welke zonder eenige regelmatigheid van tyd voortgebragt wordt; en welke, wanneerze ontſtaat in ooſtelyke of weſtelyke deelen van het Noorde, werkt op de aantrekkende kracht van de magneetſche deelen der aarde, op het noordeinde van den Naald. Dat de aarde verſcheiden trappen van warmte van onderen ontfangt, is door Proeven met de Termometer getoond. De Lugt zeer naby de oppervlakte van de aarde is dikwils bevonden warmer te zyn, dan de lugt op eenigen afſtand. Het Noorder-Licht welk ontſtaat

ſtaat wanneer de Naald ontſteld is door de hitte van de aarde, wordt onderſteld de Electriciteit te wezen van de verhitte lugt boven dezelve, en dit moet voornaamlyk blyken in de noordelyke geweſten, om dat de verandering van de hitte der lugt in die plaatſen grootſt zal zyn.

Deze onderſtelling, zegt de Heer CANTON, zal niet onwaarſchynlyk voorkoomen, als men aanmerkt dat nu bekend is, dat de Electriciteit de oorzaak is van donder en weerlicht; dat ze uit de lugt getrokken is by de verſchyning van een Noorder Licht; dat de inwoonders van het Noorde opmerken, als een ſchielyke dooi opkoomt na een ſterke vorſt, het Noorder Licht dan zeer ſterk wordt; en dat wy nu kenniſſe hebben aan een Lichaam als de Tourmalin, welke zonder wryving, electriſche uitvloeiſelen uitgeeft en naar zich neemt, alleen naar maate hy meer of min verwarmd is.

By deze fraaije Verhandeling zyn gevoegd eenige Tafelen van de waarneming van de regelmatige en onregelmatige daaglykſche veranderingen van den Naald, van een geheel Jaar, in vier kolommen; de eerſte bevat den dag vande maand; de tweede den netten tyd van den dag; de derde de volkome verandering weſtwaard; en de vierde de graden van warmte in een beſchaduwde lugt, volgens de Termometer van *Farenheit*. Uit deze tafelen is opgemaakt de gemiddelde daaglykſche verandering van ieder maand, als volgt:

	M.	S.		M.	S.
Januar.	7	8.	July	13	14.
Februar.	8	58.	Auguſt.	12	19.
Maart	11	17.	Septemb.	11	43.
April	12	26.	Octob.	10	36.
Mey	13	0.	Novemb.	8	9.
Juny	13	21.	Decemb.	6	58.

Het Character der menſchen te ontdekken, uyt hunne keuze en aandoeninge in 't leezen van Schriften van Vernuft. Overgenomen uyt de Voorreden voor *The Hiſtory of the Counteſs of Dellwyn, by the Author of David Simple.*

EEn nauwkeurig oog kan miſſchien de verſchillende geaartheden der menſchen zo juyſt naſpeuren, uyt het vermaak dat zy ſcheppen, in de onderſcheydene ſtukken van Schriften van Vernuft te leezen, of de aanmerkingen die zy op dezelven maaken, als door hun in eenigen anderen ſtaat te beſchouwen. Nimmer kwam ik in iemands boekery, of ik kon, door myn oog op deeze ſoort van boeken te ſlaan, myne verbeelding te werk ſtellen, met giſſingen te maaken over 's mans hoofdneyging, door te zien wat Characters en welke deelen van zodanige Schriften zigtbaare merktekens vertoonden van 't meeſte geopend geweeſt te zyn: en ik heb weezenlyk, naa verdere omgang, bevonden, dat deeze giſſingen op eenen goeden grondſlag gebouwd waaren.

De *Homerus* of *Virgilius* van een Held zal zeker de kenmerken van 't menigvuldigſte gebruykt te zyn draagen op die plaatzen daar al de donder des Oorlogs uytbreekt. En dit zal men niet alleen vinden by eenen Krygsman, die alreede zyne dapperheyd in 't Veld getoond heeft; want dat is niet meer dan vermaak te ſcheppen in zyn eygen afbeeldzel, gelyk *Alexander de Groot Homerus* hoog ſchatte, om zyne roemrugtige beſchryving van *Achilles*, op wien hy 't eygen dagt ſtil te ſtaan, als een voorwerp der verwonderinge

ge waardig; maar ook by dien, die zich ten Krygsdienſte toebereydt; dat jonge gemoed, waar in de zaaden van zugt tot Oorlogsroem beginnen te werken en op te ſchieten, zal zich door vermaak getroffen gevoelen, wanneer *Hector* zich ten krygen wapent, of *Achilles* ten velde trekt.

Dat de bladeren van *Didôs* geſchiedenis, in 't vierde Boek van *Eneas* van *Virgilius* over 't algemeen 't meeſt bemorſt zyn, in de boekenkaſſen van Jonge Heeren en Juffers, die geene andere bezigheyd hebben, dan 't zoeken van vermaak, is geene waarneeming van my in 't byzonder, maar ik heb zulks dikwyls van andere hooren opmerken; en van daar met een oog vol medelyden nedergezien op de Ouders van Zoonen en Dochteren, die niets in *Virgilius* konden vinden, dan die geſchiedenis, (hoe voortreflyk zy in haare ſoort ook moge weezen,) waar op zy hunne gedagten konden veſtigen, of hunne verbeelding te werk ſtellen. Terwyl ik my van den anderen kant in 't hart verheugde over den zoon van een' vriend, wien het, zelfs met de uyterſte pooginge, onmogelyk was, wanneer het geſprek over *Virgilius* liep, zich lang te weerhouden van zyne gedagten met verwonderinge te wenden op *Eneas*, als hy zynen ouden Vader door de woedende vlammen droeg. Traanen van vreugde vloeyden uyt zyne oogen, en zyn ganſche gelaat gloeyde van eene edelaartige hitte, wanneer de oude *Anchiſes* veylig buyten het bereyk van 't gevaar geplaatſt was: en „ o, dat *Ascanius* dezelf„ de kinderpligt aan zynen Vader moge bewy„ zen", vloeyde zo natuurlyk van zyne lippen, dat het uyt den grond van zyn hart ſcheen voort te

komen, en 't gevolg te weezen van de kragt zyner aandoeninge. Myn Vriend, de Vader van deezen Jongeling, had eene ſympathie met ieder Vader, van wien hy las, dat hy met een' waardigen Zoone gezegend was: en zyne oude oogen ſtortten eenen vloed van traanen op ieder geſchiedenis, die eenen ongelukkigen Vader vertoonde. Het ganſche gedrag, zo van deezen Vader als Zoon, gaf de doorſlaandſte blyken, dat de menſchen in 't leezen gevoelen, 't geen hun in 't leeven aandoet: want zy waaren, in de daad, Schilderyen van dat geluk, 't welk Ouderlyke Goedhartigheyd, Kinderpligt en genegenheyd wederkeerig kunnen te wege brengen.

De woelende ſchoone Jeugd zal zich vermaaken in de beſchryvinge van *Aſcanius*, hem vergezellen met wenſchen om de overwinning in de ſpelen, wegens zyn gevaar in den ſtryd bekommerd weezen, en met een' buytengewoonen trap van verblyding, zich over zyne behoudenis verheugen.

De boezem, die door edelmoedige Vriendſchap verwarmd is, zal *Niſus* en *Euryalus*, met met een beevend hart, ſtap voor ſtap volgen. Zyne vrees zal geheel gaande gemaakt worden door medelyden voor ieder, dugtende dat de ander zal gedood worden: en wanneer de jonge *Euryalus* verſlaagen is, zal hy zich verblyden, dat *Niſus* hem niet overleeft, om zelf een droefheydvoelend gedenkteken van zynes Vriends naagedagtenis te weezen, terwyl hy byna zou wenſchen, zo ongevoelig te zyn als de ſteen der gedenktekenen voor de Dooden.

De teerhartige Moeder zal van vreeze trillen,

len, met de alleen overblyvende Moeder van *Euryalus*; en door gelykaartigheyd de ſmert gevoelen, welke zy weet dat haar met droefeniſſe moeſt overſtelpen, wanneer de nederlaag van haaren Zoon haar ter ooren kwam. En indien zy zelve eenen jongen geliefden Zoon heeft, die ten kryge gewapend, en tot den Oorlog geſchikt is, zal de Schildery van 't hoofd van *Euryalus*, door zyne Vyanden in 't leger in zegenpraal omgedraagen, haar in de droomen laſtig vallen, en zelfs van haare vreedzaame ſluymeringen berooven.

De droeve Jongvrouw, die weduw geworden is door 't Krygslot, zal met *Andromache* ſchreyen, haare zugten met zugten beantwoorden, zich op elk hartstogtlyk woord met haar vereenigen, en met een gewont hart ieder trek gevoelen, waar mede haare droefheyd door de Leevendige pen van *Homerus* wordt voorgeſteld.

De Vader, die zo ongelukkig is, van ongehoorzaame Kinders te hebben, zal alle de rampſpoeden van Koning *Lear* dubbeld voelen. Hy zal oogenbliklyk al het onderſcheyd van omſtandigheden tuſſchen hem en den ouden Koning vergeeten, en door de toepaſſing van ieder zielangſt, welke Koning *Lear* uytſtaat, op zyne eygene ongemakken, hoewel onweetende, getuygenis geeven aan de onnavolgbaare trekken van Shakespeare. Terwyl de Dochter, die hard gehandeld wordt, enkel om dat ze de bekwaamheyd van vleyen niet heeft, daar ze bewuſt is van 't aandoenlykſte en pligtminnenſte gemoed te bezitten, geheel en al zal t'zamen ſtemmen met *Cordelia*; als ze genooddwangd wordt haaren Vader, door zyne eygene onbekwaamheyd om tuſſchen liefde en vleyery onderſcheyd te maaken, over te laaten in de handen van die

bedrieglyke Zuſters, van wier verraderlyke hart zy ten vollen overtuygd was.

De Zedekundige Philoſoph van goeden ſmaak zal de rykſte ſtoffe voor zyne beſpiegeling vinden, in de nederdaalinge van *Eneas* tot de onderaardſche ſchimmen: waar hy 't meeſte verwonderd zal ſtaan over de regtmaatige regeling der ſtraffen naar gelang der misdaaden: en daar hy de groote kragt van Virgilius zal ontdekken, door zich te verbeelden alles te zien en te hooren, 't geen daar in diervoege naar 't leeven beſchreeven is, dat hy op dit tydſtip alle andere denkbeelden, die immer in zynen geeſt opkwamen, of zich zyner geheugeniſſen inprentten, vergeete.

Daar zyn menſchen, die alle geeſtige ſlagen ongemerkt laaten voorby gaan; en der wyze vreezen, voor 't verlies van die agting van verſtandig te zyn, welke zy gebouwd hebben op 't geen zy deftigheyd noemen, terwyl alle andere menſchen zulks ſtuurſcheyd heeten, dat zy, ſchoon ze 'er de wereld mede konden winnen, hunne ſtyve aanzigttrekken tot geenen glimplach zouden rimpelen, als 't welke zy oordeelen enkel voor 't Gemeen geſchikt, en verre beneden hunne waardigheyd te weezen.

Daar zyn mede vernuftige Heeren en geeſtryke juffers, die, de wereld in den grond verſtaande, zich verwonderen over de gemeene kundigheden van een' Schryver, die eenen *Arcadiſchen* Schaapherder eene landtaal, welke zy boerſch noemen, in den mond ligt; en zy wenſchen te zien dat de Schaaphoeders den ſtaf laaten vallen, den wayer opvatten, en hoftaal ſpreeken. 't Zou zulken Critiquen aangenaamer

zyn

zyn, zo 't Tooneel in Engeland, geplaatſt werd, en *Coridon*, wiens eenigſte zorg altoos geweeſt is de Kudde te hoeden, zelfs nu en dan 'er een Franſche ſpreekwyze ondermengde, om zyn geſprek op te cieren, en 't eene *air* te geeven van *a la mode de Paris* te zyn.

Men ontmoet insgelyks menſchen, die, in 't leezen van oude Hekeldichten, boek op boek doorbladeren, en zonder eynde de opheldering en uytleggers naazien, om den naam van eenen man te vinden die eertyds leefde, om den ſchimpſcheut op hem toe te paſſen, en zich zo zeer kittelen op zulk eene ontdekking, als of zy iets van zeer groot nut voor 't menſchdom gevonden hadden. En die zelfde Leezers, die dus handelen met de ſchriften der Oudheyd, blyven niet in gebreke om de Hedendaagſche boeken met een' gelyken of liever hooger trap van vinnigheyd te doorbladeren, om eenen perſoon te vinden, op wien ze het zo juyſt beſchimpte *Character* konnen overbrengen: want indien het een groot vermaak verſchaft den naam van eenen man, die in vroegeren tyde leefde een' lak op den halze te werpen, 't moet zeker nog grooter weezen, eenen man aan te duyden, dien men geſchikt heeft voor eene kwaade of belachlyke Schildery, terwyl hy nog in leeven, en voor 't tegenwoordige ſchrift gevoelig is.

Doch met een man van dien aart zou myne ziel niet wenſchen *verkeering* te houden; Ik zeg niet *Vriendſchap*, uyt hoofde dat het de grootſte ongerymdheyd zou weezen te vooronderſtellen, dat zodanig iemand zelfs in den laagſten trap in ſtaat is, om bezield te zyn, met die edelmoedige drift, welke die benaaming vordert.

Geheime Aanteekeningen van het verblyf des Konings van Sweeden te *Bender*; of, Brieven van de Heer Baron *de Fabrice*, dienende toe opheldering der Hiſtorie van *Karel de XII.* Uit het Franſch vertaalt. In 's Gravenhagen, by *Ottho van Thol*, 1761. bebalve ene korte Voorreden 484 bladzyden in Octavo.

DE Schryver dezer Brieven, de Baron *Fabricius*, was Kamerheer van den Hertog van *Holſtein*, en heeft zich, als deszelfs Gezant, by den Koning van *Zweden* in *Turkeye* opgehouden, van den 28ſten Juny 1710 tot den 1ſten October 1714, den dag van het vertrek zyner Majeſteit; gedurende welken tyd hy zich aengenaem wiſt te maken by dien Vorſt, en deszelfs vertrouwen, zo veel als iemand, te winnen: des zyne ſchriften, rakende het voorgevallene in dat tydbeſtek, als zynde hy een oog, en oorgetuigen, en zelfs in de meeſte omſtandigheden werkzaem, der oplettendheid waerdig zyn. Men vindt wel geen weezenlyke byzonderheden in dezelven aengetekend, die niet gemeld zyn in den laetſten Hollandſchen druk der *Hiſtorie van Karel den XII*; doch egter konnen ze van dienſt zyn tot beveſtiging van verſcheidene byzonderheden, en in deze en gene gevallen die Hiſtorie licht byzetten.

Brief.

Brief, Rakende het onderſcheid tuſſchen eenige langdurige Gezwellen, in de zagte deelen van het menſchelyk lichaam voortkoomende.

MYN HEER,

LAatſtelyk ten uwen huize zynde, viel ons geſprek over eenige langdurige Gezwellen (*) in de zagte deelen van het menſchelyk lichaam. Ik merkte aan, dat 'er in de onderſcheiding van deze Gezwellen, merklyke duiſterheid, by veele Schryvers, gevonden wordt; en Gy waart met my in het zelfde gevoelen. Men vermengt, naamlyk, gemeene Kliergezwellen met Knoeſtgezwellen (†), en Knoeſtgezwellen met Gezwellen in kleine Klieren (§) voortkoomende; met Verhardingen, welken na Ontſteeking, of Ettergezwellen zyn overgebleven; met Smeer- of Vetgezwellen (*) en Beurs of Papgezwellen (‡); welke twee laatſten ook niet zelden met malkander verwerd worden. By nadere overdenking meende ik, dat 'er wel eenige klaarheid, ten opzichte van de onderſcheiding dezer Gezwellen te vinden ware. Ik zal u myne gedagten, hier omtrent, voordragen, en de vryheid laten met my overeen te ſtemmen, of van my te verſchillen, naar dat myne redenen u min of meer behaaglyk of overtuiglyk voorkoomen.

Ik zal eerſt eenige aanmerkingen maken over de vermenging van gemeene Kliergezwellen met Knoeſt-

(*) *Tumores chrônici.* (†) *Scirrbi.* (§) *Glandulæ conglobatæ* of *lymphaticæ.* (*) *Steatomata.* (‡) *Atheromata.*

Knoeſtgezwellen. Door gemeene Kliergezwellen verſta ik trage of langdurige Gezwellen, in ſamengeſtelde of groote klieren (*), gelyk de Oorklier, de Onderkaaksklieren enz. anders Scrofelen of *Strumæ* genoemd. Dezen worden, van veelen, onder de Knoeſtgezwellen vermengd, en voor Knoeſtgezwellen opgegeven (1). In de *Chirurgie complette*, in 't Jaar 1757 te Parys uitgegeeven, word gezegd, „ de Kliergezwellen, in 't Latyn *Strumæ* genoemd, zyn „ Knoeſtagtige Gezwellen (§) welken langzaam „ voortkoomen. " (2), en worden, gelyk de Knoeſtgezwellen, in goedaartige en kwaadaartige verdeeld. De daaglykſche omgang met Practizyns, niet zeer ervaren zynde in de Heelkunde, doet ons, hier omtrent, menigvuldige verwerringen hooren; om nu geen meer andere Schryvers, van zodanige Gezwellen, of met opzet, of alleen by voorkoomende gelegenheid ſprekende, aan te halen. Ondertuſſchen is het zeer zeker, en ik meene, dat ik het klaar zal konnen aantoonen, dat deze tweederleie Gezwellen, zeer ten onrechte, met elkanderen vermengd worden, nademaalze verſchillende verſchynſels en kentekenen by zich hebben, en een zeer verſchillende behandeling, ter genezing vereiſchen. Ik zal tot dat einde eenige van deze verſcheidenheden voorſtellen.

Deze Gezwellen verſchillen 1.) In derzelver *opkomſt*. Gemeene en trage Kliergezwellen hebben wel een langzaam beginſel, als menze overſtelt

(*) *Glandulæ conglomeratæ.*
(1) Men zie *El. col de Villars* Chirurg. Tom. 11. pag. 251.
(§) *Tumeurs ſcbirrheuſes.*
(2) Tom. 11. pag. 108.

ſtelt tegen heete Gezwellen; maar een ſchielyke voortkomſt, in vergelyking van Knoeſtgezwellen. Een Kliergezwel zal, zeer ras, de geheele klier bezetten; een Knoeſtgezwel begint altyd van een klein knobbeltje, wordt langzaam grooter, en kan verſcheidene Jaaren in een klier gezeten zyn, eer het de geheele klier zal doen zwellen. 2) In *hardheid;* In trage Kliergezwellen is wezenlyk eene verharding: maar dezelve heeft geene, of weinig gelykheid met de verharding van een deel, 't welk in een Knoeſtgezwel is overgegaan. Die gewoon is beiden te betaſten, vindt doorgaans een merklyk verſchil, zo dat hy, op de bloote aanraking, van het onderſcheid van deze gezwellen kan oordeelen. En, ſchoon de hardheid in een Kliergezwel al eens zo verre ga; dat men het, op het gevoel, van een Knoeſtgezwel niet kan onderſcheiden, is dit éene verſchynſel niet genoeg, om het voor een Knoeſtgezwel te houden: want, men heeft zodanige harde Kliergezwellen, door een goedaartige verettering, en zelfs door verdwyning, tot genezing zien koomen. 3) De *oorzaken* van beiden zyn ook zeer verſchillende; een traag Kliergezwel heeft, doorgaans, een kenbare oorzaak, in een algemeene kwaadſappigheid van het lichaam: hoewel het waar is, dat deze oorzaak, by alleen niet even blykbaar is. Van het Knoeſtgezwel is de oorzaak, meeſtentyds, geheel onbekend, ten zy dan in gevallen, waar in een uitwendige prang of kwetſing is voorafgegaan. 4) De *aart en eigenſchappen* van deze Gezwellen verſchillen ook zeer veel; een gemeen Kliergezwel kan, of door oploſſing (*), of door ver-

(*) *Reſolutio.*

verettering (*) genezen worden, en worden daaglyks, door een van beide wegen genezen. Veretterde Kliergezwellen maken wel, ſomtyds, moeilyke en langdurende Pypzweeren (†), in welker holen wel kalkagtige, of ſteenagtige lichamen ontdekt worden; maar zy gaan niet tot kwaadaartige en kankeragtige verzweeringen over. Een Knoeſtgezwel is, uit eigen aart, onoplosbaar (§); ten ware door de ondervinding beveſtigd mogt worden, dat het middel, door den beroemden A. STORCK, uit de Scheerling, of *Cicuta* bereid, hier toe in ſtaat ware. Want daar men zich verbeeld heeft een Knoeſtgezwel, door oploſſinge te zien verdwynen, heeft men zich, naar alle waarſchynlykheid, tot nog toe bedrogen; en voor een Knoeſtgezwel aangezien, 't gene inderdaad een ander en oplosbaar Gezwel was: nademaal het zelfde Middel, met zo veel geluk gebruikt, in geval van een ander en waar Knoeſtgezwel gebruikt wordende, onvermogend wordt bevonden; gelyk met veele zeer geroemde middelen, en laatſtelyk, 't welk nog in verſche geheugeniſſe is, met de *Bella donna* is gebeurd. Gelyk nu het Knoeſtgezwel onoplosbaar is, wordt het ook niet door verettering genezen, maar ſlaat tot verrotting over, en wordt, eindelyk openbrekende, altyd een kankeragtige, kwaadaartige en ongeneeſlyke verzweering; waar in men, zo veel ik heb konnen nagaan, noit, hoe hard ook het Knoeſtgezwel, vooraf, is geweeſt, ſteentjes of kalkagtige lichamen gevonden heeft, gelyk in gemeene Kliergezwellen dikwils gebeurt. De zwelling der Scrofelen meer beſtaande in eene ver-

(*) *Suppuratio.* (†) *Fiſtulæ.* (§) *Irreſolubilis.*

verſtopping der vaten, door taaye en raauwe ſtoffen, zo 't ſchynt, is het niet wonder dat deze gemaklyker, of door de natuur, of door middelen worde opgeloſt, dan die van een Knoeſtgezwel, waar in niet ſlegts eene verſtopping der vaten, maar een geheele ontaarting en verharding van het celagtig weefſel met al wat 'er in opgehouden wordt en het ganſche wezen van de Klier plaats heeft. 5) De *onderwerpen*, waar in zich beide deze Gezwellen op doen, zyn ook ongelyk. Gemeene Kliergezwellen koomen meeſt in kinderen en jonge menſchen die nog niet volwaſſen zyn; zelden in bejaarden. Knoeſtgezwellen ziet men zeer zelden by kinderen, of jonge menſchen; hoewel dit eenige uitzondering lydt: maar dan is doorgaans een uiterlyke omſtandigheid van drukking, kneuzing of iet dergelyks de oorzaak geweeſt. In bejaarde menſchen, voornaamlyk vrouwen, zyn deze Gezwellen zeer gemeen. 6) Laat ik hier nog byvoegen, dat deze Gezwellen ook zeer ongelyke *veranderingen* ondergaan, door behandeling met geneesmiddelen; of, datze zeer verſchillende zyn in behandeling of middelen te verdragen. Gemeene Kliergezwellen kunnen met openende en ontbindende, ook rypmakende middelen behandeld worden, en worden 'er door genezen; of zo 'er al niet door genezen worden, niet door verergerd. Knoeſtgezwellen worden hier door niet alleen niet genezen; maar kunnen niets van dit alles verdragen zonder te verergeren.

Gy zult, mooglyk, zeggen, MYN HEER, indien het verſchil zo menigvuldig en kenbaar is, hoe koomt het dan dat deze tweederleie Gezwellen, van zo veelen, ondereen gemengd worden? Ik zal hier op antwoorden, en 'er zyn wel ee-

eenige redenen voor te geeven. Daar zyn, moet men bekennen, eenige gelykheden in deze Gezwellen, welken hier toe aanleiding geeven. Beiden zyn Gezwellen welken in Klieren voorkoomen, en zelfs in ſamengeſtelde Klieren (*), beiden zyn op het aanraken hard, hoewel 'er onderſcheid in derzelver hardheid zy, gelyk reeds is aangemerkt. Beiden zyn in het begin, doorgaans, zonder pyn; ten zy het Kliergezwel naar verzweering haaſte; ook beiden ſleepende kwaalen, welken lang duren: hoewel dit in Kliergezwellen op ver na zo algemeen niet is als in Knoeſtgezwellen. Maar het gene hier het voornaamſte is, en de meeſte aanleiding gegeven heeft, om deze Gezwellen als van gelyke natuur aan te zien, is, dat gelyk Knoeſtgezwellen noit, door een goedaartige oploſſing, tot verdwyning geraken, maar vroeger of laater, altyd, tot een kankeragtige verzweering overgaan: zo ook de Kliergezwellen, inzonderheid, wanneerze koomen in menſchen van eenige bejaardheid, of jonge menſchen, die reeds, of byna, hunnen vollen wasdom hebben, ſomtyds hardnekkig, en, door geene middelen, tot verdwyning of verettering te brengen zyn; en dus verouderende, eindelyk, gelyk een Knoeſtgezwel, aan 't rotten raken, en een kwaadaartige ongeneeſlyke zweering maken, welke een kankeragtige, in veele opzichten, gelyk is. Om dat dit, hoewel zeldzaam, en niet uit eigen aart van het gebrek, in de Kliergezwellen opgemerkt is; heeft men de gemeene Kliergezwellen, geen acht ſlaande op de voorgemelde onderſcheidingen, met den naam van Knoeſtagtige Gezwellen be

ſtem-

(*) *Glandulæ conglomeratæ.*

ſtempeld; en daar men een langdurig en eenigzins hard Kliergezwel ziet, niet geſchroomd het zelve een Knoeſtgezwel te noemen.

Daar is nog een ander ſoort van Gezwellen, welken niet minder dan de gemeene Kliergezwellen, en ook even zeer ten onrechte, met de Knoeſtgezwellen vermengd worden, of Knoeſtgezwellen gezegd worden te wezen. In de enkelvoudige klieren (*) koomen langdurige zwellingen, welken noit de hardheid van een Knoeſtgezwel hebben, altyd onpynlyk blyven, en gevolglyk nimmer, uit eigen aart, in een Knoeſtagtig Gezwel, of kankeragtige verzweering overgaan, maar doorgaans van den Lyder, zonder merklyk ongemak aan het Gezwel gedragen worden, en zelfs doorgebroken zynde ook wel wederom ſluiten en genezen worden. Andere Gezwellen, derhalve, dan Knoeſtgezwellen. Al watze met de laatſten gemeen hebben is, datze zich door geene middelen laten oploſſen, ook niet gemaklyk, of by na noit, tot verettering kunnen gebragt worden. Voor het overige zyn deze Gezwellen van een byzonderen aart, onderſcheiden van alle andere Gezwellen. Zy koomen doorgaans, gelyk deze klieren, overal, door het lichaam geplaatſt zyn, op verſcheiden plaatſen te gelyk, of volgen de een op de andere; voornaamlyk aan den hals, in de lieſchen, en voorts uit en inwendig, zonder bepaling. Zy werden veroorzaakt, of gevolgd van een kwaade geſteldheid van het lichaam; de Lyders, waar in deze Gezwellen voorvallen, verzwakken en teeren uit: niet van de pyn of ſtank der verzweering van deze Gezwellen, ſchoon

(*) *Glandulæ conglobatæ, lympbaticæ.*

ſchoon ze verzworen zyn; gelyk door een Knoeſtgezwel, 't welk in Kanker is overgegaan; maar zonder blykbaare oorzaak. Al te kenlyk zyn dan deze Gezwellen van Knoeſtgezwellen te onderſcheiden, dan dat men ze van dezen niet zou afzonderen. My verwondert hierom, dat de *Baron* HALLER van de klieren ſprekende, waar in deze Gezwellen voorkomen, zegt; „ dat het Knoeſtgezwel nergens gemeener is dan „ in deze klieren" (1); en de Gezwellen dezer klieren, gevolglyk, voor Knoeſtgezwellen houdt.

De tyd roept my nu tot andere bezigheden; ik zal 't gene ik nog aangaande eenige andere Gezwellen aan te merken had, tot een bekwaamer gelegenheid uitſtellen, en u nader over dezelven onderhouden.

Ondertuſſchen ben ik, enz.

(1) *Non alibi crebrior Scirrhus.* Prim. Lin. Phyſiolog. pag. 109.

De verwagting der Jooden op de komſt van den Meſſias, omtrend den tyd der eerſte Predikinge van de Euangelieleer, en hunne tegenwoordige verlegenheid, over het gewaende agterblyven van dien beloofden Koning.

ONze gedagten onlangs veſtigende op het verſchil der Jooden en Chriſtenen, of de Meſſias reeds verſcheenen of nog te verwagten zy, zyn ons twee zaeken zo aenmerkelyk voorgekomen, dat wy 't der moeite waerdig geoordeeld hebben, dezelven in nadere overweeging te

te neemen, en die den Leezer van dit ons werkje mede te deelen. De zaeken waer op wy in deezen het oog hebben zyn, voor eerſt; dat de Jooden omtrend dien tyd, toen het Euangelie begon gepredikt te worden, zeer algemeen den Meſſias verwagtten; in een denkbeeld dat de tyd zyner komſte daer, of ten minſte kort op handen was: en in de tweede plaets; dat de Jooden zich heden ten dage deswegens in de uiterſte verlegenheid bevinden; dewyl ze den tyd der beloſte verſtreeken, en den Meſſias niet gekomen ziende, hem eene reeks van omtrend 1700 Jaeren vrugtloos hebben blyven verwagten.

Raakende het eerſte, zo leert ons het Euangeliſche verhael niet duiſter, dat 'er omtrend den tyd der geboorte van Jeſus, dien wy voor den Chriſtus erkennen, en in de volgende dagen, Jooden waeren, die in verwagting leefden, dat God zyne beloften, van den Meſſias te zullen zenden, eerlang ter uitvoering zou brengen. Dus gewaegt Lucas van *Simeon*, die *de vertroofting van Iſraël verwagtte*, daer *de Heilige Geeſt op hem was*, welke hem geopenbaerd had, *dat hy den dood niet zou zien, eer hy den Christus des Heeren zou zien*: midsgaders van *Anna*, die van het kind Jeſus ſprak, *tot allen die de verloſſing in Jeruſalem verwagtten*, Luc. II. 25, 26 en 38: insgelyks beſchryft ons Marcus, in 't verhael van 's Heilands kruisgeſchiedenis, in 't XVde Hoofdſtuk, vers 43, *Joſeph van Arimathea*, als iemand, *die Gods Koningryk verwagtte*; drukkende deeze benaamingen van *Gods Koningryk*, *de verloſſing en vertroofting van Iſraël*, volgens den gewoonen ſtyl der Jooden, uit de da-

gen van den Meſſias: (*) des men alle deezen hebbe aen te zien als zulken, die omtrend deezen tyd de komſt van den Meſſias te gemoet zagen. Trouwens dit denkbeeld had, zo niet by alle Jooden, ten minſte by zeer veelen plaets, indiervoege dat men wel moge zeggen, dat het een algemeen gevoelen der Joodſche Natie was, ten dage toen 't Euangelie eerſt begon verkondigd te worden, dat de tyd der komſte van den Meſſias naderde, en hy eerlang ſtond te verſchynen.

Volgens eene aloude Joodſche overlevering betuigde zeker Rabbi die omtrend het Jaer der waereld 3960 leefde, dat 'er geen 50 Jaeren zouden verloopen tot de komſt van den Meſſias (†): deze overlevering is te aenmerkelyker, om dat 'er in dien tyd een algemeen gerugt verſpreid was, het welk in 't Roomſche Ryk zeer veel beweeging maakte, dat 'er in 't kort een uitmuntend Vorſt geboóren zou worden; een gerugt dat oorſpronglyk kwam van de Jooden: die deezen Vorſt, als den Meſſias, uit hun Volk verwagtten. In 't Jaer der waereld 3941 ontſtond 'er,

(*) Zie *de Waerheyd van den Kriſtelyken Godsdienſt door M. Syker.* H. III. (Dit werkje is in 't algemeen aen te pryzen; wel byzonder verdienen de VI eerſte Hoofdſtukken, met opzigt tot dit ons onderwerp, eene aendagtige leezing.) Zie ook de *Aentekeningen van J. Gill*, op Matth. III. 2, Luc. II. 25, XXIV. 21, nec non *J. Wetſtenii Comment.* in Matth. III. 2, Luc. II. 25, 38.

(†) *H. de Groot*, hier van gewag maekende, in zyn onwaerdeerbaer geſchrift over *de Waerheyd des Chriſtelyken Godsdienſts*, B. V. § 14, noemt deezen Hebreeuwſchen leermeeſter *Nebumias*; waerſchynlyk *R. Nechonja ben hakkanah*, die geleefd heeft, omtrend 30 a 40 Jaeren voor Chriſtus, volgens *J. Buxtorfi Bibliotheca Rabbinica*, p. 36, 87.

'er, naer 't verhael van den Romeinſchen Geſchiedſchryver *Suetonius* (*), een denkbeeld te Rome, „ dat de Natuer zwanger ging van een „ Koning voor de Romeinen ; het welk den „ Raed deed beſluiten geen kind in dat Jaer ge„ booren in 't leeven te laeten; doch de vaſt„ ſtelling van dat beſluit word gekeerd, door „ dien zy, wier Vrouwen zwanger waeren, zich „ met die hoop vleiden". Dit denkbeeld ondertuſſchen, dat 'er een groot Vorſt gebooren ſtond te worden, het welk met eene geweldige verandering in dat Ryk vergezeld zou gaen, hield vervolgens ſtand, en baerde, gelyk de Romeinſche Redenaer *Cicero* ons meldt, in veele omſtandigheden groot nadenken. Men vond naemlyk een vers in de Godſpraeken der Sibyllen, dat, (waerſchynlyk door de Jooden verzonnen, of uit hunne ſchriften en denkbeelden overgenomen,) de komſt „ eenes zeer grooten Konings voorſpel„ de, nae dat de Romeinen Egypte zouden o„ verwonnen hebben ; tevens aenduidende dat „ Rome door drie menſchen zou verwoeſt wor„ den": (†) dit bewoog *Lentulus* een hoofd der t'zamenzweeringe van *Catilina* te worden, waenende het noodlottige Jaer voor Rome gekomen te

(*) Zie *Suetonius van de XII Keizers*, van *Auguſtus* § 94.

(†) Vide iſtud vel ſaltem ſimile oraculum in Σιβυλλιακοις χρησμοις, edente *Servatio Gallæo*, p. 322—325, & lege notas *J. Voſſii* ibidem. Men kan niet ontkennen dat de verzameling der *Sibylliſche Godſpraeken*, die wy thans bezitten, van laeter tyd is, en dat die verzen grootlyks door de Chriſtenen opgeſteld zyn : egter is 't niet vreemd te denken, dat 'er in dezelve ook eenigen dier oude ſtukken gevonden worden, welken eertyds door Joodſche of Heidenſche bedriegers, en veelligt door beiden, onder den naem van Godſpraeken verdicht zyn.

te zyn; en dat hy, naa *Cinna* en *Sulla* nu de derde perſoon was, bedoeld om de regeering van Rome te veranderen en de heerſchappy te voeren (*): deeze Godſpraek wederhield de Romeinen van Egypte onder hunne magt te brengen, en 't zelve tot een wingeweſt te maeken: men dorſt zelfs noode den Koning *Ptolemæus Auletes*, verdreeven om dat hy den Romeinen gunſtig was, met een magtig krygsheir in 't Egyptiſche gebied herſtellen; uit vrees van daer door gelegenheid te geeven tot de vervulling der Godſpraeke (†). Deeze verwagting van een voortreffelyken Vorſt eyndelyk was eene voornaeme beweegreden van de oproerigheid der Jooden tegen de Romeinen, omtrend den tyd der verwoeſtinge van Jeruzalem, welke voorviel omtrend 70 Jaeren naa onze gemeene telling. Daer was, volgens het berigt der Romeinſche Hiſtorieſchryveren *Suetonius* en *Tacitus* (§), „dies tyds „ een oud ſtandvaſtig gevoelen verſpreid, dat „ de Godſpraeken voorſpelden, hoe 't Ooſten „ eerlang zou bloeijen, en de Jooden de heer„ ſchappy bemagtigen; het welk hen weder„ ſpannig maekte tegen het Roomſche Gebied: overeenkomſtig waer mede ook de Joodſche Geſchigtſchryver *Joſephus* (*) meldt, „ dat ze „ voornaemlyk aengezet werden tot den oor„ log, door het denkbeeld, dat de Godlyke „ Schriften eene Godſpraek behelsden, dat iemand

(*) Vide *Ciceronis Orat. in Catil.* III. 4.

(†) Vide *Ciceronis L. I Ep. ad Lentulum VII*, nec non *Dionem Caſſium* L. XXXIX. p. 108—110 & 130

(§) *Suetonius* als boven, van *Vespaſianus* § 4. *Tacitus vyfde boek der Hiſtorien* § 13.

(*) *Joſephus Joodſche Oorlogen*, B. VI. H. XXXI. bl. 691.

„ mand uit hun Volk ten dien tyde de gantſche „ Waereld zou beheerſchen ". Dit getuigenis van *Joſephus*, een tydgenoot, is uitdrukkelyk, en beveſtigt ons, in beantwoording, aen 't voorgaende, ten zekerſte, dat dit het algemeene denkbeeld der Natie in die dagen was; het welk ook *Rabbi Menaſſè*, in de voorige eeuw leevende, erkent, ſchryvende (*), dat *de oude Joden, en inzonderheit, die de Wapenen tegens de Romeinen opvatten, toenmaals den Meſſias verwagtten, en dat ze hoopten, dat hy uyt hunne rampen zou voortkomen.*

Vraegt iemand by deeze gelegenheid, waer op ſteunde die verwagting der Jooden, dat de Meſſias omtrend dien tyd komen zou? wy antwoorden, dat dezelve, gelyk *Joſephus* ter boven aengehaelder plaetſe te kennen geeft, voortſproot *uit eene Godſpraek der Godlyke Schriften:* nu is 't overbekend dat 'er veele voorſpellingen van den Meſſias, als een uitmuntenden Vorſt uit de Jooden, in de Bybelbladen gevonden worden; doch deeze algemeenen komen in dit geval niet zo zeer in bedenking; het komt hier eigentlyk aen op zodanig eene Godſpraek, die hen op kon leiden tot het denkbeeld dat de tyd zyner komſte daer was: en dan zyn 'er voornaemlyk twee, die de oude Jooden doorgaens geoordeeld hebben dien beloofden Vorſt te bedoelen, en welken hun tot dit denkbeeld eene gereede aenleiding gaven. De eerſte vinden we Dan. VII, voorſpellende onder anderen, met de verwoesting van 't Griekſche Ryk, den bloei van 't Roomſche Gemeenebeſt, en daer op de komſt van

(*) Volgens de aanhaeling van *J. Basnage*, in zyn *Vervolg op Fl. Joſephus II D. bl.* 689.

van 't wyduitgeſtrekte en eeuwigduerende gebied van Vorſt Meſſias: het welk de Jooden, naer geraede van den val der Grieken, en de toeneemende magt der Romeinen, natuerlyk deed hoopen, dat de dagen van den Meſſias naderden: des het niet vreemd zy, dat ze, ziende omtrend het Jaer der waereld 3940 de Romeinen alom zegenpraelen, en wel byzonder hun Vaderland tot een Roomſch wingeweſt maeken, hunne verwagting te meerder opwekten; en dat zulks gelegenheid gave tot het verſpreiden van een gerugt, dat 'er binnen korten tyd een voortreffelyk Vorſt gebooren zou worden. 't Is waer deeze Godſpraek bepaelde geen vaſten tyd, doch ze was genoegzaem om de oplettendheid van een Volk, dat na den Meſſias haakte, en zich door de Romeinen overwonnen zag, eenigermaete te veſtigen, en met eene troofstlyke verwagting te ſtreelen: dan dit was 't niet alleen; hier by kwam eene tweede Godſpraek van dien zelfden Propheet, in 't IXde Hoofdſtuk vers 23—27, welke de komſt van den Meſſias bepaelde binnen den tyd van LXX weeken, nae der Jooden herſtelling uit de Babyloniſche gevangenis; waer omtrend de ondervinding hen al vroeg duidelyk had geleerd, dat men hier niet moeſt denken om de Burgerweeken van zeven dagen, maer om Propheetiſche weeken van zeven Jaeren; des de Meſſias binnen het beſtek van 490 Jaeren nae dien tyd ſtonde te komen. Wat telling nu de Jooden in die dagen maekten, het zy dezelve een aenvang name met het eerſte Jaer van *Cyrus*, als Koning der Perſen, het Jaer van der Jooden loslaeting, dat der Waereld 3468; of met het tweede Jaer van *Darius Nothus*, Koning der Perſen, het jaer

van

van der Jooden vryheid, zo zommigen willen, tot het bouwen van Stad en Tempel, dat der Waereld 3583; 't zy dat ze eenig ander tydſtip tuſſchen beiden namen; (want deezen zyn de uiterſten, het vroegſte en laetſte tydſtip van waer men rekenen kan;) het bragt hen omtrend deezen tyd natuerlyk in verwagting, dat de Meſſias niet lang agterwege kon blyven: nademael het eerſte uitloopt met het Jaer 3958, en 't laetſte met het Jaer 4073; zynde dus beperkt binnen den tyd der overheerſchinge door *Pompejus* in 't Jaer 3940, en de verwoeſting van Jeruſalem, in 't Jaer 4074 der Waereld; weshalve het niet vreemd zy dat het Joodendom, geduurende dit verloop van tyd, nu eens min dan meer gedrukt door de Romeinen, na den Meſſias haekende, hem, om zo te ſpreeken, dageliyks verwagtten. (*).

Overeenkomſtig met deeze verwagting is Jeſus, dien wy voor den Meſſias erkennen, binnen het bovengemelde tydperk verſcheenen, als zynde gebooren, (onder de regeering van den Roomſchen Keizer *Cæſar Auguſtus*, en die van den Joodſchen Koning *Herodes*, welken de Romeinen tot Koning over de Jooden aengeſteld hadden,) omtrend het Jaer 4000 der Waereld, in dus ruim 70 Jaeren voor de verwoesting van Jeruſalem; waer mede de laetſte tydrekening van de komſt van den Meſſias, als boven gezegd is, ten einde liep. De aenhangers van Jeſus, hem erkennende voor den Meſſias, als dien Vorſt, welke aen Gods rechter hand verhoogd is, om eene eeuwige heerſchappy te voe-

(*) Zie over deeze Godſpraeken, als grondſlagen van de verwagting der Jooden, *Sykes* als boven H. II.

voeren over alle Volkeren, niet lichaemlyk als een Waereldſch, maer geeſtlyk als een Hemel-Koning, tot vervulling van alle die geeſtlyke en eeuwige beloften in den Meſſias gedaen, deze aenhangers, zeggen we, vinden de vervulling der beloften van den getrouwen God, ten tyde der verwagtinge, eenſtemmig met Daniëls Godſpraeken: maer 't Joodendom, Jeſus niet aenneemende, ziet het tydbeſtek, binnen 't welke de Meſſias verſchynen moeſt, vrugtloos verloopen; ze zien hunne verwagting, zedert Jeruſalems verwoeſting tot op den tegenwoordigen tyd, eene reeks van omtrend 1700 Jaeren, verydeld; het welk de Godvrugtigen onder hen, over dit onderwerp denkende of ſpreekende, niet zeldzaem in de uiterſte verlegenheid brengt; gelyk hunne handelingen en uitvlugten ten deezen opzigte zeer duidelyk toonen.

Het is naemlyk nog heden doorgaende by de Jooden een weezenlyk geloofsartykel, dat de Propheeten de komſt van den Meſſias voorſpeld hebben, en dat hy zeker zal komen (*); van waar de verwagting zyner komſte, gelyk ze plaats had omtrend den tyd der eerſte predikinge van 't Euangelie, ſtand gehouden heeft door alle tyden tot op den tegenwoordigen dag. In gevolge hier van hebben ook deeze en geene bedriegers meermaels gezogt de Jooden te misleiden, door 't voorgeeven dat zy de Meſſias waeren; en ze vonden niet zeldzaem maer al te gereeden ingang by 't ligtgeloovige Volk: waer omtrend, om dit in 't voorbygaen te melden, der oplettendheid waerdig is, dat zulks geen plaets

(*) Zie *Sykes* als boven, *bl.* 153; *J. Basnage Vervolg op Fl. Joſephus*, II *D. bl.* 670.

plaets gehad heeft *voor*, maer eerſt *nae* de verſchyning van Jeſus; hebbende deeze valſche Mesſiaſſen te bekwaemer gelegenheid om hun bedrog in 't werk te ſtellen, naer maete dat het bepaelde tydbeſtek der verwagtinge ten einde liep; en nog meer toen in laeter tyd, Jeruſalem verwoeſt, het Gemeenebeſt verbroken, de geheele Natie verſtroid zynde, de moedeloosheid veelen begon te bevangen, en de rekening der Jooden, door 't langduerige uitſtel, meer en meer onzeker werd (*). Hunne zugt toch voor den Mesſias deed hen door alle de volgende tyden alle middelen in 't werk ſtellen om deszelfs komſt te berekenen; doch de onzekere en zomtyds willekeurige of ingebeelde grondſlagen verwarden hen dermaete, en de mislukte rekeningen verzwakten hunne hoop op een goeden uitſlag zo zeer, dat men eindelyk den tyd niet meer hebbe durven bepaelen; het welk zelfs gelegenheid gegeeven heeft om het narekenen van den tyd der komſte van den Mesſias te wraeken, en hen te vervloeken die zulks beſtaen. (†) Het byzonderſte in 't gedrag der Jooden, met betrekking tot dit onderwerp, in de laetſte dagen is het voorgevallene in 't Jaer onzer gemeene tellinge 1650; wanneer ze eene Kerkvergadering beleyden in *Hongarye*, in de vlakte van *Ageda*, omtrend dertig mylen van *Buda*, ten einde *om te onderzoeken of de Mesſias*, gelyk ze ſpraeken, *gekomen is, of dat wy hem noch, moeten wagten:* eene Ver-

(*) Zie *Basnage* als boven, *bl.* 736.

(†) Zie *Basnage* als boven, *bl.* 670, 672, 722, 723, 726. Van hier heeft men ook in den *Targum* op Prek. VII. 24; *het gebeim van den dag des doods, en het gebeim van den dag wanneer Vorſt Meſſias zal komen, wie kan dat door zyne wysheid uitvinden?*

Vergadering, die mogelyk van vrugt geweeſt zou zyn, had niet de onvoorzigtige yver van eenige Latynſche Geeſtelyken, voor de denkbeelden hunner Kerke, de Jooden in diervoege verbyſterd, dat de onderhandeling nae acht dagen afgebroken wierd. Men was in die Vergadering genoegzaem eenſtemmig van oordeel, dat de bepaelde tyd der komſte van den Meſſias verloopen moeſt zyn: eenigen hielden ſtaende dat de Meſſias reeds gekomen was; doch 't meerendeel kleefde het tegenovergeſtelde gevoelen aen; en men ſchreef de vertraeging zyner komſte toe aen het ongeduld des Volks (*): het welk zich vervolgens op nieuw, ſteunende op eene rekening der Kabbaliſten, dat de Meſſias in 't Jaer 1675, volgens onze gewoone telling moeſt te voorſchyn komen, te jammerlyk misleid zag, door den Bedrieger *Zabathai Tzevi*, en deszelfs Opvolger *Daniël Iſraël*, in 't laetſt der voorgaende en 't begin der tegenwoordige eeuwe (†).

Zo ongelukkig is dit Volk geſlingerd in 't midden veeler onzekerheden, door dien hunne Vaders den Meſſias, op zynen tyd gekomen, verworpen hebben, en zy, in 't ongeloof volhardende, vergeefs de komſt van hem, die reeds verſcheenen is, nog blyven verwagten; terwyl ze, tot verdeediging van Gods getrouwheid in 't houden zyner beloften, en van de waerheid zyner Godſpraeken, geen ſchynbaere voldoende reden konnen geeven, van 't uitſtellen der komſte van Vorſt Meſſias.

Zommigen willen wel het gezag en de echtheid

(*) Zie *Basnage* als boven, *bl.* 1897, 1898.
(†) *Denzelven*, *bl.* 1811—1814.

heid van Daniëls ſchriften in twyfel trekken of ganſch loochenen: doch het getuigenis van *Joſephus*, eenſtemmig met het doorgaende gevoelen der oude Jooden, en de erkentenis van *Trypho* den Jood, in zyn redentwiſten met *Juſtinus den Martelaer*, is te ſterk, om het eenigermaete te ontzenuwen; en 't is buiten alle tegenſpraek zeker, dat deeze Godſpraeken voor de geboorte van Jeſus in weezen waeren; zo dat niemand zulks in twyfel durve trekken. (*)

Dit doet anderen ſtaroogen op de onzekerheid der tellinge van Daniëls weeken, als verbrake dezelve alle kragt van redeneering op die Godſpraek gegrond: doch 't zy zo; 't is niet zeker van waer deeze telling te beginnen zy, dit egter is baerblyklyk, dat met het afloopen derzelver de gantſche verwoeſting van Jeruſalem moeſt voorvallen, en dat de Meſſias voor deezen ondergang van de Stad en 't Heiligdom moeſt verſchynen: het welk volkomen beantwoordt aen den tyd der komſte van Jeſus, voor dat het Joodendom die rampen onderging. Een Jood telle hier, op hoedanig eene wyze hy ook met eenigen ſchyn van rede verkieze, en nimmer zal hy de vervulling, die hy in Jeruſalems gemelde verwoeſting niet erkende, volgens zyne telling konnen vinden, noch zyne telling in den tegenwoordigen tyd of laeter doen eindigen; daer 'er reeds omtrend 2300 Jaeren verloopen zyn, zedert de verloſſing uit Babel, door Cyrus. Hoe onzeker dan ook de bepaelde telling der

(*) Zie over dit onderwerp *Sykes* als boven, bl. 28—33, als mede de *Verhandeling van S. Chandler over de echtheit en oudheid van het boek van Daniël*, gevoegd agter de *Verklaring van Daniël*, uitgegeeven by *J. Tirion* en *Loveringh*.

der weeken moge zyn, dit nogtans is der overweeginge dubbelwaerdig: een Jood ziet Jeruſalem in puinhoopen, van voor omtrend 1700 Jaeren; en vindt geen ſchynbaere vervulling van Daniëls tydbeſtek, voor welks afloopen de komſt van den Meſſias, en nae welks einde eene ganſche verwoeſting van Jeruſalem voorſpeld wordt: een Chriſten vindt in dat tydbeſtek, volgens eene rekening, voor de verwoeſting van Jeruſalem de komſt van den Meſſias, op een tyd toen 't een algemeen denkbeeld van de Natie was, dat de Meſſias ſtond te komen: en hy wordt in deeze gedagte verſterkt, om dat dezelve zo overeenkomſtig is met de Godſpraeken, Haggai II. 7—10, en Maleachi III. 1; welken niet duiſter te kennen geeven, dat de Meſſias moeſt komen ſtaende den Tempel door Zerubbabel gebouwd, die met de Stad verdorven is, gelyk Daniel voorſpeld heeft dat geſchieden zou.

Het bezef van 't een en 't ander heeft al vroeg veelen der Jooden doen beſluiten, dat de tyd der komſte van den Meſſias verſtreeken, en dezelve niet gekomen of ten minſte niet geopenbaerd is, ter oorzaeke van de zonden des Volks: men vindt dat denkbeeld reeds by den Chaldeeuwſchen uitbreider *Jonathan* (*), wiens ſchryftyd men brengt op 20 a 30 Jaeren voor de gemeene telling; en *Trypho* de Jood, omtrend 160 Jaeren nae 's Heilands geboorte, ſchynt ook niet vreemd

(*) Deeze ſchreef in den *Targum* op Micha IV. 8. *En gy Meſſias van Iſraël, die verborgen zyt, om de zonden van Iſraël, 'u zal het Koningryk te beurt vallen.* Mogelyk hield zich *Jonathan* aen de eerſte telling boven gemeld, welke uitliep met het Jaer 3958.

vreemd van die gedagten (*); in laeteren tyd was 't, en 't is nog heden de gewoone uitvlugt der Natie, dat des Volks ongeregtigheden de komst van den Messias wederhouden; en dat hy, op hunne bekeering, doch onzeker wanneer, tot verlossing en vertroosting van Israël het Koningryk zal opregten. Edoch deeze uitvlugt is een baerblykelyk bewys van de hoogste verlegenheid; want dezelve behelst eene grondlooze, onwaerschynlyke, als ook met de leere der Propheeten en der Vaderen geheel strydige vooronderstelling. Want

Voor eerst, noit maken de Propheeten eenig gewag van eene voorwaerde, op welke de belofte van 't zenden van den Messias steunt.

Ten tweede, bepaelde Godspraeken, gelyk deeze van Daniël, bestemd binnen de verlossing uit Babel en de verwoesting van Jerusalem, worden nimmer uitgesteld: men zie de voorzegging rakende het verblyf van Abrahams zaed in Egypte 400 Jaeren, Gen. XV. 13 en 14, en nopens de Babylonische gevangenis 70 Jaeren, Jer. XXV. 11 en 12: die gestelde tyden daer zynde voert God zyne beloften uit, schoon zyn Volk nog een zondig leeven leide; hy doet het dan *om zynen heiligen naem, om zynen grooten naem te heiligen*, gelyk hy door den Propheet betuigt, Ezech. XXXVI. 22 en 23. Zou God dan nu, mogen wy hier wel vraegen, deeze bepaelde be-

(*) Dit is eenigzins af te neemen uit zyn gezegde: *de Christus, indien hy ook geboren, en ergens zy, is onbekend by zelf kent ook zich zelven niet, noch heeft eenige magt, tot dat Elias gekomen zynde hem gezalfd en aen allen openbaer gemaekt zal hebben.* Vide *Dial. cum Tryphone Judæo, p.* 226 in *Operibus Just. Mart.*

belofte niet op haeren tyd ſchenken? is 't niet zeer onwaerſchynlyk dat hy de vervulling daer van zou uitſtellen, om des Volks ongeregtigheden? daer de belofte van den Mesſias zich ook uitſtrekt over de Heidenen, zou hy dan de Heidenen om de zonden der Jooden van zyn heil verſteeken doen blyven? dat zy verre! de Heer zou eerder zynen naem heiligen, en zyne bepaelde toezegging ten beſtemden tyde ſchenken, om zynes naems wil.

Ten derden eindelyk, de Propheeten leeren allerwegen uitdrukkelyk, dat het gedrag der Natie ten dage der komſte van den Mesſias zeer verbaſterd zal zyn; dat hy zal poogen hen weder te brengen tot de betragting der Deugd, en de erlanging van Gods gunſt: dit is de doorgaende leer der Propheeten zo duidelyk, dat alle de Talmudiſche Schriften in gevolge hier van eenſtemmig zyn, in de eeuwe der komſte van Vorſt Mesſias als ten uiterſte onkundig, ſnood en godloos te beſchryven (*); weshalve de zonden des Volks geen oorzaek van dit uitſtel konnen zyn: zo dat men, dit voorwendende, ongegrond en onwaerſchynlyk iets vooronderſtelle, het welk de anders erkende Leer lynrecht tegenſpreekt.

Dus ziet men, (op dat we deeze Verhandeling ſluiten,) den Mesſias door de Jooden omtrend eenen bepaelden tyd verwagt; Jeſus, welken wy

(*) Zie *H. de Groot van de Waarheid des Ch. Godsdienſts*, B. V. § 15; de *Aentekeningen van J. Gill* op Matth. 1. 1. X. 21; *J. J. Wetſtenii Comment* in Matth. X. 21; *Basnage* als boven *bl.* 717; *Ph. van Limborchs Vriendelyke onderhandeling met een geleerden Jood, bl.* 199—207, 559—569.

wy den Mesſias noemen, omtrend dien tyd verſcheenen; het tydbeſtek van Daniël verloopen, en 't Joodendom tot de uiterſte verlegenheid gebragt: de aendagtige beſchouwing van dit alles moet een Jood, zo niet overtuigen, ten minſte tot ſtaen brengen; deeze t' zamenloop zeker is zo aenmerkelyk dat het ieder oplettenden moet aenſpooren om in ernſtige overweeging te neemen, of Jeſus ook waerlyk de Mesſias is: en 't ſtrekt ons Chriſtenen, in de overtuiging dat het kenmerk van den tyd zyner komſte, volgens de verwagting der Jooden in die dagen, gegrond op Daniëls voorſpelling, gelyk alle andere kenmerken, in hem gevonden wordt, tot volle verzekering dat hy de Mesſias is, en gevolglyk de verwagting der Jooden haere vervulling erlangd heeft.

VRY-

VRYMOEDIGE AENMERKINGEN OVER DE NEDERDUITSCHE WERKEN EN SCHRIFTEN, die onlangs uitgegeven zyn.

God, die den godloozen regtvaardigt, de regtvaardiger van allen, die in Jeſus Chriſtus gelooven. Ofte een ſchriftmatige verklaring, van de regtvaardiging der uitverkoornen door het geloof. In het Engels beſchreven door den Wel Eerwaarden Heer Hugh Kennedy, *Predikant in de Schotſe Gemeente te Rotterdam. En in 't Nederduits vertaalt door* W. Hoog *en* J. de Koningh. *Waar by gevoegt is een Praktikale Verhandeling van den zelven Autheur, over* 2 *Cor. V.* 21. *In 't Nederduits vertaalt door* Cornelis Brem. *Te Rotterdam by* Jacobus Boſch, 1761. *behalve de Voorreden* 68 *en* 64 *bladzyden in groot octavo.*

DE Eerwaarde *Kennedy* is in 't wezenlyke der zake van 't zelfde gevoelen, als de Eerwaerde *Wilhelmius* (*). Want ſchoon hy ſtelle *dat 'er voor de regtvaardigmakinge van uitverkoren zondaren van eeuwigheid geen de minſte grond in de H. Schrift gevonden wordt*, ja dat zulks *in de natuur der zaken onmogelyk waar kan zyn*, en dus in dat gewigtige point, (zo velen 't oordeelen,) van dien Heer verſchille; zo is hy egter van gedagten, *dat Chriſtus en zyne geregtigheid toegerekent, medegedeelt en geſchonken word aan een uitverkoren Zondaar voor zyn geloove*; hoewel hy *niet dadelyk en volkomen een Ziel bevrydent ontſlag ontvange, tot dat hy gelooft. In den tyd der minne*, zegt onze Auteur, *worden*

(*) Zie boven, *bl.* 540.

den zy dadelyk met Chriſtus vereenigt door de inwoninge van zynen Geeſt in hun, en zyne geregtigheid als de hunne voor hen uitgewrogt, aan hen toegerekent, waar door zy bekwaam gemaakt worden om te geloven, en Chriſtus en zyne geregtigheid aan te neemen, en worden dan, op deze wyze, volkomentlyk, dadelyk, en perſoneel geregtvaardigt in de oogen Gods. Voor 't overige moet men van dit ſtukje zeggen, dat Ds. *Kennedy* zich zo klaar niet uitdrukt als Ds. *Wilhelmius*; zo dat het geſchrift van den laatſten boven dat van den eerſten te ſchatten zy, om het verſchil onzer Theologanten nopens dit onderwerp te leeren kennen.

Theron en Aſpaſio, oft Reeks van Godvrugtige Geſprekken en Brieven over de gewigtigſte, noodigſte en nuttigſte Onderwerpen. door J. Hervey, M. A. *Bedienaar des H. Euangeliums, en Beſtierder van de Stigting te* Welton-Favell *in* Northampton. *Vierde Deel. Te Amſteldam, by* Pieter Meyer, MDCCLXI. *behalve een kort Voorberigt des Vertaelders, 464 bladzyden in groot octavo.*

IN dit deel, als 't laetſte van dit werk, wordt *Theron* overtuigd van de gegrondheid der ſtellinge van *Aſpaſio*, dat men, tot verkryging der zaligheid, niet moet ſteunen op zyne eigene geregtigheid, maar de toegerekende geregtigheid van Chriſtus zich door 't geloof toeëigenen, verzekerd zynde dat men daar door de zaligheid zal verkrygen; dit onderwerp wordt hier, volgens de gewoonte van onzen Schryver, behandeld met vele tuſſchenkomende uitweidingen, die hy op ene niet onaartige wyze tot zyn grote doelwit weet over te brengen, nae dat hy den geeſt des Lezers daer door enige uitſpanning verleend heeft.

De Eerwaerde *Hervey* heeft zeker ene uitlokkende manier van ſchryven, voor alle de zodanigen, die ſlegts ſmaek hebben in ſchilderagtige ſchriften; doch zyn ſchryftrant kan niet behagen aen hun, die zich vermaken in klaerheid en bondigheid; nademael de levendigheid van geeſt hier menigwerf de zaken verduiſtert door veelheid van woorden, en de verbeeldingskragt niet zeldzaem het oordeel bezwalkt. Men heeft door alle tyden geoordeeld, dat 'er een groot onderſcheid was tuſſchen den Poëtiſchen, Oratoriſchen en Brieven-Styl; doch onze Aucteur ſchryft zelfs zyne Brieven in den ſtyl der zwellendſte Dichteren, waer door hy ook zomtyds tot het Bathos of diepe vervalt. Het

volgende zy genoeg ten voorbeelde; hy maekt bl. 31 gewag van de *zonderlinge inwoonders der waterige gewesten, die bekleed en getooid zyn in naeuwkeurige overéénkomst met het klimaet dat zy bewonen. Te weten, niet in zwellende wol of opvoerende vederen, niet in een losvloeienden tabbert, of weidsch met galonnen bezet en opgeschikt pak; maer met zoo veel beknoptheit, en zoo weinig overtolligheden, als mogelyk is.* Van dezen sprekende is onder anderen zyne tael, bl. 32: *hier woont die groote en verbazende visch, wiens snelheit en greetigheit de Almagtige Opperheerscher als zyn roedrager gebruikte om den vlugtenden Profeet in arrest te nemen. Wiens breede kaaken, of ruime ingewanden, het kot waren om een oproerig onderdaen op te sluiten, en de hut om een rouwhebbend overtreder te huisvesten* (*a*). *Wiens buik, en kragt, en spoed een soort van schip waren, om deezen overtuigden van misdaed over te voeren* nae de gronden der bergen en de grendelen der aerde (*b*). *En nadat de schuldige genoegzaam gekastyd was, en betamelyk vernederd, dienden zy als een roeigalei met snelle riemen, om hem veilig aen land te brengen.* Dat hier geen ware verhevenheid, maer ene winderige laegheid plaets heeft, zal niemand, die dit onderwerp beoefend heeft, ontkennen (*c*).

Wat de Godgeleerde denkbeelden van zyn Eerwaerden betreft, hy is een yverig voorstander van de Leer zyner Kerke, zo als dezelve in den sterksten zin verklaerd wordt; terwyl anderen dezelve gematigder ontvouwen. Het groote verschil der Theologanten, zo in England als in de Nederlanden, over 't point der *Regtvaerdiginge des Zondaers*, schynt thans hier in te bestaen; of de vastgestelde Leer der Kerke in den sterksten of in een gematigder zin te verklaren zy: want in 't wezenlyke der Euangelie-Leere hebben ze geen verschil. Men is 't heden onder de Protestanten genoegzaem eens, dat God in 't schenken van de weldaed der Regtvaerdiginge niet ziet op de goede werken, die iemand bedreven mogt hebben; en dat de beste der men-

(*a*) [*Kot* en *Hut* zyn spreekwyzen van de gevangenplaatzen op de groote scheepen ontleend.] *Aent. van den Vertaeler.*

(*b*) *Jona II. vers 6.*

(*c*) Men leze over dezen schryftrant, in 't II. Deel der *Keurige Stukken van Dr. Swift, Martin Scribler*, περι Βαθους of *het diepe, dat is de kunst van te kruipen in dicht*; midsgaders de *Proeve over de vermogens der Ziele.*

menſchen ſtrafbaer is door zyne welvermydelyke overtredingen: dat God ter liefde van zynen Zoon, uit kragt van deszelfs volmaekte gehoorzaemheid tot den kruisdoqd, den ſtrafwaerdigen Zondaer aenbiedt de vergeving van deszelfs ongeregtigheden, en de herſtelling in zyne gunſt, tot erlanging der eeuwige zaligheid: dat de Zondaer die genaderyke Euangelie-Leer gelovig aennemende, in welgegronde overtuiging van harte waer en Godlyk erkennende, daedlyk deel heeft aen die weldaed, en verzekerd is, dat zyne zonden hem vergeven zyn, en hy, in Gods gunſt herſteld, in een ſtaet van zaligheid is: dat God met deze gave der Regtvaerdiginge, in gevolg van zyne liefde tot Jeſus Chriſtus, vergezeld doet gaen de gift der Heiligmakinge, tot verlichting des verſtands, en reiniging van den wil, om dus den Zondaer zo wel te verloſſen van de heerſchappy der zonde, als hem vry te ſpreken van derzelver ſchuld en ſtraf; dan de gelovige Zondaer, hier door bekwaem gemaekt wordende om geſtadig toe te nemen in de betragting der Deugd, verpligt is alle ernſtige pogingen aen te wenden, om 't goed te doen en 't kwaed te laten: dat God ten laetſten dage de deugdzame gelovigen, die zich in oprechtheid bevlytigd hebben, om Godzalig, Matig en Regtvaerdig te leven, de eeuwige zaligheid wil doen erlangen; doch dat geen gelovige zo deugdzaem leeft, dat hy zich niet weder ſchuldig make aen welvermydelyke overtredingen, die hem weder ſtraffſchuldig doen zyn; zo dat de deugdzaemſte zelve de weldaed der zaligmakinge niet deelagtig konne worden, indien God hem niet zeer genadig zy, overeenkomſtig met zyne hooggunſtige belofte door Jeſus Chriſtus; welke de onwrikbare grondſlag der hope ten eeuwigen leven voor alle ware gelovigen is. Dus zyn de Proteſtanten eens in die grote waerheid, dat de Zondaer geregtvaerdigd, geheiligd en gezaligd wordt, niet alleen ver boven, maer zelfs geheel tegen zyne verdienſte, door den onuitſprekelyken rykdom van Gods genade in Jeſus Chriſtus; die allen den genen, die hem gehoorzaem zyn, en door hem tot God gaen, ene oorzaek der eeuwige zaligheid geworden is. En hier in eens zynde, moet het een ieder, die 't heil der Christelyke Kerke ter harte neemt, ſmertlyk vallen, dat men met elkanderen twiſt over menſchlyke bepalingen, die de eenvoudige Leer der waerheid, die naer de Godzaligheid is, in de hoop des eeuwigen levens, verduiſteren door woorden zonder wetenſchap.

Britſche gedagten over verſcheide Godsdienſtige en Zedekundige ſtoffen. Te Haarlem, by J. Boſch, 1761. *behalve de Berigten van den Nederduitſchen en Franſchen Vertaelder*; 104 *bladzyden in groot octavo.*

HEt Engelſche dichtſtuk van Dr. *Young*, genaemd, *The Complaint: or Night-thoughts on Life, Death and Immortality*, dat is, *Beklag; of Nagtbedenkingen over het Leven, den Dood en de Onſterflykheid*, zeer fraije gedagten behelzende, doch ganſch onregelmatig zynde, zo heeft de Eerwaerde *Vernede* velen geen ondienſt gedaen, met, in zyne Franſche vertaling, deze bedenkingen onder enige algemeene Hoofddeelen te brengen, waer door dit ſtukje op ene geregelder wyze van nut kan zyn. De Nederduitſche overzetter, de Franſche uitgaef volgende, deelt dit werkje op die zelfde wyze zynen Vaderlanderen mede, om hun enige ſtigtelyke gedagten, betrekkelyk tot den Godsdienſt, den Tyd en de Eeuwigheid in te boezemen; om hen aen te ſporen tot een levendig bezef van de voortreffelykheid hunner ziele, de behoorlyke waerdering van den tyd, het regte gebruik der dingen in dit leven, in voor- en tegenſpoed, enz.

Deze zedeleſſen worden hier voorgeſteld by manier van kortbondige ſpreuken, die veel al de kenmerken van een levendigen geeſt dragen, en altoos ene goede gemoedsgeſtalte aenduiden; van waer ze doorgaende met vermaek en ſtigting gelezen konnen worden. Egter heeft dit ſtukje, gelyk alle de Schriften van Dr. *Young*, dit gemeen, met de Schriften van den Heer *Hervey*, dat de ſchryftrant in vele gevallen windrig en te zeer verbloemd zy, waer door men, na 't verhevene tragtende, tot het lage vervalt; waer by dan nog veel al komt het al te ſterk zoeken na geeſtige ſlagen en tegenſtellingen; die, hoe zeer ze ook het gemeen mogen behagen, als valſch vernuft verworpen worden door hen, die van een goeden oordeelkundigen ſmaek zyn. Wy hebben 't nodig geagt den Lezer hier tegen te waerſchouwen, om 't vervalſchen van den ſmaek der Nederlanderen hier in tegen te gaen; waerom wy het gezegde door enige voorbeelden zullen opheldren.

Bl. 13 leezen we: *Meer, dan een Wonderwerk, word 'er vereiſcht om den Dag van giſteren in den Toekomſtigen te veranderen.* —— *Wat zeg ik? Meer dan een Wondergewrocht geſchied 'er ten onzen nutte. De Dag van heden, ten voordeele beſteed, zal de Dag zyn van giſteren, uit den dooden opgewekt.* Dit is ene tegenzeggelykheid, geen wonder-

derwerk kan den tyd, die verloopen is, weder te rug doen keeren: beter zegt onze Schryver bl. 17. *De Huidige dag gelykt zoodanig na dien van Gisteren, dat wy den een voor den anderen neemen;* Het is 't zelfde Leven. —— Het is de zelfde Stroom, *zeggen wy ook; en niemand echter baadt zig 'er tweemaal in 't zelfde water.*

Bl. 13 is ook zyne tael. „ Ik heb een dag verlooren"! —— *De Vorst, die zig hier over beklaagde, zou meer geweest zyn dan een Koning, al ware by geen Keizer geweest.* De Keizerlyke waerdigheid was in de dagen van dien Vorst niet boven de Koninglyke; zo dat 'er in dit voorstel geen slag te vinden zy.

Het zeggen, *bl.* 36, dat de Opperste Wys- en Goedheid den Dood dien Last gegeven heeft: *Schiet uwe peilen niet by geval; kiest altyd zulke slachtofferen, dat gy de Ontstelenissen der Levenden verdubbelt,* is hard, en beantwoordt niet aan de Ondervinding; nademael de Dood zeer dikwils slachtofferen verkiest, die de Levenden geenszins ontstellen: van waer we ook geen bondigheid vinden in de even voorgaende spreuk, dat *de Dood, niet minder, dan alle de andere Dwingelanden, vermaek schept in zulke slaagen te doen, die meest zyn willekeurige Magt bekent maken.*

Den mensch, *bl.* 41, te noemen *magtelooze Onstervelling, en alteosduurende Worm*, is ene valsche tegenstelling; nademael het denkbeeld van *Worm* geen stand houdt met opzigt tot den mensch nae dit leeven: ook zou deze gansche tegenstelling bedenkelykheid onderhevig zyn; niet minder dan die welke ons *bl.* 64 voorkomt: *God heeft zyne Tente opgeslagen in Duisternissen, door volmaakt helder Licht zelfs voortgebragt veroorzaakt.*

Onze Schryver *bl.* 65 in verwondering uitroepende, *Onmeetbaare Ruimte!* vraagt niet alleen, *Waar beginnen de Voorsteden der Schepping? Waar zyn hare Grensplaetsen?* maer ook; *en waer de Toorens, van welker hoogte het Dal van het Niet ontdekt wordt?* Dit is een denkbeeld nog afgetrokkener dan dat van een *Dal* zonder *Berg*, of omvangende hoogte.

Wy zullen, om hier op niet langer staen te blyven, nog maer één voorbeeld bybrengen, het welk ons *bl.* 47 voorkomt: *De waerde van de Menschelyke Ziel is de Sleutel der Schepping; en de Keten die de Eeuwen vastbegt*; waer op we deze aenmerkingen wel mogen besluiten met de woorden van den beroemden *Cerceau*, die, van den verbloemden styl sprekende, zegt: *die verbloemde uitdrukkingen hebben in den eersten opslag iets dat sterk schittert, en men be-*

moeit zich niet om ze te onderzoeken, om dat men meer na derzelver zin raedt, dan dat men ze verſtaet; maer wanneer men ze nauwkeurig beſchouwt, zo ſtaet men verbaesd, van niet anders te vinden dan flikkerende wartael in 't geen waar over men zich verwonderd heeft.

Romen in Brand, wegens den Portugieſchen Oorlog, met den Paus en de Jezuiten, verhandelt in een zamenſpraak, tuſſchen een Proteſtant, Papiſt en Roomſchen; door Antonius van Hardevelt. *Te Amſterdam, by* Dirk onder de Linden, 1760. *in 't gebeel* 142 *bladzyden in groot octavo.*

DEze Schryver vermaekt zich in dit ſlag van ſchriften, als zynde, volgens zyne aenhaling in dit ſtukje, de Opſteller van den *Geeſtelyken Oorlog in Vrankryk, over de Bulle Unigenitus*; van het *Hiſtoriſch Vertoog, betreffende de Criſiſſen, of gevaarlyke tydsgewrichten des Proteſtantendoms*; van 't *Kerkelyk Pleydooy tegen den Roomſchen Schryver, den Heer* Zeelander; als mede van 't *Schip van Staat, genaamd Prudentia of Voorzichtigheid.* Men moet onzen Aucteur den lof geven, dat hy zich als een yverig Proteſtant tegen de Roomſche Kerk gedraegt; doch hy is zomtyds ruim ſcherp genoeg, en doorgaens te oppervlakkig, om de goede zaek wezenlyk dienſt te doen. Aengaende de onluſten in Portugal, het hoofdonderwerp van dit werkje, vindt men hier geen byzonderheden, die niet reeds in de gewone Nieuwspapieren gemeld zyn.

Hedendaagſche Hiſtorie of Tegenwoordige Staat van Switſerland en Italie. Eerſte Deels Tweede Stuk. Te Amſterdam, by Iſaak Tirion, 1760. *in groot octavo* 292 *bladzyden.*

DIt ſtuk behelſt eene nauwkeurige beſchryving van *Italie* in 't algemeen, en van deszelfs Noordlyke deelen in 't byzonder, beginnende, van de grenzen van *Vrankryk* af, met de Landen van zyne *Sardiniſche* Majeſteit, beſchryvende verder de *Ooſtenrykſche* Bezittingen, de Landen van *Don Philippus*, die des Hertogs van *Modena* en de *Republiek van Venetie*: zullende de overige en zuidelyke deelen, *Genua*, *Toskanen*, de *Kerkelyke Staat*, *en 't Ryk van Napels*, in 't volgende deel afgehandeld worden.

Ge-

Geſchiedt verhaal van de Vuur- en Watersnoot, de Stadt Edam eens en andermaal overkoomen, door het afbranden van de groote Kerk en Toorn, op den 24 February 1602. *En van den Toorn dier Kerk*, op den 5 Maart 1699. *telkens verzelt met booggaande Watervloedt, jaerlyks op een plechtigen dankdag wordende herdacht, die gehouden wordt* op den 24 van Sprokkelmaand; *opgeſteld door* W. Abr. Tiel. Kruythoff, Theod. z. W. en Abr. klz. *Predikant te Edam. Te Hoorn by* Jan Duyn. *behalve de Opdragt en Voorreden* 75 *bladzyden in octavo.*

DIt ſtukje behelſt ene beknopte beſchryving van *Edam*, en ene breedvoeriger melding van de rampen, welken die Stad getroffen hebben, door hevige onweders van Donder en Blixem, en hoge Watervloeden: het zelve is inzonderheid van dienſt voor de Eerwaerde Heren Predicanten, en de Inwoonderen van Edam, met opzigt tot den plegtigen dankdag, welke deswegens 's jaerlyks in die Stad gevierd wordt. In 't gebruiken van dit werkje zouden wy egter een ieder raden omzigtig te zyn, in 't overnemen der denkbeelden, die deze onheilen voorſtellen als byzondere oordeelen des Allerhoogſten over dit Volk, en wel indiervoege beſtuerd, dat des Heeren beſcherming over de Proteſtanten, boven de Roomſchgezinden, zigtbaer was. Daer heerſcht hier omtrend ene doorgaende bygelovigheid, die natuerlyk haetlyke gevolgen met zich ſleept; behalve dat het min of meer vermetel zy op ene bepalende wyze te ſpreken over Gods byzondere oogmerken in de tydlyke onheilen, die een Volk of Stad treffen. Nopens dit onderwerp, bepaeldlyk ten aenzien van Blixem en Donder, verdient onder anderen gelezen te worden, de *Bronto-Theologie, of Redelyke en Theologiſche Beſpiegelingen over den Blixem en Donder*, bl. 37—50, 227—235 en 249; welk tractaet in 't voorledene jaer voor de tweedemael gedrukt is, *te Rotterdam by Philippus Loſel.*

De Hollandſche Marianne. In 's Gravenhage, by H. Bakhuizen, 1760. *twee deelen in octavo.*

IN een voorgaend ſtukje hebben wy, dit werkje nagaende, Juffrouw *Marianne* vergezeld tot op derzelver intrek by hare Hoſpita *Woelwater*, die haer, gelyk gezegd

is. met de uiterſte minzaemheid ontving (*). Het vervolg der Hiſtorie nu leert ons, dat zy wel dra in ene zware ziekte verviel, die vergezeld ging van dolle koortſen: in éne dier koortſen ten bedde uitgeſprongen zynde, was ze den genen die haer oppaſten te magtig; des zy om hulp riepen; waer op een jong Heer, met name *van Driebergen*, in de naeſte kamer logerende, toeſchoot, haer weder te bedde hielp, en bybleef tot dat ze buiten gevaer was. Dit geval gaf hem gelegenheid tot een vriendlyk geſprek met haer, het welk hem de vryheid, van dagelyks in perſoon na haren welſtand te vernemen, te wegen bragt. Van dien tyd af wendde hy alles aen, om haer door zyne gedienſtigheden te verpligten; wel byzonder betaelde hy (door de Hoſpita, aen welke zy haer wedervaren had bekend gemaekt, van derzelver omſtandigheden onderrigt zynde,) alle de gemaekte onkoſten van *Marianne*, ſtond voor haer verder koſtgeld in, en kogt kleederen voor haer; als hebbende zy, benevens de ſom van dertig Ducaten, niet anders dan 't kleed waer mede zy gevlugt was. Dit, in ſtilte geſchied, eerlang tot kennis van *Marianne* gekomen zynde, behaegde haer in genen deele; als vreezende dat de Heer *van Driebergen*, voor wien ze geen genegenheid in haer hart gevoelde, daer door zyn byzonder oogmerk zogt te bereiken. Dit gaf ze, in een byzonder geſprek, op ene beſcheidene manier aen dien Heer te kennen; welke haer by die gelegenheid met de ſterkſte betuigingen zyne oprechte Liefde verklaerde; doch tevens aenduidde dat hy hare genegenheid door die preſenten niet zogt te winnen, maer edelmoedig dezelven ſchonk, ſchoon ze niet konde overgaen om hem wederliefde te betoonen; het welk zy beleefd beantwoordde, zonder hem enige hoop te geven.

Marianne, op hare Vriendin *Angelique* vertrouwende, beſloot, nu herſteld zynde, ene keer na *Rotterdam* te doen, om haer te ſpreken; doch hier gekomen zynde, ontving zy berigt, dat dezelve met haer gemael een plaiſierreisje deed, en voor eerſt niet weder te *Rotterdam* ſtond te komen. Op dit berigt keerde *Marianne*, genoegzaem wanhopende, niet wetende wat beſluit verder te nemen, weder na *Utrecht*: en in hare herberg gekomen zynde, beſloot zy eindelyk den Heer *van Driebergen* te ſpreken, en in zyne edelmoedigheid heul te zoeken, hopende het zelve met het ontdekken harer Ouderen t'enigen tyde te vergoeden: het ſlot van dit geſprek was, dat die Heer zorg zou dragen om haer in een Koſtſchool te beſteden.

Dit

(*) Zie *bl.* 380.

Dit ſtelde *Marianne* enigermate geruſt; doch de Heer *van Driebergen* geen haeſt makende om dit beſluit uit te voeren, wiſt *Marianne*, onder dat uitſtel, met alle vriendlykheid te bewegen, om meerder in de Wereld te verkeeren; bragt haer gedurig in gezelſchappen, en deed haer alle zoorten van onſchuldige vermaken, die in zyn vermogen waren, genieten: hier door bragt hy haren geeſt van tyd tot tyd tot ene andere manier van denken, won hare agting geheel, en hield zich eindlyk zo ver van hare liefde verzekerd, dat hy 't waegde om met haer te ſpreken over 't aengaen van een geheim Huwelyk; doch hier in te groten tegenſtand ontmoetende, deed hy belofte van zyne Moeder te zullen ſchryven, en alles te zullen aenwenden om hare toeſtemming te verkrygen; waer in *Marianne* ten laetſte bewilligde. In gevolge hier van kwam de Moeder van dezen Heer, nae verloop van enigen tyd, te *Utrecht*, en liet zich, hoewel ze een beſluit had om haren Zoon een ander Huwelyk aen te raden, dat veel meer met zyne geboorte zou overeenſtemmen, egter overhalen, om hem ten wille te zyn. Hier op nam men in 't kort de vereiſchte maetregelen, en *Marianne* ging met Mevrouw *Driebergen* over in een Huis, dat voor haer gehuerd en gemeubileerd was; men bepaelde op een vaſtgeſtelden tyd het Huwelyk te voltrekken, op de buitenplaets van den Heer *Kramer*, een Boezemvriend van den Heer *van Driebergen*, als onder grote Lieden gebruikelyk was, door een Predicant in huis. In deze zo toelachende omſtandigheden ontdekte *Marianne* toevallig, nog even by tyds, hoe ſnood een bedrog tot haer verderf geſmeed werd: de gewaende Moeder naemlyk was ene ſchrandere Vrouw hier toe omgekogt; één der Dienſtknegten van den Heer *Kramer* zou de rol van Predicant ſpelen; en de Heer *van Driebergen* zou *Marianne* ten nauwſte binnens huis bewaren, zo lang zyne liefde duerde; en indien dezelve afname, haer gelegenheid geven om hem te ontlopen.

Deze ontdekking doorſneed het hart van *Marianne*, en ze beſloot den volgenden nagt het dreigende gevaer te ontvlieden; dat ook in zo verre gelukkig door haer in 't werk geſteld werd, dat ze ongemerkt uit het huis in den tuin, en de tuinmuer overgeklommen zynde, op ſtraet geraekte: doch nu bevond ze zich in de grootſte verlegenheid; in 't holſte van den nagt alleen op ſtraet, en zonder te weten werwaerds te gaen; nadien ze zich in 't huis van Juffrouw *Woelwater* geenszins betrouwde. Hier over raedplegende by zich zelve, hoorde zy 't geluid van ene

Koets, die haer eerlang naderde; tot haer geluk was dezelve ledig, en de Koetzier liet zich bewegen om haer in te nemen, en beloofde haer in ene Herberg in zyne buert te brengen; doch ſlegts een weinig voortgereden zynde werd de Koets eensklaps tegengehouden door een onbekenden perſoon, die verzogt met zynen gekwetſten Vriend in dezelve te mogen treden, om hem by tyds by een Chirurgyn te brengen, en dus van den dood te redden: de Koetſier, op hoop van een goeden ſteekpenning, hier in toeſtemmende, hielp men den gewonden Heer in 't rytuig; maer deze gaf in 't voortryden wel dra te kennen, dat hy het ſchokken niet kon verdragen; waerom men, voor ene Herberg komende, terſtond ſtil hield, en, 't volk gewekt zynde, aldaer aftrad. Doch hoe billyke redenen van ontſteltenis voor *Marianne!* zy zag zich in 't huis van Juffrouw *Woelwater*, en de bovengemelde onbekende perſoon was de Heer *Kramer*; zy viel op dit gezigt van zich zelve, werd te bedde gebragt, en niet dan met veel moeite weder herſteld; tot zich zelve gekomen zynde, zag zy den Heer *Kramer* voor hare voeten liggen; deze wendde alle pogingen aen om haer ontruſt gemoed tot bedaren te brengen, door de hartlykſte betuigingen van berouw, en de ernſtigſte toezeggingen zyner beſcherminge en hulpe, met de nevensgaende belofte van zyne Tante tot haer voordeel te ſpreken; niet twyfelende of deze zou, volgens derzelver deugdzamen en goedhartigen aert, haer geluk tragten te bewerken. Nae dit geſprek, het welk *Marianne* enigermate wantrouwde, keerde hy weder tot zynen Vriend, (wiens wonden intuſſchen door den Chirurgyn niet doodlyk bevonden waren,) beval vervolgens aen Juffrouw *Woelwater* de nauwſte zorg voor *Marianne* te dragen, en vertrok, om zyne gedane belofte in 't werk te ſtellen.

Het eerſte beſluit van *Marianne* was, hoe zeer hare Hospita zich daer tegen ſtelde, om de kleederen, haer door den Heer *van Driebergen* vereerd, byeen te pakken, en hem te rug te zenden: terwyl ze hier mede bezig was, kwam de Heer *Kramer* te rug, en bragt haer berigt van zyn wedervaren; te kennen gevende, dat hy den Heer *van Driebergen* had afgeſchrikt van alle verdere ondernemingen tegen haer, en zyne vrienden bereidvaerdig gevonden om haer alle hulp toe te brengen. Het leed ook niet lang, of Mevrouw B****, de Tante van den Heer *Kramer*, kwam van *Rotterdam* te *Utrecht*; en ontbood Juffrouw *Woelwater* by zich, om nader kennis van alles te verkrygen: 't ge-

gevolg van dit onderhoud was, dat Mevrouw B**** te kennen gave, dat zy in 't kort *Marianne* zou komen zien. *Marianne*, hier van onderrigt zynde, werd op nieuw ontſteld, nadien ze deze Mevrouw kende als de Moeder van haren gewezen Minnaer *Lodewyk*; ze vreesde dat dezelve met haren Neef *Kramer* zou t'zamenſpannen tot haer verderf; en zy dus ligt weder in de handen van den Heer *van Driebergen* vervallen: doch de komſt van Mevrouw B****, en derzelver ongeveinsde vriendlykheid deed alle deze bedenkingen vervallen; vermids zy, *Marianne* bezoekende, een waer medelyden over haren ſtaet betoonde, en deed blyken, dat ze haer, hoewel kundig van 't voorgevallene met *Lodewyk*, egter uit inzigt van hare Deugd in hare beſcherming wilde nemen. Het een en 't ander bragt een teerhartig geſprek te wegen, en men kwam tot een beſluit, dat *Marianne*, als ene Dogter van Mevrouw B****, onder derzelver opzigt zou verblyven; overeenkomſtig waer mede ze nog dien eigen dag afſcheid nam van Juffrouw *Weelwater*, met Mevrouw B**** na *Rotterdam* vertrok, en aen derzelver huis kwam.

De Heer B**** ontving haer uit de handen van zyne gemalin als ene Dogter, en de jonge Juffrouw *Eleonora* omhelsde haer, op 's Moeders aenbieding, als ene Zuster; ook waren deze twee wel dra met de tederſte genegenheid aen een verbonden; en *Marianne* genoot by aenhoudendheid niet min dan *Eleonora* ene hartlyke Ouderliefde van Myn Heer en Mevrouw B****. Hun Zoon *Theodorus* kon de bekoorlykheden van *Marianne* niet lang wederſtaen, en zogt al vroeg na gelegenheid om haer zyne min bekend te maken, dat hem eindelyk gelukte, 't welk *Marianne* met beſcheidenheid beantwoordde, hem voorſtellende dat hun ſtaet te ongelyk was; *Theodorus* tragtte dit denkbeeld te wederleggen, doch hun onderhoud werd geſtoord, door de komſt van een knegt, die haer meldde, dat Mevrouw B**** haer ontbood, uit rede dat de Heer *van Driebergen* haer in derzelver tegenwoordigheid wenſchte te ſpreken. *Marianne*, hoe ongaerne, gehoorzaemde egter; de Heer *van Driebergen* was op hare komſt niet min dan zy ontzet; en zich voor hare voeten nederwerpende, betuigde hy ten ſterkſte zyn ernſtig berouw, verklaerde zyne hartlyke liefde en gaf op 't nadruklykſte te kennen, dat hy niet ánders wenſchte dan alles door een eerlyk Huwelyk te herſtellen: doch *Marianne* maekte hem op ene beleefde wyze bekend, dat, ſchoon zyn berouw en goed oogmerk hem Agting mogte ba-

baren, zy hem egter nooit liefde zou konnen toedragen, en dat hy derhalve voor altoos van haer had af te zien: het welk den Heer *van Driebergen*, na etlyke redenwiſſelingen over dit onderwerp, hooploos deed vertrekken.

Ondertuſſchen was *Marianne* niet ongevoelig voor de liefde van *Theodorus*; egter gebruikte ze ten dezen aenzien alle mogelyke omzigtigheid, en ſtelde *Theodorus* de zwarigheden, die ze hier in vond, ſteeds voor oogen; zo dat men haer met rede niet konde beſchuldigen van den jongen Heer ingewikkeld te hebben in een minnehandel, die met de eer der Familie niet beſtaenbaer mogt ſchynen, *Theodorus*, deze zwarigheden gering agtende, beſloot ten laetſte zyne Ouderen hier van kennis te geeven; en 't gevolg was, dat Mevrouw B**** hun oogwit begunſtigde, doch haer Gemael niet kon overreden om zyne toeſtemming te verlenen; nogtans hoopte ze door den tyd hem te zullen bewegen; maer het onverwagte ſterfgeval van Mevrouw B****, dat kort hier op volgde, verydelde deze hoop.

Wat moeite *Theodorus* vervolgens aenwendde om zynen Vader over te halen, 't was alles vrugtloos; te meer doordien dezelve betuigde geheime reden daer tegen te hebben, die hy verborgen moeſt houden: ten laetſte leerde de ondervinding, dat deze geheime reden hier in beſtond, dat de Heer B****, zelf door de Min getroffen, *Marianne* ten huwelyk begeerde: het welk hy eindelyk door ene vurige liefdes verklaring aen *Marianne* openbaerde: doch de harten dier twee gelieven waren te nauw vereenigd, dan dat de liefde van den Heer B**** van enigen invloed op *Marianne* kon zyn; gelyk zy hem met heuſche uitdrukkingen duidelyk te kennen gaf; niet tegenſtaende 't welke hy op hare wedermin bleef aendringen, tot dat *Theodorus* onverwagt in de Kamer trad, en zynen Vader in de geſtalte van een eerbiedigen en ſmekenden Minnaer aentrof. Het geheim nu ten volle ontdekt zynde, ſloeg de Heer B**** een middelweg in: hy ſtelde den gelieven voor, dat niets dan de tyd zyne hoop kon ſlyten; en eiſchte derhalve dat *Marianne* een jaer lang zyn minzaem aenzoek zou willen dulden; dat *Theodorus* gedurende dien tyd buitens lands zou reizen; belovende hun huwelyk nae 't verlopen van dien tyd te zullen toeſtaen, indien hy hare onverſchilligheid niet overwonnen had. Hier op hen verlatende, raedpleegden zy te zamen wat hun te doen ſtond, terwyl ze zich onderling tot ene onverbreekbare liefde verbonden; *Marianne*

deelde

deelde dit alles vervolgens mede aen *Eleonora*, om verder met haer te overleggen; en gaf den volgenden dag aen Heer B**** te kennen, wat zy beſloten hadden; naemlyk hem ten wille te zyn; doch dat ze 't niet betaemlyk oordeelde dien tyd met hem in één huis te wonen, en derhalve verzogt dat hy haer met *Eleonora* zo lang in een koſtſchool zou beſteden, alwaer zyn bezoek haer altoos aengenaem zou zyn. De Heer B**** dit gunſtig toeſtemmende, werd zulks ook in 't kort werkſtellig gemaekt, en de jonge Juffrouwen begaven zich, met hare Gouvernante en ene Kamenier, in 't Jufferſchool te *Noordwyk*, alwaer zy, onder 't genot van alle mogelyke vryheden, ten minzaemſte behandeld werden.

Eindelyk genaekte de tyd van 't vertrek van den Heer *Theodorus*; des hy te *Noordwyk* kwame om affcheid te nemen van *Marianne* en *Eleonora*; doch nauwlyks was dit gezelſchap in de zykamer gezeten, of zy werden geſtoord door de komſt van ene jonge Juffrouw, die, door een zeker toeval, verzogt met ene Mevrouw van hare kennis hier een ogenblik te mogen blyven. Dit verzoek toegeſtaen zynde, werd *Marianne* wel haeſt gewaer, dat die Mevrouw hare beminde *Angelique* was; ook herkende deze hare geliefde *Marianne*, zo dra zy derzelver ſtem hoorde; en deze gevallige t'zamenkomſt, die met de kragtigſte aendoeningen gepaerd gong, bragt *Marianne* tot de kennis harer Ouderen. *Angelique* naemlyk had nog geen drie maenden geleden den Heer R... den Vader van *Marianne*, geſproken, die in Holland gekomen was, om te zien of hy enig narigt van zyne Dogter kon verkrygen: *Angelique* had hem 't geen haer bekend was verhaeld, en hy had het wedervaren van hem en zyne Gemalin aen haer medegedeeld; doch was, hooploos van iets naders rakende zyne Dogter te ontdekken, weder na England gekeerd. Het een en 't ander breedvoeriger te melden, en te overleggen hoe zich nu te gedragen, werd uitgeſteld tot nader gelegenheid: *Angelique*, of wel Mevrouw *van den H***, (gelyk zy thans genoemd werd,) deed hare zaken met het Schooljuffertje af; terwyl de anderen zich, met verlof van de *Mademoiſel*, gereed maekten, om met Mevrouw *van den H*** nae hare buitenplaets, omtrend twee uren van daer te ryden. Aldaer gekomen zynde, verhaelde Mevrouw de geſchiedenis der Ouderen van *Marianne*, en door welk ongelukkig toeval het geld tot haer onderhoud agtergebleven was, (te weten het bankroet gaen van den Bankier, omtrend den tyd van *Ali-*

dat

dis ſterven, en vervolgens de trouwloosheid van een knegt, die met geld gezonden was, doch het zelve te *Rotterdam* door lichtmiſſen verſpilde,) midsgaders de vrugtloze pogingen om haer in 't vervolg te ontdekken. Dit verhael geëindigd zynde beſloot men, dat Mevrouw *van den H*** nog dien eigen avond een brief na Engeland zou laten afgaen, en *Theodorus*, zo dra mogelyk, derwaerds vertrekken, zonder den Heer B**** iets van 't oogmerk zyner reize te melden. Hier op keerden de Juffrouwen weder na 't School, en *Theodorus* na *Rotterdam*: deze 's anderen daegs 's morgens vroeg wedergekeerd zynde, een brief van Mevrouw *van den H*** en van *Marianne* ontvangen, zyn affcheid van haer midsgaders van *Eleonora* genomen hebbende, zette vervolgens zyne reis voort. *Marianne* ontving nog dien eigen morgen een bezoek van den Heer B****, dat hy gewoonlyk om den anderen dag herhaelde; ook tragtte de *Mademoiſel* de belangen van dien Heer, zo veel in haer was, te bevorderen: *Marianne* gedroeg zich omtrend hen met alle vriendlykheid, ja gaf zelfs te kennen, dat 'er mogelyk geen zes weken zouden verlopen, of zy zou haer beſluit nemen, en hun aengename zaken melden.

Omtrend veertien dagen na 't vertrek van *Theodorus* kwam een knegt van hem, en bragt *Marianne* brieven van hare Ouders en van haren Minnaer; haer tevens berigtende, dat hy laſt had om incognito zynen Heer in dezen omtrek af te wagten. Deze brieven en dit berigt bragten *Marianne* als in verrukking, die nog toenam, wanneer Mevrouw *van den H*** haer dien zelfden dag kwam melden, dat derzelver Ouders aen haer geſchreven hadden, dat zy over ſtonden te komen, en hunnen intrek by haer zouden nemen. Daer verliepen ook geen acht dagen, of Mevrouw *van den H*** had het vermaek van *Marianne* in de armen harer Ouderen te leveren: den Heer R... met zyne Gemalin en *Theodorus* op hare buitenplaets gekomen zynde, zond zy terſtond hare Koets na *Noordwyk*, en ontbood *Marianne* om hare Ouders te komen zien: deze vertrok daer op ten ſpoedigſte met *Eleonora*, en genoot eindelyk het onuitſprekelyke geluk, na 't welk zy zo vele jaren gehaekt had. Wanneer de eerſte aendoeningen van ontſteltenis, die natuerlyk zulk ene ontmoeting moeſten verzellen, verſtreken waren, beſloot men dat *Theodorus* na *Rotterdam* zou vertrekken, om zynen Vader van dit alles berigt te geeven: doch terwyl deze zich daer toe gereed maekte, kwam men Mevrouw

van

van den H** de komſt van den Heer B**** aenmelden; die, *Marianne* in 't School menende te bezoeken, op de onderrigting van de *Mademoiſel* herwaerds gekomen was. Mevrouw *van den H*** ontving hem eerſt afzonderlyk, gaf hem enigermate kennis van 't voorgevallene, en geleidde hem vervolgens in de kamer, alwaer zich het gezelſchap bevond. Na 't afleggen van wederzydſche pligtsplegingen, kwam men eindelyk ter zake; de Heer R... verzogt de toeſtemming van den Heer B****, tot het Huwelyk van *Theodorus* met *Marianne*: en deze hier in gereedlyk bewilligende, werd het zelve ook eerlang voltrokken. Het nieuwgetrouwde paer veſtigde vervolgens hunne woonplaets te *Rotterdam*, en de Ouders van *Marianne* verbonden zich hen ten minſte tweemael 's jaers een bezoek te geven.

Mogelyk zullen zommigen onzer Lezeren oordeelen, dat wy ons met dit geſchrift te breedvoerig hebben opgehouden; en dat wy 't zelve, indien zulks ons oogmerk ware telkens geplaetſt moeſten hebben in 't eerſte deel van ons ſtukje: wat het laetſte aengaet, wy hebben deze plaets geſchikt voor de Hollandſche Romans, om dat ze doorgaens nauwlyks aenmerking verdienen; en betreffende het eerſte, wy hebben 't waerdig geoordeeld dezen Roman dus van den gemenen hoop te onderſcheiden, om den Lezeren, midsgaders den Schryveren van Romans, die ons ſtukje mogen lezen, eenmael de ſchets van een redelyk goeden Roman onder 't oog te brengen, om hen te doen opmerken, hoe veel deszelfs inhoud verſchilt van die, welken gewoonlyk het licht zien, en het lezen niet waerdig zyn.

De Man van Fortuin, of Levensgevallen van een voornaame, dog ongelukkige Koopmans Zoon, zynde een Amſterdammer van Geboorte. Zynde een waaragtige Hiſtorie door hem zelven in 't Franſch beſchreven en in een goede Styl nauwkeurig vertaalt, door J. B. *Te Amſterdam, by* Willem Eleveld. *behalve ene korte Voorreden, 216 bladzyden in octavo.*

DEze *waaragtige Hiſtorie*, of beſchryving van gevallen, die waerlyk in 't menſchlyke leven zomtyds voorkomen, laet zich voor tydverdryf met vermaek lezen, en behelſt niets van dat aenſtotelyke, het welk veel al in deze zoort van ſchriften gevonden wordt; alleen heeft

heeft onze Schryver het *Fortuin*, of 't gevallige, ruim ſterk genoeg doen werken; waer door de waerſchynlykheid zomtyds afneemt, en dus de *waeragtigheid* der Hiſtorie twyfelbaer wordt.

---

*Het ongelyk Huwelyk, of de Minnebandel tuſſen een Koopmans Dogter en de Prins van ***. Behelzende hoe by, onder de naam van* Samuel, *deeze Dogter vryden. Eerſte Deel. 93 bladzyden in octavo.*

MEn heeft dit ſtukje omtrend op ene gelyke wyze als 't laetſtgemelde te ſchatten, behalve dat de manier van verhalen ongelyk minder gevallig is.

De Vrouwelyke Soldaet, 258 bladzyden in octavo.

ENe zeer laffe vertelling, in een ganſch ſlordigen ſtyl, die 't lezen geenszins verdient.

EYNDE.

De Dierlyke Wereld ter beſchouwinge opengezet. In viet Boeken. Uit het Engelſch van den Heere F. WATSON, *met merkelyke Verbeteringen en Aantekeningen uitgegeven door* CORNELIUS NOZEMAN. *Met echte Afbeeldſels der byzondere Dieren verrykt. Te Amſteldam by Pieter Meijer, 1761. 292 bladz. in gr. 80.*

Eerſte Bericht.

DE Heer NOZEMAN ſpreekt in zyn Bericht voor het Werk, ganſch niet gunſtig van zynen Auteur, hy verwyt hem onoprechtheid, in de menſchen iet voor echt in handen geſtoken te hebben, 't welk inderdaad zo niet is; voornaamlyk dat hy te breed opgegeeven hebbe, van zyne plaaten, in het Engelſch werk gevoegd, als uit orgineele Tekeningen naar het leven gegraveerd; van welke Plaaten en figuuren der Dieren op dezelven, de Vertaaler, als met fouten en al overgenomen uit JONSTON, HILL en anderen, die dezelven in hunnen tyd ook ſlaafs gecopieerd hadden naar de afbeeldingen der Dieren, in de Werken van GESNERUS, ALDROVANDUS, BELLONIUS, SALVIANUS en dergelyken, met veel verachtinge ſpreekt; en zyn oordeel met verſcheiden voorbeelden, uit het Engelſch werk tragt te beveſtigen. Dit heeft den Heer NOZEMAN bewogen, zegt hy, om by de Vertaalde beſchryvingen van de Huishouding der Dieren van den Heer WATSON, welken hy met veel genoegen gelezen hadt, geheel nieuwe Figuuren te bezorgen; latende zo veel hem mogelyk was, de Tekeningen vervaardigen naar Natuurlyke Voorwerpen, en daar hy die niet vinden kon, naar Afbeeldingen, op welker getrouwheid genoegzame ſtaat te maken was; gelyk by voorbeeld die in 't Werk van SEBA, en in ſommige Memoriën van Akademiën en elders gevonden worden. Zo dat het Werkje van den Heer WATSON, door den Heer

NOZEMAN, in een zeer aanmerklyk opzicht verbeterd is. Hy heeft 'er wel eenige dingen welken hy onnut, of tegen de waarheid oordeelde aan te lopen, afgelaten; maar ook wel wat bygevoegd, voornaamlyk, eenige uitbreidingen over verſcheidene Dieren, in hunne gedaanten, als ook byvoegingen van de verſcheidene Benamingen der Dieren, ten dienſte en narichte der Lief hebberen, die zich in de *Dieren-kunde* willen oefenen; waar toe hy ook, by de Benamingen, de Geachtſte Schryvers aangehaald heeft, die van dezelfde Dieren gehandeld hebben?

Dit Werk behelſt een naauwkeurig Samenſtelſel der Dieren, met eene beſchryving van derzelver gedaanten, wyze van leven, voortteeling, het maken van neſten, zorgen voor hunne Jongen elk in zyn ſoort, met één woord, al wat de Dieren eigen is, zo verre men 'er kundſchap van heeft konnen krygen; waar by dan koomen naauwkeurige Afbeeldingen der Dieren, om in alles de nieuwsgierigheid der Lezers, en inzonderheid Liefhebbers van dit gedeelte der Natuurlyke Hiſtorie te voldoen. Het Werk zelf is in vier Boeken verdeeld. In het eerſte wordt gehandeld *van de Viervoetige Dieren*; in het tweede *van de Viſſchen*; in het derde *van de Vogelen*; en in het vierde I. *Van de Slangen en andere Dieren, die zo wel op het Land als in 't Water leeven kunnen.* II. *Van de Schepſelen der Inbeelding.*

Aangenaam moet het zelve voorkoomen aan alle Lezers die eenig vermaak hebben om de byzonderheden, welken in zulk een voornaam gedeelde der ſchepping, als de Dieren uitmaken, opgemerkt worden. De Afbeeldingen door den Heer NOZEMAN zo naa gelykende, volgens zyn zeggen, als mogelyk verbeeld, zyn inderdaad door den Plaatſnyder zeer zindelyk en keurig uitgevoerd; zo dat het oog, behalven het onderrigtend denkbeeld, welk men hier door ontfangt, 'er op een aangenaame wyze door vermaakt wordt. En de Beſchryvingen aangaande, hier in wor-

worden zo veel zeldzame dingen verhandeld, onderſteld, dat ze alle waar zyn, dat men zich op het lezen van ieder hoofdſtuk in verwondering verrukt vindt, hoe elk Dier zyn byzondere en van alle anderen verſchillende eigenſchappen heeft, en door de voorzienigheid met alles begiftigd is, wat tot zyn eigen onderhoud en voortzetting van zyn geſlacht dienen konde, of noodzaaklyk was. Om onze Vaderlandſche Lezers eenigen ſmaak van het zelve te geeven, kunnen wy niet beeter doen dan hier en daar een hoofdſtuk, geheel of gedeeltelyk over te ſchryven. Want door verkorting kan men 'er geen begrip van geeven, dewyl het Werk zelf kort en beknopt is en niets overtolligs heeft.

De *Luijaard*, waar van in 't vyfde hoofdſtuk van het Iſte Boek geſproken wordt, is een ſchepſel 't welk der opmerking dubbel waardig is. „ De *Luijaard* (*) zegt de Heer WATSON, „ is het traagſte en weer„ loosſte ſchepſel van alle de Dieren, en in zyne ge„ daante is hy een van de allervreemdſten. Op den „ grond zou hy voor alle ongemakken en leed bloot „ ſtaan, een prooi voor alle grootere, ja ook voor de „ ſtoutſten van de kleinere Dieren. Hy zou niet „ uit den weg kunnen treden voor den voet die, ook „ zonder toeleg, hem vertrappen zou. Om deze re„ den heeft de Natuur hem een boom tot zyne ver„ blyfplaats gegeeven, en hy kieſt gemeenlyk eenen „ zeer grooten en groenenden. Hier zit hy gedekt „ voor

(*) De Aantekening van den Heer NOZEMAN, hier op is, *Bradipus*, manibus tridactylis, cauda brevi, *Marcgraaf* Braſil. 211. *Seba* Theſ. I. 33. §. 2. *Ignavus.* Daar is nog eene ſoort; *Bradypus* manibus didactylis cauda nulla. *Tardigradus* Ceylanicus. *Seba* ubiſ. 34. §. 1. 4. *Cluſii* Exot. L. V. c. XVI. *Grew* Muſ. Reg. p. 11. Vide *Klein.* Quadrup. p. 44. In de zesde uitgaave van het Syſt. Nat. heeft de Heer *Linnæus* dit dier tot de *Anthropomorpha* gebracht; maar thans ſchikt zyn Wel Ed. het by de *Bruta*.

» voor alle Dieren, uitgenomen voor die 't geboomte
» beklimmen om de vogelen te verrasſen die 'er op
» zitten ruſten. Deezen Dieren ſtrekt de *Luijaard* nu
» en dan ten ſlachtoffer, maar voor 'den aanval van
» alle de andere Dieren is hy gedekt. — Ter zelfder
» tyd, naardien zyn voedſel uit de bladeren en jonge
» ſpruiten van den boom beſtaat, verſchaffen deezen
» vochtigheids genoeg om hem te gelyk voor drinken
» zo wel als voor eeten te verſtrekken; en bygevolg
» leeft dit ons Dier op zyn gemak en in geneugte,
» zonder eenige de minſte noodzaaklykheid tot het
» maaken van beweeging die aan 't zelve zo laſtig
» valt, en die ook van wege zyn lichaamsgeſtel al te
» veel tyds zou wegneemen.

» Dit zonderling Dier maakt het minſt van alle an-
» deren de vertooning van iet levendigs te zyn; eene
» byzonderheid wederom, in welke de Natuur voor
» zyne veiligheid heeft zorg gedragen. Want ver-
» mids de *Luijaard* geen vermogen heeft om eenigen
» vyand te ontvluchten die op den boom zou klimmen
» om hem te vangen, zo brengt hy ook niets mede
» het welk een ander dier bekoort om dit te onderneе-
» men; en is hy noit in gevaar, ten zy hy, by toe-
» val, van een ander dier ontmoet worde, terwyl
» het op iet anders jacht maakt. Zyn lighaam is kort,
» zyn kop klein, en hy heeft bynaa geen ſtaart: voeg
» 'er by, dat zyn vacht zeer langhairig en dik is, en
» minder naar hair gelykt dan dat van eenig ander
» beeſt. Hierom ſchynt hy, als men hem op een tak
» ziet zitten, veel meer een uitwaſch, of een bosje
» van ruig Moſch te zyn dan een levendig ſchepſel.
» Zyne koleur, die grys groenagtig is, begunſtigt
» niet weinig deeze ſchynvertooning; en dewyl hy
» teffens ganſch beweegingloos zit, zo is 'er niets ter
» wereld aan hem te beſpeuren het welk het allerhon-
» gerigſt ſchepſel gaande kan maaken om na hem toe
» te klimmen.

» Hy

„ Hy is omtrent zo groot als een gemeene Kat; „ maar zyn lighaam is, maatig gevoed zynde, wat „ dikker. Zyne pooten zyn kort, gelyk ook zyn nek „ is. zo dat hy, met eene langhairige en zeer dikke „ vacht bekleed zynde, welke van eene grysagtige „ olyfverwige koleur is, bynaa geene andere gedaan- „ te heeft dan van een ongeſchikt ſtuk lighaams daar „ zo wat leeven in is. De kop ſtaat digt tusſchen de „ ſchouders en is klein. Zyn aangezicht is ongemeen „ lelyk: daar is iet in van de Aapen troniën; doch „ het is afſchuwelyker: de koleur daar van is niet zo „ als die van 't lyf, maar zwart; en 't is bezet met „ korte hairen. De ſtaart is eenverwig met het lic- „ haam, maar hy is zeer kort.

„ Niet alleen in het Aangezicht, maar ook in de „ Voeten, ſchoon zy niets minder dan naar menſchen „ handen zweemen, gelyk die der Aapen, heeft de „ Luijaard eenige weinige gelykenis naar het Aapen „ geſlacht. Ze zyn op dezelfde wyze plat als die van „ deeze laatſtgenoemde Dieren. By aldien men, zon- „ der eenige eigenſchappen daar by te melden, eenen „ dooden *Luijaard* zien liet aan iemant die gewoon „ was de Werken der Natuur naa te vorſchen, zo zou „ hy uit de figuur van de Pooten gereedelyk zien dat „ dit ſchepſel niet gemaakt was om te loopen. Zy „ zyn ſmaller dan die van eenig ander Dier; en ſchoon „ de Klaauwen van welken zy voorzien zyn, zeer „ grooten dienſt doen om den *Luijaard* op de takken „ (in welker ſchors hy ze ſlaat) vaſt te houden, zo „ zouden zy echter, als het ſchepſel loopen moeſt, „ van merkelyken ondienſt zyn. Ze zyn uitermaten „ ſcherp, zeer lang, en diep uitgehold. Onder de „ overige deelen, door welker weigering de Natuur „ getracht heeft voor de andere Dieren bedekt te „ houden dat de *Luijaard* een Dier is, zyn de Ooren. „ Het ſchepſel heeft 'er geene: de ruige vacht over- „ dekt het ganſch en al, zonder eenig uiterlyk kente- „ ken dat het een Dier is, te laaten uitſteeken. On-

„ aangemerkt wordt het hierom voorbygeloopen.
„ Zelfs zyn de Oogen klein, en dan nog altoos meeſt
„ half toe.

„ Wanneer het met jongen is, beklimpt dit Dier
„ den ſtam van den eenen of anderen ouden boom, in
„ welken hier of daar, wat hoog van den grond, ee-
„ ne holte is. In deeze omſtandigheid, welke zeker-
„ lyk zeer laſtig is, doet de luiheid van het dier, of
„ zyne onbekwaamheid om te gaan, geen meerder
„ nadeel dan op andere tyden. Het Wyfje van den
„ *Luijaard*, wanneer de tyd nadert dat zy werpen
„ moet, klimpt, zo ras zy zulk eene holte, als even
„ gezegd is, heeft gevonden, om 'er haare jongen in
„ te bergen, tot in het topje van den hoogſten tak,
„ en eet aldaar merklyk meer dan naar gewoonte.
„ Wanneer haar tyd nog meer vervuld worde, is haar
„ buik behoorlyk vervuld, en zy daalt met meerder
„ haaſt dan naar gewoonte na beneden in de holte, om
„ 'er haare jongen in te baaren. Deezen zyn gemeen-
„ lyk twee, ſomtyds drie in getal; en dikwils maar
„ een. Zy zoogtze ter tyd toe dat zy zelf kruipen
„ kunnen. Maar de *Luijaard* is een inboorling van de
„ heetſten gewesten van *Amerika*, en aldaar krygen
„ de Dieren dat vermogen vroeger dan elders. Niet-
„ temin heeft het Wyfje zig te recht voor haare be-
„ valling vol gelaaden met eeten: want zy moet met
„ haar melk alleen haare jongen opbrengen, onbe-
„ kwaam zynde om tot haar eigen nooddruft na bui-
„ ten te gaan en te eeten. Zy was rond, vleezig en
„ welgedaan toen zy zig ſchuil begaf, maar niets dat
„ leeft kan een zo volſtrekt geraamte zyn als zy is,
„ wanneer zy uit de kraam koomt. Zy kruipt dan zo
„ goed als zy kan na de laagſte takken, welker loof zy
„ beſpaarde, en daar vindt zy nu voedzel voor zig zel-
„ ve en voor haare jongen. Die volgen haar, en be-
„ ginnen te eeten gelyk zy hen voorgaat.

„ De tyd, om haare jongen voort en op te bren-
„ gen, is voor dit Dier een ſtond van groote onruſt,

„ die

„ die haar wel de moeite van twee of drie dagreizen
„ op en van den boom koſt; eene gebeurtenis welke
„ noit anders voorvalt. Natuurlyk zou het thans zyn,
„ dat zy by de gezegde groene takken halte hieldt,
„ waar toe men zou mogen denken dat haare honger
„ en luiheid haar zouden overhaalen; doch daar zyn
„ gewichtige redenen tegen, welken allen de Natuur
„ voorziet en te gemoed komt. Wanneer door een
„ van deeze *Luijaards* de bladeren en andere teere ge-
„ deelten van een boom geheel zyn afgegeeten, zegt
„ men, dat het Dier mager en bykans van honger be-
„ zweeken is, eer het op een anderen boom heeft
„ kunnen klimmen, ſchoon het ook by zyn vertrek
„ zeer wel gedaan en vet ware. By die gelegenheid
„ alleen is het, dat de Luijaard op den grond komt,
„ koſtende hem het afklimmen uit den eenen, het be-
„ klauteren van den anderen boom, en het afleggen
„ van den weg tuſſchen den eenen en den anderen,
„ eenen ongeloofelyk langen tyd. En deeze is eene
„ der redenen waarom de Natuur, wanneer de ver-
„ magerde moeder zig met haare jongen met het loof
„ van de benedenſte takken verkwikt heeft, niet toe-
„ laat dat zy aldaar ſtil blyven, maar hen na de bo-
„ venſte takken geleidt. Want, indien zy gaande
„ weg na den top toe voortaten, dan zouden zy alles
„ verſlonden hebbende noodwendig eindelyk uit den
„ top tot geheel op den grond moeten klimmen, ee-
„ ne reize inderdaad, dewelke voor deeze Dieren veel
„ te lang zou zyn, ten minſten langduuriger en laſti-
„ ger dan van de lagere takken na de hoogſten. Dan
„ dit is 't niet al. De verwoeſting welke een enkele
„ *Luijaard* op den grootſten en ſchoonſten boom aan-
„ recht is zodaanig, dat zy gemaklyk te zien is, en
„ dit, ten ware ook zulk eene verwoeſting door ver-
„ ſcheiden natuurlyke toevallen veroorzaakt konde
„ worden, zou ons arm ſchepſel duidelyk verraden.
„ Het eet naamentlyk niet alleen de bladeren, maar
„ ook de knoppen en zelfs den baſt der takken overal

„ waar het komt, laatende dus niets achter dan een
„ dooden tak, want die moet onvermydelyk ſterven.
„ Nu weeten wy, dat de takken op de natuurlyke wy-
„ ze *by trappen* verſterven, en zy bekoomen juiſt ook
„ die gedaante *by trappen* wanneer de *Luijaard* 'er van
„ afſtapt. Wanneer de boomen verſterven op de na-
„ tuurlyke wyze, dan begint gemeenlyk de verſter-
„ ving aan den top, en gaat van daar by trappen
„ voort na beneden. Om derhalven die toevallige en
„ door ons Dier veroorzaakte verrichting volkomen
„ naar een Natuurlyke te doen gelyken, en daar door
„ alle reden van kwaad vermoeden weg te neemen,
„ is het dat de *Luijaard* op de gezegde wyze, door
„ leidinge van de Natuur den top van den boom be-
„ klimt, en op de reize derwaards niet meer doet dan
„ hier en daar een weinig te eeten; beginnende de
„ verwoeſting niet dan naa dat hy geheel tot boven
„ toe is opgeklommen. Daar beland zynde haalt hy
„ zyn hart op zo veel hem luſt, zonder in etlyke uu-
„ ren zig van zyne plaats te begeeven, onophoude-
„ lyk, half in ſlaap, al voorteetende. De boom ver-
„ ſterft terwyl de *Luijaard* dus te gaſt gaat; maar hy
„ verſterft volkomen eveneens, gelyk hy door eenig
„ ander natuurlyk toeval verſterven zou, 't zy uit ge-
„ brek aan voedſel, 't zy door eenige ziekte aan den
„ wortel, 't zy door te ſterke aandoening van de kou-
„ de. De doode takken neemen ondertuſſchen in ge-
„ tal toe, verſtervende van den top na beneden; en
„ eindelyk, wanneer ons Dier het laatſte overſchot
„ van zynen voorraad heeft opgegeeten, bevindt het
„ zig juiſt zo digt by den grond als het zyn moet om
„ de kortſte reize te doen; hebbende dan naamentlyk
„ alleen het onderſt gedeelte van den ſtam af te klim-
„ men en zig in de benedenſte takken van eenen nieu-
„ wen boom te begeeven. Brengt de gelegenheid
„ mede dat de *Luijaard* hier toe eenen merklyken weg
„ moet afleggen, zo is 't geen wonder, dat hy, op
„ deeze tocht, van zeer ver en welgedaan mager wordt.

„ Op

„ Op die wyze leeft dit ſchepſel, zoo lang het op „ den boom is, niet minder veilig dan eenig ander „ dier, en buiten tegenſpraak leeft het aldaar in eenen „ zo ruimen ſtaat van overvloed en van gemak als „ mooglyk is. Maar de gevaaren, terwyl ons Dier „ zig op den grond bevindt, zyn zo menigvuldig, „ dat het duizend tegen één is, om zo te ſpreeken, „ indien het die allen gelukkig te boven komt. Elk „ beeſt welk goedvindt het zelve te verſlinden, kan „ het opneemen, en ontkomt het dit al, dan loopt „ het alle oogenblik gevaar van door de grooter Die- „ ren te berſten getrapt te worden. De *Luijaard*, die „ noch vechten noch vluchten kan, is natuurlyker „ wyze het vreesagtigſte van alle Dieren. Terwyl „ hy langs den grond op weg is, of, om de proef te „ neemen, op den grond neergezet wordt, is de „ dreuning eenes enkelen voetſtaps van een menſch „ genoeg om hem een ſchrik op 't lyf te jaagen. Hy „ beeft en ziet alle oogenblikken om, openende zy- „ nen kleinen bek om te janken als een jonge Kat. „ De toon van zyn geluid is klaagende en inderdaad „ zonderling. Men kan dien zeer wel uitdrukken „ met de Letters *Aï*, *Aï*, en dit heeft gelegenheid „ gegeeven dat men het arme ſchepſel ook *Aï* ge- „ noemd heeft".

De byzonderheden van dit Dier hebben ons zo veel ſtoffe gegeeven, dat wy tegenwoordig van geene anderen kunnen ſpreken, maar dit tot een volgend ſtukje van onze *Letteroeffeningen* moeten uitſtellen; alleen nog maar aanmerkende, dat gelyk de Auteur het Engelſch werkje aan den Prins van Wales, de Heer NOZEMAN de Vertaling aan zyne Doorluchtigſte Hoogheid, den Prinſe Erfſtadhouder heeft opgedragen.

Heilige Geographie, of Aardrykskundige beſchryving van alle de Landen, enz. in de H. S. voorkomende. Behelzende, dit IIde Deel, de byzondere beſchryving des Joodſchen Lands, eertyds Kanaan. Tot opheldering der Heilige Schriften. Benevens op nieuw getekende en daar toe behoorende Landkaarten Door WILLEM ALBERT BACHIENE, Joh. zoon en Joh. Henr. broeder: Bedienaar des Godlyken woords, te Maaſtricht: en Lid der Hollandſche Maatſchappy der Wetenſchappen te Haarlem. *Het tweede deels eerſte ſtuk. Te Utrecht, by* G. T. van Paddenburg en Ab. van Paddenburg. MDCCLX. *Behalve de Opdragt*, 503 *bladzyden, in groot Octavo.*

DE Eerwaarde Heer BACHIENE, die, in 't eerſte Deel zyner *Heilige Geographie*, eene breede beſchryving gaf van verſcheide Landen, Steden enz. in de H. S. voorkomende, dienende ter opheldering der woorden Gods; gaat, in dit tweede Deel, op eene dergelyke wyze, voort; en wel byzonder met betrekking tot *het Joodſche Land*, eertyds *Kanaan*, zoo als 't was naa de wederkeering der Jooden uit de Babyloniſche gevangenis, en onder de overheerſching der Romeinen.

Met den aanvang van 't Voorberigt geeft zyn Eerwaarde redenen, waarom hy de gewoone order der H. Landbeſchryvers, in 't beſchryven van 't Joodſche Land, niet gevolgd is, maar zich naar 't voorbeeld van *Cellarius*, *in Geogr. Antiq. Tom. II. Lib. III.* geſchikt heeft: en laat 'er eene korte beſchryving, van de Steden en Veſtingbouwing der ouden op volgen.

De nieuw getekende Landkaart, by hem in dit werk gevoegd, is de Vde, vertoonende *de beide Ryken van Judea en Iſraël*, die zich naa Salomons dood van elkandere afgeſcheiden hebben, benevens de Overheerde Landen, aan elk hunner behoorende. Een Stuk dat zeer net en naukeurig uitgevoerd is, en waar in men nog eenige byzonderheden vindt, die in zyne

ne voorheen gedrukte Bybelkaarten niet gevonden worden.

In 't werk zelve, voor zoo veel dit tweede Deels eerſte ſtuk aangaat, vindt men eene breede beſchryving van *Judea*, in drie onderſcheide Hoofdſtukken: wordende in 't Eerſte gehandeld. *Van de verſcheide deelen des Joodſchen Lands, en in 't byzonder van Judea.* Het tweede behelſt *eene uitvoerige beſchryving van Jeruſalem.* En in 't Derde Hoofdſtuk, is *de beſchryving der andere Steden en Vlekken van Judea* te vinden.

Met den aanvang van 't eerſte Hoofdſtuk, toont zyn Eerwaarde duidelyk aan, dat de verdeeling van 't Joodſche land, naar de XII Stammen Iſraëls, geen ſtand kon grypen naa de wederkeering der Jooden uit de Babyloniſche gevangenis; om dat de twee ſtammen *Juda* en *Benjamin* alleen wederkeerden, met eenige weinige uit de X overige ſtammen, welker Landen van vreemde volkeren bewoond wierden.

Dan daar was, buiten dit, al van ouden tyden af eene natuurlyke verdeeling deezes Lands door de rivier de *Jordaan*, die 'er van 't Noorden naa 't Zuiden door heen liep, zoo dat het eene deel ten Weſten en het andere ten Ooſten van deeze rivier lag, waar van 't eene *Kanaan* en 't andere *Gilead* genaamd wierdt; en deeze verdeeling heeft ook vervolgens ſtand gehouden, ſchoon de naamen veranderd, en de landſchappen geſmaldeeld zyn. — Onder de Heerſchappy der Romeinen, wierdt het deel dat ten Weſten van de Jordaan lag gedeeld in *Judea*, *Samaria* en *Galilea*; en 't deel dat ten Ooſten van die rivier was, wierdt in 't algemeen *Perea*, dat is, *'t Land over de rivier* genaamd, doch ook onderſcheiden in *Perea*, dat het Zuidelykſte deel was, en in *Batanea*, *Gaulonitis*, *Iturea*, *Trachonitis* en *Decapolis*, die wat verder naa 't Noorden lagen.

Naa 't voortſtellen van deeze algemeene verdeeling des Joodſchen Lands, die in de zesde Landkaart ſtaat ge-

gevolgd, en duidelyk voorgeſteld te worden, gaat de Heer *Bachiene* over tot de byzondere beſchryving van *Judea*; als zynde het voornaamſte der drie deelen, waar in de landſtreek ten Weſten van de Jordaan onderſcheiden was, zoo dat ook zomwyle die naam aan deeze geheele landſtreek gegeven wierdt. Dan het was eigenlyk alleen het Zuidelykſte gedeelte daar van, dat aan de grenzen van *Arabie* gelegen, en, ten Weſten, langs *de Groote*, of *Middelandſche Zee*, zich uitſtrekte; gelyk ten Ooſten langs het *Aſphaltiſch Meir*, anders genaamd *de Doode Zee*, en voor een gedeelte langs de *Jordaan*; paalende, ten Noorden, aan *Samaria*. — Doch zoo dat het zich aan 't Weſten, langs *Samarie*, zelfs tot aan de Stad *Ptolemais* uitſtrekte. — Ook wierd onder dit *Judea* dikwils *Idumea*, dat 'er ten Zuiden van lag, begreepen; als zynde de inwoonders daar van door de Jooden overwonnen; en daarom op de kaart als een overwonnen land van *Judea* getekend. En vermits *Jeruſalem*, als de voornaamſte Stad des Joodſchen lands in *Judea* lag, zoo geeft 'er de Heer *Bachiene*, in 't tweede Hoofdſtuk, eene uitvoerige beſchryving van, beginnende met pag. 54, en eindigende met pag. 317.

In 't beſchryven van deeze vermaarde Stad houdt zyn Eerw. deeze orde; hy geeft eerſt een bericht van de onderſcheide *naamen*, die 'er van tyd tot tyd aan gegeven zyn; als, *Salem*, *Gen.* XIV. 18. *Jebus*, 1 Chr. XI. 4. en *Jeruſalem*, op veele plaatzen. Waar van de Letterkundige afleiding en betekenis omſtandig wordt aangeweezen. Daar op volgt de naam van *Ælia Capitolina*, die 'er in den tyd van den Roomſchen Keizer *Ælius Hadrianus*, by 't weder opbouwen, aangegeven wierdt, en eenen tyd lang in gebruik bleef; wordende thans, van de Turken, die haar in bezet hebben, *Alkuds* en *Alkuds Baruch*, of *Alkuds Imbarib* genaamd, dat, in de Arabiſche taal, zoo veel als *de de Heilige* en de *gezegende Stad* betekend. — Hier aan hegt hy, ten tweede, eene breede beſchryving, van

van *den ſtand, of de gelegentheid* deezer Stad; naar de bepaaling der Wiskundigen, beide uit de Arabiers en Europiaanen, die ze op 31 Graden 50 Minuten Noorder Breette, of daar omtrent 1 ſtellen; en op 56 Graden 30 Minuten lengte plaatſen, waar van andere eeniger maate verſchillen, naar dat de eerſte Meridiaan van hen geplaatſt wordt. En daar op overweegt hy, in 't breede, het gezeg der Ouden, die Jeruſalem in 't midden der aarde ſtelden, dat te verſtaan is van de diestyds bekende waereld: en men mag haar, ſchoon niet weezenlyk in 't midden des Joodſchen Lands gelegen, egter met opzigt tot de omringende ſtammen, naar 't oordeel van onzen Schryver, aanzien als leggende in 't midden des Joodſchen lands, op eene plaats die zeer wel geſchikt was voor de Hoofd-Stad des Koningryks, en ter handhavinge van den Openbaaren Godsdienſt van dat volk; waar toe ze ook eerſt aan de ſtammen *Juda* en *Benjamin*, en vervolgens aan alle de Iſraeliten gemeen was. —— Nog verder, en in de derde plaats, vindt men een uitvoerig berigt van *de bergen, daar Jeruſalem op gelegen was*, en wel byzonder van *den Berg Zion*, en 't geſchil dat 'er is, of deeze berg aan 't Noorden, of aan 't Zuiden der Stad gelegen heeft; waar toe de woorden van Israëls Dichter, *Pſ.* XLVIII. 3. in alle hunne deelen overwogen worden. —— Daar op volgt, als in de vierde plaats, eene breede beſchryving van *de gedaante des platten gronds deezer Stad*, omvangen met drie muuren, waar van de eerſte den gantſchen *berg Zion* omringde; de tweede de *beneede Stad* in ſloot; en de derde de zoogenaamde *nieuwe Stad* bepaalde. Elk deezer muuren had zyne toorens, welker gedaante uitvoerig beſchreeven, en getal opgeteld wordt, om daar uit de groote der Stad te weeten: gelyk ook daar toe een VIIde Kaart, wegens *de Grondtekening van Jeruſalem*, is opgemaakt. —— In 't vervolg vindt men, als eene vyfde byzonderheid, de beſchryving van *de Stads poorten*, die tot XII opgeteld

en

en beſchreeven worden; en daar uit, *Ezech.* XLVIII. 31-34. en *Openb.* XXI. 12 en 13. opgehelderd. —— Nog verder, en ten zesde, eene berekening van *de grootte der Stad Jeruſalem*, by *Joſephus* tot eenen omtrek van XXXIII Stadien, en by eenen anderen tot dien van L. Stadien, dat is tot op ruim twee uuren gaans begroot. Waar van 't eerſte, waarſchynelyk, tot den omtrek van den berg *Zion*, en 't laatſte tot dien van de geheele Stad behoort. En in den tyd van *Alexander den Grooten*, wierdt *het getal der inwoonders* op *twaalf maal tien duizend*, en dus op 120000 begroot, waar voor, in eene oude vertaaling, by misbegrip, 150000 geſteld is. —— Naa deeze algemeene beſchryving van Jeruſalem, gaat zyn Eerw. voort, om ook eene beſchryving van *de voornaamſte gebouwen der Stad* te geeven; als, van *den Tempel*, *den burgt Zion*, *Salomons Paleis*, *het Paleis van Herodes*, *de huizen der Hoogepriesters Annas en Cajaphas*, *het Slot Antonia*, *het Rechthuis*, en *de Paleizen van den Koning Agrippa*, en *van de Koninginne Helena*, de moeder van *Izates*, den Koning van *Adiabena*. —— Daar dan, eindelyk, nog eene uitvoerige beſchryving van *de bergen*, *gebugten*, *fonteinen*, *vyvers*, en meer dergelyke, die rontzom en in Jeruſalem waaren, op volgt. Zoo dat men 'er alles in vinde, dat van Jeruſalem maar eenigzins merkwaardig is; zelfs de byzondere *lotgevallen* deezer Stad, en de toeſtand van *'t hedendaags Jeruſalem*, daar onder begreepen.

In 't IIIde Hoofdſtuk, *behelzende de beſchryving der andere Steden en Vlekken van Judea*, plaatſt de Heer *Bachiene*, *Bethlehem* voor aan; als zynde *de geboorte plaats van onzen Zaligmaaker*, *Jezus Chriſtus*, en deswegen, ook zelfs van de *Mahometaanen* nog heden in zonderlinge waarde gehouden: dewyl ze onzen *Jeſus* als *een groot Propheet* erkennen. Des een hunner Aardryks beſchryvers zegt; *Bethlehem is een Stedeken by Jeruſalem*, *door de geboorte van Jeſus*, *over wien vrede zy*, *vereedeld geworden*, en een ander; *Bethlehem*, *drie* (*Arabiſche*)

ſche) mylen van Jeruſalem af geleegen, is een vlek, waar Jeſus gebooren is; die met zegeningen is op te hoopen.

In de beſchryving deezer merkwaardige plaatſe vindt men, eerſt, *haare gelegentheid*, met de beſte bewyzen van zekerheid, in dat zoort van zaaken, aangeweezen, op *zes Roomſche mylen*, en dus *twee uuren gaans, ten Zuiden van Jeruſalem, aan den weg naa Hebron.* —— Daar op volgt een berigt van derzelver naam, *Bethlehem*, en de beteekenis daar van uit het Hebreuws met twee woorden, *Beth* en *lechem*, by ons zoo veel als *eene plaatze des broods*, aangeweezen. Als mede van haaren ouden naam *Ephratha*, dat zoo veel als *vruchtbaar* betekend, met uitzicht op de landen hier om heen gelegen. En by die gelegentheid heldert de Eerwaarde Schryver verſcheide plaatzen der H. S. en wel byzonder *Pſ.* CXXXII. 6. kortelyk op. En hy toont zeer uitvoerig waarom de naam van *Bethlehem*, Jos. XV. onder de Steden van Juda niet gevonden wordt; als ook in wat betekenis deeze Stad, *Mich.* V. 1. *Klein* genaamd wordt, *om* gerekend te worden *onder de duizenden van Juda*: als kunnende, waarſchynelyk, *geen één duizend*, ja, mogelyk, *geen half duizend* weerbaare mannen uitleveren. Daar dan nog een berigt by komt, waarom deeze Stad ook *Davids Stad* genaamd wordt: als zynde niet alleen zyne geboorte Stad, maar tevens by hem zeer bemind, en door zyne naakomelingen tot zoo lang bewoond dat ze, uit vreeze voor Koning Herodes vervolging, van daar hebben moeten wyken. —— Dan ook dit kon de geboorte van Chriſtus in deeze plaats niet verhinderen, vermits God daar toe een zonderling middel, door *'t bevel van Keizer Auguſtus* gebruikte, volgens het verhaal dat *Lucas* daar van geeft, in zyn *Euangelium*, Cap. II. 1-7.

Als de Heer *Bachiene*, dus, in zyne beſchryving van *Bethlehem*, tot aan de geboorte van onzen Zaligmaaker gekomen is, geeft hy een kort berigt van deszelfs geboorte in een *Stal* van eene zekere *herberg* of

Gaſt-

Gaſthuis, dat te *Bethlehem*, ten dienſte der Reizigers, op gemeene koſte geſtigt was; en waar in elk die wilde zyn intrek kon neemen, even gelyk in de tegenswoordige *Karavanſeras*, in de Ooſterſche landen. En zyn Eerw. toont, daar by, hoe deeze zaak terſtont rugtbaar geworden is, (hoe wel veelen der Jooden, die niet geweeten of geloofd hebben;) zelfs zoo dat 'er nog kenmerken van overgebleven zyn in hunne Schriften, als, onder anderen, in de *Zæmach David*, van *Rabbi David Gans*, waar in, Num. 761. gezegd wordt: *Jeſus de Nazareener is, in den jaare na de Schepping der waereld*, 3761. *welk is, het 42ſte der regeeringe des Keizers Auguſtus, gebooren, te Bethlehem, anderhalve myl van Jeruſalem.*

Daar op volgt nog eene korte *beſchryving van het tegenwoordige Bethlehem*, als „ een open vlek, geleegen „ op eene hoogte, die ſmal is, en zich van 't Ooſten „ naa 't Weſten, ter langte van omtrent 1000 ſchreden uitſtrekt; en van waar men een aangenaam ge„ zicht heeft, over de naby gelegen bergen en dalen, „ die met olyf- en andere vrugtdragend geboomte, ry„ kelyk bezet zyn. Van binnen ziet het 'er armoedig „ uit, en heeft eenige weinige ſlegte huisjes, meeſt „ door *Mooren*, maar ook ſommigen door de *Grieken*, „ en eenige weinige *Latynſche Chriſtenen*, bewoond; „ maakende, in alles ſamen, omtrent 200 huisgezinnen".

Dan 't geen hier voornamentlyk merkwaardig is, en de nieuwsgierigheid der Pelgrims naa *Bethlehem* lokt, is *de Kerk*, die men voorgeeft boven de plaats daar Chriſtus gebooren wierdt gebouwd te zyn: en de ſchoonſte is, van alle de Kerken, die in deeze landſtreek gevonden worden. Het was de eerſte, die *de Keizerinne Helena*, in 't Heilige land, liet maaken, en ze is zeer groot, wordende van vier zyen rood marmeren pylaaren, elf op elke zy, en dus van vier en veertig pylaaren onderſteund. Het muurwerk en 't verwulfzel zyn konſtig, op een gouden grond beſchilderd;

derd; en ze ontvangt het licht door verſcheide groote venſters. Van boven is ze met Cederen hout bedekt, 't welk met lood overtrokken is. —— Onder het groot Altaar, in eene onderaardſche Spelonk, wyſt men de plaats, daar men zegt dat Chriſtus geboren wierde, aan, belegd met een marmerſteenen tafelblad, op welks midden zich een geſtraalde zilveren kring als eene Ster vertoont, met dit omſchrift; HIC DE VIRGINE MARIA, JESUS CHRISTUS NATUS EST. Dat is, *Albier, is Jeſus Chriſtus, uit de maagd Maria geboren.* Een ſteen die niet alleen door *allerhande zoorten van Chriſtenen gekuſt*, maar ook van de *Mohametaanen*, in groote waarde gehouden wordt.

By deeze beſchryving van *Bethlehem*, voegt de Heer *Bachiene* ook een kort berigt van eenige zaaken, die in den omtrek deezer plaatze merkwaardig zyn, als daar is, *de Tooren der Kudde*, waar aan *Gen.* XXXV. 21. reets gedagt wordt: en waar by men wil, dat de verſchyning van den Engel aan de herders, om Chriſtus geboorte bekend te maaken, geſchied is. En vervolgens van *Rachels graf*, *Salomons Vyvers*, en zyn *beſloten Hof*, met meer dergelyke, waar in veele plaatzen der H. Schriften kortelyk opgehelderd worden.

En gelyk de geleerde Schryver van dit werk, met de beſchryving van *Jeruſalem*, en van *Bethlehem* gehandeld heeft, zoo handelt hy vervolgens ook met de beſchryving der *andere Steden van Judea*, naar maate van der zelver aangelegentheid, en de kundigheid die men daar van heeft; het zy dan uit de Schriften des Ouden, of die des Nieuwen Verbonds, of ook uit die beide, met byvoeging van 't geene ook die aangaande, in oude en nieuwe Reisbeſchryvingen gevonden wordt. —— Hier toe laat hy op de beſchryving van *Bethlehem* die van *Thekſa* volgen, en daar op die van *'t Slot Herodium*, de begraafplaats van *Herodes den Grooten*, 60 Stadien van *Jeruſalem*, naa 't Zuid-Ooſten. Langs welken weg hy ook te *Jericho* komt, van daar te *Gilgal*, te *Ai*, te *Bethel*, en in de

overige Steden; ſluitende dit tweede Deels eerſte ſtuk, met de beſchryving van *Mizpa*, van welken naam hy toont, dat 'er verſcheide Steden in 't Joodſche land geweeſt zyn, en, zoo hy acht, ook één in *Juda*, en één in *Benjamin*, onder welken het laatſte meeſt aanmerkelyk was, als wordende daar *de Algemeene vergaderingen des volks* gehouden, *Rich.* XX. v. XXI. v. 1 *Sam.* VII. 5-7 en X. 17.

Langs deezen weg mengt de Eerwaarde Schryver het nutte en 't vermaakelyke in dienvoege t'zaamen, dat elk uitgelokt worde om geſtaadig in 't leezen van dit zyn uitmuntend werk voort te gaan, en met een uitgeſtrekt verlangen naa 't nog volgende uit te zien.

Memoires ſur les Parties ſenſibles & irritables du Corps animal; Tome quatrieme, contenant les Reponſes faites à differences objections, par Monſieur de HALLER, *Preſident de la Societé Royale des Sciences de Gottingue, Membre de l'Academie Royale des Sciences de Paris, Londres, Berlin, &c. &c.*

Verhandelingen over de gevoelige en beweegvaardige deelen van het dierlyk lichaam; vierde Stuk. Waar in voorkomen de Antwoorden, gegeeven op verſcheiden Tegenwerpingen door den Heer DE HALLER, *Preſident van de koninglyke Maatſchappye der Weetenſchappen te Gottingen, Lid van de koninglyke Akademie der Wetenſchappen van Parys, London, Berlin enz. enz. te Lauſanne, by Sigismond, d'Arnay, 1760. 232 Bladz. in 12vo.*

DE Heer HALLER maakte zyne Proeven, benevens eenigen van zyne Disciplen, aangaande de Gevoeligheid en Beweegvaardigheid (*a*) van onder-

(*a*) *Irritabilitas.* Springvaardigheid. Het is moeilyk een bekwaam

derſcheiden deelen in een dierlyk lichaam, openbaar in het tweede Stuk der Verhandelingen van de koninglyke Maatſchappye der Wetenſchappen te Gottinge, voor het Jaar 1752. Hy maakt, hier in, onderſcheid tusſchen deelen welken gevoelig en welken beweegvaardig zyn. Sommigen ſtelt hy alleen gevoelig, anderen alleen beweegvaardig, eenigen beweegvaardig en gevoelig te gelyk. Een Gevoelig Deel is, naar zyne beſchryving, zulk een deel van een menſchelyk lichaam, welks aanraking aan de Ziel' overgebragt wordt; of van redenlooze Dieren, het welk beledigd wordende, het dier kenlyke tekenen van pyn en ongemak doet geeven. Ongevoelig in tegendeel, wanneer zulk een deel gebrand, geſneden of geſteeken en tot vernieling toe gekwetſt wordende, geenerlei teken van pyn, geene ſtuiptrekking, of verandering van ſtand in het geheele lichaam te wege brengt. Een Beweegvaardig deel van het menſchelyk lichaam is, het welk op eenige uiterlyke aanraking zich beweegt of korter wordt; zeer beweegvaardig, wanneer het door een ligte aanraking; en weinig beweegvaardig, als het door een vermogender oorzaak ingekort wordt. Volgens deze bepaling, en onderſcheiding, geeft de Heer HALLER eerſt eene optelling van deelen, welken hem door naauwkeurige Proeven gebleken zyn, gevoelig of zonder gevoel te wezen; en hier na van de deelen welken beweegvaardig zyn, of niet zyn. De Proeven, naamlyk, beſtonden hier in: men maakte verſcheiden deelen van levende dieren bloot; en wanneer zy dan zwegen en ſtil lagen, raakte men de deelen met iet, 't welk beledigend was, aan, als Brandewyn, een Mes, de *Lapis infernalis*, Olie van Vitriool, Boter van Spiesglas enz. en gaf naauwkeurig acht,

kwaam neerduiſch woord hier voor te vinden; waarom ik Beweegvaardigheid heb gezegd, als het beſte, welk my voorkwam; hopende verſchoning voor de ſamenſtelling van het zelve te zullen vinden.

acht', welken veranderingen hier op, in de Dieren volgden. De uitkomſten hebben het volgende geleerd. De Opperhuid is zonder gevoel; de Huid zeer gevoelig. Het Vet en vakachtig Weefſel geeven geene tekenen van gevoel. Het vleeſch der Spieren gevoelt: maar dit gevoel, zegt de Heer HALLER, hangt af van de zenuwen; want de Zenuw; met deszelfs voornaamſte takken, gebonden zynde wordt het deel ongevoelig. De Darmen, Blaas, Pisleiders, de Baarmoeder en de Schede hebben gevoel. De Peezen hebben geen gevoel; de Banden der Gewrigten ook niet; noch het Beenvlies. De Beenderen, of het Merg in dezelven, kunnen geen gevoel hebben, om dat men 'er geene Zenuwen in kan toonen. Het harde Herſenvlies, het dunne Herſenvlies, zo wel als andere vliezen, die geene Zenuwen hebben, het Buikvlies, Borſtvlies, het Middenſchot van de Borſt, zyn zonder gevoel. De Slagaders en Aders ſchynen ook geen gevoel te hebben. Het Hert gevoelt. De Ingewanden, de Long, naamlyk, de Lever en de Mild, hebben of maar een dof, of geen gevoel. De Klieren hebben een dof gevoel, om dat 'er eenige Zenuwen doorgaan. In de manlyke Roede, de Tong, het Oog, en voornaamlyk het Netvlies van het oog, is Gevoel: maar het Hoornvlies en de Regenboog ſchynen zonder gevoel te wezen. De Zenuwen alleen, en derzelver mergagtig ſamenſtel enkelyk, heeft Gevoel, en de deelen welken een groot getal zenuwen hebben, zyn gevoelig, andere niet.

De Proeven met gelyke voorbehoedſelen genomen zynde, als van de Gevoeligheid gezegd is, bleek hier uit, het gene vervolgens geſteld wordt. Beweegvaardige deelen zyn Spier-vezelen. Een Zenuw is niet beweegvaardig; de Huid, en zenuwagtige vliezen van de Maag, Darmen, en Pisbuis zyn niet beweegvaardig. Maar de Maag en Darmen zyn zeer gevoelig en beweegvaardig. Het Hert heeft groo-

groote Beweegvaardigheid, en ook een middelmatig gevoel. Het Middenrif is beweegvaardig. De Beweegvaardigheid blyft in de Spiervezelen, al zyn de Zenuwen naar zulk een Spier gaande gebonden, zo dat de Spier verlamd zy, of zelfs van het lichaam geſcheiden. De Long, Lever, Mild en Nieren, ingewanden uit het vakagtig weefſel, en vaten ſamengeſteld, hebben Beweegvaardigheid. Het vakagtig Weefſel en de Vaten geeven geene tekenen van Beweegvaardigheid. Een Pees, een Band, het Beenvlies hebben geene Beweegvaardigheid; het Harde en zagte Herſenvlies ook niet. De Spierige rok, en de kracht van ſamentrekking, met het Hert overeenkomende, zou doen denken dat de Slagaderen Beweegvaardig waren, maar de Proeven geeven 'er geene blyken van. De Aderen ſchynen eenige, doch zeer flaauwe Beweegvaardigheid te hebben. De Melkvaten hebben 'er iet van. De Galblaas, de Galvoerder, de Pisleiders en Pisbuis ſchynen, ten minſte, eenige Beweegvaardigheid te hebben. De Pisblaas geeft ſomtyds, doch niet altyd tekenen van Beweegvaardigheid. Slymklieren en Boezems zyn beweegvaardig. De Baarmoeder in dieren en menſchen is zeer beweegvaardig; gelyk ook de Teel-deelen zyn. Alle Spieren zyn beweegvaardig; de Slokdarm, de Maag, de dunne en dikke Darmen, voornaamlyk, van binnen. Het beſluit is, dat niets beweegvaardig is dan een Spierige vezel, en alle Beweegvaardigheid hier aan moet toegeſchreven worden; en de Schryver is van gevoelen, dat dit beweegvaardig vermogen eigenlyk hangt in het lymagtige, waar door de deeltjes van een Vezel aaneengevoegd zyn.

Zo veel was nodig van deze zaake voorafgezegd te worden, om dat onze Vaderlandſche Lezers anders geen begrip zouden hebben konnen maken van de verantwoording van den Heer HALLER, waar van wy nu voornemens zyn een bericht te geeven. Te weten, de Stellingen aangaande de Ongevoelig-

heid en Gevoeligheid, zo wel als de Beweegvaardigheid, liepen zeer aan tegen de algemeene kundigheden, volgens welken men ſtelde, dat Vliezen, Peezen, en Banden der Gewrigten teergevoelig waren; en kwamen veelen die werk van de Ontleed- en Geneeskunde maakten, zo ongeloofelyk voor, dat men dezelven niet alleen in twyfel trok, maar openlyk tegenſprak. En om dat de Heer HALLER zich op zyne Proeven beroept, hebben anderen ook Proeven gedaan, uit welken zy meenen het tegendeel gezien te hebben, welken zy tegen de Proeven van HALLER overſtellen, om de valsheid van zyne voorſtellingen aan te toonen; gelyk de Heeren BIANCHI, LAGHI, WHYTT, en zeer veel anderen. Dezen beweeren dat veele deelen gevoelig zyn, welken de Heer HALLER ongevoelig verklaard heeft, en veele deelen, behalven de Spier-vezelen beweegvaardig zyn, van welken HALLER dit ontkendt.

Voor dit algemeene antwoord gaan nog eenige weinige nieuwe Proeven op Dieren, tot bekrachtiging van de ſtellingen van HALLER dienende; en hier na het Antwoord zelf, 't welk in twee verdeelingen afgeſcheiden is. De eerſte raakt de Gevoeligheid, en de tweede de Beweegvaardigheid der deelen.

De Schryver begint met voor te ſtellen, wat hy aangaande de Gevoeligheid in Dieren ondervonden heeft. Honderd en honderdmaalen, zegt hy, heb ik de Gevoeligheid der Bekleedſelen overgeſteld tegen de volkome Ongevoeligheid van de Peezen, het harde Herſenvlies en Beenvlies. Nooit heeft een dier zyne belediging ontveinsd, wanneer ik dezelve deedt op de Huid; terwyl het, zonder eenig merkteken van gevoel, de vernielendſte ſteeking van de andere genoemde deelen verdroeg. En dit was altyd het zelfde in de verwoedſte en allervreesagtigſte dieren. En om dat in zodanige gevallen eenige geringe omſtandigheden oorzaak van doling kunnen zyn, zegt de

Heer

Heer HALLER, zyn deze Proeven door hem zelven en zyne vrienden, menigvuldiglyk herhaald. Hy geeft 'er uit eene Tafel, welke achter dit Werkje gevoegd is, eene optelling van. Negentien zyn 'er over de Peezen van een Menſch, zonder 'er eenigen van den Heer MUHLMAN by te rekenen, om dat hy 'er het getal niet van opgeeft; zoo op Dieren, zonder die van de Heeren PALLIARI en anderen 'er in te trekken. Op het harde Herſenvlies heeft men 'er elf in Menſchen, en 79 in verſcheiden Dieren. Twaalf of meer aangaande het dunne Herſenvlies. Zeven, behalven die van den Heer MOLINELLI, rakende het Panvlies van een Menſch, en 64 in Dieren. Op het Beenvlies van een Menſch geeve ik drie, zegt de Schryver, en 23 op dat van Dieren, zonder te ſpreken van de menigvuldige waarnemingen van den Heer MUHLMAN. Over de omvangende Banden der gewrigten agt-en-twintig in Dieren, en één in een Menſch. Aangaande het Borſtvlies 42 in Dieren, en één in een Menſch. Over het Buikvlies zeven-en-veertig, en die van den Heer HEUERMAN zyn niet geteld: veelen zyn op menſchen gedaan. Op het Hertzakje zyn 'er weinige gedaan; maar veelen, door den Heer DAVIEL op het Hoornvlies. Alle deze Proeven, zegt de Heer HALLER, hebben volmaaktlyk hetzelfde gevolg gehad ten opzichte van de voornoemde deelen, naamlyk, van geene tekenen van Gevoel te geeven. De Ondervinding van Gevoel in het harde Herſenvlies, welke men hem heeft tegengeworpen, betuigt hy nagedaan te hebben, zonder het zelfde gevolg te zien. Men hadt, naamlyk, een ſtilet onder het harde Herſenvlies geſtoken, en tegen de binnen zyde van het zelve eenige drukking of beweging makende, tekenen van Gevoel beſpeurt. Indien het gebeurde wordt toegegeeven, zegt de Heer HALLER, zal 'er uit volgen, dat het gemelde vlies aan de binnenzyde, op zekere plaatſe aandoenlyk is van kitteling, ſchoon niet van pyn. Maar het Experiment ſtrydt tegen de

eenvormige gedaante van dit vlies: doch het zou konnen afhangen van zekere drukking van Zenuwen, welken gaan door gaten van het harde Herſenvlies. Maar het loopt aan tegen een ontleedkundige waarneming, welke geene twyfeling ſchynt toe te laten; dat het harde Herſenvlies geene Zenuwen heeft. Hier van, zegt hy, zyn de Peezen ook ontbloot; en gevolglyk miſſen deeze deelen het eigenlyk werktuig van het Gevoel.

Vervolgens zegt de Heer HALLER, tot zyne verdediging, dat hy zelf in 't gemeene gevoelen heeft geſtaan, dat het harde Herſenvlies en de Peezen Gevoel hadden; ja dat hy 'er, in zyne werken, zo van geſchreven heeft; en dat niets anders, dan de ondervindingen van het tegendeel, hem van gedagten hebben doen veranderen; en dat hem hier in veelen, om dezelfde baarblyklykheid, gevolgd zyn; anderen hem in gelyke ondervindingen zyn voorgegaan. En hier onder telt hy HUNTER, MOLINELLI, SENAC en BAGIEU, die by kwetſing van het Panvlies, Beenvlies of Peezen, in Menſchen, de pynen niet ontdekten, welken zy, volgens de gemeene onderſtellingen verwagt hadden. Ook zegt hy zyn 'er zulken van overtuigd geworden die het ontleedmes in de hand genomen hadden, om my te wederleggen: en hier worden genoemd de Heeren PALLIANI, ALGAROTTI, CALDANI en MORETTI. Ja die meeſt tegen hem ingenomen waren en gebleven zyn, hebben, door de kracht der waarheid overheerd, niet konnen nalaten van hunne Proeven zo te ſpreken, dat zy 'er meer hebben gedaan welken met die van HALLER overeenkomſtig waren, dan zy 'er tegen hem konden aandringen. LAGHI zelf heeft in ſommigen zyner Proeven niet alleen de Peezen, maar ook de Slagaderen en het harde Herſenvlies ongevoelig bevonden, en het Borſt en Buikvlies zo dikmaals, dat hy in twyfel is blyven hangen over de Gevoeligheid van deze deelen. De plaatſen worden op den kant aangehaald. En zo zyn meer

meer anderen in twyfel gebleven. De Schryver geeft vervolgens reden waarom zodanige Mannen, naar zyne gedagten, niet verder gekomen zyn. Het komt in het nemen van zodanige Proeven 'er zeer op aan, zegt hy, de deelen wel te ſcheiden; een Zenuw, by voorbeeld, van een Pees, langs welken hy henen loopt; het harde Herſenvlies wel te ontdekken, zonder het zelve te kwetzen; de deelen van het Beenvlies, Buik- en Borſtvlies wel te onderſcheiden van de aanmerklyke Zenuwen, welken hier door lopen, en de plaatſen welken ze niet aandoen: waar toe hy meent allen die het ontleedmes gebruiken, niet bekwaam te zyn; en de ongelykheid der ondervindingen kan hier van alleen afhangen. Hier meent de Heer HALLER, dat men hem behore te vertrouwen, om dat hy het ontleedmes van jongs af gehandeld heeft; en het zelfde oordeelt hy van de Heeren MERREL, ZINN. DETLEF, NORREN en TRENDELENBOURG, wier ondervindingen met de zynen gelyk ſtaan.

De geloofwaardigheid van zyn eige Proeven voorgeſteld hebbende, onderzoekt de Schryver, wat gezag men voor de Experimenten van zyne tegenſtrevers kan bybrengen. Met ongenoemden wil hy zich niet ophouden. Onder de genen die zich genoemd hebben, zyn 'er veelen, die noit eenige Proeven genomen hebben, ook geen ééne tegen de Ongevoeligheid bybrengen. Anderen hebben geene Proeven, welken zy tegen hem inbrengen, gedaan, dan door de handen van anderen, op welker naauwkeurigheid men geen ſtaat kan maken. Maar onderſteld zynde, zy hadden zelven gewerkt, ik erken hen niet als Ontleedkundigen, zegt de Heer HALLER, zelfs BIANCHI niet, die in andere opzichten verſcheiden misſlagen begaan heeft. Zy hebben, om deelen aan te raken, vogten gebruikt, zegt hy, welken ligt kunnen vervloeijen; of een brandyzer, 't welk door de hitte ligt ook naburige deelen kan aandoen; waar door men tekenen van pyn ziende niet kan weten in welk deel de-

zelve plaats heeft. Hier by, zegt hy, hebben de meesten tegen my geschreven, om my te wederleggen, en hun aangenome gevoelen staande te houden; en dit heeft gemaakt, dat zy in het doen van Proeven, geen acht gegeeven hebben op het gene zy zagen.

De Schryver besluit dan, zo het zyne tegenstrevers ontbroken hebbe aan kennisse der Ontleedkunde, naauwkeurigheid van waarneming, onzydigheid van oordeel, billykheid in beslissingen, en getrouwheid in het gene zy als gedaan voorebrengen; zo zy ondervindingen hebben bygebragt weinig in getal, weinig naauwkeurig, en waarnemingen in 't Wild, tegen de allerklaarste daadlykheden; zy geenzins hope kunnen hebben, ondervindingen, bykans, zonder getal te vernietigen.

Sommigen hebben nog tegengeworpen, dat een Dier ongevoelig kan schynen, door verbaasdheid of vreeze; of, om dat de eene pyn de andere verdoofd. Hier op wordt van den Schryver geantwoord, dat zulks plaats kan hebben, als men de Proeven met haast en zonder naauwkeurigheid doet: maar niet zo als hy en die hem nagevolgd hebben, dezelven Werkstellig maken.

Het verwyt, dat de Heer HALLER in persoon raakt, en zeer onredelyk is, wordt door hem gemakelyk afgekaatst; gelyk ook het gene uit enkele jaloersheid schynt ingebragt te worden, dat zyne ondervindingen, waar zynde, van geen nut zyn in de dierlyke Huishouding, in de verhandeling der Ziekten, of in de oefening der daadlyke Geneeskunde; 't welk met versmading beantwoord wordt, gelyk het ook inderdaad verachtelyk is. Want, om maar op het laatstgemelde alleen stil te staan: zekerlyk is 'er, in de Practyk veel aangelegen, dat men weete welke gevolgen men op deze of gene kwetzingen van deelen, al of niet te vreezen hebbe; insnydingen moetende doen, welken men vermyden moet, of niet behoeve

te

te ontzien; en wat hier van meer zou kunnen gezegd worden.

De Heer HALLER blyft dan, niet tegenſtaande de menigvuldige tegenwerpingen, en tegenſtrevers, voor vaſt houden, dat de deelen, welken hy, door Proeven, bevonden heeft ongevoelig te wezen, ook inderdaad geen Gevoel hebben.

In de tweede Afdeeling, welke kort is, wordt gehandeld van de Beweegvaardigheid. Men heeft den Schryver tegengeworpen, dat men deze eigenſchap vondt in deelen, van welken de Heer HALLER dit ontkend hadt. Hy antwoordt, dat men de veerkracht der deelen, welke na den dood overblyft, en door de verdroging der deelen, zelfs, toeneemt, en de deelen doet krimpen welken met brandende of verteerende dingen aangeraakt worden, met de Beweegvaardigheid hebbe verwerd. Men heeft ook de Beweegvaardigheid met de Gevoeligheid willen ſamenvoegen, als of de eerſte een gevolg ware van de laatſte: maar men heeft, zo 't ſchynt, zegt de Schryver, geen acht geſlagen op de redenen, waar door deze twee vermogens onderſcheiden worden, en welken onwederlegbaar zyn. Een Zenuw, en eene uitbreiding van een' Zenuw, gelyk het Netvlies, zyn niet beweegvaardig; ondertuſſchen zyn dieren van Herſenen en Zenuwen beroofd, zodanig in hooge maate. Gevolglyk kan een dierlyke vezel tot ſamentrekking opgewekt worden, zonder behulp van Zenuwen. Spieren; zelfs van dieren die warm bloed hebben, blyven beweegvaardig, ſchoon afgeſcheurd en geſcheiden van de zitplaatſe der Ziele. Tuſſchen de Gevoeligheid en Beweegvaardigheid is dit onderſcheid, de eerſte ſtaat in de rede van het getal der Zenuwen, en derzelver ongedektheid; de laatſte in de rede van het getal der vezelen, welken voor een aandoende oorzaak bloot ſtaan. Hier komt by: de heftigſte pynen maken niet altyd bewegingen, en de geweldigſte Stuipen komen en gaan zonder pyn. Het

Ge-

Gevoel blyft in deelen welken verlamd zyn, en de beweging verloren hebben. Wil men den Schryver niet toeſtaan, de Beweegvaardigheid te ſtellen in het lymige, waar door de deeltjes der vezelen aan malkander verknogt zyn, maar de zelve aan de aardagtige deelen van een Vezel toeeigenen; hy antwoordt, dat men niet opgemerkt heeft, dat de jongſte dieren de beweegvaardigſten zyn, en deze eigenſchap verminderе, naar maate de deelen in hardheid toenemen.

De Heer HALLER eindigt dit kort antwoord met deze woorden: „ Zal het nu, na zo veel tegenſpraak „ en verantwoording ongeoorlofd zyn, dat ik my ge„ luk wenſche met den opgang welke de Beweegvaar„ digheid gemaakt heeft. De bekwaamſte mannen „ hebben erkend, dat het Hert de voorrang hebbe „ in dit vermogen; meeſt alle hedendaagſchen heb„ ben dezelve aangemerkt als het beginſel van alle de „ bewegingen van het bezielde Werktuig, ja als de „ natuur zelve, en haare onafhanglykheid van de ze„ nuwen erkend". (En hier worden GAUBIUS, WINTER, WHYTT, BIKKER, VAN GEUNS, ANDREÆ, DE MAN enz. aangehaald.) „ Indien ik my ergens over „ zou beklagen, zou het zyn over het al te groot ge„ bruik, welk men 'er van heeft willen maken. Mis„ ſchien zal men den Graaf DE RODER wat al te be„ leefd vinden, in de Beweegvaardigheid te ſtellen „ onder de ontdekkingen van de Duitſche Natie".

Achter dit algemeen volgt nog een byzonder Antwoord op de beoordeeling van den Heer WHYTT; doch dit Bericht reeds lang zynde geworden, zullen wy dat tegenwoordig onaangeroerd laten, zo wel als het Antwoord op den brief van den Heer LAMURE. In het eerſte worden verſcheiden dingen herhaald, welken wy reeds aangeroerd hebben; en het tweede heeft geen betrekking tot het verhandelde, maar behelſt eene verdediging van den Heer HALLER tegen den Heer LAMURE aangaande de eerſte verklaring van de beweging der Herſenen, door den Heer SCHLICHTING opgemerkt en openbaar gemaakt.

Van

Van de Beenwording der Peezen en Spieren van een jongen, in Ireland, *Door Dr.* WILLIAM HENRY.

IN de Verhandelingen van de Koninglyke Maatſchappye der wetenſchappen te Londen, wordt dit aanmerkenswaardig geval, door gemelden Doctor, opgegeeven.

De naam van den Patient, een jonge van omtrent negentien jaaren, is *William Carey*. Hy was opgebragt tot een werkman, en was welvarend, tot in *Auguſtus* 1757, wanneer hy eenige geringe pyn gevoelde in het gewrigt van zyne regter hand, en omtrent eene week hier na in het ſlinker. Zyne armen begonnen ſchielyk te zwellen, en de zwelling werdt, na verloop van een' maand, hard; en liep, van tyd tot tyd toenemende, in de volgende maand *December*, voort tot aan zyn elleboog. Alle de Spieren gingen over tot een beenachtige zelfſtandigheid, (*) zo dat zyne armen tweemaal zo dik wierden dan natuurlyk. De geheele zelfſtandigheid van elken arm, van den elleboog tot aan het gewrigt van de hand, deedt zich voelen als een vaſt been. De zwelling en hardheid verſpreidden zich nog al meer en meer, tot dat alle zyne vingers ſtyf wierden, en de groote Spier, tuſſchen den ſchouder en elleboog, ook aangedaan wierdt. In *November* 1758, volgden, op de geſtadige uitzetting van de armen gaten door berſtinge in de huid, omtrent de elleboogen; waar uit eerſt een dun geelachtig vogt liep, en naderhand eenige gebonde etter; maar eenigen van deze gaten ſloten zich ſchielyk wederom van zelfs. In *Maart* 1759 zwollen zyne beenen van tyd tot tyd, en werden beenig gelyk zy-

(*) De Slagaderen worden wel in ſommige menſchen verhard, ook wel eenige vliezige deelen, welke verharding beenwording zeer gelyk is. De Peezen van de beenen in de vogelen worden wel beenhard, maar in menſchen, zo het meer en in zulk eene maate gebeurt is, is het zeldzaam.

zyne armen. Te dezer tyd was hy zeer vermagerd, en ſcheen naar uitteeringe te hellen.

In *Maart* 1759 werdt hy naar het Hospitaal gezonden, en men deedt hem de kwyling ondergaan. Hy ſtondt dezelve veilig door; alle zyn opene Zeeren droogden op, en eenige ligte *Callus*, welke tot been begon te ſchieten, werdt zagt: maar geene van de deelen die volkomelyk in been waren overgegaan, werden tot den vorigen ſtaat herbragt. Men heeft hem nu weder uit het Hospitaal laten gaan; en bevolen kwik-pleiſters te gebruiken, zyne beenen te beſtryken met het Zeepachtig ſap van de *Quercus marina*, of Zee-Eike, een ſoort van Wiert of *Fucus*, welke in menigte langs het ſtrand gevonden wordt; en zich geſtadig te baden in de Zee, 't welk hy, om dat hy 'er naby is, gemaklyk doen kan. Den uitſlag hier van weet men tot nog toe niet (*).

(*) *Philoſ. Transact.* Vol. LI. Part 1. Art. XIV. and XV. *Gentl. Magaz.* Jul. 1760. pag. 325.

Berigt van een aanmerkenswaardige Proeve met de Barometer, gedaan door den Heer CIGNA *en anderen* (†).

MEn heeft dikwils opgemerkt, dat de Kwik in buizen van verſchillende wydte, niet altyd ſtaat op een gelyke hoogte, maar laagſt in de naauwſten, en hoogſt in de wydſten. Om zich hier van te verzekeren, en de natuurlyke oorzaak 'er van te zoeken, namen de Heer CIGNA en de zynen, twee buizen, welker middellynen van de wydte waren als 1 tot 4. Zy hadden dezen byna tweemaal zo lang gemaakt, dan de gewoone pypen van Barometers; en in plaats van dezelven met de onderſte einden in bakjes te zetten, of een weinig om te buigen, gelyk gemeen-

(†) Gentlem. Magaz. Decemb. 1760. p. 556.

meenlyk gedaan wordt, hadden zy dezen tot een groote lengte opwaarts gebogen: zo dat zy met 'er Kwik genoeg in te gieten, de pilaar in de geſlote pyp tot aan den top toe konden doen komen. Dit deeden zy om het luchtledige groot of klein te maken naar welgevallen; ziende dat de ongelykheid der hoogten van de Kwik, altyd grooter wane, naar maate het luchtledig kleiner was gemaakt. Zy voegden hierop twee pypen van verſchillende wydte aan malkander, dezelven by de ſamenvoeging omburgende, zo dat zy aan malkander gelykwydig waren: Hier na vulden zy dezen, en zetteden de uiteinden in een zelve bakje. En dus bevonden men geene ongelykheid, ten minſte geen andere dan een zeer geringe ongelykheid van hoogte in de Kwik, tuſſchen den eenen en anderen buis. Uit deze omſtandigheden beſloten zy, dat de ongelykheid van de hoogte der Kwik in de Barometers van verſchillende wydte, moeſt af hangen van eenige overblyfſelen van lucht, welke zich uit de Kwik ontſloet in het bovenſte gedeelte van de pyp, en waar van de veerkracht grooter is, naar maate de ruimte, waar in zy beſloten is, kleiner is.

Amſterdam, in zyne Opkomſt, Aanwas, Geſchiedeniſſen, Voorregten, Koophandel, Gebouwen, Kerkenſtaat, Schoolen, Schutterye, Gilden en Regeeringe, beſchreeven, door Jan Wagenaar, *Hiſtorieſchryver der Stad. Eerſte Stuk. Te Amſterdam, by* Iſaak Tirion. *MDCCLX. Behalve de Opdragt en eene breedvoerige Voorreden* 262 *bladzyden in groot Octavo* (*).

DE Heer *Wagenaar*, overbekend door zyne onvermoeide naarſtigheid en ſchranderheid in 't opſtellen der *Vaderlandſche Hiſtorie*, voldoet aanvanglyk-

(*) *Dit Werk wordt ook gedrukt in groot en in klein Folio.* „ Men heeft in den *Octavo-druk* maar weinige plaaten gevoegd, „ om

lyk, met de uitgaave van 't bovengemelde Stuk, aan 't reikhalzende verlangen veeler Leezeren; die van den dag af, dat zyne werkzaamheid ter beſchryvinge van Nederlands grootſte Koopſtad rugtbaar begon te worden, haakten na den tyd, dat dezelve het licht zou zien. Men had wel, 't is waar, deeze en geene beſchryvingen van dezelve; doch 't oordeelkundige oog ontdekte gereedlyk, dat ze in veele opzigten ver van voldoende waaren: en men had gegronde reden om een volmaakter Werk uit handen van onzen Schryver te verwagten: inzonderheid daar 't hem, benevens zyne kundigheid in 's Lands Geſchiedeniſſen, in welke *Amſterdam* geen gering deel heeft, door de Edele Groot-Agtbaare Regeering dier Stad, goedgunſtig was toegeſtaan, de Stads Regiſters, Stukken en Papieren nauwkeurig te doorbladeren, en daar van het vereiſchte gebruik te maaken. Onze Auctеur deeze weldaad met dankbaarheid erkennende in de *Opdragt* van zyn Werk, aan de Edele Groot-Agtbaare Regeering der Stad *Amſterdam*, geeft daar van breeder verſlag in zyne *Voorreden*; welke ons een nauwkeurig berigt mededeelt van alle de voorheen uitgegeevene beſchryvingen dier Stad, midsgaders van de egte Stukken uit welken deeze laatſte beſchryving tot meerder volkomenheid is gebragt. Het oogmerk van den Heer *Wagenaar*, gelyk hy daar benevens in deeze *Voorreden* te kennen geeft, is een onderſcheiden berigt voor te draagen, van alles wat betrekkelyk is tot *Amſterdam* en deszelfs geſchiedeniſſen; indiervoege dat de Stad zelve en haare Gebouwen nauwkeurig beſchreeven, haare Hiſtorie duidelyk verklaard, haar Koophandel onderſcheiden ontvouwd, en haare Regeeringsvorm in

„ om denzelven niet buiten nood koſtbaar te maaken. Doch „ in de beide *Folio Formaaten* zullen grooter en meerder plaaten „ geplaatſt worden, van welken de beſte Afdrukken in de *groot* „ *Folio* uitgaave zullen komen", volgens het *Berigt* door den Heer *Tirion* wegens deeze uitgaave verſpreid.

in een helder daglicht geſteld worde: van waar dit Werk niet alleen ſtaat te dienen tot voldoening der nieuwsgierigheid, raakende het alom-beroemde *Amſterdam*, maar ook tevens tot nadere opheldering veeler geſchiedeniſſen van ons Vaderland: zonder dat men egter heeft te dugten, dat dit Werk overlaaden zal zyn met aanhaalingen van egte ſtukken, die van geen weezenlyke nuttigheid zyn; met breedvoerige uitweidingen, die niet ter zaake doen, of met noodelooze herhaalingen van 't geen reeds uitvoerig genoeg in de *Vaderlandſche Hiſtorie*: is te boek geſteld.

Het eerſte Stuk, dat thans het licht ziet, en eenigermaate ter proeve van des Schryvers handelwyze in deezen kan verſtrekken, behelſt twee Boeken, waar van het eerſte zich bepaalt tot het melden van den *Oorſprong*, *Aanwas en Gelegenheid der Stad* Amſterdam, *tot omtrent den aanvang der zeſtiende eeuwe.*

Amſterdam, oudtyds *Amſtelredamme* of *Aemſtelredamme*, dat is *Amſtelerdam*, of *Dam des Amſtels*, genaamd, (waar voor zommigen nu ſchryven *Amſteldam*, dat onze Schryver geenszins veroordeelt, hoewel hy egter liever *Amſterdam* ſpelle, om te nader aan 't oude gebruik te blyven,) ontleent, gelyk bekend is, zynen naam van de rivier den *Amſtel*, die door de Stad loopt, en den *Dam*, in den *Amſtel*, in 't midden van de Stad gelegen, de Middeldam of Vygendam genaamd. Wat de eerſte opkomſt der Stad, en den bepaalden tyd der legginge van dien *Dam*, welke aanleiding tot deezen naam gegeeven heeft, aanbelangt, dit is geheel onzeker: de plaats is waarſchynlyk van kleine beginſelen aangegroeid, en heeft vermoedelyk niet voor de dertiende eeuw den naam van *Amſtelredamme* aangenomen; uit welke benaaming, in den jaare 1275 voorkomende, men kan afleiden, dat deeze *Dam* toen reeds geleid is geweeſt; doch hoe veel vroeger is niet te bepaalen. — Zommigen brengen het eerſte begin der Plaatſe, als een Dorp of Gehugt,

Amſtel genaamd, wel tot het begin der elfde eeuwe, zo niet vroeger; en meenen dat dit Dorp reeds van eenig aanzien was in 't begin der twaalfde eeuwe: doch onze Schryver betuigt, dat hem, *in de gantſche twaalfde eeuwe zelfs, geen bewys is voorgekomen, dat 'er een Dorp*, Amſtel, *genaamd, in wezen was*; en hy oordeelt dat de benaaming van *Amſtel*, als 'er in die vroegere tyden geſproken wordt van den *Heer* en den *Schout van Amſtel*, veel eer toe te paſſen zy op de geheele *Heerlykheid van Amſtel*, of *Amſtelland*, dan wel op een byzonder Gehugt of Dorp. Men heeft ook uit een brief van den Jaare 1475 willen afleiden, dat Amſterdam al bloeide in de twaalfde eeuw, doch uit dien brief volgt, gelyk onze Auƈteur zegt, *ten ſcherpſte niet meer, dan dat Amſtelland reeds in de twaalfde eeuwe van de ſtigtſche tollen was vry geweeſt*; welke oude vryheid *Amſterdam*, ſchoon laater opgekomen, zich in 't vervolg van tyd ook kon toeeigenen. —— De oudſte beſchryvingen der Stad brengen ook derzelver oorſprong niet hooger dan omtrend het Jaar 1200, en 't is waarſchynlyk, dat ze voor 't begin der dertiende eeuwe niet bekend is geweeſt.

In onze oudſte Chronyken vindt men, op het Jaar 1204, gewag gemaakt van het Slot des *Heeren van Amſtel*, het welk *Melis Stoke* ook bedoelt, wanneer hy het in brand ſteeken van *Aemſtel ſine Veſte*, dat is *zyn verſterkt Huis* of *Slot*, verhaalt; en ſchoon dit ons niet wyze tot de Plaats, die zedert *Amſterdam* genaamd is, het is egter te vermoeden dat dezelve omtrend deezen tyd opgekomen is. Dit Slot der Heeren van Amſtel ſtond, zo wy nu zouden ſpreeken, omtrend tegen over de Oude Kerk beweſten het Damrak, aan den Nieuwendyk binnenwaards; en was reeds in de twaalfde eeuw in ſtand. Men heeft reden om te denken, dat zich eenige opgezetenen van Amſtelland, als mede van Waterland, reeds in de twaalfde eeuw omtrend dat Slot hebben nedergeſlaagen; en 't is waarſchynlyk

dat

dat de opgezetenen dier Plaatſe, die zedert *Amſterdam* genaamd is, in 't begin der dertiende eeuwe al tot een merkelyk getal zyn aangegroeid; nademaal ze wel dra zo veel Koophandel dreeven, dat hun in 't Jaar 1275 't verleenen van tolvryheid in Holland voor eene zonderlinge gunſt toegerekend wierd. Deeze Privilegie is, zegt de Heer *Wagenaar*, *het oudſte gedenkſtuk, my bekend, waar in de naam van* Amſtelredamme *voorkomt.* — Dus vindt men *Amſterdam* klaarlyk in de dertiende, en deszelfs beginſelen zeer waarſchynlyk in de twaalfde eeuw. — Volgens eene beſtendige overlevering geneerden zich de eerſte bewoonders met de Viſſchery; en 't is te vermoeden, dat ze zich, naa dat de Dam in den Amſtel geleid was, inzonderheid nedergezet hebben; beneden en ten Ooſten van het *Damrak*, Ywaards aan: bewoonende dus de ooſtzyde van den Amſtel, welke zedert den naam van *oude zyde* behouden heeft.

Hier op vormt zich onze Schryver, mit alle de omſtandigheden, omtrend dusdanig een denkbeeld van de Stad in haare eerſte opkomſt. Ter wederzyde van den Amſtel was een dyk, van den Dam af Ywaards aan: het Slot der Heeren van Amſtel ſtond aan de linkerzyde binnewaards tegen den dyk, ten weſten van den ſtroom: de bewoonde buurt lag aan de ooſtzyde van 't Damrak, in 't gezigt van 't Slot; vong aan op de hoogte van de Oude Kerk, liep oudtyds na den Dam, en wat laater ook tot aan het Y. Het is niet te denken dat de Plaats met eene graft omringd of eenigzins verſterkt geweeſt zy in 't begin der dertiende eeuwe: doch is 't niet vreemd te vermoeden, dat de dyk, zo aan de eene als andere zyde, een binnenſloot had; die zedert de *Oude-* en *Nieuwe-zyds-Voorburgwal* geworden zyn. Van Kerklyke of Wereldlyke gebouwen, behalve het Slot, in 't einde der 12de of 't begin der 13de eeuwe, vindt men geen bewys: 't geen zommigen hier toe bybrengen ten aanzien van de *St*

Olofs Kapel en 't *Raad* of *Regthuis* tegen over dezelve, heeft geen genoegzaamen grond: alleen is 't uit den aart der zaake waarſchynlyk, dat 'er in of aan 't Slot eene Kapel gebouwd geweeſt zal zyn. De ingezetenen behoorden onder de Parochie van Ouder-Amſtel, welks Kerſpelkerk te *Ouderkerk* ſtond. —— Men moet, naar 't oordeel van den Heer *Wagenaar*, tegen dit zyn denkbeeld, van de gedaante der Stad, niet inbrengen het Kaartje dat voor de *Handveſten* geplaatſt is; nadien het zelve eerſt in de zeventiende eeuw gemaakt is, en de Stad verbeeldt, zo als ze was omtrend het Jaar 1400.

Naa dit berigt der opkomſte en eerſte gedaante van *Amſterdam*, (het welk wy duidlykheidshalve wat breeder ontvouwd hebben,) gaat onze Auƈteur over om den verderen aanwas der Stad te beſchryven. Ze nam in 't einde der dertiende eeuwe al merkelyk toe door den Koophandel, en begon, met het Jaar 1297 aan de Graaven van Holland vervallen zynde, nog ſterker te bloeijen: met het afloopen van deeze en 't begin der volgende eeuwe had de Stad reeds bruggen, ſterkten en veſten, en zag zich eerlang met Keuren voorzien. De *oude brug* was ongetwyfeld al vroeg geſtigt: de *St. Olofs Kapel* was miſſchien reeds in weezen omtrend het Jaar 1310, de *Oude Kerk*, aan St. Nicolaas toegewyd, was toen zekerlyk al gebouwd: deeze was in die dagen onderhoorig aan, of t'zamengevoegd met de Kerſpelkerk te *Ouderkerk*; doch in 't Jaar 1334 werd ze daar van afgeſcheiden, en ſtond voortaan op zich zelve; waar uit men kan afleiden het toeneemende aanzien van *Amſterdam*, dat ook in den Jaare 1336 den naam van *Porte*, *Poirte* of *Stad* draagt; en omtrend deezen tyd aan de *Weſt-* of *Nieuwezyde*, toen de *Windmolen-zyde* genaamd, ſterk begon betimmerd te worden; van waar ook eerlang eene Capel aan deeze zyde gebouwd werd; gelyk men zo in 't Jaar 1360 gewag vindt, *van onzer Vrouwen Capelle, die ſtaet in die Wint-*

Wintmolen ſtraete, dat is tans de *Nieuwendyk*; ſtaande ter zyde langs eene ſteeg, de *Lieve-Vrouwenſteeg*, nu de *Vrouwenſteeg* geheeten. De *Jurisdictie* der Stad omtrend dien tyd, gelyk men kan afneemen uit de bepaaling van Graaf *Willem de IVden* in 't Jaar 1342, zou men naar de tegenwoordige gelegenheid aldus konnen beſchryven: zy bepaalde zich te Land, *van omtrent het Kamperhoofd af, langs de Weſtzyde van den Oude-zyds-Voorburgwal, tot aan den Grimburgwal; van daar voort, over de Langebrug en agter de Begynen, tot aan den Nieuwe-zyds Voorburgwal, en, langs de Oeſtzyde deszelfs, tot by de oude Haarlemmerſluis toe.* Te Water ſtrekte zich dezelve uit, *van het Damrak in 't T*; TEN HALVEN STROOM, *dat is, tot op den halven afſtand tuſſchen de Stad, en de overzyde van den T kant, 't zy aan de Volewyk, of aan den Waterlandſchen dyk; en voorts Oeſtwaards langs den Zeedyk*, VYFTIG ROEDEN *buiten denzelven; dat ons niet verder brengt, dan tot op de hoogte van de Waterpoortſteeg.* —— Men vond nu ongetwyfeld al etlyke Kerklyke en Wereldlyke Gebouwen in de Stad; doch onzeker welken: van de Oude Kerk en Lieve-Vrouwe-Capel is 't klaar; van de Heilige Stede, en eenige andere Godsdienſtige geſtigten is 't min of meer waarſchynlyk; vermoedelyk was 'er ook een openbaar School; waarſchynlyk aan of in de Oude Kerk; een Stadhuis was 'er ongetwyfeld, naaſtdenkelyk in de tegenwoordige oude Capel-ſteeg; en men heeft reden om te ſtellen, dat 'er ook een Tolhuis opgeregt geweeſt zal zyn.

De Stad ſteeds toeneemende door haaren Koophandel, (in zo ver dat ze in 't Jaar 1370 geteld wierd onder de vermaardſte Koop-Steden van Europa,) zo begon men wel dra om eene nieuwe uitbreiding te denken; waar toe Hertog *Albrecht*, Ruwaard van Holland, in 't Jaar 1386, vryheid verleende. Door deeze vergrooting ſtrekte zich de Stad uit tot aan de Ou-

de- en Nieuwe-zyds Agterburgwal, die de *nieuwe graft* genaamd werd, draagende de Voorburgwal zedert den naam van de *oude graft*: en de Vryheid der Stad werd uitgebreid, ten Ooſten, *tot over de Nieuwe-markt, en Kloveniersburgwal*; en ten Weſten, *tot omtrent de Keizersgraft*. Deeze Vryheid werd ſpoedig betimmerd, en de Stad zelve werd meer en meer bebouwd: ook vorderde het aanwaſſende getal der ingezetenen, in den aanvang der 15de eeuwe, eene nieuwe Kerſpelkerk aan de weſtzyde, die, omtrend het Jaar 1410 geſtigt, aan de H. Maagd toegewyd, zedert de *Nieuwe Kerk* genaamd werd. Het bouwen van geeſtlyke geſtigten was, onder de begunſtiging van den Ruwaard, dermaate toegenomen, dat Hertog *Willem van Beieren* den Kloosterlingen, in 't Jaar 1411, verbood, meer erven aan te koopen, dat egter kwalyk nagekomen werd: de Regeering kogt ook omtrend dien tyd één of twee huizen op den Dam tot een Stadhuis en ſtigtte verſcheide Gaſt- en Huiszittenhuizen. In 't midden der vyftiende eeuwe of eerder werd de buitenzyde der *nieuwe graft* reeds bebouwd: en toen is naaſtdenkelyk de derde Stadsgraft, nu de Kloveniers burgwal en Cingel, gegraaven, die den naam verkreeg van de *uiterſte graft*, wordende de voorgemelde *nieuwe* voortaan de *middelſte graft* genaamd. — De Heer *Wagenaar* merkt by deeze gelegenheid aan, dat de voornaamſte ſterkte der Stad diestyds beſtond in deeze graften en eenige poorten: als zynde de Stad, naa 't nederwerpen haarer houten wallen en andere ſterkten, in 't begin der 14de eeuwe, niet rondſom bemuurd geworden voor 't Jaar 1480. Dit geeft hem aanleiding tot het optellen, en aanwyzen van de plaatſen der poorten in die dagen; als mede tot het opheldéren eener duiſtere uitdrukkinge van den oudſten beſchryver van *Amſterdam*, raakende dit bemuuren der Stad; en van daar tot eene nauwkeurige ontvouwing

van

van de gedaante en ſtrekking der Stad omtrend het Jaar 1480. In dit laatſte gedeelte van 't eerſte boek, van bl. 50 tot 116, (dat niet wel een beknopt uittrekſel van weezenlyke onderrigting toelaat,) vindt men een zeer onderſcheiden berigt van 't bovengemelde, en wel inzonderheid van 't beloop der Stad van buiten, en derzelver ſchikking binnen de muuren; midsgaders eene beknopte beſchryving der openbaare geeſtlyke en wereldlyke gebouwen der Stad omtrend dien tyd; voor al der Kloosteren, die in volgende dagen tot Stads gebruik of Burgerwooningen bekeerd zyn. — Hier aan hegt onze Schryver, ten ſlot van 't eerſte Boek, nog vier Bylaagen; zynde dus, gelyk hy in de Voorreden te kennen heeft gegeeven, het oogmerk zodanige egte Stukken, die van dienſt en min of meer breedvoerig zyn, *doorgaans agter ieder Boek waar in zy eerſt aangehaald worden, te plaatſen.*

Het tweede Boek behelſt vervolgens de *Vergrooting der Stad in de zeſtiende en zeventiende eeuwe, en derzelver tegenwoordige Gelegenheid.*

De Stad rondsom, uitgenomen langs den Y-kant, bemuurd zynde, omtrend het Jaar 1480; en de inwoonders; door derzelver aanwaſſende Scheepvaart en Koophandel, in getal en magt toeneemende, zo beval Keizer *Karel de Vde*, in 't Jaar 1521, om de ongevallen van brand te meer voor te komen, de houten huizen, gelyk ze dieſtyds meerendeels waaren, in ſteenen gebouwen te veranderen. Dit maakte de Stad van tyd tot tyd aanzienlyker; ook wies het getal der huizen geſtadig aan, indiervoege dat ze in weinig jaaren te klein wierd; van waar men zelfs ſterk begon te timmeren binnen de Vryheid; boven al op de *Laſtaadje*, gelegen buiten de St. Antonis-poort, ter plaatſe waar nu de overzyde der Gelderſche kaai is. Deeze *Laſtaadje*, (zeggende dit baſtaardwoord zo veel als

Ballaſt) daar de Schepen veel al beballaſt werden; was inzonderheid bebouwd door Schepenmaakers, die hier hunne timmerwerven en gebouwen hadden: ook was de Waal, voor de Laſtaadje, met paalwerk afgeſlooten, eene bewaarplaats voor de Schepen in den wintertyd: by gelegenheid dat de Gelderſchen hier, in 't Jaar 1512 veele Schepen in den brand ſtaken, werd deeze plaats verſterkt met een Blokhuis en Schans; waar van de benaamingen van den *Montelbaans tooren* en *Oude Schans* nog gedenktekens zyn. De gebouwen hier, en op andere plaatſen, binnen de Vryheid, opgeregt, werden een en andermaal, by naderende aanvallen der Vyanden, op ordre der Regeeringe, afgebroken; doch eindelyk beſloot men tot eene vergrooting der Stad, waar door de plaatſen, die dit onderworpen waaren, binnen de Stads muuren getrokken werden.

Willem de Iſte raadde deeze vergrooting aan in 't Jaar 1581; de Graaf van Leiceſter gaf 'er verlof toe in 't Jaar 1586; en de Staaten van Holland beveſtigden dit verlof in 't Jaar 1594. Het oogmerk was eene groote uitlegging te maaken; doch men bepaalde zich voor eerſt tot het betimmeren der Laſtaadje en de Schans; of het beſtek van de St. Antonis Waag tot de overzyde van den Schreijers-Tooren, vervolgens langs de oude Waal tot aan den Montelbaans Tooren, en van daar tot aan de St. Antonis Breeſtraat, gelyk we tans ſpreeken. Deeze noemt men gemeenlyk de eerſte vergrooting, te weeten der bemuurde Stad; en ze draagt den naam van de uitlegging van 't Jaar 1585, waarſchynlyk, om dat ze toen aangevangen werd. — Naa weinig Jaaren werd de vergrooting wyder uitgeſtrekt, met verlof der Staaten van Holland, in 't Jaar 1591; die ook verklaarden, dat de Vryheid, en het Ban- en Vangregt der Stad zich voortaan zo ver buiten de nieuwe, als eertyds buiten de oude graften, zou uit-

uitſtrekken; te weeten de Vryheid tot op honderd roeden, en het Ban- en Vangregt tot op eene myl in 't ronde. Deeze tweede vergrooting, die, in 't Jaar 1593, aangevangen, en meerendeels, in 't Jaar 1601, voltrokken werd, breidde de Stad aan de Oude zyde uit tot op den zuiderhoek der Waale, en, van daar, door 't buiten- en binnendykſche land, tot aan en over den Amſtel: aan de Nieuwe zyde was de uitlegging in de breedte bepaald tuſſchen den Cingel en de Heerengraft; en in de lengte van omtrent de Buiten-Wieringerſtraat op Droogbak, tot aan de Botermarkt. In deeze vergrooting werd, gelyk onze Schryver aantekent, meeſt gezien op de verſterking der Stad; van waar hy ook een nauwkeurig berigt geeft van de aangeleide Bolwerken, en 't beloop der aarden wallen. De Burgery, gelyk het vervolg deezer Beſchryvinge toont, volbouwden wel dra de ledige erven, en de Regeering bevlytigde zich om de Stad aanzienlyk te maaken, en 't gemak en welzyn der Burgerye te bevorderen door 't nederwerpen of herſtellen der oude muuren en toorens, die nu binnen de Stad getrokken waaren; als mede door 't oprigten van nieuwe toorens, het aanleggen van Sluizen, en wat van dien aart meer zy; waar op wy in dit kort beſtek niet ſtaan konnen blyven. —— Daar verliepen maar weinig jaaren, of de Stad was weder overkropt van inwoonderen, onder anderen, door de opregting der Ooſtindiſche Maatſchappye in 't Jaar 1602: 't welk de Wethouderſchap bewoog anderwerf de Stad te vergrooten en 't gewoone Octroi van 's Lands Staaten ten dien einde te verzoeken in 't Jaar 1609; 't welk toegeſtaan, en, op hun verzoek, in 't Jaar 1613, bekragtigd werd; indiervoege, dat de ontworpene vergrooting, ſchoon om de moeilykheid van 't werk, en de grootheid der koſten niet geheel uitgevoerd, als voltrokken aangemerkt zou worden, met opzigt tot de *Juriſdictie* der Stad; welke zich, tot op honderd roeden van

't voltoide, en, ten aanzien van 't bedoelde, tot op tweehonderd roeden van de toenmaalige graft zou uitſtrekken. Deeze derde vergrooting nam een aanvang in 't Jaar 1611, ſchoon de nieuwe Waal, een gedeelte derzelve, al eerder begonnen was: de oude wallen van de Haarlemmer poort, of Heeren-markt, af, tot omtrend de Heilige Wegs-poort, of het einde van den Heiligen weg, waaren al, in of kort na 't Jaar 1613, geſlegt; men maakte in dien omtrek eerſt elf bolwerken, die in 't Jaar 1630 nog met een twaalfde vermeerderd werden, op den afſtand, gelyk ze nog heden gevonden worden: des de Stad hier door aan de Weſtzyde vermeerderd wierdt, met de Heeren, Keizers- en Princengraft, die omtrend de plaats der tegenwoordige Leidſche graft eindigden: ook liep de Lynbaans of Baangraft, langs de nieuwe wallen, omtrend van het eene tot het andere einde. Men maakte daar benevens omtrend het Jaar 1616 aan de Noordzyde des Binnen-Amſtels, van de Halvemaans- tot aan de Blaauwe-brug, veel water tot land: ook werd de oude Waal, in 't Jaar 1644, gedeeltlyk tot land gemaakt, 't welk den naam van *Nieuwe-Waals-Eiland* kreeg. Voor 't overige werd de nieuwe Stad met veele ſteenen en houten bruggen voorzien; ook werden de houten poorten der voorige uitleggingen, gedeeltlyk, weggenomen en in ſteenen veranderd. —— Eindelyk beſloot de Wethouderſchap, in 't Jaar 1657, de voorheen ontworpene Vergrooting te voltrekken, en dus de vierde of laatſte uitlegging te maaken, waar door de Stad tot haaren tegenwoordigen omtrek gebragt werd; welker beloop en ſchikking de Heer *Wagenaar* bl. 164-168 zeer onderſcheiden beſchryft; en, bl. 173-252, nog byzonderder doet kennen in zyne twee *Naam of Plaatswyzers van alle Graften, Straaten, Steegen en voornaame Gangen der Stad*; de eerſte volgens de ſtrekking der Stad, en de tweede naar de orde van 't A. B. C.

Vol-

Volgens de opgaave van dien Heer beſloeg de Stad in 't begin der veertiende eeuwe, door de *oude graft* bepaald zynde, . . .	59 Morgen	503½ Roeden.
Met het afloopen der 14de eeuwe, zich uitſtrekkende tot de *nieuwe graft*, werd ze vermeerderd met. . .	18	92
maakt	77	595½
Omtrend het Jaar 1480 bemuurd zynde, kwamen hier by nog	52	387
is	130	382½
De Vergrootingen van de Jaaren 1585 en 1593 vermeerderden de Stad met. . .	96	233½
komt	227	16
De Vergrooting van 't Jaar 1611 beliep.	303	346
t'zamen	530	362
De laatſte Vergrooting eindelyk voegde hier nog toe. .	362	260
Weshalve zy nu binnen haare muuren beſlaat. . .	893 Morgen	22 Roeden.

Deeze omtrek is van binnen alomme digt bebouwd; alleen behooren 'er nog veele ledige erven in de nieuwe uitlegging aan de Stad; doch deeze erven, die nog niet verkogt of uitgegeeven zyn, leggen na aan de Wallen. —— Aangaande het getal der Huizen en Inwoonderen, dit is niet met volkomene zekerheid te bepaalen: in 't Jaar 1740 werden 'er *zes-en-twintig duizend drie honderd zeventien* Huizen geteld, die verponding ſchuldig waaren; 't getal der Huisgezinnen, in 't Jaar 1747 opgenomen, werd bevonden te zyn *een*

en veertig duizend vyfhonderd een en zeſtig, en, volgens de berekening van den Heer *Nicolaas Struyck*, beloopt het getal der Ingezetenen nauwlyks *twee honderd duizend. Anderen*, zegt onze Schryver, *ſtellen 't grooter; doch, zo 't ons toeſchynt op loſſer grond. Veiligſt is't, nogtans, in eene zaak van deezen aart, die niet op bevinding ruſt; niets als volkomen zeker vaſt te ſtellen.*

De Heer *Wagenaar* beſluit eindelyk dit tweede Boek met eene duidelyke en beknopte beſchryving van de geſteldheid van den grond, het water en de lugt hier ter plaatſe; met melding van de voortbrengſelen der Landeryen en den verderen toevoer der Leevensmiddelen; als ook van de Eb en Vloed voor, en ook hier en daar in de Stad; midsgaders van de naaſtgelegene plaatſen en rondsom leggende Steden, als ook van haaren rang onder de Hollandſche Steden, waar van 't, gelyk hy zegt, *in 't gevolg te pas zal komen nader te gewaagen.*

Expoſitio characteriſtica Structuræ Florum, qui dicuntur Compoſiti, cum Figuris ad Naturam expreſſis, Auctore Joanne le Francq van Berkhey, *M. Dr. Lugd. Bat.* 1761.

Verklaaring van het Maakzel der Bloemen, welken Samengeſtelde genoemd worden, volgens haare kenmerken, met Afbeeldingen naar het leven geteekend door J. le Francq van Berkhey *M. Dr. Te Leiden by P. van der Eyk.* 1761. *in groot* 4°. 151 *Bladz.*

DIt Werk heeft eenige kentekenen van eene inaugurale Diſſertatie, om tot Doctor in de Geneeskunde bevorderd te worden, ſchoon de titel dit niet aanwyſt. De Schryver wordt in een Vaars by gelegenheid van zyne Promotie, tot zynen lof gemaakt, en voor dit Werk gedrukt, genoemd Opzichter van het Kabinet van Natuurlykheden van de Leidſche Aka-

Akademie. Hoe het zy, de Verhandeling draagt overal blyken van een groote naauwkeurigheid en van eenen Schryver, die der zaaken, welken hy voorſtelt kundig, op een zeer klaare wyze weet voor te ſtellen, 't gene hy door eigene waarnemingen heeft opgemerkt, by en nevens het gene van anderen reeds was aangetoond; het welk ſamengevoegd een ongemeen licht ſpreidt over het Stuk der Kruidkunde, welk het onderwerp is van deze Verhandeling; waar toe veel helpen de Afbeeldingen der Planten, en alle haare byzondere deelen, door den Auteur zelven naar het leven geteekend. Het Werk zelf is in XXIV Hoofdſtukken verdeeld. In het eerſte ſpreekt de Schryver *van den naam der Samengeſtelde Clasſe.* Zy wordt de *Samengeſtelde* genoemd, om dat de Bloemen van deze uit veele Bloemtjes, op één bed by malkander ſtaande, ſamengeſteld zyn. By deze algemeene bepaaling worden gevoegd de beſchryvingen van de voornaamſte Kruidkenners, en getoond tot welke Planten dezelven bepaald, en welken 'er van afgezonderd moeten worden. En dit wordt met het Karakter van de Clasſe uit de *Prodromus* van VAN ROYEN beſloten. Het tweede hoofdſtuk handelt *van de gemeene veelbloemdragende Kelk.* Hier van wordt een zeer klaare beſchryving gegeeven, en met voorbeelden, in de Afbeeldingen voorgeſteld, verklaard; waar van wy geene ſchets kunnen geeven, zonder het hoofdſtuk over te ſchryven, en dit zou nog niet voldoen, ten zy 'er de Afbeeldingen bygevoed waren. Hier op volgen verklaaringen van de *enkelvoudige*, de *ſchubwyze* en *vermeerderde* of *verdubbelde Kelk*, in de drie volgende Hoofdſtukken. Onder de voorbeelden, waar mede de verdubbelde Kelk wordt opgehelderd, ſpreekt de Schryver ook van de Kelk van de *Xeranthemum.* Hier aan groeijen Kelken, waar van de binnenſte glinſterende en gekleurde ſchubben een *Straal* maken, welke van een volmaakt ſchubwyze Kelk zo omvangen wordt, dat iemant die het maakzel van tongagtige bloemen niet

niet kent, niet twyfele of het is een *geſtraald* of *ſtraal-bloemtje*; 't welk VAILLANT en PONTEDERA reeds aangemerkt hebben; want de fraaije gekleurde bladen van den binnenſten Kelk zyn de tongagtige bloemtjes zeer gelyk, en maken op gelyke wyze een *Straal*, waarom zy van LINNÆUS gezegd worden de ſamengeſtelde bloem te kroonen. Deze binnenſte ſchubben verſchillen merklyk van de buitenſte, en maken een *afzonderlyke Kelk*, eenige gelykheid hebbende met een enkelvoudige, en zy worden te gelyk van andere en kleinere, groen van koleur, en een *byzondere ſchubwyze Kelk* makende, onderſteund. Deze beide Kelkjes maken één Kelk, welke tot de *ſchubwyze*, ten opzichte van den onderſten of buitenſten Kelk, gebragt moet worden. Dit alles wordt ten uiterſte klaar gemaakt door de bygevoegde Figuuren. In het zesde hoofdſtuk worden nog eenige benaamingen van bloem-Kelken voorgeſteld, zo algemeene als meer byzondere, en doorgaans met Afbeeldingen aangewezen. En in het zevende wordt gezegd wat de *eige bloem-Kelk is*, naamlyk de *kroon van het zaad, op het topje van de Zaadſpruit gezeten*. Vervolgens gaat de Schryver, in het agtſte hoofdſtuk, over tot de *ſamengeſtelde Bloemkrans*. Na de beſchryving hier van gegeeven te hebben, zegt hy, dat nademaal de bloemtjes, welken de ſamengeſtelde Bloemkrans uitmaken, van verſcheidenerleie gedaante zyn, en de geſtalte ook verſchilt, deze Bloemkrans verſcheiden naamen krygt, waar door byzondere Geſlachten onderſcheiden worden; als *ſchubwyze effene*, *pypagtige* en *ſtraalwyze*. In het negende hoofdſtuk wordt eene *verklaaring* gegeeven van de gedaante *van een eige Bloemkrans*. In drie volgende wordt gehandeld van zo veel verſchillendheden van eige Bloemkranſen; *van de eenbladige pypagtige*, de *eenbladige tongagtige*, en het *bloemtje waar aan het boordſel af de pyp ontbreekt*. Het dertiende hoofdſtuk heeft tot opſchrift, van de *draadjes* der ſtuifknopjes; en het volgende van het ontfang-*ſtyltje*. En hier in wordt ten klaarſte getoond,

toond, hoe door dezen een ſamengeſtelde bloem van anderen onderſcheiden wordt. Dan volgt eene overweging van het *Zaadkleedje* of Zaad-vlies, als een ingewand met zaaden bezwangerd, welken het ryp geworden zynde vallen laat: het welk zich in deze Claſſe van Planten op die wyze niet ſchynt te bevinden, waarom ook gezegd wordt, dat hier geen waar Zaadvlies beſpeurd wordt, ſchoon in eenigen een *leeragtige korſt* zy. Maar voor zo veel de gemeene Kelk de Zaaden den dienſt doet van een Zaadvlies, kan deze, met eenige bepaalingen evenwel, naar de gedagten van den Schryver, voor een algemeen Zaadhuisje gehouden worden. Om dit te beter te doen begrypen, maakt hy de vergelyking van dit met een waar Zaaddekzel van een ander bloemtje; en wel van de *Hyoscyamus*, (Bilzen-kruid).

Dit Zaadhuisje wordt door LINNÆUS, op deze wyze beſchreven, *een ſtomp eiwyzig huisje met een ſtreep aan weerzyden, tweevakkig, zynde twee huisjes zeernaauw aaneengevoegd, met een dekzel 't welk horizontaal gaat* enz. enz. Zodanig een Zaadhuisje of doosje behoudt veel ongelyke Zaaden. Op het bovenſte van het gemelde dekzel is de Styl gehegt: maar de draadjes der Stuifknopjes nemen hunnen oorſprong uit het grondſtuk van het geheele Zaadvlies, en hier uit weeten wy dat het Zaadvlies onder den Styl is geplaatſt, en de zaadſpruiten door den Styl, welke als de Moederſchede wordt aangemerkt, in dit Zaadvlies bevrugt zyn. Maar dewyl in de ſamengeſtelde bloemen, elk bloemtje zyn eige Zaad voortbrengt, en elk zyn eigen ſtyl heeft, waar onder het ſtaat, en de Zaaden onderhand alleen beſtaan, en met geen huisje voorzien zyn, dan alleen, gelyk LINNÆUS zegt, met een lederagtige korſt, zo is het dan waar, dat hier geen eigenlyk zaadhuisje is, zo wy op het zaad alleen zien; het zaad van eenige weinigen, voornaamlyk van de *Echinops* uitgezonderd. Maar zo het zaadhuisje dat lichaam is, 't welk bevrugte eitjes (zaaden) voortbrengt,

brengt, en dezelven rypgeworden zynde vallen laat, volgens de bepaaling van LINNÆUS; dan volbrengt zekerlyk de Bewaarplaats en de geheele Kelk, zegt de Heer VAN BERKHEY, dit Werk in de ſamengeſtelde Bloemen; en hy bewyſt dat de Kelk by MALPIGHIUS, RAY, TOURNEFORT en anderen voor het Zaadkleed is gehouden. En dat by LINNÆUS, om dezelfde reden, wanneer hy van het Zaadkleed in ſamengeſtelde Planten ſpreekt, overal van de Kelk gewaagd wordt. En waarlyk, vervolgt de Schryver, wanneer men, in deze Clasſe, behoorlyke acht geeft op het maakzel van de Kelk en Bewaarplaatſe, zal men zien dat de Kelk alle Zaaden voor een bedekſel en huisje dient, zo wel als ze te gelyk alle bloemtjes tot een ſtandplaatſe verſtrekt; en nog dat de Kelk, als de bloemtjes verwelkt zyn, zich ſluit en de Zaaden dekt, tot dat ze rypheid verkregen hebben en verſtrooid worden.

Om dit nog wat meer op te helderen neemt de Heer VAN BERKHEY tot een voorbeeld de *Lapſana*, de 4de ROY. *Prodrom.* pag. 131. De ſchubben van deze Kelk zyn houtagtig, eenigzins pypagtig, en omvangen in haare holligheden de Zaaden, zo, dat iedere holligheid, in elke ſchubbe, één Zaadje houde, dit Zaadje wederom een ander, en zo voorts het een een ander, tot dat agt ryen, uit zo veele ſchubben op malkander volgende, en op gelyke wyze geſchikt, in het middenpunt ſamenkomen, en heel digt in malkander gedrongen worden, dewyl de Zaaden in het middenpunt van de Schyf kleiner worden. De gemelde agt ſchubben van de Kelk bedekken niet alleen alle deze Zaaden, maar zyn ook als ze verhard en veel grooter zyn dan de Zaaden, zo vaſt ſamengegroeid, dat ze niet dan met eenig geweld geopend worden, en alle te ſamengevoegd, een agthoekig ſterwys huisje, of gemeen Zaadhuisje maken. En dit is ook de reden waarom LINNÆUS, *Gen. Plant* p. 353 by het Zaadhuisje deze bepaaling voegt; *de ſchubben der Kelk omvangen de Zaaden.* Maar in anderen zyn de ſchubben zo kort, dat

ze

ze de Zaaden niet kunnen bedekken: en de *Echinops* op geenerleie wyze; want een geheel bolronde en kleine Bewaarplaats heeft zulke korte ſchubben, dat ze naar den ſteel omgebogen blyvende, de Zaaden geen bedekzel kunnen verſchaffen: waarom de Natuur, hier in voorziende, elk Zaadje een Zaadvlies, of byzonder ſchutplaatsje, waar in het ontfangen wordt, heeft toegevoegd.

In anderen vervult het Kaf (*Paleæ*) den dienſt van een Zaadhuisje; gelyk in de *Helianthus*. Andere Zaaden zyn diep in hunne ontfangplaatſen of vakjes ingedoken, en worden dus tegen de ongemakken van de lucht beſchermd. En waar deze ontfangplaatſen ontbreeken, maken de Zaaden, zich digt in malkanderen voegende, eene gemeene beſcherming voor zich zelven. Eindelyk, vervolgt de Schryver, de Kelk blyft groen, en groeit aan als de bloemtjes verwelkt zyn; op gelyke wyze als de Zaadhuisjes, na het verwelken der bloemtjes en de verdorring der ſchubben van de Kelk, ook aangroeijen, en hunne gedaante behouden. Daarenboven worden de ſchubben der Kelk, in onze *Claſſe*, naar binnen omgebogen; ja de Kelk zelve krygt eenigzins een andere gedaante, welke dan ook byzondere naamen, in de beſchryving van het Zaadhuisje, ontfangt; van welke benaamingen, hier eenige opgeteld worden.

Dus hebben wy onze Lezers wel een klein voorbeeld willen geeven van de wyze van behandeling, welke in dit Werk gehouden wordt. Maar het is niet mooglyk die klaarheid te doen zien, welke in de beſchryving zelve doorſtraalt; zo, om dat men de Afbeeldingen miſt, waar door alles voor het oog aangeweezen wordt, als om dat het voorgaande en volgende altyd zo veel betrekking tot elkander hebben, dat het een door het ander verſtaan wordt; welke betrekking men in geen verkort berigt kan brengen.

In het zeſtiende en de volgende hoofdſtukken tot het XXIſte ingeſloten, wordt gehandeld van de Zaa-

den dezer *Claſſe*. Van het onderſcheid der Zaaden; van hunne pluimagtige of duilagtige Kroon; van de andere Kroon der Zaaden welke het Bloemkleedje is; van de Zaaden welken geene Kroon hebben; van het Uitwerpen van de Zaaden; van de algemeene Bewaarplaatſe. En hier onder wordt nog geſproken van de verſcheide gedaanten van de Bloemſchyf; van de oppervlakten der Bewaarplaatſe; van de onderſcheidingen van het Kaf. In de drie laatſte Kapittelen ſpreekt de Schryver van de uiterlyke gedaante der Planten van deze *Claſſe*, en van haare Rangen, volgens van ROYEN en LINNÆUS.

Dit Werk, ſchoon maar een byzonder deel van de Kruidkunde tot onderwerp hebbende, kan veel nut doen tot verklaaring van deze geheele wetenſchap; om dat in het zelve veele dingen zo uitvoerig worden beſchreven en opgehelderd, dat men een Samenſtelſel, door dit Werk te lezen, veel gemaklyker en ſpoediger zal verſtaan, dan, zonder dit, een algemeen ſamenſtelſel in 't algemeen te beoefenen: te meer om dat de Kenmerken van LINNÆUS, waar onder veele ook aan Planten van andere *Claſſen* gemeen zyn, zo duidlyk getoond, en door naauwkeurige Afbeeldingen voorgeſteld worden. En gelyk een Werk over een byzonder ſtuk van zekere wetenſchap beter, ten opzichte van byzonderheden, welken niet zo ligt in het oog lopen, kan uitgewerkt worden, dan een geheel ſamenſtelſel; verwagt men 'er ook doorgaans dingen in, welken van Syſtematiſche Schryvers zyn overgeſlagen of voorbygezien. Deze Verhandeling lezende, zal men dit ook hier bewaarheid zien. Men zal dingen aangemerkt vinden, welken van anderen of niet opgemerkt, of niet met genoegzaame naauwkeurigheid opgemerkt of beſchreven zyn. Weshalve zich dit Werk aan allen, die eenige luſt tot de Kruidkunde hebben, zelf aanpryſt.

Wederlegging der tegenwerpinge van 't Ongeloof, tegen de waarheid van 's Heilands opſtanding, uit rede dat hy niet in 't openbaer aen zyne Vyanden verſcheenen is.

NAdien de volle zekerheid des geloofs van de Godlykheid der Euangelieleere afhangt van de waerheid der opſtandinge van Jeſus Chriſtus uit de dooden, zo is 't niet vreemd, dat, gelyk de Chriſtenen zich allenthalve bevlytigen om de waerheid dier gewigtigſte geſchiedeniſſe ten duidelykſte en ten kragtigſte te betoogen, zo ook de Ongeloovigen alles aanwenden, om die waerheid tegen te gaen; om, zo niet de valſcheid, ten minſte de onzekerheid dier gebeurteniſſe te toonen, en dus dezelve verdagt te maeken. Van hier is 't hun, terwyl ze niet magtig zyn de valſcheid van 't Euangeliſche verhael te bewyzen, en de reden der Chriſtenen, voor deszelfs egtheid bygebragt, regelrecht te wederleggen, genoeg iets te vinden, waer door ze de geloofwaerdigheid der getuigen eenigermaete in twyfel meenen te konnen trekken, of dat hun aenleiding geeft om eenige zwaerigheid, met min of meer ſchyns, tegen te werpen. Dit is onder anderen zeer blykbaer in die tegenwerping, welke veelen hunner als onoploſſelyk aenzien, die ze afleiden uit rede dat Jeſus, volgens het Euangeliſche berigt, opgeſtaen zynde, alleen aen zyne Vrienden, en niet in 't openbaer aen zyne Vyanden verſcheenen is: wat bewyzen de Chriſtenen ook mogen voortbrengen, het Ongeloof ziet dezelven gereedlyk voorby, laat ze onbeantwoord, en dringt op die verſchyning van Jeſus, bepaeldlyk aen zyne Vrienden, ten ſterkſte aen, als eene genoegzaeme rede om die geſchiedenis ten minſte verdagt te houden. *Alle de getuigen der Opſtandinge van Jeſus Chriſtus*, zegt men, *behooren onder 't getal zyner Vrienden; wat ſtaet zal men op zodanig een getuigenis maeken? Was Jeſus waerlyk opgeſtaen, dan moeſt hy zich ook aen zyne Vyanden vertoond, en openlyk in 't Joodſche Land verkeerd hebben, om zelfs zyne Vyanden te overtuigen:*

dan zou de Joodſche Raad geloofd hebben, en wy daer door verzekerd zyn van de waerheid dier opſtandinge: doch nu hebben wy reden om deeze geſchiedenis verdagt te houden; vermids zyne Vrienden alleen hier van getuigenis draegen (*).

Deeze is, naer veeler oordeel, de gewigtigſte tegenwerping tegen de waerheid der opſtandinge van Jeſus Chriſtus, die in den eerſten opſlag niet ontbloot is van allen ſchyn, en daer door by zommige Chriſtenen zelfs nog al min of meerder zwaerigheid baert; waerom wy 't niet ondienſtig oordeelen dezelve wat byzonderder na te gaen, om haere kragteloosheid ten klaerſte aen te toonen.

Wy zullen ons in deezen niet ophouden met te overweegen, hoe 't zeer waerſchynlyk is, dat de wagters by 't graf Jeſus gezien hebben, en hoe de herhaelde verſchyningen van Jeſus, geduerende den tyd van veertig dagen, veelligt gelegenheid gegeeven hebben, dat ook anderen, buiten de aenhangers van Jeſus, hem zagen; noch onderzoeken, hoe ver men de vyfhonderd broeders, aen welken Jeſus op eenmael verſcheen, mag aenmerken als zyne Vrienden, en of 'er niet wel onder waeren, dien men deezen naem niet zou konnen geeven: dat alles daer laetende, ſtaen we gereedlyk toe, dat Jeſus niet openlyk in 't Joodſche Land, maer bepaeldlyk met zyne Apoſtelen en Vrienden verkeerd heeft, nae dat hy uit de dooden was opgeſtaen: het welk Apoſtel Petrus ook onbeſchroomd te kennen geeft, wanneer hy zegt, Hand. X. 40, 41; *deezen heeft God opgewekt, en gegeeven dat hy openbaar zoude worden; niet den ganſchen volke; maer den getuigen, die van God te vooren verkoozen waeren; ons naemlyk, die met hem gegeeten en gedronken*, dat is, gemeen-

(*) Zodanig eene openbaere verſchyning van Jeſus aen zyne Vyanden, tot een bewys zyner Godlyke magt, was reeds de eiſch van den Heiden *Celſus*; van waer ook de Oudvader *Origenes* breedvoerig ſtaen blyft op deeze tegenwerping, om dezelve te wederleggen. Vide *Origenem contra Celſum* p. 98-106.

meenzaem omgegaen hebben, nae dat hy uit de dooden was opgeſtaen. —— Houdt iemand nu om deeze rede die geheele geſchiedenis der Opſtandinge verdagt, zo heeft men in 't algemeen aen te merken; dat, indien deeze gebeurtenis verdicht zy, het ten uiterſte te verwonderen is, hoe de Schryvers der Euangeliſche Schriften die tegenwerping niet voorgekomen zyn, door ſtoutlyk te verhaelen, dat Jeſus, uit de dooden opgewekt, openlyk aen 't Joodſche Volk verſcheenen is: het ongeloof beſchouwt deeze Schryvers gemeenlyk als zeer liſtig in 't zamenſtellen, en 't uitvoeren van hun bedrog, doch hier zouden ze zeer onvoorzigtig gehandeld hebben, in te verhaelen dat Jeſus bepaeldlyk met zyne Vrienden gemeenzaem omgegaen heeft.

Zegt men, *het eerſte hebben ze niet durven ſchryven; dat waer te bet geloogen: men zou hen terſtond van valſcheid overtuigd hebben*: zo antwoorden we; hoe durven ze dan de wonderwerken van Jeſus, geduerende zyn leeven, de uitſtorting der wonderdaedige gaeven op den Pinxterdag nae zyne hemelvaert, en de daer op volgende wonderwerken der Apoſtelen, in den naem van Jeſus, als openbaer voor aller oogen geſchied verhaelen? die zulke onwaerheden, (gelyk het Ongeloof ze noemt,) onderſtaen te ſchryven, konden dat ook wel doen van 's Meeſters opſtanding: ja, zo die Schryvers; (gelyk het Ongeloof wil,) in veel laeter tyd ſchreeven, wat verhinderde hen dan ook deeze onwaerheid te boek te ſtellen? hier door waeren ze zeker die tegenwerping, daer men zo veel mede op heeft, voorgekomen. Uit dit hun verhael blykt dan eenigermaete hunne oprechtheid: zy verhaelen de zaeken zo als ze gebeurd zyn, 't zy openbaer voor allen, 't zy voor hun in 't byzonder; ſchoon hun berigt daer door bloot geſteld zy voor tegenwerpingen, het welk hen geloofwaerdig maekt in 't geen ze verhaelen gezien en gehoord te hebben. —— Dit vooraf

aengemerkt hebbende zullen wy de tegenwerping zelve wat nader beſchouwen.

De Opſtanding, zegt men, *is verdagt, om dat Jeſus niet in 't openbaer verſchoonen is.* Doch een ieder onbevooroordeelde ziet terſtond, dat deeze openbaere verſchyning geen onafſcheidbaere omſtandigheid is; Jeſus kan egter wel opgeſtaen zyn: de waerheid deezer geſchiedeniſſe hangt van die omſtandigheid niet af, maer van de egtheid der getuigen, die hem gezien hebben, ſchoon anderen hem nooit zagen. De Chriſtenen beroepen zich hier op getuigen, die ze toonen, (zo duidelyk als ooit met opzigt tot eene oude geſchiedenis gedaen kan worden,) dat bekwaem zyn om een geloofwaerdig getuigenis te geeven, en wier leer hun getuigenis op eene kragtige manier beveſtigt; en op het getrouwe verhael deezer menſchen gelooft een Chriſten die waerheid. De kragt van dit bewys wordt niet verbroken, door te zeggen; *by is niet aen allen in 't openbaer verſchoonen:* dit is in een geſchiedkundig verhael enkele knibbelaery; of anderen hem niet gezien hebben, doet niets ter zaeke; men moeſt bewyzen dat de Apoſtelen hem niet gezien hebben, dat ze geen geloof verdienen, of ten minſte dat de reden, door de Chriſtenen voor derzelver geloofwaerdigheid bygebragt, niet van de vereiſchte bondigheid in 't geſchiedkundige zyn.

't Is waer, men zegt, *de getuigen, daer zich de Chriſtenen op beroepen, zyn niet voldoende; 't zyn de Apoſtels, de Vrienden van Jeſus: wat ſtaet zal men maeken op der zulker getuigenis? men moeſt hier een getuigenis hebben van zyne Vyanden, of ten minſte van onpartydige menſchen.* Maer hier op heeft men aen te merken, dat de zaek volgens haere natuer geen getuygenis van vyanden of van onpartydige menſchen toelaet: al die getuigt dat Jeſus uit de dooden opgeſtaen is zal ook in hem gelooven, en gevolglyk zyn Vriend genaemd worden. Een Vyand van Jeſus, hoewel in gemoede overtuigd, zal die waerheid niet erkennen; maer uit zich zelven,

of

of door anderen omgekogt, (gelyk de Wagters, door den Joodſchen Raed,) de waerheid door loogentael zoeken te onderdrukken. Onpartydige getuigen konnen hier geen plaets hebben: blyven ze onpartydig, nae hem gezien te hebben, zo zullen ze geen getuigenis draegen, maer zwygen, als zulken die zich het verſchil niet aentrekken: geeven ze der waerheid getuigenis, dan zullen ze ook gelooven, en gevolglyk zyne Vrienden genaemd worden: weshalve, hoe men de zaek keere of wende, wy konnen voor zulk eene geſchiedenis onmogelyk getuigen bybrengen, of men zal dezelven Vrienden van Jeſus konnen noemen.

Zegt een Ongeloovige, *zulke getuigen zoeken wy, die voorheen vyandig of onpartydig waeren, en op zyne verſchyning in hem geloofd hebben*; zo antwoorden we, was dit waer, dan had het ongeloof al lang gezweegen. Is niet *Paulus*, die vervolger der Chriſtenen, een Vyand van Jeſus geweeſt? ziet, deeze getuigt hem aenſchouwd te hebben; en, tot een blyk der oprechtheid van zyn getuigenis, hy laet al wat groot is naer de wereld vaeren; hy ziet af van alles wat hy met hevigen yver hoog ſchatte in den byplegtigen dienſt van Moſes, waer in hy van kindsbeen was opgevoed, en verkondigt de Euangelieleer in 't ondergaen van alle rampen, zelfs tot den dood. Zo veele Jooden en Heidenen, als 'er vervolgens gelooven op de prediking der Apoſtelen, zyn zeker aen te merken als zulke eertyds vyandige of onpartydige menſchen, die nu getuigen, juiſt niet dat ze Jeſus gezien hebben, maer dat ze overtuigd zyn van de oprechtheid van 't getuigenis der Apoſtelen; in dien tyd, wanneer 'er gelegenheid was, om alles nauwkeurig na te ſpooren, en de waerheid of valſcheid van hun verhael gereedlyk te ontdekken: het welk in deezen redelyker wyze voldoende behoort te zyn; vermids men niet kan twyfelen, of deeze menſchen, die afzagen van hunne vooroordeelen voor hunnen van jongs af ingeboezemden Godsdienſt, en de agting hunner Voor-Va-

deren, die zich door de omhelzing der Leere van Jesus Christus bloot ſtelden voor alle wederwaardigheden, hebben het getuigenis der Apoſtelen niet aengenomen, dan op eene ontegenzeggelyke overtuiging: zoekt iemand dan getuigen van dien aert, ze zyn 'er in grooten overvloed. Het getuigenis deezer menſchen nu te verwerpen, om dat juiſt anderen niet geloofd hebben, ſteunt op eene zeer zeldzaem manier van redeneeren: men moet dan zeggen, dat iemand, die onovertuigd blyft, terwyl anderen op overtuiging gelooven, in 't geſchiedkundige van meer gewigt is, dan zy die op overtuiging gelooven; dat is ſtellen, dat de hardnekkigheid in zommige menſchen meer bewyſt, dan 't geloof in anderen.

Men zou zelfs hier mogen aenmerken dat, als men de zaek in oprechtheid wil beſchouwen, de Apoſtelen zelven; naer deezen eiſch, voldoende getuigen zyn: voor zo ver ze in hunne eerſte ongeloovigheid alle getuigenis van anderen verwerpen; indiervoege dat Jeſus hunne ongeloovigheid en hardheid des harten hun verwyte: zo dat ze te houden zyn voor getuigen, die in hunne ongeloovigheid onpartydig waeren; en vervolgens door 't gewigt der waerheid overgehaeld zyn. Doch dit ter zyde ſtellende, hier op niet aendringende, zo zeggen we, op de ingebragte zwaerigheid, dat het ten uiterſte ongerymd is, het getuigenis der Apoſtelen te verwerpen, onder voorwendzel dat het een getuigenis van Vrienden is, daer men geen ſtaet op kan maeken. 't Is immers niet onmogelyk dat een Vriend der waerheid getuigenis kan geeven; zeker neen; het getuigenis van een Vriend geldt ongetwyfeld, wanneer men niet weet, wanneer men geen regtmaetigen grond van vermoeden heeft, dat hy een oneerlyk Man is, of in 't geval door uitzigt op tydlyke voordeelen getrokken kan worden; en voor al, wanneer het tegendeel veel duidelyker plaets heeft, gelyk hier in de Apoſtelen van Jeſus Chriſtus. Geen ſchaduw van bewys toch kan men by-

brengen; om deeze Vrienden van oneerlykheid te verdenken; ze komen in tegendeel voor als menſchen van eene nauwgezette deugdsbetragting, in 't verkondigen der zuiverſte Zedeleere, in weerwil der bitterſte vervolgingen zelfs tot den dood. Tydlyke voordeelen konden ze geenszins beoogen: alle wereldſche omſtandigheden voorſpelden hun niet anders dan veragting, elende en verdrukking; de ondervinding beveſtigde dit ten volle; ze waeren den algemeenen haet, gedüerige rampen en aenhoudende vervolgingen onderworpen, zo lang ze die Leer verkondigden; ze konden zich hier van bevryden met af te ſtaen van 't prediken der Euangelieleere, en openlyk te erkennen dat ze te ſchandelyk door een verleider bedroogen waeren; het welk hun veelligt, by den Joodſchen Raed, den weg gebaend zou hebben tot de erlanging van tydlyke voordeelen: niet tegenſtaende dit alles blyven ze ſtandvaſtig, ſchoon 't hun, nae 't doorſtaen veeler rampen, eene oorzaek des doods zy. Is 't nu genoeg, om derzulker getuigenis te wraeken, dat ze Vrienden van Jeſus zyn? dit zeker is ver van eene redelyke handelwyze: geen menſch toch zou zich oit alzo gedraegen voor zynen Vriend, in een geval van enkel bedrog; veel minder kan men dit verwagten van de Apoſtelen die door Jeſus te deerlyk mitleid waeren, indien hy niet uit de dooden was opgeſtaen: men kan redelyker wyze niet vermoeden, dat ze dit alles zouden ondergaen, om door 't verkondigen van iets, het geen ze wiſten onwaerheid te zyn, de agting van hunnen Meeſter ſtaende te houden: ze werden veel eer natuerlyk aengezet, om alle agting die hun bedriegelyke Meeſter nog ergens mogt hebben, ganſch en al te vernietigen, uit hoofde van de aen hun gepleegde miſleiding. —— De getuigen der Opſtandinge zyn dan, 't is waer, Vrienden van Jeſus, doch zulken die alleszins toonen dat ze eerlyke lieden zyn; weshalve hun getuigenis niet te verwerpen zy, uit rede hunner Vriendſchap.

Het Ongeloof egter verbeeldt zich hier toe reden te hebben, om dat Jesus, volgens het Euangelische verhael, bepaeldlyk met hun gemeenzaem omgegaen, en niet openlyk in 't Joodsche Land verkeerd heeft, en dus niet in 't openbaer aen zyne Vyanden verscheenen is: *Gods Goedheid en Wysheid*, zegt men, *eischte dat Jesus in 't openbaer verscheen, zo hy opgestaen was: dan zou de Joodsche Raed geloofd, en wy daer door eene volle verzekering van de waerheid zyner Opstandinge verkreegen hebben.* In de beantwoordinge hier van mag men wel zeggen, dat zulk eene manier van redeneeren vry duidlyk toont, eene onwilligheid om te gelooven; op dien voet zou iemand alle geschiedeniſſen, waer van hy geen ooggetuigen is, konnen loochenen. 't Is eene bekende waerheid, dat eene gebeurtenis noit beweezen kan worden met eene wiskunstige zekerheid; zo dat men volstrekt bewyze dat de zaek onmogelyk anders konne zyn; en derhalve kan iemand, die niet wil gelooven, altyd het een of 't ander voorwenden, en meerder zekerheid eischen: doch dit is geen redelyke eisch, vermids men dan geen agt geeft op de natuer der zaeke. Een redelyk mensch agt zich in 't geschiedkundige ten uiterste voldaen, met eene zedelyke zekerheid, wanneer hem zo duidelyke bewyzen voor de kundigheid en getrouwheid der getuigen gegeeven worden, dat hy derzelver kragt niet konne verbreeken, zonder alle getuigenis van vreemden te wraeken; nadien hy weet dat de aert der zaeke geen andere soort van menschlyke bewyze toelaet: en daerom, schoon genomen eene byzondere omstandigheid zoude de zaek zekerder maeken, zo geeft hem dit geen grond, om de kragt der overige bewyzen te verwaerloozen, alleen om dat die omstandigheid niet gevonden wordt. En dus is 't gelegen met de waerheid der opstandinge van Jesus Christus; eens toegestaen zynde, we zouden meer verzekering van die geschiedenis hebben, indien Jesus openlyk aen allen verscheenen waere; het gemis van dit bewys geeft dan nog geen

geen bondige reden ter loocheninge, zo lang iemand niet toont dat de bewyzen voor de geloofwaerdigheid der getuigen de zedelyke zekerheid niet genoegzaem bevestigen. —— Daer benevens zo loopt de bovengemelde redeneering uit op eene zeer groote ongerymdheid. Men vooronderstelt dus, dat de Joodsche Raed de opstanding van Jesus niet kon gelooven, of ze moesten hem persoonlyk zien; en daerom moest God, die 's menschen zaligheid wil, als goed en wys de zaeken indiervoege bestuurd hebben: doch ziet men niet, dat men op dezelfde wyze door alle tyden voort kan redeneeren? Niet alleen de Joden, maer ook de Heidenen, hadden op dien grondslag regt om te eischen, Jesus te zien eer zy geloofden; ja ieder mensch nog heden, oordeelende dat hy dan eerst ten volle verzekerd zou zyn, kon eischen dat Jesus persoonlyk aen hem verscheen: de rede is dezelfde. God wil my zalig maeken door 't geloof dat Jesus is opgestaen uit de dooden; maer zo lang ik Jesus zelven niet gezien heb, kan ik zwaerigheid maeken, dan eerst zou ik verzekerd zyn: gevolglyk Gods goedheid en wysheid eischen, dat Jesus zich persoonlyk aen my vertoone. De ongerymdheid deezer redeneeringe is zo handtastelyk, dat het onnoodig zy des aengaende meer woorden te gebruiken; doch om de tegenwerping geheel kragtloos te maeken, zullen wy de valscheid der drie onderscheidene denkbeelden hier in voorkomende, nog wat nader doen zien.

De stelling, dat Gods goedheid en wysheid zulk eene openbaere verschyning eischte, is geheel ongegrond. De Godlyke goedheid, altoos door wysheid bestuerd, eischt zekerlyk niet, dat hy hardnekkige menschen gestadig met nieuwe gunstbewyzen zou agtervolgen; dit waer zomtyds eene ongeregelde liefde: in tegendeel als de mensch Gods aenhoudende goedheid blyft verwaerloozen, kan God hem wel eens regtmaetig zyne gunst wyslyk onttrekken, en hem, anderen ten voorbeelde, strenglyk straffen. Zo was

't

't in deezen geſteld met den Joodſchen Raed: niemand kon God van onregtvaerdigheid beſchuldigd hebben, indien hy die *hardnekkig en onbeſneedenen van harten en ooren, die den heiligen Geeſt wederſtonden, verraeders en moordenaers van dien regtvaerdigen geworden waeren*, (gelyk Stephanus openlyk voor dien Raed ſpreekt, Hand. VII. 51, 52,) terſtond zynen toorn in verdervende ſtraffen had doen draegen: maer God ſpaert hen wyſlyk in tedere menſchliefde, en tragt hen, door de volgende prediking der Apoſtelen, met wonderdaedige gaeven verſterkt, tot geloof en bekeering te brengen, op dat ze genade vinden en zalig worden. Die hier in geen wysheid erkent, moet zich waerlyk een ganſch onbepaeld denkbeeld van Gods goedheid, als zonder wysheid, maeken, dat onbeſtaenbaer is met de Godlyke volmaektheid.

Het denkbeeld, dat de Joodſche Raed dan geloofd zou hebben, is, naer ons inzien, ver van waerſchynlyk. Eene opſtanding uit den doode is van geen onwederſtaenbaere kragt op verkeerde gemoederen: Koning Herodes ſtelde wel vaſt; dat *Jeſus was Johannes van de dooden opgewekt*; doch daerom geloofde en gehoorzaemde hy niet aen Jeſus: zo zou ook waerſchynlyk de verſchyning van Jeſus vrugtloos geweeſt zyn by den Joodſchen Raed. Hun vooroordeel raekende de komſt van den Meſſias als een waereldlyk Vorſt had hen in 't ongeloof gehouden, en hunne byzondere inzigten van Staet hadden hunne hardnekkigheid verſterkt. Menſchen, die ongeloovig gebleeven waeren, niet tegenſtaende Jeſus zyne Godlyke zending, door een aental van wonderwerken, ten kragtigſte bewees: menſchen, die beraedſlaegen konden Jeſus te veroordeelen, nae hunne verzekering dat hy Lazarus uit de dooden had opgewekt; die een beſluit konden neemen om Jeſus en Lazarus ter dood te brengen, uit vreeze dat zy *allen in hem zouden gelooven, en de Romeinen dan wegneemen beiden hunne plaets en volk*: menſchen, die nae 't zien der wondertekenen, geduerenren-

rende de kruisiging van Jesus, nog dorsten zeggen; *wy zyn indagtig dat deeze verleider gezegd heeft, nae drie dagen zal ik opstaen*: menschen, die, nae de betuiging der wagteren, ten derden dage, dat Jesus was opgestaen, nog konnen besluiten die krygsknegten met geld om te koopen, om te zeggen; *zyne discipelen zyn des nagts gekomen, en hebben hem gestolen als wy sliepen*: menschen eindelyk, die, nae het hooren van de prediking der Apostelen, en 't zien van de grootste wonderen, in den naem van Jesus, ten bewyze zyner Opstandinge en Hemelvaert gewrogt, nog konden overgaen om die Apostelen gewelddaedig te vervolgen; die toonden wel klaer, dat ze door niets te beweegen waeren; een zo verdorven verstand en verbitterd hart bezaten, dat ze niet geloofd zouden hebben, al waer Jesus hun persoonlyk verscheenen. Zy hadden, mögen wy hier, in navolging van Jesus, Luc. XVI. 31, wel zeggen, zy hadden Moses en de Propheeten, die 't voorzeiden, de wagters die getuigenis gaven, de Apostelen die 't predikten, daer zy deezen niet hoorden, zouden ze zich ook niet hebben laeten gezeggen, alwaer 't dat 'er iemand uit de dooden was opgestaen, al waer 't dat Jesus zich leevend aen hun vertoond had. Op 't zien van Jesus konden zy nog voorwenden, dat het niet dan bedrog was, staende houden dat een persoon, die zeer naer Jesus geleek, het gemeen zogt te misleiden; of ten laetsten, ten einde raed zynde, die opwekking, gelyk de wonderdaeden van Jesus, geduerende zyn leeven, aen *Beëlzebul, den Oversten der Duivelen*, toeschryven. Een vooringenomen gemoed laet zich niet ligt overtuigen, en noch nooder komt het tot de openbaere erkentenis van zynen voorheenbedreeven misslag: de minste schyn is dan wel dra genoeg, om den mensch te wederhouden van zyne toestemming te geeven aan eene voor hem zo haetlyke waerheid: en dus is dat denkbeeld van 't geloof des Joodschen Raeds, 't welk men als zeker voorstelt, niet eens waerschynlyk. Men vindt ook geen

het

het minſte gewag van zulken eiſch van den Joodſchen Raed: ten tyde der kruiſiginge hoort men hen wel roepen, *kom af van 't kruis, en wy zullen gelooven*; maer niets dergelyks wordt 'er gemeld aengaende de Opſtanding: de Joodſche Raed ſchynt zich meer toegeleid te hebben op 't fnooren van de verbreiding deezer geſchiedeniſſe, als wel op 't onderzoeken en wederleggen van dezelve.

Het zeggen eindelyk, dat wy daer door eene volle verzekering van de waerheid zyner Opſtandinge verkreegen zouden hebben, zo dat ons dan meer zekerheid dan nu gegeeven zoude zyn, konnen wy geenszins toeſtemmen. Was Jeſus in 't openbaer verſcheenen, en had de Joodſche Raed egter niet geloofd, gelyk ons 't waerſchynlykſt voorkomt, dan zou het Ongeloof het verhaal der openbaere verſchyninge verdagt houden; alzo 't zich verbeeldt, dat zy dan moeſten gelooven. Had de Joodſche Raed geloofd, dan zou het Ongeloof ook hun getuigenis, als dat van partyen, verdagt houden; men zou die Leden aenzien als bygeloovige menſchen, gelyk alle andere bekeerde Jooden en Heidenen; of hen beſchryven als ſchrandere Staetkundigen, die liſtiglyk gebruik gemaekt hadden van 's Volks bygeloovigheid. En inderdaed indien de Joodſche Raed geloofd had, zou het Ongeloof met meer waerſchynlykheid hebben konnen denken, dat het invoeren van den Chriſtelyken Godsdienſt eene vond was van doortrapte Staetkunde; en dit denkbeeld veel kragtiger hebben konnen aendringen, dan deeze zwaerigheid die we tot dus ver overwoogen: want in zodanige omſtandigheden had zich de Chriſtelyke Godsdienſt mogelyk in meer ruſt geveſtigd, of dezelve was door 't geweld der wapenen uitgebreid geworden, dat het Ongeloof aenleiding gegeeven kon hebben tot zulk een vermoeden. Een vermoeden, dat nu geen den minſten ſchyn kan hebben; nademael alle de omſtandigheden van tyd, perſoonen en zaeken daer

daer mede regelrecht ſtrydig zyn: aengezien de Chriſtelyke Godsdienſt zich, tegen alle de yverigſte poogingen der Joodſche en Heidenſche Overheden aen, en onder de hevigſte vervolgingen, zonder geweld van wapenen, of vooruitzigt van tydlyke belangen, binnen weinig jaeren wyd en zyd verbreid heeft: zo dat wy, alles wel ingezien zynde, veel eer minder dan meerder zekerheid zouden hebben, indien de Joodſche Raed geloofd had.

Dus deeze, by veelen, zo gewigtige tegenwerping in haere byzonderheden ontleed, en haere kragtloosheid getoond hebbende, zullen we 'er ten ſlot nog eenige korte aenmerkingen byvoegen, die ons de goedheid en wysheid van Gods beſtuer in dit geval behooren te doen erkennen.

Nademael het waerſchynlykſt is, dat de Joodſche Raed niet geloofd zou hebben, ſchoon ze Jeſus weder leevend gezien hadden, zo handelde God, overeenkomſtig met zyne goedheid, zeer wyſlyk met zynen Zoon niet weder bloot te ſtellen aen hunnen haet. Was Jeſus weder aen hun verſcheenen, en geloofden zy egter niet, zo kon 't niet wel anders zyn, of Jeſus had hun hunne ongeloovigheid verweeten; en hun haet had hen tegen Jeſus ten felſte doen woeden, en hen aengezet, om hem, waer 't mogelyk, anderwerf te kruiſigen. Jeſus ondertuſſchen had nu niet meer te lyden, maer bezit te neemen van zyne Koninglyke waerdigheid in den Hemel, hem op zyne gehoorzaemheid tot den dood toegezegd: het voegde gevolglyk in geenen deele, dat hy nog onderhevig zou zyn aen zodanige mishandelingen: hy zou dezelven geduerig hebben moeten voorkomen of tegengaen, door wonderwerken in 't algemeen, of door 't ſtraffen zyner haeteren in 't byzonder. Hier door zouden de zonden van den Joodſchen Raed nog boven maete verzwaerd, Gods toorn vroegtydig ter ſtraffe genoopt, en de Chriſtelyke Godsdienſt, die redelyk en minzaem is, aenvanglyk beveſtigd worden op eene wyze, die

met

met deszelfs natuer niet overeenkomſtig, en veel eer ſtrydig was met het oogmerk der zendinge van Jeſus; als welken God niet gezonden had *om de waereld te veroordeelen, maer om dezelve te behoudea en zalig te maeken*, volgens Joh. III. 17. en XII. 47. In beantwoordinge hier aen beſtuert God de zaeken indiervoege, dat hy zynen Zoon behoede voor 't ondergaen van rampen, het Joodendom bewaere van zo zwaer eene zonde pleegen, hen in zyne langmoedigheid ſpaere, en den Chriſtelyken Godsdienſt ſtaeve door de redelykſte bewyzen, met wondertekenen bekragtigd, in een vol betoon van den rykdom zyner genade jegens Zondaeren, die hy door de prediking der Apoſtelen roept tot geloof en bekeering, om hen ter zaligheid te brengen.

Daer benevens, aengezien toch alle menſchen in laeter tyd de waerheid deezer Opſtandinge, op het getuigenis van anderen, moeſten gelooven, zo verkoos Jeſus wyslyk zyne Apoſtelen tot getuigen, en verkeerde ten dien einde met hun bepaeldlyk gemeenzaem. Deeze waerheid moed ten grondſlage van de Godlykheid zyner Leere verſtrekken; derhalve was 't ook eigen, dat zy op eene byzondere wyze getuigen zyner Opſtandinge waeren, aen wien hy 't verkondigen zyner Leere had aenbevolen; menſchen, die, geduerende den ganſchen tyd zyner predikinge, met hem omgegaen hadden, en die door hunne oprechtheid bekwaeme getuigen waeren: betaemlyk was 't met deezen nog eenigen tyd gemeenzaem te verkeeren, om hun eene duidelyke onderrigting en volſtrekte verzekering te geeven, door zich *leevend aen hun te vertoonen, met veele gewiſſe kentekenen, veertig dagen lang, ſpreekende van de dingen, die Gods Koningryk aengaen*, gelyk Lucas verhaelt dat hy gedaen heeft, Hand. I. 3.

Voegt hier eindelyk nog by, dat Jeſus niet lang op Aarde moeſt verkeeren, om de denkbeelden van een wereldlyken Meſſias te kragtiger uit te roijen; en 't te dugten was, dat eene openbaere verkeering in 't Joodſche Land gelegenheid zou geeven tot oproerige beweegingen, door die gedagten, welken de Apoſtelen zelfs voedden, dat hy nu *het Koningryk voor Iſraël zou oprigten*, zyn Koningryk in waereldlyken luiſter aenvaerden: om dit voor te komen, was 't veiliger zich verborgen te houden, en alleen gemeenzaem om te gaen, met hun, die byzonder geſchikt waeren, om de Leer van zyn geeſtlyk Koningryk vervolgens openbaer te verkondigen.

VRY-

VRYMOEDIGE AENMERKINGEN OVER DE NEDERDUITSCHE WERKEN EN SCHRIFTEN, die onlangs uitgegeven zyn.

Tweede Brief, nopens de Vereeniging der Proteſtanten, waar in de egte grond van Hoope aangewezen, en te gelyk eenige aanmerkingen nopens het Werk der Reformatie medegedeelt worden. Door H. H. 46 bladzyden in groot Octavo.

DE Schryver dezes, in een voorgaanden brief getoond hebbende, dat 'er grote zwarigheden zyn, tegen de gewenſchte en verwagtwordende vereniging der Proteſtanten (*), betuigt met den aanvang, dat die zwarigheden by hem voor al niet afgenomen zyn, nae 't lezen van een Hoogduiſch Verweerſchrift, waar in men *de onſchuld der Lutherſche Godgeleerden, wegens de nog aanhoudende ſcheuring der Proteſtanten*, op ene zeer beſcheidene wyze tragt aen te tonen; en de hoop van hereniging als nog affnydt. Egter wanhoopt onze Auƈteur niet geheel: nadien de hereniging, gelyk hy in zynen eerſten brief aengemerkt heeft, in de natuer der zake mogelyk, en volgens Gods beloften te verwagten is. Doch dezelve is, ten aenzien van menſchen, zynes oordeels moeilyker te bewerken dan de Hervorming der Kerke was, ja al zo zwaer als de eerſte ſtigting der Kerke van Chriſtus hier op Aerde; des deze vereniging niet te verwagten zy, dan door Gods wonderdadige hand: aengemerkt de bitterheden en liefdelooze veroordeelingen, welken ter wederzyde ſtand houden. —— In gevolge hier van is hy 't met den Schryver, over *de voor God en Menſchen aangenaame Broederlyke en algemeene liefde*, (†) eens, dat het hier boven al aen komt op die hartlyke liefde, die zo wel ene vrugt des Geeſtes is, als het geloof; en die hy derhalve wil, dat door beide de partyen op 't allerernſtigſte van God afgeſmeekt zal worden. Maekt men hem hier ene tegenwerping; *waar blyft dan het Geloof? Opent men dus niet een ruime deur voor alle Ketterye?* hy antwoordt, *geenzints! want het Waare Geloove en de Waare Liefde is een en het zelfde, en beide de zuivere Fontein van Waare*

(*) Zie boven *bl.* 224—228. (†) Zie boven *bl.* 538, 539.

re zekerheid en regtzinnige waarheid. Dit was, gelyk hy in 't breede toont, het denkbeeld der Kerke, tot op den tyd der Hervorminge; maer van dien tyd af heeft men, zo by de Hervormden als de Roomſchen, het Geloof en de Liefde van een beginnen te ſcheiden; tegen de Leer der Apoſtelen, in welke het Ware Geloof en de Ware Liefde één en het zelfde is. —— Op dien grondſlag houdt onze Schryver *alle Leerſtukken, waar door de Liefde Gods in Chriſtus, en de liefde des naaſten in Gode niet benadeelt; nog het verlies van Zaligheid in de H. Schriftuur daar mede verknogt is, nog de hoope der Zaligheid op de tegengeſtelde geveſtigd word, voor niet fundamenteel, nog abſolut noodzaaklyk ter Zaligheid; en daarom kan*, zegt hy, *mag; en moet het verſchil daar over broederlyk verdragen en gedult worden.* Aengezien nu de verſchillen der Proteſtantſche Lutherſche en Gereformeerde Kerken van dien aert zyn, dat ze niet over de fundamentele Leerſtukken gaen, zo houdt hy *de vereeniging mogelyk, reedelik en billik; verwagtende dezelve egter niet van en door menſchen, maar van den Heere door zynen Geeſt, wiens vrugt en werk de Liefde is, Gal. V.* 22.

Onze Auteur, dus den grond zyner hoope gemeld hebbende, gaet daer op over, om de ſchadelyke vooroordeelen aen te tonen, die 't Vredenswerk nog belemmeren. Hier toe brengt hy, in de eerſte plaetſe, dat men voornaemlyk bedoelt de Kerk tegen het Pausdom te beſchermen, terwyl men byna niet denkt om het ongeloof tegen te gaen: welk laetſte hy te noodzaeklyker agt, om dat, volgens zyne gedagten, die laetſte vreeſlyke Vyand der Kerke geen verwaend bygelovig Biſchop, maer een afvallige Juliaen, een Tyran zal zyn, onder welken de Paus, zo wel als anderen, zal moeten bukken. —— Een tweede vooroordeel, dat men behoorde uit te roijen, is de al te grote eerbied voor menſchlyke Schriften; waer by ten derde nog komt, het hooge gevoelen dat men van ene volbragte Hervorming heeft; het welk de deur aen den vrede en de hereniging volkomen ſchynt te ſluiten. Dit geeft hem aenleiding om 't gedrag van *Luther* jegens *Carlſtad* wat nader onder 't oog te brengen, midsgaders te doen opmerken, hoe *Luther* zelf zyn gevoelen omtrend den *Knegtlyken*, of liever onvermogenden vryen *wil*, zo als de Heeren Lutheranen oordeelen, verzagt heeft, terwyl de Gereformeerden ſtaende houden, dat *Luther*, hier in zich zelven gelyk gebleven zynde, zich in andere Leerſtukken, en voornaemlyk omtrend het Heilige Avondmael, zeer verſcheiden uitgedrukt heeft. —— Onze Schryver, in dezen gewag makende van Luthers inſchikkelykheid, rakende de verſchillende denkbeelden over Gods raedbeſluit, en deszelfs beſtuer omtrend de Zonde, geeft zich daer op enigermate toe in ene uitweiding over de verpligting, om over en weder van elkanders gevoelen met beſcheidenheid te ſpreeken, en, in de duidelyk geopenbaerde waerheden eenſtemmig zynde, elkander niet te veroordeelen of te mishandelen, om onderſcheidene begrippen in die diepzinnige geheimen: het welk

hem

zich zeer ernſtig uit te laten over 't ge-
dit Land, in 't algemeen, en byzonder
Hr. Hageman, rakende het onlangs
efurt. Nae deze uitweiding keert onze
onderwerp, toont de verkeerdheid en
beeld ener volbragte Hervorminge, en
Lid der Kerke vryſtaet mede te werken
van 't begonnene werk der Hervorminge;
is de Reformatie der Liefde te begin-
t hy nog aen, dat men, in 't roepen om
bepaaldelyk verklaart, wat voor een Vrede
aar eene tolerantie is, dan eene waare eens-
men deze of geene wil uitgeſtrekt hebben?
volmaekte eensgezindheid in deze onvol-
de tolerantie van verſcheidene gevoelens
erkelyke zaek: het zal 'er, volgens hem,
men, dat men elkander wederzyds voor
klaert; hoewel men, (dat zommigen er-
anderen ten Avondmael gae; het welk, zy-
aets kan hebben, zo lang men 't over 't ſtuk
eens is, maer wel degelyk zo in de behan-
weezentlyk verſchilt.

Indien men de voorgeſtelde denkbeelden van dezen Brieffchry-
ver ter wederzyde ernſtig ter harte name, zou men ongetwyfeld,
onder Gods gunſtige medewerking, zeer veel konnen toebrengen
tot de vereniging der harten, en van daer den Weg baenen tot
ene openbare vereniging der onderſcheidene Kerken; de Broe-
derlyke Liefde eenmael regt geveſtigd zynde, zou men met meer-
der ernſt uitzien na de middelen, welken ter bevorderinge hier
van konnen ſtrekken; en daer op zodanige wegen inſlaen, langs
welken men, ten bewyze van broederlyke enigheid, met elkande-
ren tot des Heren Tafel zou konnen naderen.

Hiſtoriſche en Godgeleerde Verhandeling over de Regtveerdigmakinge. *Door* Orthodoxus Medioburgenſis. 68 bladzyden in Quarto.

Dit Stukje behelſt, nae enige voorafgaende aenmerkingen, rakende het behandelen van dit Leerſtuk, een welgeſchikt geſchiedkundig berigt van den voortgang der geſchillen over dit onderwerp in de Chriſtelyke Kerk, van den aenvang der Vyfde eeuwe af tot op den tegenwoordigen tyd; waer in de gevoelens der onderſcheidene partyen redelyk beſcheiden overwogen en ontvouwd worden. Weshalve dit geſchrift ook van dezulken, die met des Schryvers manier van denken niet eenſtemmig zyn, met een doorgaend genoegen kan gelezen worden: zo om door het zelve een geleidelyk denkbeeld van dit deel der Kerklyke Geſchie-

deniſſe zich voor den geeſt te brengen; als om aengezet te worden tot gematigdheid omtrend de Godgeleerde verſchillen, en ene ſtandvaſtige aenkleving aen de eenvoudigheid der Euangelieleere; in afzigt van die nadere menſchlyke bepalingen, die menigwerf de bronwellen van bittere onluſten geweeſt zyn, gelyk ze nog ten dezen dage bevonden worden.

Memorie door den Ouderling Gysbertus van Royen *aan de Wel Eerweerde Heeren Predikanten der Nederduitſche hervormde Gemeente binnen Utrecht overgeleverd*, op 14 July 1760. *Midsgaders Praeadvys van derzelver Gecommitteerdens, als mede Antwoord op 't zelve Præadvys; en een berigt van 't voorgevallene zo voor als na de gemelde ſtukken. Te Utrecht by* J. C. ten Boſch. 120 bladzyden in groot Octavo.

MEn vindt in deze *Memorie* een berigt van 't voorgevallene tuſſchen den Eerwaerden Kerkeraed der Nederduitſche Hervormde Gemeente binnen *Utrecht*, en den Ouderling *Gysbertus van Royen*; die zyne verdeediging tegen het, volgens zyn verhael, hem aengedaene ongelyk, vry bezadigd heeft opgeſteld: doch dewyl men eerlang ene beantwoording van den Eerwaerden Utrechtſchen Kerkeraed te gemoet ziet, zo zal de Lezer, in wiens ſmaek deze ſoort van Schriften valt, veiligſt doen zyn oordeel nog enigen tyd op te ſchorten.

Redding der Eere en Leere van Leibnitz en Wolf, of Nodige en Zedige Aanmerkingen *over zekeren Brief van den Heer* H. Scheurleer, Senior, *geplaatſt in het VI Stuk der Vaderlandſche Letteroeffeningen, en teffens ook over het daar by gevoegde oordeel der Heren Letter-oeffenaeren, nopens de gevoelens van* Leibnitz *en* Wolf. *Door* Johannes Petſch. *Te Haarlem by* C. H. Bohn. 1761. in groot Octavo 48 bladzyden.

WY hebben dit Stukje een en anderwerf doorgelezen, en moeten over 't algemeen zeggen, dat het ons in zyne beſcheidenheid behaegt, maer, volgens ons inzien, ingewikkeld en van daer duiſter, midsgaders niet voldoende aen onze zwarigheden, voorkomt. Wy hebben ons van den aenvang af bepaeld, ons in deze *Letteroefeningen* niet in te laten tot het beantwoorden van twiſtſchriften, maer zo 't ons oit geluſtte by voorkomende gelegenheden ons daer toe te verledigen, zulks afzonderlyk te doen: des onze Lezers niet hebben te dugten, dat wy hen daer mede in dit Werkje laſtig zullen vallen Buiten dit Werkje kon 't zyn, dat wy dit ſtukje in 't vervolg van tyd eens in aenmerking namen,

om

om te doen zien hoe de gemelde denkbeelden van *Wolf* en *Leibnitz*, niet over een te brengen zyn met de gemelde gevoelens der Lutherſche en Gereformeerde Kerke; niet zo als dezelven door byzondere Predicanten begrepen worden; maer zo als dezelven in de Symboliſche Schriften, die 't rigtſnoer der Kerklyke Leere zyn, voorgeſteld worden, overeenkomſtig met de leerwyze van de Opſtelleren dier geſchriften in die dagen.

Memorie waar in het Tiend-Recht, over Langeraar enz. *competeerende den Erfgenaamen of Repreſentanten van* Gualtherus van Halewyn, *in Leeven* Heere van Werve &c. &c. *als een wel verkregen, altoos behouden, en nimmer verloren Allodial Eigendom betoogt wordt, door* J. Phaff, *als Repreſentant van d'Erven van wylen* Jacobus van Halewyn, Heere van Werve &c. &c. *In 's Gravenhage, by* Pieter Gerard van Balen, MDCCLX. in alles 126 bladzyden in Folio.

DEze Memorie behelſt ene ample deductie van 't wettige *Tiendregt*, over *Langeraer enz.*, der Erfgenamen of Repreſentanten van *Gualtherus van Halewyn*, in leven *Here van Werve &c. &c*, by gelegenheid dat de Ingelanden van *Langeraer* ſuſtineren ontſlagen te zyn van het opbrengen der Tiendens, (welken bovengemelden als Tiendheffers eiſchen,) met opzigt tot die landen van *Langeraer*, welken in den *vier Ambagts polder* bedykt zyn: zo wel als de Ingelanden van *Eſſelickerwoude* en *Oudsboorn* ontheven zyn van 't betalen der Tiendens aen hunne *Vrye- of Ambagts-Heren*: in gevolge van 't Octroy van 't Jaer 1736, en de gewysdens van den Hogen Raed in 't Jaer 1759. —— Men tragt door deze Memorie die van *Langeraer* te overtuigen van de onwettigheid hunner ſuſtinuë; en men heeft het dienſtig geagt dit ſtuk wat breeder te behandelen, en dit geſchrift waereldkundig te maken, om daer door een duidelyker denkbeeld van de Tienden te geven, en het *Hollands Tiend Regt* enig nader licht by te zetten.

De Heer *Phaff* verdeelt, ter duidelyke behandelinge, deze Memorie in twee deelen. —— Het eerſte behelſt de echte bewyzen van het *Tiend-Regt* over *Langeraer* enz, aan bovengemelden competerende. In 't zelve wordt aengetoond dat het een ſtandhoudend *Tiend-Regt* is, het welk *Foy van Broekhoven*, by openbaren koop, van de Ed. Gr. Mog. Heren Staten in vryen eigendom verkregen heeft, als een *vry, eigen en allodial* goed; het welk hunne Ed. Gr. Mog. beloven te guaranderen voor hem en zyne Erven, Nakomelingen, of actie van hem hebbende: en thans door bovengemelde Erfgenamen wettig bezeten wordt; naer uitwyzen der Koopbrieven, Opdragten en Transporten; van waer ze ook dit Regt altoos behouden en geſouteneerd heb-

hen, door een geſtadig gebruik van 't zelve, en de verſchuldigde betaling der Verpondingen en 's Lands Laſten op de Tiendens aengeſlagen. De wettigheid van dit ſtandhoudende *Tiend Regt* wordt daer en boven bewezen uit een Notariael Accord of Contract tuſſchen den Koper der Tiendens, en de Ingelanden van *Langeraer*; en nader beveſtigd door ene gelibelleerde Inventaris van Stukken en Middelen van Bewyzen, gevolgd van ene Sententie van den Hogen Raed, ten voordeele van den Tiendheffer over *Langeraer enz.*, van 't Jaer 1678. Deze bewyzen worden zeer duidelyk voorgeſteld en bondig aengedrongen, met afweringe van alle exceptien en excuſen, die hier omtrend gemaekt mogten worden: waer uit ontegenzeggelyk blykt, dat die Tiendens nu, zo wel als voor dezen, aen bovengemelde Erfgenamen, als wettige Tiendheffers, behoren betaeld te worden.

Hier op toont de Opſteller dezer Memorie, in 't tweede Lid, dat de tegenwoordige Tiendheffers over *Langeraer*, en verdere reſpective diſtricten, geen relatie hebben, tot het onlangs voorgevallene omtrend de Tiendens in den *Vier Ambagts-polder*; en dat de Ingelanden van *Langeraer* hunne ſuſtennën daer op niet regtmatig konnen veſtigen. Om dit ten klaerſte te doen zien, geeft onze Schryver een nauwkeurig verhael van 't gebeurde; en tevens een onderſcheiden berigt van 't geen uit de bovengenoemde Sententien van den Hogen Raed, van 't Jaer 1759, met opzigt tot de Ingelanden van *Eſſelickerwoude* en *Oudshoorn*, gevolgd is; met aentoninge, hoe nadeelige en ongerymde gevolgen het na zich zou ſlepen, en wat men te dugten had, indien men deze gewysdens zo ruim wilde doen doorgaen, als die van *Langeraer* dezelven in dezen willen uitbreiden. Tot afwending van dit misbruiken dier Sententien gaet de Heer *Pbaff* over, tot het openleggen van den uitdrukkelyk bepaelden zin, en het ontvouwen der ware reden dier gewysdens; waer uit blykt dat de zin en reden dier Sententien zich alleen bepalen tot de Heren van *Eſſelickerwoude* en *Oudshoorn*, dus geen andere Tiendheffers aengaen, en voor al niet betrekkelyk zyn tot de Tiendheffers over *Langeraer enz.* Dit wordt eindelyk ten volle geſtaefd door 't bybrengen van byzondere en evident doorſtralende blyken, die onwederleggelyk toonen, dat de Tiendheffers over *Langeraer enz.* gene relatie hebben tot het Octroy van den jare 1736, en de gewysdens van den Hogen Raed, in 't Jaer 1759: het welk in alle opzigten blykbaer is, uit het evident doorſtralend onderſcheid, dat hier is, tuſſchen de *Perſonen*, tuſſchen de *Tiendens* en tuſſchen de *Fundamenten* en *Reden*, die hier ter wederzyde voorkomen. Door dit alles wordt dit ſtuk in zo helder een daglicht geſteld, dat men niet wel konne twyfelen aen de wettigheid van dit betwiſte *Tiend-Regt*, en de verpligting om, in gevolge daer van, de geeiſchte Tiendens, zo wel nu als voor dezen, aen de bovengemelde Erfgenamen, als wettige Tiendheffers, op te brengen.

Deze Memorie behandelt dit onderwerp zo bondig en klaer, dat

dat ze eene aendagtige lezing verdiene, niet alleen met opzigt tot het verſchil, dat hier toe aenleiding gegeven heeft, maer tevens ten aenzien van *Hollands Tiendregt* in 't algemeen; van waer verſcheidene zaken hier toe betrekkelyk in dit ſtuk overwogen en ontvouwd worden, op de algemene gronden van regt en billykheid, beveſtigd door de reſolutien en gewysdens van den Souverain: zo dat alle Tiendheffers en Onderzoekers van 't *Hollands Tiend regt*, hier in iets vinden dat hunne overweging verdient. Boven al mogen wy de redenering van onzen Schryver, over den voornaemſten grondſlag, die in dit verſchil in aenmerking komt, bl. 65-85, ter lezinge aenpryzen: als waer in hy zeer duidelyk doet zien; *dat het als nog een' conſtante Waerheid is, dat Landen, door de Verveening en Verandering van hunne Oppervlaktens, zelfs volgens het doorgaande en gelykvormige begrip van Staat, geen* Nieuwe *Gronden worden, maar dezelve* zyn, *die ze te vooren waren, en dat Tiendens, by* Koop- *of* Verley-*Brieven, van ouds af, op de Vruchten van zulke Landen geſtelt, niet veroudert of vergaan konnen weezen, wanneer die verveende Landen wederom bedykt, en droog gemaakt zyn.*

Hollands Magazyn, voorzien van Aardryksbundige, Hiſtoriſche, Philoſophiſche, Poëtiſche, Godgeleerde, Regtsgeleerde en Geneeskundige Aanmerkingen, Beſchryvingen, Brieven, Proeven, Schetzen, Uittrekſels, Vraagen, Waarnemingen enz. Uit verſcheiden Schriften en Verzamelingen, zo der uitlandſche Maatſchappyen, als van byzondere Geleerden, in een andere dan de Nederlandſche Taal geſchreven. Derde Deel N. 4. T. Haarlem by J. Boſch. 1760.

IN dit Vierde Stukje van het derde Deel komt voor, eene *Verhandeling over het gene gebeurt by 't verdwynen van de Wortels der Melktanden, door den Heer* Chemin, *vermaard Tandmeeſter.* De Tandkasſen in de Kaakbeenen der kinderen geſcheiden zynde door een middenſchot, zo dat de Melktanden in de bovenſte, en de Natanden in de onderſte verdieping geplaatſt zyn; meent de Schryver, dat de Natanden en Kiezen, het Middenſchot naar boven dringende, ſchieten in de kasjes der Melktanden en Kiezen, en derzelver wortels zydelings doen afwyken en hellen. Deze wortels der Melktanden dan naar de zywanden afgedreven, terwyl hunne kroonen het geweld van de kaauwing lyden, ontſtaat noodwendig een ſoort van tegenſchok in de wortels, waar van zy de kracht niet kunnen uitſtaan; zy breeken meer of minder van hunne kroonen af; en hier op dryven ze als eenigen tyd in 't ledige hunner kasjes. Maar de Natanden houden niet op in dikte en lengte te groeijen, en beginnen allengs de geheele ruimte van de kasſen der Melktanden in te nemen. Zy drukken gevolglyk des te meer de wortels van de Melktanden en kiezen tegen de wanden van deze kasjes, zy dwingen ze eigenlyk zich te lymen aan de zelfſtandigheid, gedeeltelyk beenig, gedeeltelyk kraakbeenig, welke de kasjes bekleedt. En dus verdwynen deze

wortels geheel. De kroonen voortgeſtooten door de Natanden en Kiezen, vallen van zelfs, en de Natanden nemen de plaats alleen in (*).

Uitwerkingen van den Room van Wynſteen of Cremor Tartari *in de Waterzugt, volgens de Heeren* Cheril *en* Menghini. Een loot *Cremor Tartari*, daaglyks gegeeven, wordt hier gezegd verſcheiden waterzugtigen genezen te hebben. Wy kunnen den Lezer verzekeren, dat ons deze Proeve mislukt is.

Aantekeningen over de Bloedloop in de Lever eener Vrucht, getrokken uit Mr. Bertin. Hier in wordt geſteld, dat de Navelader veel grooter is dan de Poortader, en in de Vrucht byna de geheele zelfſtandigheid van de Lever ſamenſtelt. Dat de Navelader, door zydlingſe takken, aan de linker kwabbe van de Lever al het bloed geeft welk ze ontfangt. Dat deez' ader zich vervolgens verdeelt in twee takken, waar van de een, onder den naam van Ader-pyp, zich rechtſtreeks in de Poortader zet. Dat ze deze ook hier in grootte evenaart, en met dezelfde Poortader al het bloed aan de regter kwabbe van de Lever geeft. Invoege de Navelader, in de Vrucht, aan de Lever drie vierde van het bloed geeve, welk de Lever ontfangt; en dat het bloed ingevolge de leiding der Vaten, in dit Ingewand, van de ſlinker naar de regter zyde omloopt. Maar dat op het oogenblik der geboorte, de Navelader en Aderpyp, van haare bedieningen ontzet zynde, een gedeelte van het bloed van de Poortader in zynen loop omzwenkt, om te gaan in de ledige takken van de Navelader; alwaar het tot den dood van het Dier, in de gemelde rigtſtreek, ſtrydig met den loop welke het in de Lever van de Vrucht hadt, naamlyk van de regter naar de ſlinker zyde, blyft omlopen. Men behoeft zich dan niet te verwonderen, waarom de Lever in een menſchelyke Vrucht veel grooter zy dan in eenen volwaſſenen: want behalve het bloed, welk zy van de Poortader ontfangt, krygt ze, in de Vrucht van de Navelader driemaal meer bloed.

Brief van den Heer Petit, *eerſten Geneesheer van zyn Doorlugtige Hoogheid den Hertog van Orleans, aan den Heer* Lavirotte, *over eene Ziekte, welke men verkeerdelyk voor de* Kinderpokken *hadt aangezien.* Een zeker jongeling welken de Kinderpokjes waren ingeent geweeſt, kreeg in een koſtſchool, nevens andere kinderen, een Uitſlag-Ziekte, welke naar de Kinderpokjes geleek. Dit gaf eenig kwaad vermoeden tegen de Inenting. Maar het geval onderzogt zynde, werdt door dezen brief een openlyke verklaring gedaan, dat de Ziekte van gemelden jongeling in het koſtſchool, en ook van de andere kinderen, de Ziekte van de Kinderpokjes niet was geweeſt: en men, bygevolg, dit geval tegen de Inenting niet kon aanvoeren.

Eenige Aanmerkingen van den Heer Laghi, *over de Proeven van* Haller *over de Irritabiliteit.* De Heer Laghi heeft gemeend de Proe-

(*) Die hier over iet naauwkeurigs begeert. Zie *Albin.* Annas. Acad. Lib. II. pag. 3 enz.

Proeven van HALLER aangaande de Ongevoeligheid, zo wel, als Springvaardigheid der deelen van dierlyke lichaamen, door nieuwe Proeven te wederleggen. Maar uit deze Aanmerkingen zelven blykt wel, dat hy hier in niet al te gelukkig geſlaagd hebbe. De Peezen zyn ongevoelig volgens HALLER; de Heer LAGHI zoekt het tegendeel te toonen: ondertuſſchen bevindt hy met zyne Proeven, dat een Schaap tekenen van pyn geeft, en een Bok niet; en in de Honden was de uitkomſt verſchillig. Gevolglyk wordt hier mede niets bewezen. En dat de Beweeg- of Springvaardigheid van de Zenuwen zou afhangen, wordt wel by onderſtelling aangedrongen, maar niet proefkundigd betoogd. De Heer HALLER heeft hier op geantwoord in zyn *Reponſe generale* enz., waar van wy een bericht gegeeven hebben (*).

De Kunſtgreepen der ſterke Geeſten in hunnen ſchryftrant tegen de Godsdienſt. Dit ſtukje is getrokken uit de Zedekunde van MOSHEIM. Deze Heer geeft verſcheide ſtaaltjes van liſtige en bedrieglyke redenkavelingen, waar van de beſtryders van den Godsdienſt gebruik maken, om anderen tot hun gevoelen over te halen. Zich voordoende als ze zyn, zouden zy by weinigen ingang vinden. Dit weeten zy zeer wel; hierom tragten zy, terwyl zy den Godsdienſt ſchynen voor te ſtaan, zwarigheden, duiſterheden enz. op te werpen, om dus 't gene men niet op één tyd doen kan, allengs alles als duiſter en tegenſtrydig, en bygevolg ongeloofwaardig te doen voorkomen.

Vervolg der Regelen van verſtandig en ſtichtlyk Prediken; opgeſteld door Joh. Guſtav. Rheinbeck. Deze Regelen komen ons wel niet alle evengewigtig voor; maar daar zyn 'er onder, welken van onze hedendaagſche Predikanten, wel mogen gelezen en in acht genomen worden.

Konſt om in alle voorvallen des levens vergenoegd te zyn, uit het Latyn van den Heer De Saraſa. Deze Verhandeling is zeer uitgewerkt. Alle voorwendſelen van onvergenoegdheid worden weggenomen: ja ook veele voornaame tegenwerpingen en zwarigheden, tegen het natuurlyk en zedelyk kwaad, beantwoord en opgeloſt.

Van den Zogenoemden Slangenſteen, en kracht van denzelven. Hier in wordt gezegd, dat een menſch door een dollen wolf gebeeten, door het opleggen van den Steen op de gebeeten wonden genezen is; terwyl een ander van den zelfden wolf gebeeten, en waar aan dit niet was te werk geſteld, woedende ſtierf. Ook wordt hier bygevoegd, 't welk thans vry algemeen bekend is, dat de gewaande Slangen-ſteen niets anders is dan een ſtuk zwart gerooſt Hartshoorn; waarom ook, tegenwoordig, aan zyne tegengiftige kracht weinig geloof wordt gegeeven.

Scheidkundige Proeven met het Tzer, betreklyk tot het Berlyns Blaauw. De Schryver toont dat in het ſamenſtelſel van Berlyns Blaauw,

(*) Zie Loven *bl.* 642—652.

Blaauw, de yzerdeelen van het bloed eigentlyk oorzaak zyn van de kleur. *Hy* heeft, zonder bloed te gebruiken, met yzervylzel zeer ſchoon Berlyns Blaauw gemaakt.

Beoordeeling over eenige Geſchriften betreklyk tot de Inenting der Kinderpokjes. Deze beoordeeling loopt voornaamlyk over de zwarigheden, welken de Heer *de Haar*, vermaard Profeſſor te Weenen, tegen de Inenting heeft opgeworpen; en door den Schryver van deze *Beoordeeling*, zo hy meent, worden opgeloſt en weggenomen.

Achter deze Verzameling is gevoegd een werkje, 't welk tot Titel heeft, *Britſche Gedagten over verſcheide Godsdienſtige en Zedekundige Stoffen*, en van den Drukker ook afzonderlyk, en op zich zelve wordt uitgegeeven; op hoedanig eene wyze wy 'er reeds gewag van gemaakt hebben, in de *Vrymoedige Aanmerkingen* in ons voorgaande ſtukje, het welk aanleiding gegeeven heeft tot het volgende geſchrift, dat wy in dezen, op het verzoek des Schryvers, den Lezer zullen mededeelen.

Noodig onderzoek van de Vrymoedige Aanmerkingen over de Nachtgedachten van Dr. E. Young, geplaatſt in de Vaderlandſche Letteroeffeningen, IIde Deel N. VIII. bladz. 612.

HEt verwonderde my niet weinig, onlangs, in de Vaderlandſche Letteroeffeningen, der Nederlanderen gewaarſchouwd te zien, tegens de Nachtgedachten van den Eerwaarden Dr. Edw: *Young*, als een boek, ſtrekkende ten vervalſching van hunnen ſmaak. De algemeene achting, die ik altoos by ſchrandere kenners van dat Engelſche Dichtſtuk beſpeurde, en deze waarſchouwing, door de Schryvers der Vrymoedige Aanmerkingen, die ik geloofde dat Lieden van Oordeel waren, ſcheenen zo ſtrydig met elkanderen, dat ik begon te twyffelen of de Laatſtgemelde Schryvers wel met dit boek, in zyn eigen taal, bekend waren, en hier niet tegen de Voorzichtigheid van *Beſcheidene Onderzoekers der Waarheid* gehandeld hadden. Ik kreeg daar toe te meerder aanleiding, by nader overleezing, door het begin hunner aanmerkingen, waarin gezegd wordt: dat, om de onregelmaatigheid in het Engelſche werk, de Eerwaarde *Vernede* veeler geen ondienſt gedaan heeft, daaruit eenige bedenkingen onder algemeene hoofddeelen te brengen, in een geſchrift ten tytel voerende: *Penſees Angloiſes ſur divers ſujets de Religion, & de Morale. Amſt.* 1760. Hoe pryswaardig het doelwit van den gemelden Heer, ter ſtichtinge zyner Land- en- taalgenooten, ook zyn mooge, en hoe gaarne wy de nuttigheid erkennen, om verſpreide gedachten onder algemeene hoofddeelen te brengen, dunkt ons echter, dat dit zo gevoeglyk geen plaats kan hebben in een werk, het geen zekere Leerſtellingen, door aaneengeſchakelde redeneeringen betoogt, van welken aart, onbetwiſtbaar, het Dichtſtuk van den Heere *Young* is, en waarvan, onderanderen, de uitvoerige bewyzen wegens de Onſterflykheid der Ziele,

le, in den Zesden en Zevenden Zang vervat, elk volkomen overtuigen. Hier komt by, dat enkele gedachten, in een geſchrift van die natuur, op haar zelve, buiten verband of ſamenhang, geplaatſt, doorgaans duiſtere, en dikwerf geheele andere denkbeelden opleveren dan de Schryver bedoelde. Dat dit ook hier gebeurd is, zal beneden genoegzaam blyken. Verder melden deeze aanmerkingen: dat de Nederduitſche Overzetter de Franſche Uitgaave gevolgd heeft, in zyn werkje betyteld: *Britſche Gedachten, over verſcheide Godsdienſtige en Zedekundige Stoffen. Haarl.* 1761. Dat die Nederduitſche Vertaaler, ten minſten, nooit het Engelſche Werk zelf raadpleegde, zal ieder kundig Lezer, uit eene vergelyking der meeſte plaatſen gewaar worden. Vervolgens geeven onze Schryvers eenige aanmerkelyke gebreken op, als: een Schryftrant, in vele gevallen windrig en te zeer verbloemd, en het al te ſterk zoeken na geeſtige ſlagen en tegenſtellingen; welke gebreken dit ſtukje, zo wel als alle de Schriften van Dr. *Young*, naar hunne gedachten, met de Schriften van den Heere *Hervey* gemeen heeft. In hoe verre de Hr. *Hervey* en Dr. *Young* met elkander vergeleken kunnen worden, laaten wy over aan het oordeel van hen, welke beide deze Schryveren genoegzaam kennen; echter ſchynt het natuurlyk onderſcheid in den Schryftrant, tuſchen het Proſa eens Godgeleerden, en de Poëzy eens Dichters, al te merkelyk, voor eene onbepaalde vergelyking. En op wat grond deze beſchuldiging, met betrekking tot den Heere *Young*, ſteunt, zal nader blyken uit het Onderzoek van eenige Voorbeelden, welken de Schryvers der Vrymoedige Aanmerkingen, ter opheldering en bewys van hun gezegde, by brengen, en tot welk onderzoek wy nu overgaan. Deze Voorbeelden zyn negen in getal. Het zou ons veel moeite geſpaard hebben, indien wy zo wel eene aanwyzing, der aangehaalde plaatſen, in het Engelſch, als in de Nederduitſche vertaaling hadden mogen vinden; te meer, daar verſcheiden derzelven, met het oorſpronglyk werkje, bynaar, geene gelykenis hebben. Wy zullen deze Voorbeelden, gelyk dezelve, letterlyk, in hunnen zamenhang, in het Engelſch gevonden worden, den Lezeren mededeelen, benevens eene zaaklyke Vertaaling voor den Nederlanderen, welke der Engelſche taale niet magtig zyn. Wy zouden ons by eene overzetting van dit werkje, liever houden aan den laatſten druk, te *London* in den Jaare 1758 uitgegeeven, door den Schryver zelf naauwkeurig overgezien, en, door het verkorten der volzinnen en duidelyker zintekens, merkelyk verbeterd; doch vermits de Heer *Vernede* zich bediend heeft van den *Londonſchen* druk van 1751, zullen wy die ook gebruiken.

1. Voorb. In den Tweeden Nacht of zang leezen wy. Vs. 307-319.

Bid day ſtand ſtill,
Bid him drive back his carr, recall, retake
Fate's haſty prey: implore him, reimport The

The period paſt, regive the given Hour.
Lorenzo, more than miracles we want;
Lorenzo --- O for yeſterdays to come!
Such is the Language of the Man awake!
His ardor ſuch, for what oppreſſes thee.
And is his ardor vain, Lorenzo? no;
That more than miracles indulge;
To day is yeſterday return'd; return'd
Full-pow'r'd to cancel, expiate, raiſe, adorn,
And reinſtate us on the rock of peace.

Beveel vry den dag dat by ſtil ſtaa! gebie hem dat by zyn' wagen te rug dryve! dat by het noodlot herroepe en zynen buit ontrukke! dat by het verloopen tydperk te rug voere en het gegeeven uur hergeeve. Dus, Lorenzo! eiſſchen wy meer dan wonderwerken, — wy eiſſchen een toekomend giſteren. Zodanig is de taal van den ontwaakten menſch; zodanig zyn trek, naar het geen u ten laſt verſtrekt; en zou die trek vruchteloos wezen? Neen, Lorenzo! dit, ſchoon meer dan een wonderwerk, wordt ons door den Hemel vergund. De dag van heden is de te-rug-gekeerde dag van giſteren: te rug gekeerd met volmagt, om gedaane feilen te vernietigen, ons te verzoenen, op te beuren, te verheffen, en, van nieuws, op den rots des Vredes te herſtellen.

Het onderſcheid tuſſchen dit Voorbeeld, zo als het zelve in de Britſche Gedachten, en by Dr. *Young* geleezen wordt, doet alle tegenzeggelykheid vervallen.

2 Voorb. Het denkbeeld hier in begrepen behaagt onzen Schryveren beter, zo dat deze plaats niet aangehaald wordt om den Engelſchen Dichter te berispen; echter is het der moeite waardig, dien Schryver zelf te hooren ſpreeken, om de gebruikte vryheid van den Franſchen zo wel als den Nederduitſchen Vertaaler te leeren kennen. Wy vinden dit in den Vyfden zang Vs. 398-407.

To-day is ſo like yeſterday, it cheats;
We take the lying ſister for the ſame.
Life glides away, Lorenzo! like a brook;
For ever changing, unperceiv'd the change.
In the ſame brook none ever bath'd him twice.
To the ſame life none ever twice awoke.
We call the brook the ſame; the ſame we think
Our life, tho' ſtill more rapid in its flow;
Nor mark the much irrevocably laps'd,
And mingled with the Sea.

De dag van heden gelykt zodanig naar dien van giſteren, dat hy ons misleidt, en wy den bedriegenden broeder, voor den perſoon zelf neemen. Lorenzo! het leven vloeit weg gelyk een ſtroom, die geduurig verandert, zonder dat wy zyne verandering bemerken. Niemand baadt zich tweemaal in den zelfden ſtroom; niemand ontwaakt tweemaal tot het zelfde Leven; en, echter, gelyk wy het den zelfden ſtroom noemen, heeten wy ons leven ook het zelfde, ſchoon het nog veel ſnel-

ler

ter wegvloeit, en wy bemerken niet hoeveel reeds onherroepelyk verloopen en in den Oceaan verzwolgen is.

3 Voorb. In den tweeden zang Vs. 99-102.

— " *I've loſt a day*", — *The prince who nobly cry'd,*
Had been an Emperor without his crown;
Of Rome! ſay, rather, lord of human race;
He ſpoke as if deputed by mankind. enz.

„ *Ik heb een dag verlooren*". *Zo edel ſprak wel eer een Vorſt, die, ook zonder Kroon, een Keizer geweeſt zou zyn; niet alleen van Romen, neen, veeleer een Heer van het gantſche menſchelyk geſlacht: hy ſprak als uit den mond van het menſchdom.* enz.

Hier blykt, dat 'er van het verſchil tusſchen de Keizerlyke en Koningklyke Waardigheid, by Dr. *Young*, geen ſpoor te vinden, en dus het misſen van den ſlag in dit voorſtel, niet aan hem te wyten is.

4 Voorb. In den Vyfden zang. Na dat de Dichter te vooren Vs. 788, 789. gezegd had te zullen bewyzen: dat zy die waanen, het minſte voor den dood te vreezen te hebben, dikwerf, het eerſte door hem getroffen worden, geeft hy, vervolgens, onder andere redenen, waarom een plotslyk overvallen, zyn vermogen nog geduchter maakt, ook deze: *Op dat, naar het beſluit des Hemels, de ziel, in eene eerbiedige afwachting van ons einde, altoos, op haare hoede zy.* dan zegt hy Vs. 805-811.

Thus runs death's dread commiſſion: — „ *Strike, but ſo,*
As moſt alarms the living by the dead".
Hence ſtratagem delights him, and ſurprize,
And cruel ſport with man's ſecurities.
Not ſimple conqueſt, triumph is his aim;
And, where leaſt fear'd, there conqueſt triumphs moſt.
This proves my bold aſſertion not too bold.

Dus luidt de verſchriklyke laſt des doods: Tref; maar op zulk eene wyze, die den Levenden, door de dooden, het meeſt ontzet. Hierom vindt hy vermaak in liſt en verraſſing, en heeft zyn wreed-ſpel met de gewaande zekerheden der menſchen; hy begeert geene bloote overwinning, maar volkomen zegepraal; en waar hy het minſte gevreesd wordt, triomfeert hy het ligtſte. Dus blykt de waarheid van myne ſtelling, hoe ſtout ze ook ſchynen moge.

Hier verdwynt ook al het harde, en het geen niet aan de ondervinding zou beantwoorden, dewyl van het bepaalde *Schiet uwe pylen niet by geval, kies altyd.* enz. billyk door onze Aanmerkers berispt, in het Engelſch niets gevonden wordt.

5 Voorb. In den zelfden Vyfden zang Vs. 763-765.

Like other tyrants, death delights to ſmite,
What, ſmitten, moſt proclaims the pride of pow'r,
And arbitrary nod.

De dood ſchept, gelyk andere tyrannen, vermaak in het nedervellen van zodanigen, wier val het krachtigſte getuigenis van zyn trotſch vermogen en willekeurige handelingen kan afleggen.

Wel-

Welke ſterke uitdrukking onze Dichter, onmiddelyk, door eenige voorbeelden opheldert, hoe, naamelyk, de dood den ryken lieveling der fortuin, van den behoeftigen elendigen laat overleeven; hoe hy den ſterken, door den zwakken, het doodkleed laat aantrekken; hoe hy den ſchreyenden Vader het graf voor den zuigeling laat vervaardigen, enz. Welke bondigheid in deze ſpreuk gevorderd wordt, weet ik niet; doch ſchynt ze my, in dien ſamenhang, klaar en duidelyk.

6 Voorb. Den menſch te noemen, *magteloze Onſterveling* en *altoosduurenden Worm*, zeggen de Aanmerkers, is eene valſche tegenſtelling. In het Engelſch ſtaat in den Eerſten zang Vs. 79.

Helpleſs immortal! inſect infinite!

Daar het eerſte door *Hulpeloos* en *onſterflyk* behoorde vertaald te worden, het geen iets anders is dan *magteloos*; en aangaande de uitdrukking van een' *oneindigen Worm*, of *een worm en oneindig*, dat het denkbeeld van een worm geen ſtand houdt, met opzicht tot den menſch na dit Leven, is klaar, maar wie ziet niet dat Dr. *Young* door die oneindigheid wel de duurzaamheid van 's menſchen *wezen*, maar geenszins van deszelfs *hoedanigheid* bedoelt, in welke laatſte betrekking het zeer gewoon is, den menſch een' *aardworm* te noemen, even gelyk in het voorgaande *hulpeloos* omtrent zyn tydelyk, en *onſterflyk* omtrent zyn eeuwig Leven, gebezigd wordt.

7 Voorb. In den Vierden zang Vs. 413, 414.

The great firſt-Laſt! pavilion'd high, he ſits
In darkneſs, from exceſſive ſplendor, borne.

Hy, de Almachtige, de Eerſte en Laatſte, die in de hoogte is, woont in eene Tente van duiſternis, door zyn' oneindigen glans gebooren.

Door volmaakt helder Licht, zelfs voortgebragt, veroorzaakt, is wartaal. Onvergelykelyk beter zegt de Heer *Vernede*, in het franſch: *Tenebres produites par une ſplendeur infinie.* De Engelſche Schryver wil zeggen: dat alles wat de Godlyke Majeſteit omringt, in vergelyking van haar oneindig Licht, duiſter is. Schynt ook deze tegenſtelling onze Schryveren nog bedenkelykheid onderhevig, die zal mooglyk vervallen, door de herinnering aan diergelyke ſchriftuurlyke beſchryvingen, onder anderen Exod. 19 Vs. 9. 16. 1 Timoth. 6 Vs. 16 en voorál Pſalm 18 Vs. 10, 12, 13. *Donkerheid was onder zyne voeten; duiſternis zettede by tot zyne verberging; rondom hem was zyne Tente, duiſterheid der wateren, wolken des hemels. Van den glans die voor hem was, dreven zyne wolken daar heenen*, enz. En dat de Heer *Young* dezen Schriftuurtext bedoeld heeft, is zeer waarſchynlyk, uit de gelykluidenheid zyner uitdrukkingen met den Engelſchen Bybel: *He made darkneſs his ſecret place; his pavilion round about him were dark waters and thick clouds of the ſkies.*

8 Voorb. In den Negenden zang. Na dat de Schryver geſegd heeft: dat het Alvermogen het geſchapene, als een koſtbaar, doch klein, edelgeſteente, aan zynen Troon hecht, vaart hy voort: Vs. 1514-1520. *That*

That little gem, how large! a weight let fall
From a fixt ſtar, in ages can it reach
This diſtant earth? ſay, then, Lorenzo! where,
Where, ends this mighty building? where, begin
The ſuburbs of Creation? where, the wall
Whoſe battlements look o'er into the vale
Of non-exiſtence? Nothing's ſtrange abode?

Hoe groot echter is dat kleine edelgeſteente! Laat van één der vaste ſterren, een gewigt vallen, kan het wel in eeuwen deze verafgelegene aarde bereiken? Spreek dan, Lorenzo! waar, waar eindigt dit verbazend gebouw? waar beginnen de uiterſte grenzen der ſchepping? waar de muuren van wier hoogte men in de Laagte der nietbeſtaanlykheid, in het vreemd verblyf van 't niet kan nederzien.

Dat een dal zonder berg, een ongerymd denkbeeld is, gelooven wy met onze Schryveren, maar ook, tevens, dat indien de aangehaalde plaats behoorlyk was vertaald geworden, men nimmer op dit denkbeeld zou gevallen zyn. Men merke nog aan: dat Dr. *Young* deze vraagen doet *aan zynen Vriend Lorenzo*, en de Vertaaler *aan de onmeetbaare ruimte.*

9 Voorb. In den zevenden Zang Vs. 1014—1022.

What has God done, and not for this ſole end,
To reſcue ſouls from death? the ſoul's high price
Is writ in all the conduct of the ſkies.
The Soul's high price is the Creation's Eye,
Unlocks its myſteries, and naked lays
The genuine cauſe of ev'ry deed divine:
That is the chain of ages, which maintains
Their obvious correſpondence, and unites
Moſt diſtant periods in one bleſt deſign.

Hoe veel doedt God niet, tot dit eenige groote einde, naamelyk, om zielen van den dood te verloſſen? De groote waarde der Ziel is kenbaar, in het gantſche beſtier des Hemels. De groote waarde der Ziel is de Sleutel, welke de gebeimen der ſchepping ontſluit, en de waare oorzaaken van alle Godlyke handelingen bloot legt. Die waarde is de keten, welke de zichtbaare overeenkomſt der eeuwen onderhoudt, en hunne afgelegenſte perken tot een en het zelfde gelukkig oogmerk vereenigt.

Zie hier wederom een aanmerkelyk verſchil tuſſchen den Schryver en Vertaaler. Om welke reden deze plaats, als een Voorbeeld van berisping, werdt aangehaald, behaagde onze Schryvers niet te melden. Zy beſluiten, alleen, met een plaats uit *Cerceau*, over den verbloemden ſtyl, die, mooglyk, had kunnen toegepaſt worden op de *Britſche Gedachten*, doch in geenen deele op de *Nachtgedachten van Dr. Young*, gelyk wy vertrouwen dat den Lezer, uit de opgehelderde voorbeelden, reeds zal gebleken zyn. Hadden de Schryvers der Vrymoedige Aenmerkingen zich, in hun onderzoek, alleen aan de *Britſche Gedachten* bepaald, wy zouden hun Oordeel over dat geſchrift, als een byzonder werkje, geheel van het engelſche verſchillende, gaerne heb-

hebben toegeſtemd; maar de misvattingen van eenen Vertaaler, aan den Schryftrant en manier van denken eenes onſchuldigen Schryvers te wyten, ſcheen ons zo onbetaamlyk, dat wy het zo wel noodig als billyk dachten, den Nederlanderen, tegens dit ongunſtig oordeel, over den Eerwaarden *Young en alle zyne Schriften*, te waarſchouwen.

Wy hebben 't niet nodig geagt ons uit te laten in doorgaende aenmerkingen over enige byzonderheden in dit *Onderzoek* voorkomende, maer alleen den Lezer te berigten, dat wy, in 't ſchryven der *Vrymoedige Aenmerkingen*, over de *Britſche gedagten*, geen werk gemaekt hebben van dezelven te vergelyken met *Dr. Young's Complaint*; om dat we, dit Engelſche Dichtſtuk voorheen gelezen, en van dien zwellenden ſtyl gevonden hebbende, naer 't algemene beloop van ons geheugen, ons op de keurigheid en getrouwheid van den Verzamelaer dezer ſpreuken verlieten; waer op we, by nader bevinding, zien, een al te groot vertrouwen geſteld te hebben; waer toe de doorgaende ſchryfſtyl van *Dr. Young* ons enigermate aenleiding gegeven heeft. In gevolge hier van heeft men onze byzondere aenmerkingen te bepalen tot de *Britſche gedagten*, en niet over te brengen op *Dr. Young*; terwyl nogtans ons gezegde, over de Schriften van dien Heer in 't algemeen, onzes oordeels, ſtand houdt: het welk wy opgemaekt hebben, niet uit vertalingen, maer uit de oorſpronglyke Schriften van *Dr. Young*; die, in de daer gemelde opzigten, vergeleken kan worden met den Heer *Hervey* ſchoon de een in Proſa, de ander in Dichtmaet ſchryve; nadien ze zich beiden toeleggen op 't geen velen den verheven ſtyl noemen; waer in ze, volgens onze gedagten, een verkeerden ſmaek ſtrelen. — Hier omtrend zyn de Schryver van dit *Onderzoek* en wy van een verſchillend begrip; dat niet vreemd geagt kan worden; vermids Schriften van dien aert gemeenlyk boven al zeer onderſcheiden beoordeeld worden: van waer men ook in England zeer verſchillend oordeelt over de Schriften van den Heer *Hervey* en *Dr. Young*, als uit de oordeelkundige berigten der Engelſchen blykbaer is. Wy geven gaerne ons oordeel over, om getoetſt te worden aen de denkbeelden van den Heer *van Effen*, in zyn Vertoog over de *Hoogdravendheid* (*), en aen de leſſen van *Longinus*, in zyne *Verhandeling over de Verheventheit en deftigheit des Styls, zoo omtrent Vaerzen als Matelooze Reden.* Volgens het onderwys van deze oordeelkundigen, dat ons in dit opzigt bondig toeſchynt, en eenſtemmig is met het doorgaende denkbeeld van andere beroemde Schryveren over de Welſprekendheid, konnen wy tot nog niet anders denken, of de Schriften van den Heer *Hervey* en *Dr. Young*, hoe ſtigtelyk anders, geven maer al te veel aenleiding tot het vervalſchen van den ſmaek veler Lezeren, het welk ons genoopt heeft, om die waerſchouwing, by gelegenheid der *Britſche gedagten*, te ſchryven.

(*) Zie *den Holl: Spectator* VIIIſte D. N. 217.

EYNDE.

Natuurlyke Hiſtorie of uitvoerige beſchryving der Dieren, Planten en Mineraalen, volgens het Samenſtel van den Heer Linnæus, met naauwkeurige Afbeeldingen. Eerſte Deels eerſte Stuk. Van den Menſch en eenige Zoogende Dieren. Te Amſterdam, by F. Houttuin, 1761. 500 Bladz. in gr. 8°.

WY hebben, in een voorgaande Stukje onzer *Letteroefeningen* (*), een Bericht gegeeven van een Werk, waar in het Ryk der Dieren ter beſchouwinge opengeſteld wordt; tegenwoordig komt ons onder het oog het begin van een geheele Natuurlyke Hiſtorie, waar in eene beſchryving gegeeven zal worden van alle ſoorten van ſchepzelen, welken tot de menſchlyke kennisſe gekomen zyn. Zulk een Werk, wel uitgevoerd wordende, zal van groot nut zyn, om dat men, hier in, zyne weetluſt aangaande het gene van deze of gene ſchepzelen ontdekt is, of het gene men tot zeker einde noodzaaklyk dient te kennen, zal kunnen voldoen. Een Werk, hoedanig in onze Vaderlandſche taale, tot nog toe, ontbroken heeft; en tot alle konſten, Wetenſchappen en handwerken betrekking heeft; behalve de aangenaamheid welke de kennis dezer dingen aan het menſchelyk verſtand verſchaft.

Na den tyd van ARISTOTELES en PLINIUS, die beide, uitvoerige beſchryvingen van de natuurlyke ſchepzelen, hoewel met gebreken en fabelen doormengd, hebben nagelaten, zegt de Schryver, in de Voorreden, is de Natuurlyke Hiſtorie, geduurende een reeks van Eeuwen, byna niets gevorderd. ALDROVANDUS was de eerſte, die haar in 't end der Zeſtiende Eeuwe deedt herleven; dewyl hy eene verzameling maakte van alle Zeldzaamheden der Natuure, die te bekomen waren; waar van het Kabinet nog te Bononie bewaard wordt. GESNERUS, zyn tydgenoot, heeft in dezelfde Eeuw'

(*) Zie bl. 625.

Eeuw' de kennisse der Schepzelen, in alle haare deelen, nog ruim zo veel bevorderd. In de kennisse der Plantgewassen heeft hy echter het meest, in die der Mineraalen het minst uitgemunt. De Werken van deze twee groote mannen zyn zeer uitgebreid; en de Waarnemingen door de Genootschappen der Geleerden, in de voorgaande Eeuw, in Engeland, Duitschland en Frankryk opgeregt, hier en daar verstrooid, waar door het niet gemaklyk is tot kundigheid van zaaken te komen. Men hadt, omtrent het begin dezer Eeuwe, de Planten, gelyk ook de Dieren, in beter schikking zien brengen: doch de nieuwe schikking van het *Samenstel der Natuure* werdt, nu vyf-en-twintig jaaren geleden, eerst door den beroemden LINNÆUS uitgevoerd; na dat hy de Planten, volgens derzelver *Sexen*, in orde hadt gebragt. Dit Samenstel een en andermaal, door hem overgezien, veranderd en vermeerderd, en nu voor de tiende maal geheel hervormd uitgegeeven, heb ik, zegt de Schryver, tot eenen Grondslag van het tegenwoordige Werk uitgekozen.

Het Onderwerp der Natuurlyke Historie zyn alle Schepzelen, die op de Oppervlakte van den Aardkloot woonen; en alle samengestelde lichaamen, welken de buitenste Schorse van onzen Aardbol uitmaken; de Elementen, Aarde, Water, Vuur en Lugt uitgezonderd, welker onderzoek de Natuurkunde zich geeigend heeft.

De genoemde Schepzelen worden gemeenlyk verdeeld in drie Ryken der Natuure, 1. *Steenen*, waar onder men begrypt alle lichaamen, welken uit een enkele samenhooping van deelen schynen te bestaan, en geen Leven of Gevoel hebben. 2. *Plantgewassen*, welken gewerktuigde lichaamen zyn, wel leevende, doch zonder Gevoel. 3. *Dieren*, zynde ook gewerktuigde lichaamen, doch met Leven en Gevoel, beiden, begaafd.

De Heer LINNÆUS heeft zyn Samenstel der Natuure zo geschikt, dat in het zelve eerst het Ryk der *Dieren*,

ten, dan dat der *Planten*, en eindelyk, der *Steenen* en *Mineraalen* beſchreven wordt. Hy heeft ieder Ryk verdeeld in *Klaſſen*, ieder Klaſſe in *Rangen*, ieder Rang in *Geſlachten*, en ieder Geſlacht in *Soorten*; en ſomtyds weder eene Soort in verſcheidenheden; welke hoofd- en onderdeelingen door byzondere Naamen en Kenmerken onderſcheiden zyn. „ Ik volg zyne „ Handleiding in dit Werk", zegt de Schryver; „ doch dewyl ſedert de eerſte Uitgaven van zyn Sa„ menſtel, wylen de Dantziger Heer KLEIN, die toen „ aan de Visſchen bezig was, zich ook op andere dee„ len van 't Ryk der Dieren toegelegd, en van de „ Viervoetigen en Vogelen weder een andere Rang„ ſchikking gemaakt heeft; gelyk de Franſche Heer „ BRISSON, gewezen Opziender van 't uitmuntende „ Kabinet van REAUMUR, nog voortgaat te doen; „ heb ik dienſtig geoordeelt daar van, in dit Werk, „ ook gebruik te maken; ten einde men 'er dus de „ denkbeelden van drie voornaame hedendaagſche „ Natuurkenners, omtrent de Rangſchikking der Die„ ren, byeen zou hebben. Het zelfde zal omtrent de „ Vogelen, Visſchen, Inſekten en de andere deelen „ der Natuurlyke Hiſtorie, zo veel doenlyk is, ook „ in achtgenomen worden".

De beſchryving van den *Menſch* is, in dit eerſte Stuk, zeer uitvoerig behandeld. Eerſt worden zyne Kenmerken, volgens LINNÆUS, opgegeeven, waar door hy, ten opzichte van zyne lichaamsgeſtalte, van de andere Dieren onderſcheiden is: dan volgen de Wanſtalligheden, die men onder de menſchen ontmoet; de veranderingen, welken de menſch van zyne geboorte af tot aan de Volwasſenheid ondergaat; en de Verſcheidenheden, welken 'er voorkomen in de Aart en Levenswyze der Menſchen, op den geheelen Aardbodem, volgens den Heer DE BUFFON. Wyders geeft de Schryver een beknopte ontleedkundige beſchryving van het menſchelyk lichaam; waar onder ook de nieuwe Denkbeelden aangaande de

Voortteeling gevoegd worden. En eindelyk wordt onderzogt, welke nuttigheid ſommige deelen, of uitwerpſelen van het lichaam hebben in de Geneeskunde, of tot andere gebruiken in de ſamenleving. Op dergelyke maniere gaat hy ook te werk met de beſchryving der Dieren, en meent dus met de overige Schepſelen, elk naar zynen aart te vervolgen. De Geſlachtnaamen van den Heer LINNÆUS heeft hy verduitſcht en in den Text gebragt, voegende daar nevens de Latyniſche bynaamen, welken hy aan ieder ſoort geeft, op den kant der Bladzyden; en onder de Bladzyden de Naamen, met welken zy by de Auteuren bekend ſtaan en te vinden zyn, volgens de aanhaaling van LINNÆUS. Somtyds voegt hy 'er, in den Text ook de Geſlachtnaamen by, welken door de Heeren, BRISSON en KLEIN, aan deze Dieren gegeeven zyn; of Soorten en Verſcheidenheden, die door LINNÆUS niet beſchreven waren; en gebruikt tot opheldering, doorgaans de werken van deze en andere voornaame Auteuren, inzonderheid wat de Afbeeldingen betreft. De Lichaamsgeſtalte, Aart, Levenswyze en Eigenſchappen der Dieren, worden in alle byzonderheden, zo veel mooglyk, uit de Berigten der hedendaagſche Reizigers, en andere geloofwaardige Schryvers aangewezen; waar achter hy dan, veel al een ontleedkundige beſchryving, volgens het oordeel van ervaren mannen volgen laat, beſluitende ieder hoofdſtuk met het nut, welk men van de beſchreven Dieren trekken kan. En de Auteur melt doorgaans wien hy in elke beſchryving tot leidsman verkozen heeft.

De beſchryving der Dieren wordt gezegd eenige Stukken van dit Werk te zullen beſlaan. Na de *Zoogende Dieren*, waar onder de Viervoetigen, in 't algemeen, begrepen zyn, zullen de *Vogelen*, dan de *Kruipende Dieren* en anderen, welken men Dieren *van beiderlei leven noeme*, verder de *Viſſchen*, *Inſekten* en *Wormen* beſchreven worden. Hier na zullen volgen de *Planten*, en eindelyk de *Steenen* en *Mineraalen*; waar van

van ook de Kenmerken, Eigenſchappen en het Gebruik zal aangetoond worden.

Van een Werk van zulk een groote uitgebreidheid hebben wy het nodig geacht, onze Vaderlandſche Lezers zo veel berigt te geeven, als wy uit de Voorreden van den Opſteller hebben konnen ſcheppen. En wy twyfelen niet, of de meeſten die dit zien, zullen met ons een goede verwagting van het Werk hebben. Tegenwoordig zyn zeer veel deelen van de Natuurlyke Hiſtorie naauwkeurig onderzogt, en worden nog daaglyks onderzogt. Dezen in byzondere Werken, of in Stukken van Genootſchappen en Akademiën beſchreven, moeten maar byeengezogt, en in een goede orde gebragt worden. De Opſteller van dit Werk, ſchoon hy zynen naam verbergt, geeft, in zyne beſchryvingen zelven, blyken genoeg van hier toe bekwaamheid te hebben. De Vaderlandſche Liefhebbers der Natuurlyke Hiſtorie zullen, ongetwyfeld, met verlangen het vervolg en de voltojing van het Werk te gemoet zien, en den Opſteller, met ons, yver en krachten toewenſchen, om 'er ruſtig in te konnen voortgaan.

Het Eerſte Deel, waar van het gene nu uitgegeeven wordt, het Eerſte Stuk maakt, bevat eene Beſchryving der Dieren. Vooraf gaat eene Inleiding, waar in eerſt eene Beſchouwing der Dieren, in 't algemeen voorkomt, vervolgens de Eigenſchappen der Dieren in 't algemeen, dan de Verdeeling der Dieren in 't algemeen. Hier in worden de Verdeelingen van ARISTOTELES en zyne volgers, van JOHNSTON en van RAY getoetſt; en die van LINNÆUS hier tegen overgeſteld. By die van LINNÆUS voegt de Schryver ook de Verdeelingen der Dieren van den Heer KLEIN en BRISSON, welken van de voorgemelden nog eenigzins verſchillen. Doch het Samenſtel der Dieren van LINNÆUS wordt van onzen Schryver de voorrang gegeeven en gevolgd, om dat het de Natuur, zegt hy, als door zich zelve afſchetſt. Zyne natuurlyke Ver-

deeling der Dieren naar hun inwendig Lichaamsgeſtel is deze.

Het Hert met twee Holligheden en twee Ooren; en warm rood Bloed. Jongen baarende, *Zoogende Dieren*, Eyerleggende *Vogelen*.

—— — —— ééne Holligheid en één Oor; koud rood Bloed. De Longen willekeurig. Dieren *van beiderlei leven*. Kieuwen uitwendig. *Viſſchen*.

—— — —— ééne Holligheid zonder Ooren; koud witagtig Vogt in plaatſe van Bloed. Met Sprieten, *Wormen*. Met Voelers, *Inſekten*.

Volgens deze natuurlyke Verdeeling worden nu de Kentekenen tot onderſcheiding van zyne zes Klaſſen, in het Ryk der Dieren opgegeeven; en hier mede wordt de Inleiding beſloten.

In het eerſte Hoofdſtuk van de eerſte Afdeeling wordt gehandeld van de *Zoogende Dieren*. Hier in wordt gegeeven een Plaat, waar op de Afbeeldingen der Bekkeneelen van de Zoogende Dieren, uit ieder rang één; om de verſchillendheid der Tanden aan te toonen, waar van LINNÆUS de Rangſchikking der Zoogende Dieren, voornamelyk, afleide. En vervolgens worden de Kenmerken van de Rangen der Zoogende Dieren van LINNÆUS voorgeſteld.

In het tweede hoofdſtuk wordt gehandeld van den menſch. Door welke Kentekenen hy van andere Zoogende Dieren onderſcheiden wordt. De Menſch wordt, in 't algemeen onderſcheiden in twee Soorten, naamlyk *Dag-Menſch* en *Nagt-Menſch*. Tot de eerſte Soort behoren alle menſchen, die op den Aardbodem leeven en ons bekend zyn, waar van zes Verſcheidenheden uitgemaakt worden, ſpruitende uit de Oefening en woonplaats; naamlyk: de *wilde Menſch*, de *Amerikaan*, de *Europëer*, de *Aſiaan*, de *Afrikaan*, en de *monſtreuſe* of wanſchapen. Deze allen zyn met verſtand begaafd. De Nagt-Menſch, onderſcheiden by den naam van *Troglodytes*, is die onder de Aarde gezegd wordt te woonen. Wy zullen daar van, zegt on-

onze Schryver, in 't volgende Hoofdſtuk (het welk van den *Sater* of Boſch-Menſch handelt) ſpreken. Doch om onze Vaderlandſche Lezers, die mooglyk hier naar nieuwsgierig zullen wezen te voldoen, zullen wy die beſchryving hier byvoegen.

De oude Schryvers, zegt onze Auteur, ſpreken ook van zeker volk, 't welk zyne woonplaatſe in onderaardſche Holen houdt, en deswegen den naam van *Trogladyten* voert. ÆLIANUS en SOLINUS ſpreken van de zodanigen aan de Roode Zee. PLINIUS zegt, dat ze, in Æthiopië, holen maken om in te woonen; dat zy leven van Slangen-vleeſch, een ſchor geluid en geen ſpraak hebben. KIRCHERUS verhaal is aanmerklyk. Hy zegt dat hy in 't Jaar 1637, op 't Eiland Maltha zynde, in een Spelonk is geweeſt, daar dergelyk volk woonde. Hy vondt 'er een groote menigte Mannen en Vrouwen, Jongetjes en Meisjes, op zyn boers gekleed. In het Hol waren Bedſteden en Kasjes in de Rots uitgehouwen, ook Stallingen voor Koeijen, Schaapen, Ezels en andere Vee enz. De Manluiden gingen daaglyks buiten om het Land te bouwen, en de Vruchten in te zamelen, terwyl het Vrouwvolk in de Spelonk bleef, alwaar zy eenig Licht kreegen door de ſpleeten der Rotſen, by 't welk zy haar huiswerk konden doen. Die menſchen waren groot van Lichaam en ſterk, lang leevende, naar men hem verhaalde, en de Vrouwsperſoonen niet onbevallig van Gelaat. Zy komen, zegt hy, in de Stad ter Markt, doch vertoeven 'er niet lang, maar begeeven zich weder ſchielyk naar hunne Holen. Zy eten, zegt hy, geen vleeſch, leevende alleen van Brood, Melk, Kaas en Aardvruchten. De Taal was zuiver Arabiſch. Ook getuigt hy, dat dergelyke Menſchen gevonden worden in een Spelonk op 't Eiland Gozo, by Maltha. In 't Jaar 1659 den Kerklyken Staat doorreizende, zag hy, in een Veld, by Viterbo, rook uit den grond opgaan, waarom hy meende, dat aldaar Zwavelgroeven waren, maar by onderzoek be-

bevondt hy aldaar een onderaardſch Dorp te zyn, *Moenianum* genaamd, onder 't Gebied van den Vorſt *Camillo Pampbili*; welks inwoonders zich met den Landbouw bezig hielden. Volgens de beſchryving, welke 'er uit LINNÆUS van gegeeven wordt, is een *Troglodyt*, of Nagtmenſch by dag blind, en hy houdt zich ſchuil; maar by nagt ziet hy en gaat uit, om zich de koſt te beſchaaren. En om dat hy ze onderſcheidt van alle andere menſchen op den Aardboden, die hun verſtand hebben, ſchynt hy dezelve maar een dierlyk vermogen toe te eigenen.

In dit Verhaal van KIRCHERUS, merkt onze Schryver hier op aan, ſteekt geene ongeloofbaarheid. Het is gemaklyk te begrypen, dat in de Landen waar dergelyke Spelonken zyn, Menſchen uit armoede, of om verdrukking en vervolging te ontgaan, tot dezelven toevlugt nemen, en daar in blyven huisveſten. Om niet te ſpreken van de Laplanders en andere Noordlyke volkeren, die zulks, in den Winter, uit noodzaaklykheid doen. In zeker Ryk van Indië worden de Prieſters gezegd te woonen op den Berg der Afgoden, en het gemeene Volk onder de Aarde. In Afrika, by de Maanbergen zouden de Menſchen in diepe Holen en Spelonken hun leven doorbrengen, om dat zy het Licht der Zonne niet verdragen kunnen; het welk ook van de bergen aan de Kaspiſche Zee getuigd wordt.

Schoon nu deze onderaardſche Menſchen weinig van ons ſchynen te verſchillen; zegt de Heer LINNÆUS niettemin, dat ze van onze Soort niet zyn, en daarom geenzins voor een enkele Verſcheidenheid moeten gehouden worden, gelyk de Negers, Tartaaren, Laplanders. Want zegt hy, dat oogluikend Vlies (*); 't welk de Menſchen niet hebben en de Beeſten al, onderſcheidt ze van ons genoegzaam. Hy heeft 'er echter geen byzonder Geſlacht van kon-

nen

(*) *Membrana nictitans.*

nen maken, om dat 'er geen beſtendig onderſcheidend Kenmerk was, daar toe dienende, en hy deze Menſchen nimmer gezien hadt. De Schryver zich verbonden hebbende het Samenſtelſel van LINNÆUS te volgen, heeft deze menſchen, hierom, onder de Saters, of Boſch-menſchen moeten plaatſen. Dus verre van de *Troglodyten.*

Voorts worden in het tweede Hoofdſtuk beſchreven de Soorten van menſchen, te vore opgenoemd. Onder de *monſtreuſe* Menſchen wordt geſproken van zulken, die ongemeen dik en zwaar waren; en hier wordt een Afbeelding gegeeven van een Engelsman, in 't Jaar 1750 geſtorven, die zes honderd en negen Engelſche Ponden, of ruim vyf honderd zeven-en-vyftig Amſterdamſche Ponden woog; in wiens Kamizool zeven volwaſſen perſoonen byeen geknoopt konden worden. Dit wordt gevolgd van eene Afbeelding en Beſchryving van Tweelingmenſchen, aan elkander gegroeid, welken tot in het twee-en-twintigſte Jaar, beide, geleefd hebben. Dan volgt de Natuurlyke Hiſtorie van den Menſch, volgens BUFFON; welke zeer uitvoerig is, en waar in veele dingen voorkomen, welken men 'er niet in verwagten zou; als by voorbeeld, Kinderen met een Helm geboren, enz. Hier op de verſchillende Geſtalte en Aart der Menſchen van verſchillende Geweſten. Van de *Kaffers*, het Zuiderdeel van Afrika bewoonende, wordt aangetekend, dat zy van Geſtalte zweemen naar de Negers; maar dat men onder deze Volkeren de grootſte beeſtagtigheid vindt, welke misſchien by Menſchen op den geheelen Aardbodem plaats heeft. Zy eten byna alles wat hun voorkomt, doode viſch, rottende krengen en Zeehonden, welken een lekkerny voor hen zyn: en men verzekert, dat 'er ook onder zyn, die menſchen ſlagten, en gebraden zynde opeten. Dan wordt het menſchelyk lichaam ontleedkundig beſchreven, waar in ook zelfs van de Voortteeling gehandeld wordt. Deze beſchryving is wel volgens de

hedendaagſche ontleedkunde, en zelfs naar de nieuwſte ontdekkingen geſchikt, en naar den aart van het Werk breedvoerig, maar zo wy geloven, voor Leezers die vreemdelingen in zodanige zaaken zyn, wat te kort, om 'er een behoorlyk begrip van te maken.

In het derde Hoofdſtuk wordt geſproken van den *Sater* of *Boſch-Menſch*, en van de *Pygmeen* en *Troglodyten*. Van de laatſten hebben wy reeds geſproken. De *Pygmeen* werden zo genoemd wegens de kleinte van hun Lichaam; gelyk zeker Volk in Thracie, 't welk niet grooter werdt dan drie Span, op zyn vyfde Jaar reeds Kinderen voortteelde, en op het agtſte begon oud te worden. Een der Weſter-Eilanden van Schotland, zegt de Schryver, daar men wel eer een klein ſoort van Menſchen-beenderen gevonden heeft, is deswegens het *Pygmêen* of Dwergen-Eiland genoemd geweeſt. Van een Boſch-Menſch op Java wordt hier eene Afbeelding en beſchryving gegeeven volgens Bontius, waar van het eigenlyk Aangezicht genoegzaam met dat van een Menſch gelyk is; als ook een verhaal aangaande den Boſch-menſch van Borneo, volgens Pater Le Comte, van Afrika, van Brazil: maar men moet dezen niet vergelyken met den *Orang-Outang* van Tulpius, wyl die onder de Aapen behoort. Nog is op dezelfde Plaat een Figuur van een Boſch-Menſch, het welk in brandewyn gezet, en daarna gedroogd, nog te Londen bewaard wordt; en men vindt aangaande dit Soort van Schepzelen verſcheide aanmerkenswaardige dingen aangetekend, maar wy kunnen ons niet met alles ophouden. Het vierde Hoofdſtuk handelt van het Geſlacht der *Aapen*, waar onder ook de *Baviaanen* en *Meerkatten* begrepen worden. Het vyfde Hoofdſtuk is eene Beſchryving van de *Spookdieren*, waar toe het *Aapje met den Honds-Kop* van Ceylon, de *Inkhoorn-Aap*, en de *Vliegende Kat* van Ternaate behooren. Om dat de Heer Linnaus aan dit Geſlacht den naam van *Lemur* heeft gegeeven, heeft onze Schryver, het woord *Lemures*, 't welk Spooken of Nagtgeeſten over-

ge-

gezet wordt, willende verduitſchen, deze Dieren *Spookdieren* genoemd. Het zesde Hoofdſtuk handelt van de *Vledermuizen*, waar onder de *Vliegende Hond* en *Rot* van Ternaate; de *Vliegende Hond* van Nieuw Spanje, de *Gebrilde*, en die *met den Hazemond*, begrepen zyn. Het Zevende is eene Beſchryving van den *Olyphant*. Het agtſte van de *Zee Koe*, waar in ook van den Steen *Lapis Manati* genoemd. Het negende van de *Luijaards*. Het tiende van de *Mieren-Eters*; en het elfde, waar mede dit eerſte Stuk van het eerſte Deel beſloten wordt, van het *Schub-Dier*, anders de *geſchubde Haagdis* of *Chineeſche Duivel* genaamd. Het geheele Werk is zo vol van aanmerkenswaardige zaaken, dat het van menſchen die eenig oordeel, en begeerte hebben naar eenige kundigheid van de Schepzelen, die op onzen Aardboden gevonden worden, niet dan met een zeer groot vermaak kan gelezen worden. Eenige gemeene en laage Vertellingjes, hier en daar ingevoegd, geeven 'er wel geen luiſter aan; maar zyn misſchien geſchikt om menſchen, die meer lezen om zich te vermaaken dan om kundigheid te verkrygen, eens te doen lachen, of voor geeuwen te bevryden. Konden zulken, die hunnen tyd met aangenaamheid meenen te ſlyten door het lezen van Romans en Verdigtſelen, om dat men hier in geſtadig zeldzaame en verwonderlyke omſtandigheden en uitkomſten ontmoet, gelyk thans onder onze Vaderlandſche Lezers een zeer heerſchende gewoonte is; konden dezen, zeg ik, maar eens beſluiten een Werk aangaande de Natuurlyke Hiſtorie, als dit, waar van wy nu geſproken hebben, te doorbladeren; ik houde my verzekerd, zy zouden hier in geen minder zeldzaame, verwonderlyke, ja verruklyke dingen vinden, dan in hunne geliefkoosde Romans. Waagden zy het eens zulk een Werk met aandagt te lezen, en bedagten zy dat het verwonderlyke daar in vervat, geene Verdigtſelen, maar waarheden zyn, voor zo ver men dezelven heeft konnen nagaan; de Romans zouden,

den, ongetwyfeld, achter den bank raaken, en dergelyke verhaalen in de plaatſe van Verdigtſelen, waar van veele hedendaagſche niet lezenswaardig zyn, verkozen en gelezen worden.

HERMANNI BOERHAAVE Philoſoph. & Medic. Doct. Inſtitut. Colleg. Practic. Botan. & Chem. in Academia Lugd. Bat. Profeſſ. Colleg. Chirurg. in eadem urbe Præſid. Societat. Reg. Scientiar. Londin. & Academ. Reg. Scientiarum Pariſ. Membr. *Prælectiones Academicæ de Morbis Nervorum, quas ex Auditorum Manuſcriptis collectas edi curavit* JACOBUS VAN EEMS, Medicus Leidenſis.

Akademiſche Leſſen van HERM. BOERHAAVE, *Doctor en Profeſſor te Leiden, en Lid van de Engelſche en Franſche Maatſchappyen der Wetenſchappen, over de Ziekten der Zenuwen, uit verſcheiden handſchriften van zyne Toehoorders byeenverzameld en Uitgegeeven door* JAK. VAN EEMS, *Med. Dr. te Leiden. Te Leiden, by P. van der Eyk, en Corn. de Pecker.* 1761. *in twee Deelen,* 8°. *te zamen* 850 *bladz.*

DE achting welke de Heer BOERHAAVE zich, door zyne leſſen en ſchriften, verworven hadt, heeft gemaakt, dat 'er een algemeene begeerte was, voornaamlyk onder zulken die zyne Leerlingen waren, of geweeſt waren, alles van hem te verzamelen wat uit zyn mond was gegaan; gelyk dit door het Uitgeeven van verſcheiden ſtukken zyner openbaare en byzondere leſſen, by zyn leven en na zyn dood gebleken is. En naauwlyks zag men iet op zyn naam, van deze natuur uitkomen, of het werdt met de grootſte graagte gezogt en gelezen. Het gene wy den Lezer hier voorſtellen is het nageſchrevene van den Profeſſor, in zyne openbaare Leſſen, over een zeer voornaam onderwerp, de Ziekten der Zenuwen. Het komt wat

zeer

zeer laat; want het is reeds dertig Jaaren geleden, dat deze Lesſen gedaan zyn: doch men kan hier, met het gemeene ſpreekwoord, op antwoorden, beter laat, dan nimmer. Het gene goed is mag ook zelfs laat komen. Die meer dergelyke werken van den Heer BOERHAAVE gelezen hebben, weeten, dat men dezen verre verſchillende vindt, in naauwkeurigheid van behandeling en uitdrukking, van zulken welken door hem zelve opgeſteld en uitgegeeven zyn. En het gene dit verſchil nog te grooter maakt, is dat verſcheiden van dergelyke werkjes, weinig overgezien, en ſlordig geſchreven, met onvolkomenheden, uitlatingen, grove fouten en al zyn uitgegeeven, op aandrang van den een of anderen baatzugtigen Boekverkoper. Maar hier in is de Uitgave van deze Lesſen zeer te pryzen boven veele anderen. Zy komen van een zeer bekwaame hand in 't licht, en de Uitgeever heeft door zyn eigen handſchrift, met dat van den vermaarden HOVIUS, en den *Baron* VAN SWIETEN te vergelyken, 'er alle volkomenheid van ſamenhang en verband aan gegeeven welke mooglyk was. Ten opzigte van het Werk zelve is het der moeite waard, den Heer VAN EEMS zelven te hooren. „ Ik weet „ wel", zegt hy, „ dat beroemde mannen, na den „ dood van den Heer BOERHAAVE, Experimenten, „ en Redenkavelingen, hier uit afgeleid, hebben „ voortgebragt, welken het ſamenſtelſel van BOER„ HAAVE niet begunſtigen; en ik oordeele de zodani„ gen alle lofwaardig, die niet zweerende in de woor„ den van hunnen Meeſter, met onvermoeden yver, „ de waarheid zoeken en omhelzen, van wien ook de „ zelve voorgeſteld zy. Maar ik ben van gevoelen „ geweeſt, de uitgaave van dit Werk hierom niet te „ moeten nalaten; want de bewysredenen, waar me„ de een man van zulk een doordringend vernuft, van „ zulk eene zugt tot de waarheid, waar voor de ge„ heele wereld den grooten BOERHAAVE gekend, en „ zich over hem verwonderd heeft, zyn gevoelen

„ heeft

„ heeft geſtaafd, kunnen niet dan van gewigt, en al-
„ le opmerking en onderzoek overwaardig zyn. En
„ indien zulk een groot man gedwaald heeft, het
„ welk iemant die zelf niet alles door Experimenten
„ nagaat, ligtelyk kan gebeuren; zal in de doling
„ zelve nogtans blyken, dat hy, de waarheid zo zeer
„ beminnende, en met een doorkneed oordeel be-
„ gaafd, niet zonder zeer gewigtige redenen van den
„ regten weg is afgeweken".

De Heer VAN EEMS heeft de aangehaalde plaatſen, zo veele hy kon vinden, in de Schryvers zelven nagezien en vergeleken, en de eigen woorden uit die werken opgegeeven, op dat men 'er ſtaat op zou konnen maken; anderen welken hy niet kon vinden, heeft hy gelaten zo als ze in de Handſchriften voorkwamen. Ook heeft hy den korten inhoud, door het geheele werk, tot gemak der Lezers, op den kant gezet; en voor het geheele Werk een ſchets van den ganſchen inhoud vooraf laten gaan, en aan 't einde een uitvoerig Regiſter laten volgen. In twee Deelen zyn deze Lesſen geſchéiden. In het eerſte komt voor eene verhandeling van de Ziekten der Zenuwen, welken in de Zenuwen en de ſamenſtellende deelen der Zenuwen plaats hebben. In het tweede ſpreekt de Hoogleeraar van zodanige Ziekten, welken de Zenuwen aandoen, voor zo veel ze een ſamenſtelſel door het geheele lichaam uitmaken.

De beroemde Auteur gewoon, in alles wat hy verhandelde, naauwkeurige onderſcheidingen te maken, doet dit ook hier omtrent de Ziekten, welken ſlegts in de bekleedſelen der Zenuwen gezeten zyn, en echter, in 't gemeen voor Ziekten der Zenuwen gehouden worden, van zulken die in de zelfſtandigheid der Zenuwen zelve voorkomen. Om deze reden ſpreekt hy van alle de deelen, welken tot de Zenuwen min of meer, midlyke of onmidlyke, betrekking hebben, beginnende van het Bekkeneel, het harde en zagte Hersſenvlies, om dus den weg te baanen tot de Zenuwen

wen zelfs; zonder het Spinnewebsvlies onaangeroerd te laten. Hy ſpreekt van de Vaten van deze deelen, en van de Ziekten welken in deze Vaten, op zich zelve, of met de vogten ſamengenomen kunnen ontſtaan, en door welken de Zenuwen ongemak kunnen lyden, en gevolglyk, Ziekten der Zenuwen ontſtaan, zonder dat de oorzaak hier van onmiddlyk in de Zenuwen hange. Naar de rykheid van 's Mans invallen, uit zyn overgroote en algemeene kundigheid worden 'er overal fraaye en leerzame dingen tuſſchen ingevoegd; en zelfs met opzet, zaaken in verhandeld, welken men hier in niet verwagten zou. Tot een voorbeeld diene een uitvoerige verhandeling van de *Chloroſis*, Vryſterziekte of bleeke kleur, welke hier, in alle haare omſtandigheden, met de bygevoegde geneeswyze voorgeſteld wordt, waardig om in het werk zelf gelezen te worden, in het welk zy omtrent 30 bladzyden beſlaat. Ook ſpreekt hy van de gevaarlyke en doodlyke dampen en uitwaaſemingen in ſommige uitgegraven bergen of Mynen, en ſtelt de oorzaak der uitwerking in de aandoening welke zy op de Zenuwen maken; terwyl anderen van gedagten zyn dat de Lucht tot de Ademhaling hier door onbekwaam gemaakt wordt; 't welk ook van veel andere uitwaaſemingen gezegd kan worden. Tot de Ziekten welken in de zelfſtandigheid der Zenuwen gezeten zyn, overgaande brengt de Heer BOERHAAVE hier onder de Tandpyn, welke hy met haare genezing beſchryft; de *Paronychia* of Vyt, waar in hy zeven onderſcheidingen maakt. Eenige Schryvers van voorgaanden tyd hebben maar vier geſteld, en deze worden van de hedendaagſchen nog bezwaarlyk toegelaten; de *Caſus* of het Eelt, en hier onder worden gebragt de blindheid en doofheid uit ouderdom. Het Oog, zegt de Profeſſor, is in de jongheid een ronde bol; want alle de Vezelen, welken het harde Vlies ſamenſtellen, zyn zeer buigzaam, en wyken ligt voor de drukking der Vogten: maar wanneer deze vezelen, door een lang-

langdurige wryving der Oogleden, en de aandoening van de lucht, ſtyf beginnen te worden, wordenze ſamengetrokken, en het hoorn-Vlies doet meer tegenſtand aan het drukkend vogt dan te voren, en wordt van dag tot dag platter. Het gebrek kan door een bril verholpen worden; maar om dat het van tyd te tyd toeneemt, moeten 'er ook andere en dikker brillen gebruikt worden. Een dergelyke vereeltheid kan ook plaats hebben, volgens de gedagten van den Hoogleeraar, in de Gezicht-Zenuw zelve. En zo meent hy dat het Gehoor in den ouderdom ook vermindert of bedorven wordt; ja hy paſt het ook toe op de aandoeningen van Reuk en Smaak. Ook ſpreekt hy hier van de Wratten, en merkt aan, dat deze verwaarloosd wordende, dikwils, kwaadaartige, kankeragtige en ongeneeslyke Zweeren maken, waar van de beoefening der Heelkunde overvloedige voorbeelden opgeeft.

In het begin van het tweede Deel is een langwylige Verhandeling over de menſchelyke Ziele, het vormen van denkbeelden en de redenkaveling; waarop volgt eene overweging van de gemoedsdriften, en de Ziekten hier uit ontſtaande, als ook van de Ziekten uit inbeelding; van de aandoening van het *Senſorium commune*, of het deel der algemeene Gewaarwording door medelyden. En hier in wordt met veele voorbeelden getoond, hoe ligt de Herſenen lyden, wanneer de Zenuwen van het Darmſcheil, de Darmen, de Pisleiders enz. beledigd zyn. Vervolgens wordt geſproken van de Ziekten welken in de Herſenen ontſtaan uit vervuilde ſtoffen in de Maag en het Gedarmte, welken ſomtyds uitwerkingen, van een ligte Duizeling af tot een volkome Beroerte toe, kunnen veroorzaken; hier onder worden gebragt de Zwarte Gal en Vergiften; gelyk ook uit aandoening van andere Zenuwen, welke tot de Herſenen overgaat, als kitteling, byſlaap, en andere Werktuiglyke aanrakingen. Hier na volgen de Ziekten van het Zintuig der algemee-

meene Gewaarwording zelven; en de Heer BOERHAAVE verklaart nu wat hy hier door verſtaat: naamlyk, dat deel van het menſchelyk lichaam, tot welk alle veranderingen, die in eenige zenuw gemaakt worden, of ontſtaan, overgebragt worden, het welk denkbeelden, aandoeningen, en van zelfs ontſtaande bewegingen maakt. Dit, zegt hy, is zekerlyk een deel van het lichaam: want als het hoofd wel geſteld is, blyft iemant het gevoel behouden van een beledigde zenuw, ſchoon het deel, waar in het gevoel plaats hadt is weggenomen. Iemant wien een been afgezet is, voelt, by verandering van weder, nog pyn in de Exterogen van de voet welke hem afgenomen is; maar zo 'er eene belemmering ontſtaat tuſſchen de Zenuw welke aangedaan wordt, en de plaats der algemeene Gewaarwording, en dus de gemeenſchap tuſſchen deze beiden verloren wordt, geſchiedt dit niet; ook wordt 'er dan geene beweging gemaakt. En de *Profeſſor* beſluit, 'er is dan eene plaats, tot welke de veranderingen in de Zenuwen ontſtaan, overgebragt wordende, zulk een gevoel maken, en deze wordt genoemd de plaats der algemeene Gewaarwording. Door een nadere omſchryving bepaalt hy deze plaats te zyn, waar de oorſprong is van alle Zenuwen; zo dat de algemeene Gewaarwording is alle plaatſen in de Herſenen, in welken een beginſel is van een merg- en Zenuwvezel uit de ſchorsagtige zelfſtandigheid, te ſamengenomen.

Over de *Sympathie*, het Medegevoel of Medelydendheid vindt men zonderlinge aanmerkingen gemaakt. De *Profeſſor* vindt meer moeite, om te zeggen wat *Sympathie* is, dan dezelve door voorbeelden op te helderen. Hy vergelykt ze by de beweging welke een lichaam in ruſt zynde, door een bewogen lichaam, 't welk 'er tegen aanbotſt, ontfangt, en waar door het ook in beweging raakt. Hy ſchynt te willen zeggen, dat gelyk een lichaam in ruſt, door een be-

wogen lichaam, ook in beweging gebragt wordt; zo ook, de eene menſch in beweging zynde, een ander zonder zulk eene beweging, gelyke beweging doet ondergaan, zonder dat men de wyze hoe dit geſchiedt kan begrypen. Die een ander ziet geeuwen, raakt ook aan 't geeuwen; hoort iemant een ander zingen, hy zingt ook, en wel gelyktonig met den anderen. Dit is by hem het zelfde welk van anderen zugt tot navolging wordt genoemd, waar door de menſchen bekwaam zyn te leeren doen, 't gene zy anderen zien of hooren doen. De Heer BOERHAAVE tragt dit door een groot getal voorbeelden nog klaarder te doen verſtaan; de meeſten of voornaamſten ontleendt hy van de zang- en ſpeelkunde; en zegt, hier in is altyd behagen of mishagen, behagen als 'er eenſtemmig of welluidend gezongen of geſpeeld wordt; mishagen gevolglyk als het tegendeel plaats heeft, 't welk ſommigen *Antipathie* zouden noemen. Maar het dient niet tot het oogmerk van den *Profeſſor*, hier van te ſpreken. Hier van daan komt het, naar zyne gedagten, dat de eene menſch den anderen volmaakt nazingt dat een Papegaai en Exter, in een donkere plaatſe gehouden, een menſchelyke ſtemme hoorende, dezelve nabootſen. Ook wordt dit op de reuk en ſmaak gepaſt; en van dezelfde oorzaak worden ook Gemoedsdriften verwekt. Vraagt men nu, zegt de *Profeſſor*, waarom zodanige geluiden een lichaam in ruſt zynde in beweging helpen: ik antwoorde alleen, dat wy deze wet van den Schepper geſteld, vinden; dat zy noit bedriegt, en wy dezelve evenwel niet kunnen verklaaren. Onder de zeldzaame gevallen, welken hier in voorkomen, wordt een zeer byzonder voorbeeld aangehaald uit de Verhandelingen van de Engelſche Maatſchappye der Wetenſchappen, zonder de plaats te noemen waar het gevonden wordt. Een zeker jongeling, mager en klein van geſtalte, maar in ſtaat om alle natuurlyke werkingen van een menſchelyk lichaam

haam te verrigten, was van kinds af zo zeer aan de *Sympathie* onderworpen, dat hy alle bewegingen, welken hy andere menſchen zag maken, moeſt nadoen, zonder, ja tegen zynen wille. Langs ſtraat gaande moeſt hy ſteeds zyne oogen naar den grond geſlagen houden, en in gezelſchap met geſloten oogen zitten, of zyn aangezicht van het gezelſchap afwenden. Zag hy iemant het hoofd bewegen, terſtond werdt zyn hoofd ook bewogen; zag hy iemant lachen, hy insgelyks, met of zonder geluid, zo als de perſoon die hem voorging; danſte iemant, hy ook: met één woord, al wat hy zag, bootſte hy na tegen zynen wille. Hieldt men hem vaſt, hy worſtelde met al zyn vermogen, om na te doen het gene hy een anderen zag doen. En gevraagd zynde wat, of waarom hy zo deedt, gaf hy tot antwoord, het niet te weten, maar dat hy hier aan van jongs op gewend was.

Voorts worden eenige voornaame Ziekten der Herſenen verhandeld, Duizeling, Beroerte en mindere ſoort van Slaapziekten, Lammigheid en Vallende Ziekte; waar van de onderſcheiden oorzaaken, met groote naauwkeurigheid onderzogt en voorgeſteld worden, om 'er de Voorzegging en Genezing naar te rigten. Hier in vindt men alles wat tot nog toe voor deze gebreken ergens byna aangeprezen wordt; en een zeer groot getal waarnemingen van den *Profeſſor* bygebragt; om zyn gezegde, zo aangaande de Voorzeggingen als Genezingen, te ſtaven.

Jammer is het dat de Heer BOERHAAVE niet heeft konnen goed vinden zulk een Werk zelf uit te geeven, wanneer het van overtolligheden, en het gene enkel by inval geſproken was, zonder van te vore genoeg bedagt te zyn gezuiverd, met meerdere klaarheid, en in een netter orde geſchikt, ook met een beſchaafder ſtyl zou voor het licht gekomen zyn.

De Penningen der Roomſche Pauſen, welken zedert den tyd van Martinus *den Vden, tot op het Jaar MDCXCIX, op openbaar gezag, of uit byzondere liefhebbery in 't licht gebragt zyn, verklaard, en door veelerhande gewyde en ongewyde geleerdheid opgehelderd. Door Vader* Philippus Bonanni. *Te Rome MDCXCIX. Twee deelen in folio, behalve de Opdragt enz.* 839 *bladzyden.*

DE Oudheidkundige *Bonanni* zich in den Voorlooper van dit Werk, waar van wy eenigen tyd geleeden gewag maakten (*), bepaald hebbende tot de Pauſlyke penningen, waar op de Vaticaanſche Kerk afgebeeld is, geeft daar op in de twee volgende ſtukken, boven gemeld, eene uitvoerige en nauwkeurige verklaaring van alle de Pauſlyke penningen, die hy met onvermoeide naarſtigheid heeft opgeſpoord, van *Martinus* den Vden tot op het Jaar 1699.

Dit Werk, dat in weinig Boekeryen hier te Lande gevonden wordt, en egter in verſcheidene opzigten zyne nuttigheid heeft, is inzonderheid van zeer veel dienſt voor de Liefhebbers der Penningkunde, boven al wanneer ze 't 'er op toeleggen, om eene opvolging der Pauſlyke penningen van *Martinus* den Vden af, (wanneer de Pauſlyke penningen een aanvang neemen (†),) te vergaderen, en daar door hunne Penningkaſſen der Hedendaagſche Hiſtorie ook ten deezen aanzien te volmaaken. De Eerwaarde *Bonanni* naamlyk heeft deeze penningen zeer zindlyk in koper laaten ſnyden, van waar verſcheidene plaaten met penningen, in orde van de opvolging der Pauſen, alhier

(*) Zie boven *bl.* 233 en verv.

(†) Men vindt naamlyk geen egte afbeeldingen der Pauſen voor *Martinus* den Vden, omtrend het Jaar 1430, zo als onze Schryver met den aanvang meldt. Vergelyk *Lodewyk Joberts Kennis, der Gedenkpenningen*, bl. 8—10.

hier gevonden worden: op de penningplaaten van ieder Paus volgt eene onderſcheidene verklaaring van de afbeeldingen, en duidelyke opheldering van de op en omſchriften dier penningen, gepaard met een oordeelkundig berigt van de bedoelde perſoonen, zaaken en geſchiedeniſſen, zo Wereldlyke als Kerklyke, met opzicht tot vroeger en laater dagen. Van hier is dit Werk ook van eene uitgebreider nuttigheid, en dus leezenswaardig zelfs voor de zodanigen die zich op de Penningkunde niet toeleggen. —— Het behelſt, onder 't verklaaren der penningen, eene doorgaande hiſtorie- en tydrekenkundige beſchryving van de regeering der Pauſen, en derzelver voornaamſte bedryven; het welk hem niet zeldzaam aanleiding geeft, om den oorſprong en voortgang van deeze en geene Kerkgebruiken en Plegtigheden na te gaan; om een berigt mede te deelen van de ſtigting veeler gebouwen in Rome, zo met opzigt tot het Burgerlyke als het Kerklyke; en by die gelegenheid verſcheidene oudheidkundige byzonderheden in een helder licht te ſtellen. Voor 't overige is dit Werk, (buiten de afbeeldingen der penningen,) verciert met meer dan dertig kunſtplaaten, die ons inzonderheid eene nette aftekening geeven van de Obelisken en Colommen, midsgaders van den platten grond en opſtal veeler gebouwen in Rome. —— Men kan hier uit gereedlyk afleiden, dat dit geſchrift, behalven het betrekkelyke tot de Penningkunde, verſcheidene zaaken beheiſt, die de oefening der Hiſtorie- Tydreken- en Oudheidkundigen verdienen: wy zullen, om een voorbeeld van des Autheurs manier van behandelen te geeven, ons bepaalen tot zyne verklaaring van een penning van *Gregorius* den XIIIden, waar in hy ons een berigt mededeelt van de hervorming der gebruikelyke jaartellinge; als zynde dit één der Pauſlyke wereldlyke daaden van de uitgebreidſte nuttigheid, met welker ontvouwing wy oordeelen zommigen onzer Leezeren dienſt te zullen doen.

Onze Autheur, dit ſtuk van den beginne aangaande, merkt aan, dat *Romulus*, de eerſte Koning der Romeinen, den eerſten Latynſchen *Kalender* of *Almanach* in 't licht gegeeven heeft; waar in hy het Jaar bepaalde op 304 dagen, en 't zelve in 10 maanden verdeelde; ſtellende den aanvang van 't Jaar in de maand *Maart* ter eere van *Mars*, van wien hy waande, of door anderen geoordeeld wilde worden, voortgebragt te zyn. Deeze jaartelling van *Romulus* hield ſtand omtrend vier en-twintig Jaaren, tot den tyd dat deszelfs Opvolger, *Numa Pompilius*, den tweeden Almanach t'zamenſtelde, en het Jaar vyftig dagen verlangde; zo dat het, in navolging der Grieken, uit twaalf Maanmaanden, of 354 dagen beſtond: waar by *Numa* nog één dag voegde, uit hoogagting voor het onevene getal, zo zeer geroemd door *Pythagoras*; van hier telden de Romeinen eindelyk Jaaren van 355 dagen. Om nu deeze Maanjaaren met de Zonnejaaren gelyk te maaken, gebruikten de Romeinen, naar 't voorbeeld der Grieken, eene *intercalatie* of tuſſchenvoeging van negentig dagen in ieder achtjaarigen omloop: doch daar de Grieken, dit met één of twee invoegingen vergoedden; hadden de Romeinen hier toe vier *intercalatien*; vermeerderende naamlyk het tweede Jaar beurtlings, nu met twee-en-twintig, dan met drie-en-twintig dagen; maakende dus ten einde van acht Jaaren negentig ingevoegde dagen. Maar acht Jaaren verloopen zynde bemerkte men, dat men acht dagen te veel telde, uit rede van den bygevoegden dag ter eere van 't onevene getal. Om deezen misſlag te verhelpen, zo gebruikte men voortaan, in den derden omloop van acht Jaaren, eene tuſſchenvoeging, niet van negentig, gelyk in de andere omloopen, maar van zes-en-zeſtig dagen; men vermeerderde: naamlyk, in den derden omloop, het tweede en zesde Jaar met zeſtien, maar het vierde en achtſte met zeventien dagen; en dus vereffenden zy die vier-en-twintig dagen, welken zy anders ten einde van vier-en-twintig Jaaren

te

te veel geteld zouden hebben. In 't vervolg van tyd egter ontſtond hier omtrend eene groote verwarring; zo door het verwaarloozen van de tuſſchenvoeging der dagen, als door de ſlinkſche handelwyze der Heidenſche Opperprieſteren, (wien dit invoegen aanbevolen was,) die, ten wille der Tollenaaren, het Jaar verkortten of verlangden. Dit bewoog *Julius Cæſar*, in 't naaſt laatſte Jaar zynes leevens, den Almanach ten derdenmaale te verbeteren: hy bragt het Jaar op 365 dagen, te beginnen met de maand January; en bemerkende dat de Zon haaren natuurlyken loop niet volbragt dan in 365 dagen en 6 uuren, zo beval hy, dat 'er op ieder vierde Jaar één dag ingevoegd zou worden, om dus ook dat vierde gedeelte van een dag in agt te neemen. Eindelyk ontdekte *Auguſtus* na verloop van 36 Jaaren eene andere feil in den Juliaanſchen Almanach, ontſtaande uit eene vervroegde *intercalatie* van dien tuſſchengevoegden dag; waar op hy den Kalender ten vierdenmaale herſtelde: van welken tyd af dezelve onveranderd gebleeven is, tot op de dagen van Paus *Gregorius* den XIIIden, die eene hervormde Jaarrekening invoerde in 't Jaar 1582 na de gemeene telling.

Deeze laatſte verandering ontſtond grootlyks ter oorzaake van de ſchikking der beweegelyke Feeſtdagen. De Roomſche Kerk naamlyk heeft niet alleen onbeweegelyke Feeſtdagen, die altoos op den zelfden dag van 't Jaar wederkeeren, maar ook beweegelyke, die der verſchikkinge onderworpen, doch binnen zekere dagen bepaald zyn; als daar is de Paaſchdag en de daar van afhangelyke Feeſtdagen. Met opzigt tot de eerſten heeft men alleen te letten op de maanden van 't Zonnejaar; doch de laatſten eiſchen, dat men ook gebruik maake van 't Maanjaar; als zynde dezelven overgenomen uit de Moſaïſche Wet; van waar men hier omtrend agt heeft te geeven op de Lenteſnee, en den veertienden dag der Maane der eerſte maand. Nu heeft men al vroeg vaſtgeſteld dat het

Paaſchfeeſt niet gelyktydig met de Jooden, voor 't invallen der Lenteſnee, behoorde gevierd te worden: en in de eerſte Niceenſche Kerkvergadering heeft men den dag van Paſcha bepaald op den eerſten Zondag naa den 14 der Maane der eerſte maand, naamlyk Maart: men kwam, naa veele redentwiſtingen, op die Vergadering overeen, dat het Paſcha gevierd moeſt worden op den derden dag, op welken onze Heer en Zaligmaaker uit de dooden is opgeſtaan; welke geteld wordt van den Vrydag, waar op hy geleeden heeft, en de Zondag is die naa het Joodſche Paſcha komt. Volgens dit beſluit moeſt derhalve ons Paaſchfeeſt niet gevierd worden, dan naa 't verloopen van 't Joodſche Paſcha: doch vermids 'er in de Jaarrekening, zedert den tyd der Niceenſche Kerkvergaderinge tot op het Jaar 1582, tien dagen te veel geteld waaren, zo moeſt noodwendig, naar die rekening, volgen, dat, naa verloop van eenige duizend Jaaren, de Herfſtſnee in de maand December, het Paaſchfeeſt in 't midden van den Zomer, en 't Geboortefeeſt van Chriſtus in de Lente, met eene valſche omwenteling der Jaaren, inviel: midsgaders dat het Paaſchfeeſt dikwils door de Jooden en Chriſtenen op den zelfden tyd gevierd werd, tegen het bovengemelde beſluit der Kerkvergaderinge.

De rede dier verwarringe was deeze. *Julius Cæſar* had, gelyk gezegd is den omloop van 't Jaar bepaald op 365 dagen en 6 uuren, het welk het zelve elf minuten langer maakte dan de omloop der Zonne, als die uitkomt op 365 dagen 5 uuren en 49 minuten. Hier uit ontſtond eene vervroeging van den Evennagtſtyd: ſteld, by voorbeeld, dat de Lenteſnee, ten tyde der Niceenſche Kerkvergaderinge, inviel op middernagt, tuſſchen 20 en 21 Maart, zo zal de Lenteſnee, met het wederkeeren van dien middernagt in 't volgende Jaar, niet op dat punt des tyds gekomen, maar 6 uuren en 11 minuten verloopen zyn; in 't tweede Jaar 12 uuren en 22 minuten; in 't derde Jaar 18 uuren

en

en 33 minuten: in 't vierde Jaar werd 'er in February één dag ingevoegd, dien we *Biſſextilis* of Schrikkeldag noemen; hier door werden de 6 uuren, één dag uitmaakende, vergaderd, maar men nam de elf minuten niet in agt: deezen ondertuſſchen beliepen in den tyd van 133 Jaaren ruim 24 uuren of één dag; en dus kwam de Lenteſnee, naa 133 Jaaren niet tuſſchen 20 en 21, maar tuſſchen 19 en 20 Maart: als 'er dan weder omtrend 133 Jaaren verloopen waaren viel de Lenteſnee op den middernagt tuſſchen 18 en 19 Maart. Op die wyze werd de Evenagtſtyd in omtrend 133 Jaaren telkens één dag vervroegd: hier door ging dezelve ſteeds agterwaards, en de Feeſtdagen geraakten buiten hunne vaſtgeſtelde plaats: het getal deezer niet in agt genomene minuten was, in 't verloop der Jaaren, toegenomen tot den tyd van tien dagen; het welk veroorzaakte dat de Paaſchdag en andere beweeglyke Feeſten, niet overeenkomſtig met het beſluit der Vaderen der Kerkvergaderinge, gevierd werden.

Tot herſtelling hier van hebben, gelyk onze Schryver breeder aantekent, veelen de hand aan 't werk geſlaagen, reeds zedert het Jaar 870, tot op den tyd van *Gregorius* den XIIIden. Men zogt onder verſcheidene Pauſen, die deeze poogingen begunſtigden, en in etlyke Kerklyke Vergaderingen, die dit onderwerp overwoogen, op hoedanig eene manier men te wege zou brengen, dat de Paaſchdag en andere beweegelyke en onbeweegelyke Feeſten weder op hunnen regten tyd herſteld, en vervolgens zonder merkelyke miſtelling bewaard werden: men lag zich inzonderheid hier op toe ten tyde der Trentſche Kerkvergadering; doch zommigen verwarden, de Godsdienſtige gebruiken der Kerke; anderen gaven geen genoegzaame agt op de Maan, en anderen niet op den Evennagtſtyd. Van hier wanhoopten veelen aan 't vinden van een beſtendingen regel; doch eindelyk riep Paus *Gregorius* de ervaarenſten in dit ſtuk te *Rome* by een; deezen

onderzogten, gedurende den tyd van tien Jaaren, de verſchillende manieren van rekenen door deezen en geenen te berde gebragt; ten laatſte werd boven allen geſchat de rekenwyze door *Antonius Lilius*, *Artium & Medicinæ Doctor*, medegedeeld, welke eertyds door zynen Broeder *Aloyſius* beſchreeven was; die een kreits of omloop uitgedagt had, welke eenmaal in den Kalender geſchreeven van een beſtendig gebruik was, hoewel men zomtyds, om den Evennagtstyd op zyne plaats te bewaaren, één dag uit het Jaar moeſt wegneemen. Paus *Gregorius* ſchreef ten dien einde aan de Griekſche Patriarchen in 't Ooſten, en aan alle Chriſtenen om hem de behulpzaame hand te bieden: ja *Ignatius*, de Patriarch van *Antiochie*, begaf zich in die dagen na *Rome*, en bragt met zich de tafels en regels, welken zy in 't Ooſten gebruikten, om den tyd der beweegelyke Feeſten te vinden. —— Door dit alles werd de volmaakſte *Almanach* in 't licht gebragt, en de hervormde Jaarrekening, in gevolge hier van, openlyk afgekondigd, in 't Jaar 1582, op den 6den der Kalenden van Maart, dat is 26 April. Om nu den Evennagtstyd weder te brengen op 21 Maart, zo ſneed men die 10 dagen, welke zedert de Niceenſche Kerkvergadering tot op het Jaar 1582 te veel geteld waaren, van dit Jaar af; indiervoege dat de vyfde October de vyftiende, en de elfde Maart de een-en-twintigſte genaamd wierd. Daar benevens, vermids 'er, naa verloop van omtrend 133 Jaaren weder één dag te veel geteld, en dus de Evennagtſtyd als voorheen vervroegd zou worden, zo werd 'er vaſtgeſteld, dat men dien dag weder zou affnyden van 't honderdſte Jaar, en dus het zelve als geen Schrikkeljaar tellen: doch nadien de elf overſchietende minuten in den tyd van honderd Jaaren geen dag uitmaaken, en we dus te veel affnyden, zo is 't bepaald dit weder te gemoet te komen in 't vierhonderdſte Jaar, door 't zelve, naar gewoonte een Schrikkeljaar te maaken.

De

De Eerwaarde *Bonanni* laat zich, op 't geeven van dit berigt, kortlyk uit over de voortreffelykheid en zekerheid deezer hervormde Jaarrekeninge, midsgaders over den tegedſtand, die dezelve in den aanvang ontmoette; wyzende den Leezer voorts tot de Schriften van *Chriſtopherus Clavius* en *Dionyſius Petavius* over dit onderwerp. Eindelyk hegt hy hier aan zyne verklaaring van den penning, welke by die gelegenheid geſlaagen is.

Men ziet op 't rugſtuk, (dat hier byzonder in aanmerking komt,) onder 't opſchrift, ANNO RESTITVTO. MDLXXXII. *Het Jaar herſteld.* 1582., een Rams-hoofd, vercierd met een halven bloemkrans, van deszelfs hoornen afhangende, omgeeven met een draak, die zynen ſtaart in den mond heeft. Het *Ramshoofd* duidt aan het begin des Jaars, dat de Sterrekundigen rekenen van den Evennagtstyd der Lente, wanneer de Zon in 't teken van den *Ram* treedt; van waar ook de oude Arabiſche Geneesheeren gewoonlyk dit teken ſtelden voor hunne ſterrekundige dagboeken, welken doorgaans met een Arabiſch woord *Almanach* genaamd worden; en de *Priſcillianiſten*, in hun ongerymde gevoelen van de heerſchappy der Sterren op 't menſchlyke lichaam, den *Ram*, als het eerſte teken, het hoofd, en de *Viſſchen*, als het laatſte teken, de beenen deeden regeeren. Aan de hoornen hangt een halve bloemkrans, als een zinnebeeld van de Lente; nademaal omtrend dien tyd alles begint te bloejen, en 't Jaar vernieuwd wordt. Dit Ramshoofd dus vercierd is omgeeven met *een draak, die zynen ſtaart in den mond heeft*, waar van meer dan ééne rede gegeeven kan worden. De Phæniciers verbeeldden *Janus* of de *Zon* door een Draak die kringsgewyze geboogen zynen ſtaart verſlindt, om te kennen te geeven dat de Wereld door zich zelve gevoed, en in zich zelve omgewenteld wordt. De Egyptenaars gebruikten ook deeze figuur ter afbeeldinge van 't Jaar, om aan te duiden, dat, waar een begin is, ook daar 't einde plaats heeft

heeft. Hier benevens zyn ook Draakenhoofd en Draakenſtaart de knoopen der Maane, of de doorſnydingen van de Ecliptica en den Maansweg, in twee tegen over elkander geſtelde plaatſen, waar door men de breedte der Maane berekent, de noordlyke van 't hoofd, en de zuiderlyke van den ſtaart: terwyl de plaats, daar ze de grootſte breedte heeft, de buik genaamd wordt; nademaal zulks beantwoordt aan de gedaante van een Draak, die aan 't hoofd en de ſtaart dun, en tenger maar aan 't lichaam dik en zwaar is. Daar en boven zo gaven de Egyptenaars dusdanig een rondgeboogen ſlang, zynen ſtaart in den mond getrokken verbergende, in de rechter hand van *Saturnus*, als een zinnebeeld van den omloop des Jaars. *Cyrillus* is van oordeel dat de Slang eene afbeelding van den tyd is, uit rede, dat dezelve zich in de langte uitſtrekt, en in veele kronkelingen t'zamenvouwt, welken de menigvuldige agtervolgingen der dagen en jaaren zyn, die, gelyk de kronkelingen der Slangen, in ſtilte zonder eenig gedruiſch voortkruipen. Dit kan ook de oorzaak zyn van 't verbergen van den ſtaart: om dat de tyd beſchouwd wordt als voorleeden, tegenwoordig, of als toekomende, in alle welke betrekkingen dezelve voor ons onzeker is: het tegenwoordige toch, daar 't onbeſtendig is, en zeer vlugtig voorbyſnelt, wordt nauwlyks beſchouwd, het voorleedene konnen we niet zien, veel minder het toekomende, om dat het nog niet is, en deszelfs einde is geheel onbekend. *Johannes Baptiſta Palatius* voegt 'er by, dat deeze ſlang in een kring geboogen, gelyk die by de Ouden een zinnebeeld der eeuwigheid was, aanduidt de beſtendige geduurzaamheid van den Gregoriaanſchen Almanach. De Draak, zegt onze Schryver ten laatſte, een geſlachtſteken van *Gregorius* den XIIIden zynde, geeft den Auƈteur te kennen; wiens roem beſtendig zal weezen, als op wiens gezag tot volmaaktheid gebragt is het geen, daar zo veele Kerkvergaderingen en Paufen na gewenſcht hebben, en dat ze niet konden verkrygen.

De

De Hiſtorie der Arabieren, onder de drie eerſte Khalifs, Abu Bekr Omar *en* Othman; *volgens de* Hedendaagſche Hiſtorie *Iſte Deel IIde Stuk. Te Utrecht, by* Hermanus Beſſeling, *MDCCLX. met het Regiſter op 't Iſte Deel* 437 *bladzyden in quarto.*

HEt Hiſtoriekundige Genootſchap hier mede een aanvang maakende van de Arabiſche Geſchiedeniſſen, onder de regeering der *Khalifs*, geeft in dit ſtuk een onderſcheiden en breedvoerig berigt van den ſpoedigen voortgang der *Muſulmanſche* wapenen, onder de drie eerſte *Khalifs*: van hier beſtaat het grootlyks in een verhaal van Krygſtogten, Veldſlagen, Belegeringen, Nederlaagen, en Overwinningen. Onze Schryvers hebben dit hun berigt van geduurige Oorlogen, dat op zich zelve veelen Leezeren niet zou behaagen, aangenaamer en nutter weeten te maaken, door hunne nevensgaande aanmerkingen, betrekkelyk tot de Hiſtorie-Tydreken-en Aardrykskunde; van waar we boven al eene beknopte en nauwkeurige beſchryving veeler Landſtreeken en Steden, midsgaders van 't voornaamſte daar omtrend der overweeginge waardig, in dit verhaal ontmoeten; dat ons het zelve met vermaak heeft doen doorbladeren. —— Men begrypt gereedlyk, dat wy, in ons bepaald beſtek, op deeze byzonderheden niet konnende blyven ſtaan, veelligt eene bloote optelling van Krygſtogten, Veldſlagen enz. zouden moeten geeven, indien we ons in lieten in eene doorgaande ontvouwing van dit Werk; het welk eer laſtig dan dienſtig zou weezen. Hierom hebben we ons liever bepaald tot eene beknopte melding van de regeering der *Khalifs*, en de uitbreiding der *Muſulmanſche* Heerſchappye; als oordeelende zulks beſt geſchikt te zyn, om den Leezer een geleidelyk denkbeeld van deeze Hiſtorie te geeven, en hem den weezenlyken inhoud van dit nuttige Werk mede te deelen.

Mo-

Mohammed, als voorheen gemeld is (*), op den twaalfden van de *eerſte Rabi*, in 't elfde jaar van de *Hejra*, dat is, op den 17den van Juny, in 't jaar van Chriſtus 632, overleeden zynde, ontſtonden 'er onluſten onder het Volk, zo van wegens hun ongeloof aangaande des Propheets dood, als uit rede der verkiezinge van zynen Opvolger: doch deezen werden wel dra tot bedaaren gebragt, door de verzekering dat de Propheet waarlyk geſtorven was, en de daar op volgende verkiezing van *Abu Bekr* tot *Khalif* (†). Met den aanvang zyner regeeringe weigerden veele Arabieren de ſchatting, die *Mohammed* zyne aanhangers opgeleid had, te betaalen; ook keerden veelen hunner weder tot het Heiden- Jooden- of Chriſtendom; hier en daar werden oproerigheden verwekt; inzonderheid nam de aanhang van *Moſeilama*, gelyk ook die van *Toleiah*, (twee bedriegers, die, gelyk *Mohammed*, eene Godlyke inblaazing voorwendden) kragtig toe. De nieuw verkooren *Khalif* had het geluk van alle de hier uit voortſpruitende onluſten, in 't elfde jaar der *Hejra*, het eerſte zyner regeeringe, dermaate te ſtuiten, dat hy, *Moſeilama* verſlaagen en *Toleiah* verdreeven zynde, zich van 't Arabiſche gebied verzekerd hield: waar op hy de Leer van *Mohammed* te vuur en te zwaard begon voort te planten, en de Muſulmanſche Heerſchappy uit te breiden. Hy zond een leger in *Irâc*, dat het Koningryk *Hira* ſchatpligtig maakte: ook beſloot hy een inval in *Syrie* te doen,

(*) Zie boven bl. 518.

(†) *Dit is*, volgens het berigt onzer Schryveren, *bl.* 69, 401 en 410, *eene eertytel, die zo veel zegt als* Opvolger *of* Plaatsbekleeder; *welke gemeen geweeſt is aan alle de opvolgeren van* Mohammed; *die hem, niet alleen in zyn Koninglyk gezag, maar ook in zyne Prieſterlyke waardigheid, opvolgden: beerſchende over de Arabieren, als de Machabeeuwſche Prinſen, die te gelyk Koningen en Hoogeprieſters waaren, over de Jooden deeden: het welk geduurd heeft tot omtrend het jaar der* Hejra 325; *wanneer ze 't Koninglyke gezag allenskens begonden te verliezen; zo dat hun eindelyk niet meer dan de Prieſterlyke waardigheid in handen bleeve.*

doen, ten welken einde de geheele Muſulmanſche magt byeen geroepen werd: een magtig leger op de been gebragt, in *Syrie* ingedrongen zynde, nam eerlang verſcheidene Steden in, nog in het twaalfde jaar van de *Hejra*, en werd eindelyk meeſter van *Damascus*, in het dertiende Jaar van de *Hejra*, dat van Chriſtus 634. Deeze inneeming van *Damascus* opende den weg tot verdere overwinning; doch de *Khalif*, *Abu Bekr*, had het vermaak niet van deezen voorſpoedigen uitſlag te verſtaan: want op den eigen dag, dat *Damascus* bemagtigd werd, gaf hy te *Medina* den geeſt; ſtervende aan eene uitteering, of wel na eene koorts van vyftien dagen, zynde, zo zommigen willen, een jaar te vooren, door de Jooden vergeeven; doch dit is onzeker. Hy overleed in den ouderdom van omtrend 63 jaaren, naa ruim twee jaaren geregeerd te hebben. (†)

Abu Bekr had by uiterſten wil tot zynen Opvolger benoemd *Omar Ebn Al Khattâb*, en deeze werd, op den eigen dag dat zyn Voorganger ſtierf, zonder den minſten tegenſtand, met de waardigheid van *Khalif* bekleed. Men noemde hem eerſt *den Khalif van den Khalif van den Apoſtel van God*; doch vermids deeze tytel by voortgang, in de opvolging der *Khalifs*, te lang zou worden, kwamen zy overeen om hem te groeten met den eernaam van *Keizer der geloovigen*; welke luisterryke tytel tot alle deszelfs opvolgers is afgedaald. De nieuwe *Khalif*, onderrigt zynde van 't voorgevallene in en naa de belegering van *Damascus*, zette den oorlog in *Syrie* voort, en gaf zynen Opperbevelhebber al-

(†) Nademaal de *Khalif Abu Bekr* de Openbaaringen van *Mohammed* in eene geſchikte orde byeen verzameld heeft, zo hegten onze Schryvers, aan hun berigt van 't leeven van *Abu Bekr*, eene nauwkeurige Verhandeling over den *Kórân* of 't Wetboek van *Mohammed*, raakende deszelfs opſtellers, oogmerk, inhoud, gezag by de Muſulmannen, en andere byzonderheden daar toe betrekkelyk. Eene Verhandeling, die 't leezen overwaardig is, om een regt begrip van den Muſulmanſchen Godsdienſt, en een evenredig denkbeeld veeler zaaken, door hunne Hiſtorieſchryvers verhaald, te erlangen.

aldaar laſt, om *Paleſtina*, by de eerſte gelegenheid, te overmeeſteren: hy gebood insgelyks den Overſten, die 't bevel in *Irâc* voerde, om de Perſiaanen uit de landſtreeken in de nabuurſchap van den *Euphrates* te verdryven. Het gevolg hier van, met opzigt tot *Perſie*, was, (vooral naa den ſlag by *Kadeſia*, welke voorviel in 't vyftiende jaar van de *Hejra*,) dat de magt der Perſiaanen zo zeer verzwakt wierd, dat een aanmerkelyk deel hunner heerſchappye in de handen der Arabieren viel; van waar hun Koning *Yazdejerd* vlood tot aan de oevers van *Jihun*. Het leger in *Syrie* bemagtigde ook verſcheidene Steden, en bragt de ganſche Landſtreek tuſſchen *Damascus* en *Hems*, nevens 't voorheen overwonnene, onder de beheerſching van den *Khalif*: wel byzonder werd het noodlot van *Syrie* genoegzaam beſliſcht, naa den veldſlag van *Yermouk*, in 't vyftiende jaar van de *Hejra*; in welken het Chriſtelyke Leger zodanig den nederlaag kreeg, dat men niet meer magtig waare den Muſulmannen in die landſtreek te wederſtaan; des de magt en het gezag der Chriſtenen in *Syrie* een einde name in 't jaar van Chriſtus 636. In 't volgende jaar werd een groot gedeelte van *Paleſtina*, met het inneemen van *Jeruſalem*, den Arabieren onderworpen: ook werd de Perſiſche krygsmagt, in dat zelfde jaar anderwerf dermaate geſlaagen, in den veldſlag by *Jalûlah*, dat Koning *Yasdejerd* met grooten haaſt na *Fargânah*, aan de rivier *Jihun* gelegen, weeke: deeze nederlaag ſchynt bykans den laatſten ſlag gegeeven te hebben aan de zaaken van dien Vorſt, die egter nóoit geheel onder het juk van den *Khalif Omar* gebragt is geweeſt. Van dien tyd af bevlytigden zich de Arabiſche Bevelhebbers, om geheel *Perſie* te bemagtigen, om het nog onoverwonnene van *Paleſtina* en *Syrie*, als mede het *Egyptiſche* gebied den *Khalif* onderworpen te maaken. Ingevolge hier van bezweek eerlang het noordlykſte gedeelte van *Syrie*, wordende zelfs *Antiochie*, toen de

zetel van den Griekſchen Keizer (*), door de Arabieren overmeeſterd, in 't zeventiende jaar van de *Hejra*: het welk den Keizer *Heraclius* noodzaakte, om na *Conſtantinopolen* te vlugten. De Arabiers namen de Syriſche Steden in de nabuurſchap van den *Euphrates* in; bemagtigden *Tripolis* en *Tyrus*; en wanneer ze meeſter geworden waaren van *Cæſarea*, onderwierp zich geheel *Paleſtina*, gelyk ook al het overige van *Syrie*, aan hun, in 't achtiende jaar van de *Hejra*, dat van Chriſtus 639, zynde het negen en twintigſte jaar der regeeringe van Keizer *Heraclius*, en het vyfde van het Khalifſchap van *Omar*: zo dat de verovering van *Syrie*, *Paleſtina* daar onder begreepen zynde, voleindigd wierd, in den tyd van zes jaaren; te rekenen van de eerſte krygstogt in *Syrie*, onder de regeering van *Abu Bekr*, in 't twaalfde jaar van de *Hejra*.

Het Arabiſche gebied ſtrekte zich derhalve in die dagen uit over het geheele Land tuſſchen de Middellandſche Zee en den Euphrates, de Roode Zee en den Perſiaanſchen Golf; waar by nog gevoegd moet worden, een aanmerkelyk gedeelte van 't Perſiaanſche gebied, en wel byzonder het Koningryk *Hira*, dat, onder de beſcherming der Perſiaanen zynde, door de Arabieren bemagtigd was. Hunne gewoone handelwyze in deeze, en ook in de volgende dagen, in de overwonnene landen was, de inwoonders te noodzaaken tot het omhelzen der Leere van *Mohammed*, of tot het betaalen van eene jaarlykſche ſchatting voor hunne vryheid van Godsdienſt-oefening, onder de beſcherming van den *Khalif*, dien ze als hunnen Vorſt hadden te erkennen en te gehoorzaamen (†).

De

(*) *De zetel van den Griekſchen Keizer* duidt hier ongetwyfeld niet meer aan dan de Reſidentie-Stad des Keizers in *Syrie*; als zynde *Conſtantinopolen* de zetel van 't Griekſche of Weſterſche Keizerryk.

(†) *In de kindsheid van het* Mohammedaansdom, gelyk onze Schryvers aantekenen, bl. 552 en 553, *wierden alle de vyanden*,

De Arabiſche Bevelhebber, die de laatſte hand geleid had aan het t'onderbrengen van *Syrie*, trok vervolgens met zyn leger na *Egypte*, en bemagtigde, in het achtiende jaar der *Hejra*, de Stad *Farama*, in 't negentiende *Miſra*, en in het twintigſte *Alexandria*; waar door geheel *Egypte* den Arabieren onderworpen werd, omtrent het jaar van Chriſtus 642. Ook drongen ze door in het Weſtergedeelte van *Africa*, en maakten zich meeſter van al het land tuſſchen *Barka* en *Tripoli*, welke laatſte Stad ingenomen werd in 't twee en twintigſte jaar van de *Hejra*, en 't tiende van 't *Khalifſchap* van *Omar*. Geduurende deezen Oorlog in *Africa* zond de *Khalif* ook een magtig leger in *Meſopotamie*, 't welk in minder dan één jaar geheel overwonnen werd; hier by kwam nog de verovering der provincie *Aderbijân*, en het inneemen van omtrend geheel *Armenie*, voerende de Arabieren hunne wapenen tot in *Cappadocie*. Zy maakten ten zelfden tyde een aanmerkelyken voortgang in 't Perſiſche Ryk; doende byna ganſch *Khâzeſtân* en *Khoraſân* voor hunne krygsmagt bukken; jaa naa den veldſlag by *Nohawand*, geſtreeden in 't een en twintigſte jaar van de *Hejra*, werd het geheele Perſiſche Ryk genoegzaam onder de heerſchappy van den *Khalif* gebragt: de nederlaag der Perſiaanen, in dien ſtryd, was zo groot, dat

in den ſtryd gevangen, ter dood gedoemd: naderhand gaven de Mohammedanen, *by hunne oorlogsverklaring tegen een volk van een verſchillend geloof, daar aan hunne keus van drie aanbiedingen; te weeten of het* Mohammedaansdom *te ombelzen; of zich te onderwerpen en ſchatting te betalen; of anders de twiſt met het zwaard te beſlisſen. In 't eerſte geval deelden ze in alle de voorregten der andere* Muſulmannen. *In 't tweede geval werd hun toegeſtaan hun eigen Godsdienſt te belyden, mits die geen grove afgodery was, of tegen de zedelyke wet; en in het laatſte, als de* Muſulmannen *de overhand hadden, wierden hunne vrouwen en kinderen gevangen gemaakt, volſtrekte ſlaven, en de mannen tevens in den ſlag gevangen, wierden of dood geſlagen, ten zy ze* Mohammedanen *wierden, of op eene andere wys van hun beſchikking gemaakt naar het goedduncken van den Vorſt.*

dat ze naderhand noit den Arabieren het hoofd konden bieden; zo dat dezelven zonder merkelyken tegenſtand hunne overwinningen konden agtervolgen: zynde de Perſiaanſche Vorſt *Yazdejerd*, byna ganſchlyk van zyne heerſchappyen beroofd, gevlugt na *Merû*, aan de rivier *Oxus* gelegen. Omtrend twee jaaren naa deezen ſlag werd de *Khalif Omar*, door een Perſiaanſchen ſlaaf, verraderlyk vermoord: hy kwynde drie dagen aan zyne wonden, en ſtierf in de laatſte maand van 't drie en twintigſte jaar van de *Hejra*, 't welk begon in 't jaar van Chriſtus 643: hy was op zynen dood 63 jaaren oud, en had tuſſchen de tien en elf jaaren geregeerd.

Op zyn overlyden waaren de Jooden en Chriſtenen uit het ſchiereiland der Arabieren verdreeven: *Syrie*, *Egypte*, een aanmerkelyk deel van *Barka*, het weſterſche *Tripoli* met zyn regtsgebied, en byna geheel *Perſie* was den Arabieren onderworpen: ook bezaten ze ganſch *Meſopotamie*, geheel *Aderbijân*, en 't grootſte gedeelte van *Armenie*: zo dat het Muſulmanſche Ryk eene der magtigſte Heerſchappyen in de waereld geworden waare, onder de regeering van *Abu Bekr* en *Omar*. Deeze twee *Khalifs* worden in 't algemeen door de Muſulmannen hoog gepreezen; ze noemen hen, van wegens hunne gelykaartigheid, *Omarân* of de twee *Omars*: beiden komen ze voor als zeer Godsdienſtig naar de Leer van *Mohammed*, en regtmaatig in 's Lands beſtuur volgens deszelfs Wetten: ze worden by uitneemendheid geroemd, als zulken die, voor zich en hunne Familie, geen inhaalig, maar niet dan een zeer ſpaarzaam gebruik maakten van 's Lands ſchatkiſt; terwyl ze, overeenkomſtig met hunnen minzaamen en medelydenden aart, zich zeer milddaadig betoonden jegens allen.

Omar, veel zwaarigheid vindende in 't benoemen van een Opvolger, ſtelde kort voor zyn overlyden zes perſoonen aan, om, drie dagen naa zynen dood, te beraadſlaagen over de verkiezing van een *Khalif*:

en deezen benoemden, naa herhaalde overleggingen, *Othmân Ebn Affân* tot deeze waardigheid: die ook vervolgens ingehuldigd werd in de laatſte maand van 't drie-en-twintigſte, of de eerſte maand van 't vier-en-twintigſte Jaar der *Hejra*, 't welk naby invalt met het Jaar van Chriſtus 645. De *Khalif Othmân*, het gebied aanvaard hebbende, liet wel dra het Kaſteel van *Bira* in *Meſopotamie*, dat ten tyde van *Omar* niet overwonnen, of weder afgevallen was, aantaſten, en overmeeſterde het zelve: ook deed zyn Bevelhebber in *Syrie* een inval in het Keizerlyke grondgebied, nam veele Steden weg, en rigtte aldaar eene ſchrikkelyke verwoeſting aan. De *Khalif* zond mede terſtond een deel troepen na 't Perſiſche gebied, om 't overſchot van *Irac* aan zich onderworpen te maaken: midsgaders een ander deel om *Iſtachra*, dat tot zyn ouden Meeſter *Yazdejerd* wedergekeerd was, weder tot gehoorzaamheid te brengen; met een oogmerk om dien Vorſt, welke aldaar zyn verblyf hield, op te zoeken: doch deeze, zyne vyanden ontwykende, vlood na *Sijiſtân*. In 't tweede Jaar der regeeringe van *Othmân* werd *Alexandria*, door den Griekſchen Keizer *Conſtantinus* (*), herwonnen, doch de Arabieren herſtelden zich naa weinig tyds weder in 't bezit dier Stad. In 't zeven-en-twintigſte Jaar van de *Hejra*, dat van Chriſtus 647, werd het Eiland *Cyprus* onder de heerſchappy van den *Khalif* gebragt; ook gaf zich de Stad *Ancyra* met verdrag over aan de Arabieren; die zich in 't volgende Jaar meeſter maakten van 't Eiland *Aradus*. In dit zelfde Jaar werd de overwinning van *Khorofân* voleindigd, in diervoege dat die gedeeltes, welke zich nog niet onderworpen hadden, overwonnen werden; trekkende de Arabieren voort tot aan de rivier *Balkh*, zo dat ze waarſchynlyk de Stad van dien zelfden

(*) *Conſtantinus* of wel *Conſtans*, (den zoon van *Conſtantinus*, den kleenzoon van *Heraclius*,) diestyds Keizer van 't Oosterſche Ryk. Zie *Algemeene Hiſtorie* XIV D. bl. 468.

den naam bemagtigden. In 't volgende Jaar deed een Arabiſch Bevelhebber een inval in *Iſaurie*, plunderde verſcheidene ſteden en vlekken, woedende door die ganſche provincie te vuur en te zwaard. De Perſiaanſche Koning *Yazdejerd* zich verbonden hebbende met *Tarkân* den *Turk*, doch met hem in onmin geraakt zynde, zo gaf dit gelegenheid tot een veldſlag tuſſchen deeze twee Vorſten; in welken het verbryzelde overſchot der Perſiaanſche Krygsmagt in ſtukken gehouwen; of t'eenemaal verſtrooid werd: waar op het Perſiaanſche Ryk een einde nam met den dood van *Yazdejerd* in 't een-en-dertigſte Jaar van de *Hejra*, na by overeenkomende met het Jaar van Chriſtus 651. Kort naa den dood van *Yazdejerd* beval de *Khalif* een gedeelte zyner krygsmagten voort te trekken na de grenzen van *Nubie*; het welk zy, naa herhaalde invallen, aan de Egyptiſche heerſchappyen van den *Khalif* hegtten: ook bemagtigden de Arabiſche troepen het Eiland *Rhodes* in dit zelfde Jaar; en deeden, omtrend dien tyd een inval in de Keizerlyke landen aan den kant van *Meſopotamie*, of in *Armenie*; by welke gelegenheid zy de Keizerlyke legerbenden verſloegen, met eene groote ſlagting agtervolgde tot aan 't gebergte *Caucaſus*, en de geheele landſtreek, daar ze doortrokken verwoeſtten. Men vindt eindelyk ook nog gewag gemaakt van een zeeſlag, in 't Jaar voor den dood van *Othmân*, aan den Griekſchen Keizer *Conſtans* geleverd, op de kuſt van *Lycie*; in welken zo groot een getal van Chriſtenen gedood werd, dat de geheele nabuurige zee met het bloed der verſlaagenen rood geverwd waare.

Alle deeze krygsbedryven toonen, dat de *Khalif Othmân* doorgaande niet min gelukkig was dan zyn voorzaat, in 't voltoijen der voorgaande overwinningen, tot beveſtiging der Muſulmanſche Heerſchappye; die onder zyne regeering nog merkelyk uitgezet, en inzonderheid vergroot werd, met de bezitting van 't Koningryk van *Nubie*: waar by zommige Schry-

vers nog voegen het t'onderbrengen van 't overige gedeelte van *Armenie*, dat in den tyd van *Omar* onoverwonnen gebleeven was; als mede het overmeesteren van de geheele westersche kust van *Africa*, van de Stad *Tripoli* af tot aan de straat van *Sebtah*, thans genaamd de straat van *Gibraltar*. *Othmân* was inderdaad een man van groote persoonlyke dapperheid en edelmoedigheid, daar en boven zeer gehegt aan de Leer van *Mohammed*, en nauwkeurig in 't volbrengen zyner Godsdienst-oefeningen, midsgaders beroemd van wegens zyne liefddaadigheid. Des niet tegenstaande verloor hy de genegenheid van zyn Volk; 't welk grootlyks ontstond uit rede dat hy zyne Vrienden en Maagen te veel begunstigde (*); zelfs in zo ver, dat hy nauwlyks oit eenige agt gave op de verdienste; van hier waaren weinigen, die hy tot de uitmuntendste posten vervorderde, in staat om zich van hunnen pligt te kwyten; waar door veele en groote misslagen in de regeering begaan werden. Deeze misslagen verwekten al vroeg onlusten tegen den *Khalif*, die in 't vyf-en-dertigste Jaar der *Hejra* tot een openbaaren opstand uitborsten, welken hy egter, door een vergelyk met de misnoegden aan te gaan, tot bedaaren wist te brengen, zo dat de rust hersteld wierd; die ongetwyfeld van duur geweest zou zyn, hadden niet de geheime streeken eeniger heerschzugtigen, inzonderheid door de verraaderlyke handelwyze van des *Khalifs* Staatsgeheimschryver, eene nieuwe gisting in de gemoederen verworzaakt: het welk te wege bragt, dat *Othmân* in zyn Paleis belegerd, en, naa verloop van eenige dagen, wreedlyk vermoord werd, in de laatste maand

(*) Onze Schryvers hebben in 't voorgaande bl. 758 aangetekend dat de *Khalif Omar*, toen hem *Othmân* aangeprezen werd, als zeer bekwaam om hem in het bewind op te volgen, denzelven verwierp, als iemand *die te veel genegen was zyn eige vrienden en maagen te begunstigen*: het welk door de ondervinding is bewaarheid.

maand van 't vyf-en-dertigſte Jaar van de *Hejra*, dat na genoeg overeenkomt met het Jaar van Chriſtus 655. Dit was het rampzalige uiteinde van den *Khalif Othmân* in den ouderdom van twee-en-tachtig Jaaren, naa dat hy byna twaalf Jaaren geregeerd had: wiens lot gelyk onze Schryvers aanmerken, doet zien, hoe hachlyk de ſtaat der Vorſten zy, wanneer ze dulden, „ dat „ hunne onderdanen geplunderd en onderdrukt wor„ den, door roofzugtige en overgegevene ſtaatsdie„ naars; die, gelyk de ervarenis leert, dikwyls in „ ſtaat geweeſt zyn, zich zelven in de goede gunſt „ van hunne opperheeren zo verre in te dringen, dat „ zy hun volkomen vertrouwen wonnen; en zelfs hen „ bewogen, om, door hun magt en gezag, de uit„ voering van de allerverderfelykſte, vernielendſte „ en onwettigſte ontwerpen te bevorderen; waar door „ zy, ten laatſten, de Vorſten zelfs, wier vertrouwen „ zy zoo baarblykelyk misbruikten, overgeleverd heb„ ben in de handen van hunne onverzoenlykſte vyan„ den, met welke zy den ganſchen tyd door een on„ geoorlofde verſtandhouding gepleegd hadden, en „ die zy, van het begin of aan, een voornemen ge„ had hebben te dienen, door hunne meeſters te „ brengen tot de uitvoering van zulke verderfelyke „ ontwerpen".

Nieuwe Geographie, of Aardryksbeſchryving, door den Heer Antoni Fredrik Buſching, *Doctor der H. Godgeleerdheid en Wysgeerte, mitsgaders Hoogleeraar in de laatſtgenoemde Wetenſchap op de Univerſiteit te Göttingen.* Naar den vierden Druk, en de medegedeelde nadere vermeerderingen en verbeteringen van den beroemden Schryver, uit het Hoogduitſch vertaald, *door* Jacobus de Jongh junior. Eerſte Deels eerſte Stuk. *Behelzende Denmarken* (*), *Noorwegen en Zweden.*

(*) Denmarken. *Men ſchryft gewoonlyk* Denemarken, *doch in*

den. Te 's Hage, by van Thol, *Amſterdam*, van Esveldt, *en Utrecht*, van Paddenburg, *MDCCLXI, behalve de Voorreden enz.* 508 *bladzyden in groot octavo.*

HIer mede wordt den Liefhebberen der Aardrykskunde eene breedvoerige, en zeer wel uitgewrogte Aardryksbeſchryving medegedeeld, die met regt den naam van *Nieuw* mag draagen, zo ten opzigte der zaaken, als ten aanzien van de ſchikking en manier van behandelen. De Heer *Buſching* betuigt ons in zyn *Voorbericht*, dat hy, afziende van alle voorgaande Aardryksbeſchryvingen, alles uit de oorſpronglyke bronnen geput, eene veeljaarige geographiſche briefwiſſeling door genoegzaam ganſch Europa onderhouden, en zyn opſtel na veele oorden, om hetzelve te verbeteren, gezonden heeft; het welk hem van verſcheidene Landen gewigtige en zekere kundigheden heeft doen erlangen, die niet algemeen zyn, en waar van hy in dit Werk met beſcheidenheid en voorzigtigheid gebruik gemaakt heeft.

Onze Auƈteur vangt zyn Werk aan met eene leezenswaardige *Inleiding tot de Aardryksbeſchryving*, hande-

dit Werk leeſt men altoos Denmarken, *waar van ons egter geen reden gegeeven wordt; dat ons te vreemder voorkomt, om dat de afleiding en 't gebruik, volgens onzen Auƈteur, ons tot de gewoone ſpelling wyſt; waar door luidt zyn gezegde,* § III. *van de* Inleiding tot den Staat van Denmarken, *bl.* 88. De naam *Danemark* betekent niets anders, dan Land der Denen, welke noordſche beduiding van het woord *Mark* ook in de namen *Heidemark, Tellemark, Findemark, Lapmark* enz. te vinden is. Het komt in de titelen en brieven van den Koning Knut den groten reeds dikwerf voor, en is by Schryvers van de elfde eeuw zeer gemeen, waar uit men beſluiten kan, dat het lange te voren bereids algemeen geweeſt moet zyn. Dit blykt ook klaar uit *Otheri Periplus ſeu relatio ad Alfredum Angliæ Regem*, welke oorkonde Spelman in de *Appendices ad Alfredi vitam num. 6. pag.* 205. gelevert heeft, en in welke de naam *Denemarca* driemaal voorkomt. *Otherus* is in den jare 900 overleden.

delende zo over de *Aardrykſbeſchryving in 't algemeen*, als over de *Wiskunſtige* en *Natuurkundige Aardrykſbeſchryving*; waar in, behalve de algemeene kundigheden, verſcheidene byzondere nutte aanmerkingen voorkomen. Hier aan hegt hy een berigt van *Europa in 't algemeen*; waar in hy zyn werk maakt van de Europiſche Zeeën nauwkeurig te beſchryven, en derzelver aanmerkelykſte byzonderheden te melden: en hier op gaat hy over tot de ontvouwing der byzondere Landen, in *Europa* gelegen, maakende een aanvang met *Denemarken*, *Noorwegen* en *Zweden* (*).

In

(*) *Onze Schryver met* Denemarken *beginnende, wykt daar in af van de hedendaagſche algemeene gewoonte der Aardrykskundigen, die meerendeels hunne beſchryving van* Europa *met* Portugal *of* Spanje *aanvangen. In zyn* Voorbericht *beroept hy zich op de* Aardrykſbeſchryvers der zeſtiende en van de eerſte helft der zeventiende eeuw, die met het Noorden begonnen; *betuigende egter*, ik heb hun voorbeeld meer toevallig dan opzetlyk gevolgt, vermits my de Godlyke Voorzienigheid voor enige jaren in de Noordſche Landen voerde, en ik in dezelve myn Beſchryving begon. —— *Men beeft ten deezen opzigte in aanmerking te neemen, dat, de Geographie met andere Weetenſchappen in de zeſtiende eeuw beginnende te herleeven, men grootlyks* Ptolemæus *beeft nagevolgd, die 't „de „ gemaklykſte manier van onderwyzen oordeelde, de Noorder Landen „ voor de Zuider, en de Weſter voor de Ooſter-Landen te beſchryven, „ om dat zo in de Sphæra als op de Kaart het Noorden boven en 't „ Ooſten aan de rechte hand is", gelyk by ſchryft in zyne* Geographia in Prologo Libri II. *Overeenkomſtig hier mede is ook het ganſche beloop van zyn werk, volgens de uitgaave, en met de Kaarten, van* Sebaſtianus Munſterus, Baſileæ apud H. Petrum MDXL, *en zo als 't naderhand uitgegeeven is door de* Hondiuſſen te Amſterdam 1605. *In beide deeze egte uitgaaven begint* Ptolemæus *van* Europa, *en daar in van* Ierland, *als zynde volgens hem het Noorderſte en Weſterſte Landſchap van* Europa, *dat diestyds bekend was, buiten het onbevlekte* Thule, *of 't hedendaagſche* Ysland, *dat by ſtegts ter loops in aanmerking neemt op de Kaart van* England *en* Schotland. Europa *afgehandeld hebbende, vervolgt hy met* Africa, *maakende een aanvang met* Mauritanie, *als 't Noorder en Weſter gedeelte van 't zelve; eindelyk beſchryft hy* Aſia, *en begint met* Pontus *en* Bithynie, *in 't Noorden en Weſten van* Aſia *gelegen; van waar hy voortgaande ten laatſte komt aan* Thina, *de Hoofdſtad van* Sina, *en 't eiland* Taprobana *thans* Sumatra, *het Ooſter en Zuidergedeelte van de by hem bekende Wereld in* Aſia; *gelyk de* Fortunatæ Inſulæ,

In 't beſchryven deezer Koningryken, gelyk ook in dat van de andere Koningryken en Landen, in 't vervolg van dit Werk, houdt onze Schryver deeze orde. Voor af gaat eene Inleiding over den Staat van 't Koningryk, waar in ons een berigt gegeeven wordt van 's Lands ligging, ſtrekking, grootte, lugtsgeſteldheid, vrugtbaarheid, producten en volkrykheid, benevens van het getal der Steden, Dorpen en Vlekken: verder meldt ons dezelve de laſten die 't Volk te draagen heeft, als mede de vryheden en voorregten, die aan zommige gelegenheden en ſtanden verknogt zyn; midsgaders de taal van 's Lands Inwoonderen; ook geeft ze ons eene beſchryving van den ſtaat en het beſtuur der Kerke; van de Geleerdheid, en Academien; van de Fabrieken, Manufacturen en Handwerken; van den Koophandel en Zeevaard, en van de gebruikelyke Munten: hier benevens verleent ze ons een beknopt verhaal van 's Lands geſchiedeniſſen, onder de oude en hedendaagſche Regeering, welke laatſte onderſcheiden ontvouwd wordt; dat vergezeld gaat met een nauwkeurig berigt van 's Ryks inkomſten, als ook van deszelfs Land en Zeemagt. Naa deeze ontvouwing van den Staat des Koningryks maakt onze Auctеur gewag van de gewoone grootere verdeeling des Lands, en gaat daar op over om ieder deel nauwkeurig te beſchryven, met aantekening van de kleindere verdeeling, of onderdeelen van ieder geweſt: geevende niet alleen een algemeen berigt van ieder geweſt en derzelver onderdeelen, maar ook tevens

beden de Canariſche Eilanden, *en 't* Promontorium Praſſum, *waar omtrend nu het Koningryk* Melinda *ligt, het Weſter en Zuidergedeelte van de by hem bekende Wereld in* Africa *is.* ——— *En inderdaad, (ſchoon 't zeer onverſchillig zy van waar men een aanvang neëme, mits dat men eene geregelde orde voor 't gebeugen in agt neeme,) deeze handelwyze van met het Noorden en Weſten te beginnen, is ons eenigermaate natuurlyk; als overeenkomſtig met de manier van ſchryven en leezen, by alle de Europiſche en veele andere Volkeren in gebruik; volgens welke men aan de ſlinker hand van boven begint, en beneden aan de rechter hand eindigt.*

vens eene min of meer breedvoerige beſchryving van derzelver Steden, Dorpen en Vlekken, naar maate dat ze min of meer aanmerkingen verdienen; melden-de tevens alle zodanige byzonderheden, die aan deeze en geene plaatſen der oplettendheid waardig zyn: zo dat den Liefhebberen der Aardrykskunde hier mede eene volmaakter Geographie worde aangeboden, dan bevoorens het licht gezien heeft. De Heer Vertaaler pryſt ons deeze Nederduitſche uitgaave daar en boven aan, met ons te onderrigten, dat de Heer *Buſching* hem verſcheidene aantekeningen medegedeeld heeft, die in den vierden Hoogduitſchen druk nog niet geplaatſt zyn, en daar in geſtadig blyft voortvaaren; waar door in deeze vertaaling ook voorkomen de veranderingen, die in den jaare 1760 in deeze en geene Ryken en Steden voorgevallen zyn.

Wy hebben, om den Leezer een denkbeeld van dit voortreffelyke Werk mede te deelen, dit berigt van 't zelve wat uitvoeriger geſchreeven; te meer, daar we niet van voorneemen zyn een doorgaand uittrekſel van 't zelve op te geeven, om dat we eerlang een *Kort Begrip der Geographie van den Heer Buſching*, in 't Nederduitſch vertaald, van de drukpers van den Heer ..... verwagten: het welk ons heeft doen beſluiten, om, in ſtede van 't doorgaande beloop dier Aardrykskunde, van tyd tot tyd uit ieder Stuk eenige byzonderheden op te geeven, die we oordeelen den Leezer van nut te konnen zyn; en tevens ſtrekken, om de kundigheid en keurigheid van onzen Schryver in dit Werk te toonen. —— Van dien aart is, by voorbeeld, in deezen zyne Tafel over de verſchillende grootte van de graaden der lengte, op onderſcheidene breedte, in Duitſche mylen.

Onze Schryver in zyne *Inleiding* § XX en XXI aangetekend hebbende, „ dat de Breedte van een' plaats „ niet anders is, dan de afſtand van dezelve van de „ Evennachtslyn, en de Lengte van een' plaats haar' af-

„ afſtand van de eerſte Middagslyn: dat de Ouden „ dezen afſtand de Lengte en niet de Breedte ge„ noemt hebben, waarſchynlyk uit rede dat zy een „ groter deel van den Aardbodem van het Weſten „ naar het Ooſten, dan van het Zuiden naar het Noor„ den gekent hebben (*), gelyk het met ons mede dus „ is": geeſt vervolgens § XXIII een berigt van het afneemen der graaden der Lengte. „ De *Parallel„ ſirkels* of evenwydige Lynen, *zegt hy*, dus genaamd, „ vermids zy evenwydig met de Evennachtslyn ge„ trokken zyn, hebben den Noord- en den Zuidpool „ tot haar middelpunt, en worden dus ſteeds kleiner, „ naar mate zy die Polen naderen; waar door ook de „ 360 graden, in welke een' iedere verdeeld is, tel„ kens kleiner worden, en in de Evennachtslyn op „ hun grootſt zyn. Vermits nu daar aan gelegen is, „ dat men in iederen Parallelſirkel het onderſcheid „ van de grootte der graden met die van de Even„ nachtslyn in duitſche mylen ſpoedig weet, zal ik „ tot dat einde alhier de volgende Tafel plaatſen.

„ Gra-

(*) *Die gezegde van onzen Schryver kan ten klaarſte beveſtigd worden uit* Ptolemæi Geogr. L. I. C. VI. *alwaar die oude ervaaren Aardrykskundige uitdrukkelyk zegt*, dat de uitgeſtrektheid der aarde van 't Ooſten na 't Weſten zeer eigen Lengte en die van 't Noorden na 't Zuiden Breedte genaamd wordt; om dat men de parallellen aan den hemel ook dien naam geeft, en gemeenlyk gewoon is de grootſte uitgeſtrektheid Lengte te noemen: zynde het eene by allen erkende waarheid, dat de uitgeſtrektheid der aarde van 't Ooſten na 't Weſten grooter is dan die van 't Noorden na 't Zuiden. *De Ouden, naamlyk, als uit* Ptolemæus L. I. C. VI—XIV, L. VII. C. V. *blykt, kenden de Aarde van 't Noorden na 't Zuiden niet verder, dan van den 63ſten graad benoorden, tot den 17den graad bezuiden de Evennachtslyn, van* Thule *tot aan het* Promontorium Praſſum, *den afſtand van* 80 *graaden: terwyl dezelve by hen van 't Ooſten na 't Weſten bekend was, van* Thina *tot aan de* Inſulæ Fortunatæ, *ter uitgeſtrektheid van* 180 *graaden.*

° Graden der ° Breedte.	° Mylen.	° Minuten.	° Graden der ° Breedte.	° Mylen.	° Minuten.	° Graden der ° Breedte.	° Mylen.	° Minuten.
0	15		31	12:	51	61	7:	16
1	14:	59	32	12:	43	62	7:	2
2	14:	59	33	12:	35	63	6:	48
3	14:	58	34	12:	26	64	6:	34
4	14:	57	35	12:	17	65	6:	20
5	14:	56	36	12:	8	66	6:	6
6	14:	55	37	11:	59	67	5:	52
7	14:	53	38	11:	49	68	5:	38
8	14:	51	39	11:	39	69	5:	23
9	14:	48	40	11:	29	70	5:	8
10	14:	46	41	11:	19	71	4:	53
11	14:	43	42	11:	9	72	4:	38
12	14:	40	43	10:	58	73	4:	23
13	14:	37	44	10:	47	74	4:	8
14	14:	33	45	10:	36	75	3:	53
15	14:	29	46	10:	25	76	3:	38
16	14:	25	47	10:	14	77	3:	23
17	14:	21	48	10:	2	78	3:	8
18	14:	16	49	9:	50	79	2:	52
19	14:	11	50	9:	38	80	2:	36
20	14:	6	51	9:	26	81	2:	20
21	14		52	9:	14	82	2:	5
22	13:	54	53	9:	2	83	1:	50
23	13:	48	54	8:	49	84	1:	34
24	13:	42	55	8:	36	85	1:	18
25	13:	36	56	8:	23	86	1:	3
26	13:	29	57	8:	10	87	0:	47
27	13:	22	58	7:	57	88	0:	31
28	13:	15	59	7:	44	89	0:	16
29	13:	7	60	7:	30	90	0:	0
30	12:	59						

De-

„ Deze Tafel dient ons ter uitrekening van den af-
„ ſtand der plaatſen op de algemene Kaarten, welke
„ bepaling ongelyk naauwkeuriger is, dan die volgens
„ de daar op gezette, doch niet daar toe behorende,
„ onwiſſe Schalen geſchiedt. Haar nut breidt zich
„ noch verder uit. Wanneer ik de Lengte van een
„ Land wil meeten, tel ik, hoe vele graden de beide
„ uiterſte Middagslynen van't zelve van elkander ver-
„ wyderd zyn. Vervolgens onderzoek ik, hoe vele
„ graden de afſtand van den tuſſchen dezelve gelegen
„ Parallelſirkel of evenwydige Lyn van de Even-
„ nachtslyn maakt, en zoek in deze Tafel de grootte
„ van een graad in die evenwydige Lyn. Met die
„ grootte multipliceer ik het getal der graden van af-
„ ſtand van de beide uiterſte Middagslynen, en be-
„ kom dus de grootte der Lengte van een Land. By
„ voorbeeld: de beide uiterſte Middagslynen van
„ Frankryk liggen 13 graden van elkander. De Pa-
„ rallelſirkel tuſſchen dezelve is 49 graden van de
„ Evennachtslyn afgelegen, en een graad van den-
„ zelven bevat, volgens de hier bovenſtaande Tafel,
„ 9 mylen 50 minuten. Wanneer ik nu deze 9 my-
„ len 50 minuten met de gemelde 13 graden multipli-
„ ceer, bekom ik voor de Lengte van Frankryk 128
„ duitſche mylen. De beide uiterſte Middagſlynen
„ van het ruſſich Keizerryk liggen 166 graden van el-
„ kander, en de evenwydige Lyn tuſſchen dezelve is
„ 60 graden van de Evennachtſlyn afgelegen. Mits
„ dien bevat, volgens de bovenſtaande Tafel, een
„ graad in dezelve 7½ mylen. Wanneer ik die 7½ my-
„ len met de 166 graden multipliceer, bevind ik dat
„ de Lengte van het Ruſſich Keizerryk van het Ooſten
„ naar het Weſten 1245 mylen bedraagt. Een ander
„ gebruik, waar door men nut uit deze Tafel trekken
„ kan, is, dat men met behulp van dezelve kan uit-
„ reekenen, hoe vele mylen of hoe veel van een
„ myl een' plaats binnen een zekeren tyd by de bewe-
„ ging

„ ging der Aarde om haren as doorloopt; want de-
„ wyl zich de 360 graden der Evennachts- en even-
„ wydige linien eenmaal in de 24 uren omwenden, be-
„ vat ieder uur 15 graden. Doch vermits de graden
„ der Parallelsirkels kleiner zyn, dan die van de Even-
„ nachtslyn, moet een' plaats, onder deze Lyn lig-
„ gende, in een uur veel meer doorloopen, dan een',
„ die onder een der gemelde sirkels gelegen is; en
„ onder de Polen, alwaar de evenwydige Lynen in
„ een punt te niet lopen, houdt deze beweging op.
„ Dus moet een' plaats, lynrecht onder de Even-
„ nachtslyn liggende, in een uur 15 maal 15 of 225
„ gemene duitsche mylen doorlopen; waar tegen Pe-
„ tersburg, alwaar de Pools hoogte 60 graden is,
„ door den afstand van zyn Parallelsirkel van de Even-
„ nachtslyn slechts in een uur 112½ mylen door-
„ loopt.

Eene tweede byzonderheid, welker aantekening onzen Leezeren waarschynlyk zal behaagen, is de volgende opgaave van de grootte der Europische Staaten, die ons in het berigt *van Europa in 't algemeen* § *XV.* voorkomt. „ Op dat men, *zegt de Heer Busching*, de „ gesteltnis der grootte van de europesche Staten op „ eenmaal en te gelyk tegen elkander zoude konnen „ beschouwen, zal ik dezelve hier mededeelen, zoda- „ nig dezelve door mynen waarden Vriend, den Heer „ *Johann Friderich Hansen*, naar geographische [*dat is* „ *gemeene duitsche*] quadraatmylen met veel moeite uit- „ gerekent is.

Het

	„ Quadr. mylen
„ Het Ruſſiſch Ryk „ zonder Siberie.	57600
„ Het Koningryk Polen en Groot Hertogdom Littauwen.	12900
„ Het Koningryk Zweden en Groot-Hertogdom Finland.	12800
„ Duitſchland.	11236
„ Het turkſch Ryk in Europa, benevens het Schiereiland Krim.	10544
„ Het Koningryk Frankryk.	10000
„ Spanje.	8500
„ Denmarken en Noorwegen.	6100
„ Groot-Brittanien en Yrland.	6000
„ Hongaryë, Zevenbergen, Slavonië, beneffens het ooſtenrykſch aandeel aan Croatië en Dalmatië.	4760
„ Portugal.	1875
„ Napels en Sicilië.	1836
„ De Landen van den Koning van Sardinie.	1224
„ De zwitſerſche Republyken.	1090
„ De kerklyke Staat.	800
„ Het Koningryk Pruiſſen.	729
„ De Verenigde Nederlanden.	625
„ Het gebied van de Republyk Venetië in Opper-Italie.	625
„ Het groot Hertogdom Toſcanen.	440
„ Genua en Corſica.	290
„ De Landen van den Hertog van Modena.	90
„ De Landen van den Infant Don Philippus.	90

Om nu aan deeze twee voorbeelden uit de *Inleiding*, en 't berigt *van Europa in 't algemeen*, nog een derde uit het Werk zelve te hegten, zullen wy ons bepaalen tot des Autheurs beſchryving van den beruchten *Moskoëſtrom*; inzonderheid nadien 'er menigwerf zo verwarde en wonderbaare verhaalen van verſpreid worden, en onze Schryver ons deswegens een onderſcheiden berigt geeft, in zyne beſchryving van *het Stift Drontheim*, *bl.* 291-293.

„ Tuſſchen de Eilanden Mosköe en Mosköenäs is „ de beruchte *Moskoëſtrom*, by den Zeelieden onder „ den naam van Mahlſtrom, of *Maalſtroom*, zeer be„ kend. Dezelve trekt gedurende zes uren van het

„ Noor-

„ Noorden naar het Zuiden, en even zo lang van het
„ Zuiden naar het Noorden, gelyk de eb en vloed
„ der Zee mede den zelfden tyd houden. Doch de
„ Mosköeſtrom, of Maalſtroom, heeft dit byzon-
„ ders, dat dezelve de eb en vloed niet volgt, maar
„ in het tegendeel als wederſtrydt of tegenſtroomt,
„ zodanig, dat wanneer de Zee by vloed waſt, en
„ mitsdien van het Zuiden naar het Noorden trekt,
„ de Mosköeſtrom als dan van het Noorden naar het
„ Zuiden vliet, en wanneer het water der Zee by eb
„ van het Noorden naar het Zuiden vliet, de Maal-
„ ſtroom van het Zuiden naar het Noorden trekt.
„ Die Stroom is zeer ſterk, inzonderheid tuſſchen het
„ Eiland Mosköe en den uithoek van Mosköenäs, al-
„ waar de zwaarſte Stroom gaat; doch hoe meer de-
„ zelve de Eilanden Weröe en Röſt nadert, hoe meer
„ zyne hevigheid vermindert. Die Stroom trekt niet
„ lynrecht voorwaards, noch te rug, als andere, maar
„ genoegzaam kringswyze; want by halven vloed trekt
„ de Stroom naar het Zuid-Zuid-Ooſten, en meer
„ naar het Zuiden, naar mate de Zee waſt, tot dat
„ dezelve van het Zuiden naar het Zuid-Weſten, en
„ van het Zuid-weſten naar het Weſten loopt. By
„ vollen vloed der Zee draait de Stroom zich naar het
„ Noord-Weſten, en eindelyk naar het Noorden.
„ Als dan ſtaat dezelve 3 vierde gedeelte van een uur
„ ſtil ('t geen tweemaal 's daags voorvalt) en neemt
„ weder zynen gewonen loop. De werkingen van
„ dezen Stroom zyn voor lange als zeer geducht be-
„ ſchreven, doch onlochenbaar te zeer vergroot.
„ Naar het verhaal van *Bing*, die dezelve gezien
„ heeft; zyn daar in gene draaikolken, maar ziet men
„ niet dan ſterk ſchuimende, bruiſchende en hoog
„ ſteigende baaren, die ſteeds ſpitſcher worden, naar
„ mate zy hoger ſteigen. *Schelderup* bericht, dat de
„ Stroom vele bogten of akelige draaijingen maakte,
„ die een omgekeerden uitgeholden kegel gelyk, en
„ van den buitenſten rand te rekenen, dikwerf meer

„ dan twee vademen diep waren, of, gelyk anderen
„ zeggen, veeltyds 4 vademen overkruis bevatteden.
„ Die beide berichten konnen enigermate met elkan-
„ der beſtaan. Dit is zeker: 1 dat de hevigheid van
„ den Stroom niet altoos even ſterk plaats heeft; maar
„ zo by nieuwe als volle maan, gelyk ook wanneer
„ dag en nacht even lang is, en by een zwaren ſtorm
„ hevig woedt; en in tegendeel op andere tyden, en
„ wel tweemaal des daags ten enemaal ſtil is. 2 Dat
„ de Scheepvaart daar door by dien Stroom niet ge-
„ heel verhinderd wordt: want men kan niet alleen
„ by halven vloed van het Eiland Mosköenäs naar
„ Weröe en Röſt, en by halve eb te rug naar Mos-
„ köenäs varen, maar de Zee-engte tuſſchen Mosköe-
„ näs en Weröe is ook tweemaal 's daags gedurende
„ 3 vierde van een uur geheel ſtil en bevaarbaar;
„ waar door de opgezetenen der Eilanden op het mid-
„ den in den Maalſtroom gelegen Eiland Mosköe by
„ hunne ſchapen konnen komen, welke aldaar wei-
„ den. Na dien tyd trekt de Stroom langs hoe ſnel-
„ ler, tot dat dezelve den gewonen graad zyner he-
„ vigheid en onſtuimigheid verkregen heeft. Som-
„ tyds rollen de baren niet hoger, dan zy by een ma-
„ tigen ſtorm in Zee gewoon zyn te ſteigen. Doch
„ wanneer de Stroom het ſterkſte woedt, moeten de
„ ſchepen zich aan de beide zyden op een afſtand van
„ 2 tot ten hoogſten 3 mylen van denzelven houden,
„ zo zy niet midden in den Stroom gevoert willen wor-
„ den en vergaan. Op een verderen afſtand konnen
„ zy denzelven wel ontwaar worden, gelyk men dien
„ Stroom bereids op een vierde van een' myl van het
„ vaſte Land beſpeurt; doch de Zee is daarom niet
„ onbevaarbaar, maar een vierde gedeelte van een'
„ myl van 't Eiland Waröe bekwaam, om bevaren te
„ worden. De oorzaken van dien Stroom kan men
„ alhier niet onderzoeken; doch dit is zeker, dat de-
„ zelve niet uit een' kolk in de aarde onder water,
„ maar uit het groot geweld, waar mede de Zee 'er

„ te

» tegen dringt veroorzaakt wordt. Deswegens vindt
» men aantekeningen in de Beſchryvingen van Noor-
» wegen van *Claus* en *Ramus*, welke laatſtgenoemde
» ſlechts den eerſtgemelden nageſchreven heeft; in
» Ramus *Tract. hiſtor. geogr.*, waar in beweert wordt
» dat Outin en Ulyſſes dezelfde perſoon geweeſt zy,
» bl. 117 tot 128 van den tweeden druk; in Juſtin
» Bing *Diſſ. de gurgite Norvagico, vulgo* Moskoe-Ström/
» *Hafniæ* 1741 in 4.; in den Altonaiſchen Poſtreuter van
» 't Jaar 1751 No. 153, 155, 159 en 167, in Pon-
» toppidans erſten Verſuche einer natürlichen Hiſtorie von Nor-
» wegen/ bladz. 123, en in 't Hamburg. Magazin/ VII
» deel blad. 203 uit de Verhandeling van de zweed-
» ſche Academie der Wetenſchappen. Ik heb dezel-
» ve met elkander vergeleken, en zo wel de Kaart in
» de Verhandeling van *Ramus*, als een' andere grote
» getekende voor ogen gehadt.

Tweede Brief, Rakende het onderſcheid tusſchen eenige langdurige Gezwellen in de zagte deelen van het menſchelyke lichaam voorkomende (*).

MYN HEER,

IN mynen vorigen heb ik getragt te toonen, hoe ſommige langdurige Gezwellen, ten onrechte, met elkanderen vermengd en verwerd worden; en my voornaamlyk bepaald aan de Gezwellen van groote en kleine, of Water-Klieren (†), welken zeer algemeen, onder de Knoeſtgezwellen geplaatſt, en voor Knoeſtgezwellen opgegeeven worden. Eer ik voortga, zal ik nog iet zeggen aangaande de Gezwellen in de kleine of Water-Klieren, waar van ik laatſtelyk gewaagde,

(*) Men zie den eerſten, *Letteroefen.* No. VIII. pag. 585 enz.
(†) *Glandulæ conglomeratæ, & conglobatæ, vel lymphaticæ.*

de. Wanneer in de Samengeſtelden (*) van deze ſoort, hoedanige onder de Okſelen, en in de Lieſchen gevonden worden, eenige zwelling met verharding ontſtaat, en deze ongeneeslyk zynde, het Gezwel eindelyk doorbreekt; heeft dit wel veel gelykheid met een verzworen Kreeftgezwel; maar dit hangt af van de meerdere zelfſtandigheid van het Vet-vlies, welk zich tusſchen de vereeniging van deze klierige lichaamen bevindt; gelyk dit zelfde vlies in de Klieren, waar in eigenlyke Knoeſtgezwellen voortkomen, een voornaam deel heeft in de Klier of het Gezwel te doen verharden, en ook kwaadaartig worden; en gevolglyk hier ook. Doch niet tegenſtaande dit, maken ook deze vereenigde water-Klieren, door een ongeneeslyke verharding aangedaan zynde, gelyk ze, na het wegnemen van een kankeragtig Gezwel in een vrouwe Borſt, dikwils worden, nimmer zulke uitſpattingen en zwaare toevallen als Knoeſtgezwellen in gemeene en groote Klieren. Maar nu verder,

Men noemt ook Knoeſtgezwellen allerleie verhardingen, welken ergens ſchielyk opkomen, en niet gemaklyk wederom verdwynen: gelyk hardigheden welken na voorafgegane Ontſteeking of Verettering overblyven; ſchoon dezelven meerendeels, door den tyd, verdwynen, of door nu en dan nieuwe veretteringen te maken, ſmelten; en wel Pypzweeren of lopende gaten overlaten, maar nimmer tot de kwaadaartigheid van een kankeragtig ongemak overſlaan. En dit wordt zelfs uitgeſtrekt tot plaatſen en deelen, waar geen groote Klieren zyn (1); daar immers een Knoeſt- en Kreeftgezwel gebreken der groote Klieren zyn. Somtyds gebeurt het by vrouwen die zoogende zyn of geweeſt zyn, en eenige hardigheid in de Borſten hebben overgehouden, dat zulk eene hardigheid haar lang byblyft, welke dan ook, van veelen, onder

(*) *Conglutinatæ.*
(1) *Van Swiet.* Commentar. Tom. I. pag. 851.

der den naam van Knoeſtgezwel gebragt wordt; ſchoon ze van tyd te tyd vermindere, zelden of noit kwaadaartig worde, en eindelyk verdwyne. Maar ſtel eens het gebeurt, dat zulk een ongemak en kwaadaartig en kankeragtige verzweering make: dit geeft gene reden, om alle zodanige verhardingen Knoeſtgezwellen te noemen: want een Zweer, hoe goedaartig in 't begin, kan door langheid van tyd, inzonderheid, zo'er eenig verzuim of kwaade behandeling bykomt, in een kwaadaartige en ongeneeslyke zweer veranderen; maar dit geeft geene reden, om alle zweeren, van het begin af, alleen om dat ze niet gemaklyk genezen worden, kankeragtig te noemen.

Hierom zult Gy U te minder verwonderen, dat men een Vleeſchgezwel (*) met een Knoeſt- en Kreeftgezwel gelyk ſtelle; ſchoon 'er inderdaad een wezenlyk onderſcheid tuſſchen deze Gezwellen zy. Want een Vleeſchgezwel heeft zelden of noit de hardheid van een Knoeſtgezwel. Het groeit veel ſchielyker, en heeft hier van den naam van *Paddeſtoel* gekregen. Het komt op alle plaatſen, en in alle deelen van het lichaam waar Vetvlies is, daar het Knoeſtgezwel alleen de groote Klieren tot Zitplaatſe heeft. Het groeit op plaatſen welke van huid ontbloot zyn, tegen den aart van het Knoeſtgezwel. En als het kwaadaartig begint uit te ſpatten, ſleept het den Lyder doorgaans veel ſchielyker in het graf, om dat het ſneller voortgangen maakt dan een verzworen Knoeſtgezwel. Maar beide deze Gezwellen opengebroken zynde en tot kwaadaartigheid overſlaande, geeven een gelyke ſtoffe uit; maken gelyke toevallen van ſtank, pyn, bloeding, en een zekeren dood; en dit heeft gemaakt, dat men het waare onderſcheid tuſſchen dezelven niet heeft opgemerkt. Men ſpreekt van een Knoeſtgezwel in de Dye, in de Baarmoeder enz. welken men niet anders dan als Vleeſchgezwellen kan aanmerken.

Het

(*) *Fungus.*

Het gene nog verder gaat dan al het gezegde, is, dat ſommigen geen onderſcheid maken tuſſchen Knoeſtgezwel, Scrofel of Kliergezwel en Smeer- of Vetgezwel (*), welken ongemeen van elkanderen verſchillen. De Heer VAN HALLER haalt een geval by, uit BONETUS, van een Knoeſtgezwel in het harde Herſenvlies, 't welk veraf is van een klieragtig lichaam te wezen (2). By BONETUS wordt ook niets meer gezegd, dan dat het harde Herſenvlies van een ongemeene dikte en hardheid wierdt bevonden (3). De Heer HALLER heeft ook in de vaatagtige vlegt (†) der Herſenen zelve, eenige groote, knoeſtagtige witte en met vaten voorziene Kliéren gevonden (4). Ik weet wel, dat men hierop kan zeggen, dat de oude Schryvers allerleie verhardingen *Scirrhus* genoemd hebben, voor zo veel dit woord ook maar eene verharding, in 't algemeen betekent: maar in de Practyk is de vraag niet, in hoedanigen zin het woord *Scirrhus* wel gebruikt is, of gebruikt zou konnen worden; maar of 'er, als het van hedendaagſche Schryvers gebruikt wordt, het gene als een byzonder en bepaald Gebrek of Kwaal, *Scirrhus* genoemd, door gemeend wordt. De Heer HALLER ſpreekt ook van een Knoeſtgezwel in de Tepelwyze been ſpier (‡); en deze *Scirrhus* beſchryvende, zegt hy: dat het was „ een Gezwel, „ overal aan zich zelve gelyk, wit, eirond, vaatag„ tig: met één woord, uit ſtoffe in het vakagtig „ Weeſſel (§) van de Spier uitgeſtort, verhard" (5). Eene beſchryving, zeker, van een Smeer- of Vetgezwel, maar geenzins van een Knoeſtgezwel. De Heer VAN SWIETEN vermengt ook de Beurs- en Smeergezwellen met het Knoeſtgezwel, beſchryvende

(*) *Steatoma.* (2) *Boerh.* Prælect. Vol. II. pag. 584.
(3) Sepulchret. Anatom. Lib. I. Obſerv. I.
(†) *Plexus choroideus.* (4) Opusc. patholog. pag. II.
(‡) *Musculus Maſtoideus.* (§) *Tela celluloſa.*
(5) Opusc. patholog. pag. 15.

de de ééne ſoort alleen minder kwaadaartig dan de andere (6).

Behalve de genoemde vermengingen, worden de Beurs- of Papgezwellen met de Vetgezwellen, van by na de meeſte Schryvers, als Gezwellen van ééne ſoort by malkander gevoegd. Gemeenlyk vindt men ze in één hoofdſtuk beſchreven; en het opſchrift is, *van de Atheroma, Meliceris en Steatoma* (7). Van den Heer SHARP worden ze ook alle drie by malkanderen gevoegd, en onder den titel van omkleedde of rok-Gezwellen, in één hoofdſtuk afgehandeld (8). Tuſſchen het Pap en Honinggezwel (*), welken van de Schryvers onderſcheiden worden, kenne ik geen verſchil, maar houde dezelven voor eenerlei Gezwel. Ook wordt 'er geen ander verſchil van opgegeeven, dan dat de ſtoffe, in deze Gezwellen opgehouden, in het eene meer papagtig, en in het ander meer honiggelykende is. In een *Atheroma* ſtelt men een dikker ſtoffe, in een *Meliceris* een dunner beſloten te wezen. Maar dit gelove ik eeniglyk af te hangen van de min of meerdere uitdroging van de ingehoude ſtoffe; om dat de zitplaats van deze beide Gezwellen dezelfde is, en de ſtoffe door uitdroging ligtelyk eenige meerdere hardheid, op de eene dan op de andere tyd, en zo in het eene of andere geval, kan aannemen. Maar tuſſchen een Papgezwel en een Smeer- of vetgezwel erken ik een merklyk onderſcheid, en meene dat dezen geenzins met malkanderen vermengd moeten worden.

Een gering onderzoek van beide deze Gezwellen zal, denke ik, het onderſcheid duidlyk doen zien. Zy verſchillen a) In uiterlyke gedaante. Een Papgezwel is, doorgaans, van een ronde gedaante, geheel met

(6) Commentar. Tom I. pag 845, 846. (7) *El. Col de Villars*, Cours de Chirurg. Tom. II. pag. 192. (8) Heelkunde pag 356. Zie ook *de Gorter*, N. Gez. Heelkonſt, pag. 682.

(*) *Atheroma* en *Meliceris*.

met de huid opgeheven, en wordt niet zeer groot, dan in enkele gevallen en op enkele plaatſen. Want ſchoon de Heer SHARP ſpreekt van een Papgezwel onder de Borſt-ſpier (*), zo groot als de bol van een manshoed; het is klaar dat deze Schryver, gelyk veel anderen, de Pap- en Vetgezwellen onder malkanderen vermengt (9). Het Vetgezwel, in tegendeel, is gemeenlyk plat, en in de breedte en lengte uitgebreid; althans wanneer het zich buiten op het lichaam, onder de huid vertoond. b) Het Papgezwel is zagt op het aanraken, en niet los onder de huid. Het Vleeſchgezwel is hard, en biedt merklyke tegenſtand op de aanraking, zich na de drukking als een veerkragtig lichaam herſtellende; ook ligt het los onder de huid, welke men boven het zelve vryelyk kan opligten, gelyk men ook het Gezwel van onderen los en beweeglyk voelt. c) De gevolgen van beide Gezwellen zyn zeer ongelyk. Het Papgezwel ſlaat, na dat het langen tyd zyn bepaalde grootheid heeft behouden, eindelyk aan 't rotten, en maakt een onvolkome verettering, waar op dan wel eene doorbreeking volgt, uit welke zich dikwils de ingehoude ſtoffe, met een vlies, waar in deze beſloten hadt gezeten, ontlaſt; en de opening geneeſt van zelfs, of heeft maar zeer weinige hulpe nodig. Het Vetgezwel neemt van tyd te tyd toe in uitgebreidheid, en wordt nooit door eige verandering zo gelukkiglyk gered, om dat het hard blyft, maar moet door het mes weggenomen, of aan zich zelve overgelaten worden: aan 't rotten rakende wordt het een kwaadaartig Vleeſchgezwel gelyk. d) De ingehoude ſtoffe van beiden is zeer ongelyk. Een Papgezwel geopend wordende, geeft een papagtige, meer of min dikke, taaie en ſmeerige ſtoffe uit. Het Vetgezwel is uitwendig en inwendig een vaſt lichaam, en zich zelve overal gelyk, een ontaard of verhard vet

ver-

(*) *Musculus pectoralis.*
(9) Heelk. pag. 359.

vertoonende. e) Maar de aart en natuur van deze Gezwellen is inzonderheid verſchillende. Het Papgezwel is een Gezwel voornaamlyk in de huid, en wel in een van de Smeer-kliertjes (*) van de huid, (want ik houde my voornaamlyk op met uitwendige Gezwellen) gelyk men ontdekt, als men dezelven wil wegnemen: men kan ze wel door het mes geheel met de huid uitſnyden; maar men kan ze niet, door alleen eene opening in de huid te maken, ſcheiden en uitpellen, gelyk de Heelmeeſters het noemen, nademaal ze, gelyk deze Beurskliertjes eigen is, in de zelfſtandigheid van de huid zelve gezeten zyn. Als men 'er ſlegs eene opening in maakt, vindt men eene bepaalde holligheid of zak, zynde het nu vergroote Klierbeursje, door de ingehoudene en ſteeds vermeerderde ſtoffe uitgezet, het ontlaſt openingtje in 't begin geſloten of geſtopt geworden en zo gebleven zynde: welk beursje, indien niet door bytmiddelen verteerd wordt, eer men de gemaakte opening laat ſluiten, wederom nieuwe ſtoffe, door de kleinsvaten ontfangt, en een nieuw Gezwel maakt van gelyke natuur als het voorgaande geweeſt is. Het Vetgezwel, in tegendeel, is beneden de huid gelegen, en alleen door een gering celagtig Weefſel aan de huid gehegt; en is gemaklyk door het mes weg te nemen, als men de huid opligt en doorſnydt ter lengte van het Gezwel, of, zo men liever wil, ook een ſnede doe overdwers, of kruislings over het Gezwel, 't welk den meeſten tyd niet nodig is; wanneer men het Gezwel in zyn geheel, gemaklyk met de vingers, of met een ſpatel, overal kan losmaken, en uit het Vetvlies, waar aan het maar ſlaplyk gehegt was, uitnemen. f) Uit het gezegde blykt nu genoeg, dat de Zitplaats van beiden niet dezelfde is. Het Papgezwel heeft zyne Zitplaatſe in de Beurskliertjes van de huid, of, zo het inwendig is, overal waar dergelyke Kliertjes zyn, en hier in alleen; en

(*) *Glandulæ ſebaceæ, Cryptæ.*

en wordt te recht een Beurs- of Rokgezwel, of Beurs-klier-gezwel genoemd, om dat het door zodanig een Beurskliertje zelf gemaakt wordt. Het Vetgezwel is gezeten in het Vetvlies, onder de huid, of overal waar vet afgeſcheiden en vergaderd of opgehouden wordt. Wil men nu dit Gezwel ook een byzonder vlies, waar van het omvangen wordt, toeeigenen, zal men konnen toeſtaan, dat het van eenige blaadjes van het Celagtig, of Vetvlies, omkleed wordt.

Dat men deze Gezwellen met elkanderen vermengd hebbe, ſchynt ontſtaan te zyn; om dat beide op veele plaatſen van de oppervlakte van het lichaam voortkomen; beide geen kwaadaartige gevolgen hebben, en derhalve niet gevaarlyk zyn; beide lang byblyven, en allengs grooter worden. Voor het overige is 'er weinig reden om deze Gezwellen eenerlei te noemen of te achten. Oude Schryvers het onderſcheid der Klieren niet kennende, ſchynen beide deze Gebreken aangemerkt te hebben als Gezwellen in het zelfde ſoort van Klieren ontſtaande, en daarom met een Vlies der Klieren omvangen en ingeſloten; waarom zy dezelve Gezwellen in een eigen vlies beſloten, Rok of Beurs-gezwellen genoemd hebben. Nieuwe Schryvers dit op deze wyze aangetekend vindende, hebben, gelyk in meer andere gevallen, de Ouden nageſchreven; en dus is de leere aangaande deze Gezwellen, van de meeſten ononderzogt gelaten, en maar van eenigen, hier en daar, het wezenlyke licht aan dezelven gegeeven (1).

Ik zal nu niet behoeven te zeggen hoe vreemd het is, zelfs het Knoeſtgezwel met deze laatſt beſchrevenen te vermengen, en van een Knoeſtgezwel onder de huid (*) te ſpreken. Te weten, het gebeurt, als een Pap- of Beursgezwel in de huid ontſtaat, op een plaatſe, waar de huid niet gemaklyk, door het Gezwel,

(1) Genees- en Heelkundige Verhand. van het Vet. pag. 76.
(*) *Scirrhus ſubcutaneus.*

zwel, in de hoogte kan opgeheven worden, het Gezwel zich in den omtrek uitbreidt, en plat in de breedte uitgezet wordt. De ſtoffe in zulk een Papgezwel, door de ſpanning en dwang van zich niet naar buiten te kunnen uitzetten, harder wordende dan naar gewoonte, doet zich deze weinig verhevene hardigheid in de huid voelen, en wordt dan een Knoeſtgezwel onder de huid genoemd. Ik heb zodanig eene verharding gezien aan het been van een bejaard man, een weinig beneden de knie; ik heb een ander dergelyke helpen opereren, welke in een jong vrouwsperſoon, aan de ſlaap van 't hoofd gezeten was, en zich zeer hard deedt voelen. Wy maakten een langwerpige inſnyding in de huid, zo ver zich de verharding uitbreidde, welke vry aanmerklyk was, en namen 'er de verharde ſtoffe uit, die wit en brokkelig was, en naar harde brokken kaas geleek; zynde, buiten twyfel, niets anders dan het verdroogde ſmeeragtige, welk in de Beurſklieren van de huid afgeſcheiden wordt. Hier na werdt de zak, waar in deze ſtoffe beſloten was geweeſt, door Bytmiddelen (*) verteerd, gelyk men in een geopende *Atheroma* gewoon is te doen, en deze zogenaamde Huid-*Scirrhus* genezen.

Hier mede heb ik aan myn oogmerk voldaan, en blyve, met achtinge

MYN HEER,

UWE. Dienaar enz.

(*) *Escarotica*.

De

De Verſtandelyke ſmaak, inzonderheid in ſtukken van Godsdienſt.

overgenomen uit de

Verhandeling van de Zelfkennis, *door den Eerwaarden Heer* John Maſon, *naar den vyfden druk uit het Engelſch vertaald. Te Rotterdam by* Jakob Burgvliet, 1761. *behalve de Voorreden enz.* 236 *bladzyden in groot Octavo.*

DIt Tractaet mag met het hoogſte regt geteld worden onder de nuttigſte Zedeſchriften, die het licht zien, zo ten opzigte van het onderwerp als van de uitvoering. Het onderwerp, de *Zelfkennis*, is ongetwyfeld van 't zwaerſte gewigt, waer in ieder menſch het grootſte aenbelang heeft: onze zedekundige Schryvers hebben dit onderwerp egter veel al ter loops behandeld, of het zelve ontvouwd op de bepaelde gronden van deeze of geene gezindheid onder de Chriſtenen; van waer hunne verhandelingen geen genoegzaeme onderrigtingen geeven, of ſlegts van een bepaelden dienſt voor zommige Chriſtenen konnen zyn. De Eerwaerde *Maſon* in tegendeel ſtelt dit onderwerp, in alle deszelfs uitgeſtrektheid, zeer onderſcheiden in een helder daglicht, en veſtigt zyne redeneeringen doorgaende op zodanige gronden, die alle Chriſtenen gereedlyk erkennen; het welk dit geſchrift van een algemeen nut doet zyn. Zyn Eerwaerde ontvouwt in de eerſte plaets in achttien hoofddeelen de natuer der zelfkenniſſe, ten klaerſte aentoonende, wat deeze pligt van ons vereiſcht: den Leezer dus onderrigt hebbende, gaet hy in 't tweede deel van dit werkje over, om hem aen te ſpooren tot het najaegen dier kenniſſe, door hem, in twaelf hoofddee-

deelen, de byzondere nuttigheden der zelfkenniſſe zeer onderſcheiden voor den geeſt te brengen: hier aen hegt hy in 't derde of laetſte deel eene duidelyke openlegging der middelen, door welken deeze heilzaeme kennis verkreegen kan worden. Onze Schryver betoont doorgaens in dit alles eene manlyke Godsvrugt, terwyl hy zyne denkbeelden ten klaerſte ontvouwt, ten bondigſte aendringt en in zo leevendigen ſtyl voorſtelt, dat hy de aendagt des Leezers geſtadig gaende houde, en daer door ten kragtigſte opwekke, om gehoor te geeven aen zyne onderrigtingen, aenſpooringen en raedgeevingen. —— Tot eene proeve zyner ſchryfwyze diene de volgende Verhandeling, welke wy geoordeeld hebben onze Leezers met nut te konnen mededeelen.

Iemand die zig zelven kent, (*zegt onze Auƈteur met den aenvang van 't zeſtiende Hoofddeel des eerſten deels*,) beſeft, en merkt op, den byzonderen ſmaak van zyn verſtand, inzonderheid in ſtukken van Godsdienſt

Gelyk wylen de Heer *Howe* zeer verſtandig aanmerkt, „ daar is behalven zuiver verſtand en oordeel, „ en onderſcheiden van die hemelſche gaave die in de „ Schriftuure genade wordt genoemd, zulk een ding „ als *ſmaak*, behoorende tot den geeſt van den menſch, „ (en ik twyfel niet, in alle menſchen, zo zy op zig „ zelven agt geeven,) van welken ſmaak zo weinig „ reden te geeven, en die zo verſcheiden is als de „ zinnelyke ſmaaken en afkeerigheden. Hier over „ verwonderen zy zig alleenlyk, die *zig zelven niet* „ *verſtaan*, of niemand dan zig zelven willen beſchouwen. —— Zo dat het zeggen, dat de menſchen door „ een beter *oordeel*, of meerder *genade*, hier of daar „ toe bepaald worden, niet algemeen doorgaat; maar „ dit kan men met waarheid zeggen, dat het iets in „ de geſteldheid van hunnen geeſt is, van *beiden* on„ derſcheiden, waar aan ik geen' beter' naam weet te

„ gee-

„ geeven, dan dien van Verſtandelyken Smaak. (*)
„ —— En dit heeft geen meer verborgenheids in
„ zig, dan dat 'er in onze natuur zo iets gevonden
„ wordt, dat men vermaak en afkeer noemt, met be-
„ trekking tot de voorwerpen van het verſtand. En
„ dit is in deszelfs ſoort, aan de menſchen zo gemeen,
„ als de menſchelyke natuur zelve is; maar zo ver-
„ ſcheidentlyk in byzondere perſoonen, als de andere
„ neigingen der menſchen zyn. (*a*)"

Deeze onderſcheiden *ſmaak* nu in 't ſtuk van Godsdienſt (hoewel zy ſomtyds natuurlyk aangeboren kan zyn) ontſtaat nogtans in 't algemeen uit het onderſcheid der opvoedinge en gewoonte. En de waare reden waarom ſommige menſchen een' verouderden afkeer hebben van zekere plegtigheden in den Godsdienſt, al zyn dezelve nog zo wel te verdedigen, en ter zelfder tyd andere, waar op meer te zeggen valt, beſtendiglyk hoogagten, is mooglyk niet beter, dan die ik ſommigen ter goeder trouwe hebbe hooren belyden, *te weeten*, dat zy aan deeze gewend zyn, en aan de andere niet. Gelyk men door eene lange gewoonte en hebbelykheid grooter ſmaak verkrygt in grof en ongezond voedſel, dan in de lekkerſte ſpyze; zo kan ook iemand, die zig langen tyd gewend heeft aan een ſtelſel van ſpreekwyzen, begrippen, en manieren, allengskens zodanigen eerbied en agting voor dezelve verkrygen, dat hy andere, waar aan hy niet gewoon is, veragt en veroordeelt, hoewel dezelve miſſchien ſtigtelyker zyn, en meer met de Schriftuur en de reden overeenkoomen.

Deeze byzondere *ſmaak* in 't ſtuk van Godsdienſt verſchilt zeer veel (gelyk de Heer *Howe* wel aanmerkt) beide van *oordeel* en *genade*.

Niet

(*) *Mental Taſte.*
(*a*) Zie zyn *humble Requeſt both to Conformiſts and Diſſenters.*

Niettemin wordt dezelve dikwyls verkeerdelyk voor die beide genomen. Wordt hy verkeerdelyk voor het eerſte gehouden; het leidt ons tot *dwaaling*; maar wordt hy verkeerdelyk voor de laatſte genomen, het brengt, ons tot *bedilzugt*.

Deeze verſchillende ſmaak in verſtandelyke voorwerpen, is genoegzaam het zelfde met dat gene, welk wy, met opzigt op de voorwerpen der zinnen, *inbeelding* noemen; want gelyk de eene menſch niet kan gezegd worden beter te oordeelen over de ſpyze dan de andere, eeniglyk om dat hy van zekere ſoort van ſpyzen meerder houdt, dan de andere; zo kan hy ook niet gezegd worden beter te oordeelen in zaaken van Godsdienſt, eeniglyk, om dat hy meer met ſommige byzondere leerſtukken en manieren is ingenomen.

Maar ſchoon deeze *verſtandelyke ſmaak* iet anders zy dan het *oordeel*, nogtans trekt dezelve het oordeel dikwyls tot zig, ja bederft het zelve veeltyds.

Dit blykt nergens klaarder in, dan in het oordeel, dat de menſchen vellen over de Predikaatſien, die zy hooren. Deezen behaagen die redenvoeringen beſt, welke *beweeglyk* en *verbittende* zyn; genen zulke, die *bondiger* en *beter beredeneerd* zyn; en anderen zodanige, welke *hoogdraavende* en *vol verborgenheden* zyn. Niets kan te *eenvoudig* wezen voor den ſmaak van ſommigen, of te *fyn uitgeploozen* voor dien van anderen. Sommigen zyn 'er voor dat 'er alleenlyk op hunne reden en verſtand, gene dat 'er enkel op hunne hartſtogten en driften gewerkt worde; anderen wederom dat de Leeraar zig op hunne ondervinding en geweeten beroepe. En elk hoorder of leezer is genegen naar zyn' byzonderen ſmaak te oordeelen, en den genen voor den beſten Prediker of Schryver te houden, die hem meeſt behaagt, zonder voor af zyn' eigen' byzonderen ſmaak, waar naar hy oordeelt; te toetſen.

Het

Het is inderdaad natuurlyk, dat elk zyn' eigen' ſmaak zoekt te voldoen; doch 't is onredelyk, dat men zyn' eigen' als den beſten voorſtelle, en dien tot een toetsſteen en regel voor anderen maake. Maar veel onredelyker is het nog, te verwagten, dat hy die in 't openbaar ſpreekt, altyd naar *onzen* ſmaak zoude ſpreeken; 't gene een ander, van een' ganſch verſchillenden ſmaak, met even veel regts zou moogen verwagten. Het is even onmooglyk, dat het gene aan eene menigte van toehoorderen wordt voorgeſteld, met alle derzelver ſmaaken zoude overeenkomen, als dat een enkel gerecht, ſchoon met nog zo veel konſt en naauwkeurigheid toebereid, even zeer voldoen zoude konnen aan veele gaſten, die elk een' onderſcheiden' trek hebben, en waar onder ſommigen, mooglyk, zeer vies en ongeſteld zyn.

't Is de pligt van den Prediker, dat hy zyne onderwerpen ſchikke naar den ſmaak van zyne Toehoorderen, in zo verre getrouwheid en geweeten hem zulks zullen toelaaten; om dat het uit de reden en de ondervinding, zo wel als uit de vermaaning en praktyk van den Apoſtel Paulus, wel bekend is, (*a*) dat dit de beſte manier is, om hunne ſtigting te bevorderen. Maar is hun ſmaak ganſchelyk bedorven, en neigen zy tot het gene hun meer kwaad dan goed zal doen; verkiezen zy fenyn boven goed voedſel; in zulk een geval kan de Prediker geen liefdaadiger werk verrigten, dan zig toeleggen op de verbetering van zulk eenen verkeerden trek, waar door men walgt van het gezondſte en haakt naar ſchadelyk

(*a*) Rom. XV. 2. *Dat dan een iegelyk van ons zynen naaſten behaage, ten goede, tot ſtigtinge.* 1 Kor. IX. 22. *Ik ben den zwakken geworden, als een zwakke, op dat ik de zwakken winnen zoude; allen ben ik alles geworden, op dat ik immers eenigen behouden zoude.*

lyk voedſel. Dit, zeg ik, is in zyn pligt om op de behendigſte en voorzigtigſte wyze, die hem mooglyk is, te onderneemen, ſchoon hy gevaar liep, dat zyn oordeel of regtzinnigheid door zyne Toehoorders in twyfel getrokken wierdt, gelyk zeer wel zou konnen gebeuren; want gemeenlyk zyn zy de willekeurigſte en onbermhartigſte Regters in dit geval; die minſt van allen tot die bediening bevoegd zyn.

Daar is in de menſchelyke natuur miſſchien geene zwakheid, waar van minder reden te geeven is, dan deeze, dat ten aanzien van Godsdienſtige zaaken, onze verbitteringen doorgaans hevigſt zyn, daar wy minſt verſchillen. Zy die onzen regel tamelyk naby komen, doch daar ſtil houden, zyn meer de voorwerpen van onzen afkeer en veroordeeling, dan zy die zig op den grootſten afſtand van ons af blyven houden. En in ſommige gevallen wordt 'er veel opregtheid en vermogen op zig zelven vereiſcht om van deeze zwakheid meeſter te worden. Ik zal my niet ophouden met een onderzoek naar de geheime bronnen in het menſchelyk gemoed, waar uit deeze zwakheid voortvloeit; maar de zaak zelfs is te baarblyklyk, om niet opgemerkt te worden.

Dat het derhalve onzer aller zorge zy, onzen eigenlyken ſmaak in Godsdienſtige zaaken te ontdekken en te toetſen: op dat wy dien, zo het een valſche zy, te regt brengen, zo een ondeugende, verbeteren, maar zo het een regtmaatige en goede ſmaak zy, verſterken en aankweeken moogen! Want het verſtand is, zo wel als het gehemelte, voor een valſchen ſmaak vatbaar, en verkrygt dien op dezelfde wyze; *te weeten*, door lang gewend te zyn aan onnatuurlyk voedſel, dat door de gewoonte aangenaam wordt. En laat ons verder, ontdekt hebbende, hoedanig onze ſmaak

zy, en denzelven getoetſt hebbende aan den toetsſteen van de Schriftuur, reden en conſcienſie, dien inwilligen, zo hy niet zeer verkeerd is, en die boeken leezen, welke daar mede meeſt overeenkoomen, en om die reden voor ons de ſtigtelykſte zyn zullen. Maar laat ons ter zelfder tyd zorg draagen voor deeze twee dingen, (1). Dat onze ſmaak ons oordeel niet bnige, en ons tot *dwaaling* brenge. En (2) Dat dezelve onze Liefde niet verminndere, en ons tot *bedilzugt* vervoere.

VRYMOEDIGE AENMERKINGEN OVER DE NEDERDUITSCHE WERKEN EN SCHRIFTEN, die onlangs uitgegeven zyn.

Vertoog over verſcheide ſtukken, rakende de Regtvaardigmakinge en het Gelove met den aankleve van dien, te zamen gebragt en opgeſteld door Alethophilus Dordracenus. *In 's Gravenhage, by* Ottho van Thol, MDCCLXI. behalve de Voorreden 53 bladzyden in groot octavo.

DE Schryver van dit ſtukje betoont zich alleszins een ernſtig Voorſtander van de Formulieren van Enigheid, als met welker handhaving, of verónagtzaming de Nederlandſche Kerk moet ſtaan of vallen. Zyn groote oogmerk is, aan te toonen, welke, in de thans zweevende verſchillen over de Regtvaardiging des Zondaers, bepaeldlyk de Leer der Kerke zy, volgens de Formulieren van Enigheid, te weten, den *Catechismus*, de *Confeſſie*, en de *Canones Synodi Nationalis Dordracenæ*. En tevens te doen zien, dat daar mede niet overeenſtemt het gevoelen, dat *ene Regtvaardiging van eeuwigheid, door een Rigterlyk oordeel van God, voor het geloof*, ſtelt; als mede niet de leer, *dat het zekere vertrouwen ene wezenlyke daad des geloofs is, die daar van niet afgeſcheiden kan zyn*: dat ook hier aan ganſch niet beantwoordt de ſtelling, *dat de uitverkoren zondaar daadlyk met Chriſtus vereenigd en hem ingelyfd wordt, alleen door ene inſtorting van 't geeſtlyke leven zonder geloofswerkzaambeid*; indiervoege dat het *geloof* in dezen niet zou beſtaan *in geloofsdaden of werkzaambeden*, maer *in ene blote hebbelykheid, die niet anders is, dan een vermögen om te konnen geloven: óf om het geloof te konnen oefenen.* Die luſt heeft om deze geſchillen der Theologanten van de ene en andere zyde te beſchouwen, kan dit ſtukje met genoegen lezen, en daar mede inzonderheid vergelyken den Brief van den Eerwaarden *Wilhelmius* over dit onderwerp, waar van we onlangs gewag gemaakt hebben (†).

De

(†) Zie boven, bl. 540—542.

De Deugd en Voorzichtigheid, by wyze van Vermaaninge aan Vrye- en ontfangene Metzelaars, voorgeſteld in een Predicatie over Matth. X. 16. *Uitgeſproken in de Parochiekerk van St. Mildrid, in Poultry te London, door een Broeder.* Voor een talryke Vergadering van Broederen, ſorteerende onder de verſcheide gereguleerde en geconſtitueerde Loges, in de Steeden van London en Weſtmunſter. *Uit het Engelſch vertaald*, MDCCLXI. in quarto, 21 bladzyden.

DEze Leerreden behelſt ene zedelyke vermaning tot Deugdsbetragting in 't algemeen, wel byzonder tot aanſporing der Vrye-Metzelaren, om door een goed gedrag dezulken den mond te ſtoppen, die hun genootſchap van verkeerde grondbeginſelen verdenken, en van ene zedelooze levenswyze beſchuldigen. Het character der Vrye-Metzelaren wordt als zeer Godsdienſtig beſchreven, en die de Ondeugd najagen worden uit het getal der Broederſchap uitgemonſterd, als zulken, met welken zy geen gemeenſchap willen hebben. De Leerreden heeft voor 't overige niet byzonders; doch de voorgeſtelde Zedeleſſen zyn goed te keuren; en 't waar te wenſchen, dat de Broederſchap, niet alleen der Vrye-Metzelaren, maar ook der Chriſtenen in 't algemeen de Euangeliſche Zedeleer indiervoege ter harte name, dat ze hunne tegenpartyders door hunnen Godsdienſtigen wandel verſtomden.

Begin, Opkomſt en Voortgang van het Genootſchap der Vrye-Metzelaars, behelzende een Volledige en Hiſtorieſche Beſchryving van hun Begin tot op deezen tegenwoordigen tyd. Als mede een naauwkeurig Bericht van alle de Plechtigheden by hun in gebruik. Uit Echte ſtukken te ſaamen geſteld, door J. L. J. W. D., Geheimſchryver van een der openbare Loges te St. Euſtatius, behalven de Opdracht 48 bladzyden in octavo.

EEn ſtukje van den zelfden aart, als 'er in de laatſte jaren meer over dit onderwerp in 't licht gegeven zyn; zo dat het geen byzondere aanmerking verdiene.

De

De Hollandſche Wysgeer, Vierde Deel. Te Amſterdam, by Dirk onder de Linden, behalve een voorafgaanden Brief over 't Geheugen, en den Inhoud der Verhandelingen, 280 bladzyden in groot octavo.

DIt deel, het welk 60 Verhandelingen behelſt, is van de zelfde natuer als de voorgaande deelen; alleen is de keuze der onderwerpen, door een genomen, wel zo goed. In 't doorbladeren van dit ſtukje is ons egter onder anderen ene Verhandeling voorgekomen, die we niet wel onaangemerkt konnen laten: zy heeft ten tytel, *waarom de Joôden hunne tydrekening vervalſcht hebben?* De Schryver ſtelt in deze Verhandeling het zeker te zyn, *dat de getallen ten opzichte van de jaaren der Patriarchen, van de Schepping tot de Zondvloed, zo wel in de* Joodſche *als* Samaritaanſche *afſchriften, bedurven en vervalſcht zyn, terwyl die van* Joſephus *en de* Seventigen, *gelykvormig en met de waarheid overeenkomſtig zyn:* daar men, ondertuſſchen, de Schriften der Tydrekenkundigen raadplegende, duidelyk bemerkt, dat ze 't nog niet eens zyn, of men de Hebreeuwſche of Griekſche Tydrekening hebbe te omhelzen; en 't bekend is, dat vele Chriſtenen zich met de Joden nog voor den Hebreeuwſchen text verklaren: des deze vervalſching niet als ene onbetwiſtbare waarheid voorgeſteld konne worden. Beſchuldigingen van dien aart zyn te haatlyk, om dezelyen zonder voldingende bewyzen in 't licht te geven, gelyk in dezen geſchiedt, zonder een gegrond bewys. De Schryver beroept zich op 't getuigenis van *Abu'l Faraj*, die zulks den Joden te laſt legt; doch deze Arabier, die gebloeid heeft omtrend het jaar van Chriſtus 1280, is van te laten datum, dan dat zyn gezag, zonder bewys, hier in enigermate zou gelden. Hy oordeelt, dat de Hebreeuwſche tydrekening, door *Joſephus* gebruikt, volkomen eenſtemmig zynde met die van de Seventigen, bewyſt dat de Hebreeuwſche afſchriften veranderd zyn, na dat die Schryver zyne Hiſtorie had afgeſchreven: doch dit is ver van bondig; iemand heeft *Joſephus*, over het tydbeſtek van Adam tot den Zondvloed, en van daar tot Abrahams geboorte, ſlegts te lezen, om te zien dat *Joſephus* zich zelven niet gelyk is, en dat hy, zonder behoorlyke oplettendheid aan te wenden, waarſchynlyk nu den Hebreeuwſchen dan den Griekſchen text gebruikt heeft. Dat het verſchil tuſſchen den Hebreeuwſchen en Griekſchen text niet ontſtaat uit misſlagen der Schryveren, maar zyn oorſprong verſchuldigd is aan een opzettelyk oogmerk, is uit den aart van 't verſchil blykbaar: doch de rede hier van te zoeken in het doelwit der Joden, na de uitbreiding van 't Euangelie; en met *Abu'l Faraj* te ſtellen, dat ze den Hebreeuwſchen Text vervalſcht hebben, om daar uit op te maken, dat Jeſus geboren is in 't begin van 't vyfde duizend jaar, en derhalve de Meſſias niet is, als welke eerſt in 't zesde duizend jaar ſtond te verſchynen, gelyk de oude Joden en Chriſtenen eenſtemmig vaſtſtelden, komt

ons zeer ongegrond voor. Deze eenſtemmigheid der oude Joden en Chriſtenen is nolt bewezen plaats gehad te hebben, voor den tyd der voorgewendene vervalſching van den Hebreeuwſchen text: ook is de zaak op zich zelve ver van waarſchynlyk, nademaal de telling van den tyd der komſte van den Meſſias veel meer afhing van de Godſpraken, dan van de telling der jaren der Aartsvaderen, en ene miſtike uitlegging van de zesdaagſche ſchepping; des dé Joden, indien ze hadden durven overgaan, tot het vervalſchen der Schriften, zulks veel eer in de Godſpraken, dan in die jaarrekening onderwonden zouden hebben. Het is ons oogmerk niet over dit onderwerp breedvoerig uit te weiden; doch, wanneer wy na de rede van dit verſchil hadden te giſſen, zou het ons waarſchynlyker voorkomen, dat dezelve te zoeken zy in den Griekſchen Text, als ontſtaan uit ene zugt der Griekſche Overzetteren, om het Joodſche Volk tot een hooger ouderdom te brengen, en hunne Tydrekening enigermate te ſchikken, naar de rekening van *Manetho*, welke omtrend dien tyd der Griekſche Overzettinge zyn werk over de Egyptiſche Dynaſtien ſchreef: hoewel we gaarne bekennen geen voldoende reden te zien, om dit op ene beſliſſchende wyze te bepalen.

Beginſelen der Geometrie, door den Heer Clairaut, *Lid van de Koninglyke Academie der Wetenſchappen te* Parys, *van de Koninglyke Genoodſchappen te* Londen, Berlyn, Upſal *en* Edenburg, *als mede van de Academie der inſtelling van* Bononien. *Uit het Franſch vertaald, en met ene korte Trigonometrie, meerendeels gevolgt na het werkje van den Heer* Simpſon, *vermeerdert door* *******. *Te Amſterdam, by* Jan Morterre, 1760. behalve de Voorreden enz. 280 bladzyden in octavo.

AAngezien de dorheid der Mathematiſche oefeningen in den aanvang, volgens de gewone manier van onderwyzen, veel al de jonge lieden vermoeit en enigzins afkeerig van dezelven maakt, zo hebben de liefhebbers dezer Studie zich menigwerf bevlytigd, om zodanige wegen in te ſlaan, die den leerlingen aangenamer konnen zyn. Onder deze ſoort van Schriften wordt het bovengemelde werkje van den Heer *Clairaut* met regt zeer hoog geſchat; als behelzende eene geleidelyke ontvouwing van de *Beginſelen der Geometrie*, doorgaande opgehelderd, door duidelyke voorbeelden, meerendeels uit het afmeten van Landen en Plaatſen ontleend; het welk den Leerling geſtadig het gebruik der voorgeſtelde kundigheden doet zien, en dus het onderwys een vermaak byzet, dat den geeſt levendig houdt. De Vertaalder van dit nuttige werkje heeft hier agter gevoegd eene *Verhandeling over*

de

de platte en ſpheriſche drieboeksmeetkunde, benevens de conſtructie en toepaſſing der Logaritbmus, waar in dit onderwerp op ene beknopte manier ten klaarſte ontvouwd wordt.

De Vorſtelyke Voedſterling, of regelmatige onderwyzing van een jongen Prins, ſtrekkende tot verbetering der misſlagen, die veeltyds daar in gepleegd worden. Door Prudentius Batavus, *Tweede deel. Te Amſterdam, by* Bernardus Mourik, behalve de Voorreden 159 bladzy den in octavo.

PRudentius Batavus, het eerſte deel zyner onderwyzinge beſloten hebbende, met de *Hiſtoriekunde*, volgens het beloop der *Tydrekenkunde*, te brengen tot op de geboorte van Jeſus Christus, vangt dit zyn tweede deel aan met het opgeven der nieuwe Hiſtorie, welke hy in de XXIII eerſte Hoofdſtukken afhandelt, brengende dezelve, onder acht tydbeſtekken, tot op het jaar 1714, of de kroning van *George* den Iſten tot Koning van Groot Brittanie, den dood van *Lodewyk* den XIVden, en de opvolging van deszelfs agterkleinzoon, *Lodewyk* den XVden, in 't beſtuur van Frankryk, in 't jaar 1715. Deze Hiſtoriekunde behelſt niet anders dan ene enkele Chronyk, die geenszins geſchikt is, om iemand een geleidelyk denkbeeld van de Geſchiedenis der Volkeren te geven, waar toe het onderwys van den Heer *Abt de Vallemond* (*), door ons, by gelegenheid der uitgave des eerſten deels van dezen *Vorſtelyken Voedſterling*, aangeprezen, ongelyk dienſtiger is. —— De Hiſtorie dus afgehandeld hebbende, geeft onze Schryver in de X volgende Hoofdſtukken leſſen over de *Redenkunde*, en verleent vervolgens in 't XXXIVſte Hoofdſtuk ene beknopte onderrigting, rakende de *grondbeginſels*, naar welken men zyn gedrag aan 't Hof behoort in te rigten, om aldaar wel te konnen ſlagen. Hier aan hegt hy in 't XXXVſte en XXXVIſte Hoofdſtuk ene korte ontvouwing der algemene kundigheden, ten opzigte van den *Oorlog* en de *Zeevaart*; en beſluit eindelyk dit zyn werk, in de XIV volgende Hoofdſtukken, met ene Verhandeling van het *Regt*, zo in 't algemeen, als wel in 't byzonder van 't *Staats-Regt*, of het *Regt der Volkeren*. Onze Auteur is in alle dezen een getrouw navolger van *M. de Limiers*, in zyne vermeerderde uitgave van *La Science des Perſonnes de Cour, d'Epée & de Robe, du Sieur de Chevigni*; welken hy doorgaans, met agterlating der vragen, (zynde dit werk van *de Limiers* by wyze van vragen en antwoorden opgeſteld,) getrouwlyk vertaald, zomtyds opkort, en in 't laatſte gedeelte over 't *Regt* enigermate laat varen, behandelende enige ſtukken, die by *de Limiers* niet voorkomen, ter-

(*) Zie boven, *bl.* 230 en 231.

terwyl hy andere, welken in die Verhandeling gevonden worden, onaangeroerd laat. —— Het is vreemd dat *Prudentius Batavus*, zo veel gebruik makende van 't werk van *de Liniers*, dit geſchrift geheel als zyn eigen opgeeft; zonder het minſte gewag te maken van zynen Voorganger. We zyn, dit ontdekkende, te meer verwonderd geweeſt, om dat we zodanig ene ſtilzwygende overneming van eens anders geſchrift, niet verwagtten van enen Schryver, die ten oogmerk heeft de *onderwyzing van een jongen Prins* in 't licht te geven, en wel met dat byzondere doelwit, om zyne onderrigtingen te doen ſtrekken *tot verbetering der miſſlagen, die veeltyds daar in gepleegd worden*: van zodanig een verwagtten wy eigen werk, en oordeelkundige aanmerkingen, over deze en gene gebreken, in 't onderwyzen van aanzienlyke en vooral van Vorſtlyke Perſonaadjen; doch gelyk we ons in 't eerſte misleid vinden, zo hebben wy ook, met opzigt tot het laatſte, in 't beloop van dit werk, niets van dien aart ontdekt, dan alleen die algemene aanmerking, welke verſtandigen Gouverneurs overbekend is, en ook heden veelal in agt genomen wordt, „ dat men zich, in 't onderwyzen van een jongen Prins of Heer, „ der kortheid en aangenaamheid moet bevlytigen, en daarom „ niet op de wyze der Scholen te werk gaan, waar omtrend gro„ te misſlagen plaats hebben".

Het Leven en Character van den Graaf van Bruhl, *eerſte Staatsdienaar van zyne Koninglyke Majeſteit van* Polen, *en Keurvorſtlyke Doorluchtigheid van* Saxen. *Ontworpen in vertrouwlyke Brieven. Uit het Hoogduitſch vertaald.* MDCCLXI. in octavo, 160 bladzyden.

DE opſteller dezer Brieven komt, in 't doorgaande beloop derzelver, voor als een Man van genoegzame oplettendheid omtrend, en kundigheid in de zaken van 't Saxiſche Hof, en zyne ſchryfwyze is van dien aart, dat ze ene ſchynbare oprechtheid behelze; indiervoege dat men rede hebbe, om zyne berigten, aangaande den Graaf *van Brubl*, over 't algemeen als geloofwaardig aan te nemen.

De eerſte Brief, geſchreven by gelegenheid der belegeringe van *Dresden*, in de maand July 1760, ſtelt ons den Graaf voor als iemand, die *Saxen* geheel opgeofferd heeft aan zyne Heb- en Eerzugt; en als iemand, die, de onheilen, welken uit zyne maatregelen natuurlyk te wagten waren, niet voorziende, ene zeer geringe Staatkunde bezit. Het algemene gedrag van dien Staatsdienaar geeft den Schryver aanleiding, om aan te merken hoe ongelukkig *Saxen* geweeſt is zedert omtrend 200 jaren, onder Regenten, die de beſtuuring des Lands toevertrouwd hebben aan ontrouwe Staatsdienaren, die hunne byzondere inzigten boven het gemene welzyn ſtelden: het welk in den tweeden brief nader ont-

ontvouwd wordt, met aan te tonen de rampen van *Saxen*, zedert den dood van *Auguſtus* I, uit de verwyfdheid der Vorſten en de baatzugtigheid der Staatsdienaren ontſtaan. Op deze geſchiedkundige beſchouwing vindt hy zich door zynen Vriend, waar aan hy ſchryft, genoopt, om hem een byzonderder berigt van den Graaf *van Brubl* mede te deelen; waar van hy een aanvang maakt in den derden brief, en 't geen hy vervolgt tot in den achtſten, of 't ſlot dezer verzamelinge.

Hendrik, Graaf van *Brubl*, is, (volgens dit berigt,) de jongſte Zoon van den Hertoglyk-*Weiſſenfelſche* Geheimen Raad van Bruhl, afkomſtig uit het Stamhuis *Ganglofs Sömmern*, een aanzienlyk Riddergoed omſtreeks *Weiſſenzee* in *Thuringen*; zo dat zyn Adel niet te bedillen zy: maar 't voorgeven dat de *Brublſche* Familie uit *Polen* afkomſtig zou wezen is ongegrond; de deswegens verzierde Geſlachtlyſt, ter bevorderinge van byzondere oogmerken, koſt dien Heer omtrend 20 a 30000 Ryksdalers. Zyne adelyke Familie was enigzins in verval geraakt, van waar hy in zyne eerſte jeugd ſlegts *Pagie* geweeſt is aan 't *Weiſſenfelſche* Hof, en vervolgens aan dat van *Fredrik Auguſtus*, Koning van *Polen*, wiens *Lyf-pagie* hy eerlang werd; dat den grondſlag van zyne verdere grootheid geleid heeft. Hy wiſt zich dermate in te dringen in de gunſt van den overleden Koning, dat hy wel dra opklom tot *Kamer-Jonker*, *Kamerheer*, *Opper Kamer Heer* en tot *Miniſter*. Met het overlyden van den Vorſt hield hy zich ſtaande onder de nieuwe regering, en afſtand doende van de *Opper-Heer-Kamer plaats*, ten wille van den Graaf *Sulkowsky*, (de gunſteling van den nieuwen Vorſt,) werd hy aangeſteld tot *Kamer-Preſident* en *Generaal-Directeur van den Accys*. Van dien tyd af zogt hy langs alle wegen den val van den Graaf van *Sulkowsky* te bewerken; het welk hem ook eerlang gelukte, door behulp der Koninginne, en die van haren Biegtvader, Pater *Guarini*: in dezen tyd veranderde hy ook van Gezindheid, en werd *Roomſch Catholyk*, doch bleef zich in 't uiterlyke als een *Lutherſche* gedragen. De beſtuuring van *Saxen* was toen vervolgens in de handen der Koninginne, van Pater *Guarini*, en van den Graaf van *Brubl*, die zich volkomen meeſter gemaakt had van 't gemoed van den Koning zynen Heer; en, na den dood van Pater *Guarini*, ook de Koningin van de Regerings-zaken wiſt uit te ſluiten: van waar hy, zedert byna twintig jaren, *Saxen* op ene onbepaalde wyze beheerſcht heeft; latende ſlegts den bloten naam aan zynen Heer en Meeſter, nae dat hy zich openlyk tot *Premier Miniſtre* had laten declareren.

Zyn gedrag als *Premier Miniſtre* was volkomen gelyk aan dat der *Vezieren* der *Oofterſche* Vorſten; de zaken der Regeringe waren geheel in zyne handen; en daar was genoegzaam geen gelegenheid om den Vorſt te onderrigten, aangaande de buitenſpoorige handelingen van dien *Premier Miniſtre*; die ondertuſſchen niet anders bedoelde, dan zyne Heerſchzugt den teugel te vie-

ren, zich zelven en zyne Famille, midsgaders zyne gunſtelingen groot te maken, en in ene meer dan Vorſtlyke pragt, met de uiterſte verkwiſting, te leven, terwyl hy *Saxen* in de bitterſte armoede dompelde: gelyk de Schryver dezer Brieven in den zesden, zevenden en achtſten brief breedvoerig aantoont, met het gedrag van den Graaf *van Brubl*, zo ten aanzien der Regeringe in 't algemeen, als ten opzigt van 't Kameraal en Finantie-Wezen, als ook met betrekking tot zyne maatregelen in Staatszaken onderſcheiden open te leggen.

Men vindt in deze Brieven verſcheidene zedelyke en ſtaatkundige reflectien, zo ten opzigte van het Hofleven in 't algemeen, als met betrekking tot den tegenwoordigen Oorlog in 't byzonder; midsgaders een nauwkeurig berigt van de geſchiedenis van Prins *Lysje*, ene Wevers dochter, die, in manlyk gewaad vermomd, door zommigen enigen tyd voor den Keur-Prins werd aangezien, en als dezelve geëerd.

De beknopte Huishoudelyke Hovenier, IIde Deel, of de Bloemtuin. Waar in alle de bloemgewaſſen, die men in de Tuinen tot cieraad en vermaak plant, verhandelt worden: benevens aanwyzing van haar natuurlyke Groeiplaatſen en haar Cultuur in 't beknopt. Waar by gevoegd is, een korte dog duidelyke aanleiding tot de cultuur der gewaſſen in 't algemeen, tot nader onderrigting der Liefhebbers in dezen. Als mede een maandelykſe aanwyzing der Tuinbezigheden, wat namelik in yder Maand, zo wel in de Boomgaarden als Moes- en Bloemtuinen &c. hooftſakelyk te doen ſtaat. Alles uit eigen lang-jaarige ondervinding opgeſtelt door Johann Herman Knoop, Hortulanus (*in tempore*) en Mathematicus. *Te Leeuwarden, by* A. van Linge en Comp. 1760. behalve het Voorberigt 415 bladzyden in octavo.

DE uitvoerigheid van dezen Tytel maakt het onnodig den inhoud des Boeks nader op te geven; genoeg zy het ten dien opzigte te zeggen, dat het Boek redelyk wel aan den Tytel beantwoordt, en daarom ene plaats verdient neyens andere Tuinboeken van dien aart. Verder dient tot onderrigting van den Lezer, dat het Iſte deel van dit Werk handelt over de *Ooftvrugten*, *Plantagie-gewaſſen*, *Keuken-kruiden* enz.; en dat het IIde of laatſte deel, 't welk in 't kort zal afgegeeven worden, zal gaan over de *Medicinale Planten*.

Flora

Flora Frifica, of Lyſt der Planten, welken in de Provincie Friesland, in het wilde gevonden worden. Waar bygevoegd is een korte Beſchryving van bovengenoemde Landſchap. Door David Meeſe, Hovenier in de Kruid-tuin aan Frieslands Hooge Schoole te Franeker. *Te Franeker by* Jacob Brouwer, 1769, 87 *bladz. in groot* 8°.

DE Beſchryvingen van Planten, aan byzondere geweſten of landſchappen eigen, vermeerderen van tyd te tyd; en hebben merklyke nuttigheid; want de moeite eens gedaan zynde van dezelven op een Lyſt te brengen, weeten alle Natiën, in 't gevolg, wat zy in de plaatſen, waar zy zich ophouden kunnen vinden, zonder andere gewaſſen, welken 'er niet voortkomen, te vergeefs te zoeken; behalven dat men hier door een gedeelte van de natuurlyke Hiſtorie van zulk een land leere kennen. De Schryver zich niet vergenoegende met een gemeene kennisſe der Planten, welke anders voor een Hovenier genoeg is, maakte zich het Samenſtelſel, volgens de Geſlachten, van LINNÆUS eigen. Vervolgens ondernam hy de Planten te verzamelen, welken in de Provincie Friesland, natuurlyk in 't wilde groeijende gevonden worden, zo in de Aarde, het Water, als op andere Planten en lichaamen, als mede op het Strand; en welken zonder behulp van eenige oefeninge groeijen: en hy heeft 'er geenen opgeſteld; dan die hy zelf verzameld hadt.

Hy heeft de orde gevolgd van LINNÆUS in zyne *Species Plantarum*. Hierom zyn ook de benamingen en omſchryvingen van meeſt alle de Planten, welken in dit Werkje voorkomen, als die van de *Spec. Plantarum*. uitgezonderd eenige weinigen, welken hy met de naamen van andere Schryvers voorgeſteld, en wier naamen hy 'er dan ook telkens bygevoegd heeft. Ook heeft hy 'er de nederduitſche naamen, meeſt alle, volgens R. DODONÆUS, bygevoegd; en de plaatſen gemeld waar de Planten groeijen.

De Schryver verſchoont zich van niet alles op zyn tyd te hebben konnen doen, als wel vereiſcht wierdt, om dat zyne bezigheden zulks niet toelieten. Hy ſtaat ook wel toe, dat dit werk niet bevat alle de Planten, welken, in de Provincie Friesland, in 't wilde groeijen. 'Er zyn hem wel voorgekomen, welken hy 'er tot nader onderzoek heeft moeten uitlaten, om dat hy geen genoegzaame kentekens aan dezelven vondt, om ze, met zekerheid, onder het een of ander Geſlacht of Soort te voegen. Ook wil hy wel toeſtaan, dat hy 'er eenigen kan over het hoofd gezien hebben, om dat het niet wel mooglyk is, in een zo groot veld, alles op het naauwkeurigſte te doorzoeken. En 'er zyn nog wel plaatſen, waar hy bekent nog niet geweeſt te zyn, maar in 't toekomende zyne naſpooringen hoopt voort te zetten; om de Planten, welken hy nu voorbygezien mogt hebben, met een Aanhangſel by deze uitgegeevene te voegen.

Hy

Hy verwagt niet dat zyn werk van groot nut zal wezen, om dat hem wel bewuſt is, dat het grootſte deel der menſchen zich hier mede niet ophoudt, of ook behoeft op te houden. Maar om dat tot nog toe geen *Flora Frifica* gegeeven was, heeft hy deze Provincie wel in zulk eene aanmerking willen brengen, als men andere deelen van ons Land gedaan hadt. Men heeft echter, ſchoon de ſchryver hier van geen gewag maakt, een Nederlandſche Herbarius van P. NYLAND, van ST. BLANCARD, van J. COMMELIN, *Catalogus Plantarum indigenarum Hollandiæ*; van A. VORSTIUS, *Index Plantarum indigenarum prope Lugdun. B.* hoedanig een werk ook geſchreven is van H. KRALIX, SIMON PAULI, FL. SCHUYL. van Æ. DE KOKER, *Adonis Harlemenſis*; van G. J. KNYF *Goylandiæ Lib.* 2. & *Enarratio Plantarum* van C. PHILLETERIUS, *Synonyma Plantarum in Valachria nascentium* (*) en D. DE GORTER, *Flora Velavica.* De Heer MESSE heeft deze Lyſt nu aangevuld en met eene beſchryving der Planten welken Friesland eigen zyn vermeerderd.

De Geſteldheid van de Provincie eenigzins beſchryvende, zegt hy, Friesland, tuſſchen het Vlie en de Lauwers beſloten, ligt op 53 graden 11 minuten Noorder breedte, en 27 graden lengte. Het is de vyfde in rang van de zeven vereenigde Provinciën, maar na Holland de magtigſte van allen. Deze Provincie ligt ten Noorde, aan de Noord Zee; ten Ooſte, aan de Provincie Groningen en het landſchap Drenth; ten Zuide, aan Overysſel; en ten Weſte, aan de Zuider Zee; wordende van de Eilanden Texel, het vlie, Ter Schelling, Ameland en Schiermonnikoog omringd. De lengte van 't Noorden naar 't Zuiden is ongeveer 14 uuren, en van 't Ooſten naar 't Weſten 13 uuren gaans. Het getal der inwooners is ruim 130 Duizend. Voorts meldt hy de verdeeling van de Provincie en de ſteden welken in elk deel gelegen zyn. In de Grietenyen van Ooſtergo, zegt de Schryver, en ook genoegzaam in geheel Weſtergo, heeft men een zeer vrugtbaare Klei-grond, in welke, derhalve, uitnemende bouw- en weidlanden worden gevonden. In een gedeelte echter van Oostergo en geheel Zeven-Wolden is zand, hooge en laage Veengrond en Heide; het welk evenwel niet belet, dat men in die deelen veel vrugtbaare bouw- en weidlanden vindt. Voor het overige, worden voornaamlyk in de laatſtgenoemde deelen, een groote menigte van veelerleie boomen, heeſters en planten gevonden, welken in dit Werkje byeengevoegd zyn.

Zo veel verſlag hebben wy den Lezer kunnen doen van deze *Flora Frifica*, uit het voorwerk van den Schryver. Die begeerig is om te weeten welke Planten, als Friesland eigen, 'er in voorkomen, moet het Werkje zelf inzien. Jammer is het dat de Drukker het zelve niet wat zindelyker heeft uitgevoerd.

Wy

(*) *Lum.* Bibliotheca Botan. pag. 92.

Wy kunnen door een kleine Schetſe toonen welke behandeling 'er in gehouden wordt. Onder de *Pentandria* tot de *Trigynia* komende, vindt men aangetekend.

141. *Sambucus* cymis tripartitus, ſtipulis foliaceis. *Spec Plant.* 269. n. 1.

Hadich of *Ebulus*. Belg.

Buiten Leeuwaarden, en omtrent Huyſum, aan de kant van een ſtuk Moesland, en buiten Ooſtermeer aan een laage wal.

142. *Sambucus* cymis quinquepartitis, caule arboreo. *Spec. Plant.* 269. n. 3.

Gemeene Vlier. Belg.

In Boſſchen en ruige wallen, by vervallene gebouwen, en op Kerkhoven, aan veele plaatſen.

143. *Alſine* petalis bipartitis, foliis ovato cordatis. *Spec. Plant.* 272. n. 1.

Kleine Muur. Belg. (*Erf*) Vulg.

In Hoven, op Moeslanden, en aan ruige Wallen en Wegen, op ontelbaare plaatſen.

Antwoord van Bernardus Dreſſelaar, Predikant te Zoutelande, *aan de Wel Eerw. Claſſis van Walcheren, kortelyk nevens zyn Onſchuld, en de groote ſchuld van Juffrouw* Catharina ten Hove, *vertoonende dat geen Man, veelmin een Leeraar, om een herhaalde malitieuſe ſcheiding van eene Vrouw, ſchoon van een complotterende Gemeente geſterkt, ſtrafbaar, maar volgens 1 Cor. VII. 15 vry is: doch dat zulk eene trouwlooze Vrouw, en andere die zulk een godloos werk bevorderen, zeer ſtrafbaar zyn: met een edelmoedige aanbieding, om dit alles voor de gebeele wereld nader te bewyzen.* 132 bladzyde in Quarto.

Dit Stukje is doorgaans redelyk beſcheiden opgeſteld, en dus leesbaar voor hun, die zich tot het nagaan van dergelyke twiſten konnen verledigen; waar in egter weinig of geen nut ſteekt voor hun, die 'er geen hand in hebben.

De Amſterdamſche Zangburg, of Zomer- en Wintervreugd. MDCCLXI. behalve de Opdragt enz. 164 bladzyden in Octavo.

Drink en Minneliederen van ene gemene ſoort.

Aan-

Aangename en Tydkortende Geſchiedenisſen, geſchikt voor Avondvertellingen, of Sprookjes van aangenaame Spookjes, om Melancolyken Geeſten te verdryven. Te Dort, by J. Bonket MDCCLXI. behalve de Voorreden 258 bladzyden in octavo.

LAſtige vertellingen die zeer langdraadig zyn, waar in de Tovenaryen de voornaamſte rol ſpelen; dat, volgens de hedendaagſche denkbeelden; zelfs by het Gemeen, ganſch ongevallig is.

De zeldzaame Lotgevallen van de Amſterdamſe Conſtantia. Op een vrolyke trant beſchreeven, door J. W. *Te Amſterdam, by* M. Timman. Behalve 't Voorberigt 96 bladzyden in octavo.

De Engelſche Vrouwelyke Robinſon, of de zeldzame gevallen van Charlotte. Te Amſterdam, by J. J. Baalde. behalve de Voorreden enz. 200 bladzyden in octavo.

DEze twee ſtukjes zou men met meerder regt, zo van wegens de manier van herhalen, als het natuurlyke beloop, den naam konnen geven van aangename en tydkortende geſchiedenisſen voor 't Gemeen, dat zich in zodanige geſchriften onſchuldig kan vermaken.

Leven en Bedryf van eenen niet onbekenden Utrechtſche Gelukzoeker. Te Amſterdam, by J. v. Clarenſtein 1761. behalve het Voorberigt 110 bladzyden in Octavo.

DIt Levens-bedryf wordt voorgeſteld met goede zedenkundige aanmerkingen, doch de manier van verhalen is zo langwylig, en de ſtyl zo min beſchaafd, dat het niet aanvallig zy.

De gevallen van Mundus, *in gemeenzaame brieven, geſchreeven aan* Philemonas. *Om derzelver Leerzaamheid in het licht gegeeven door* Felix, *Zoon van* Philemonas. *In 's Hage, by* H. Bakhuyzen MDCCLXI. behalve de Opdragt enz. 218 bladzyden in Octavo.

DE levensloop van *Mundus*, in deze brieven vervat, laat zich, hoewel 'er geen uitmuntende byzonderheden in voorkomen, voor tydverdryf met een redelyk genoegen lezen, en behelſt doorgaande welgegronde zedenkundige leſſen.

Boereverhaal van Geplukte Gys aan ſtuuwe Jaap.

EEn ſtukje te onbeſchoft om 'er melding van te maaken, was 't niet ter waarſchouwinge. Een eerlyk Boekverkooper behoort zich te ſchamen over 't diſtribueren van zo ruw ondeugend een geſchrift.

EYNDE.

Conſpectus Originum Typographicarum, a Meermanno proxime in lucem edendarum. In uſum Amicorum typis deſcriptus MDCCLXI. in Octavo 88 pp.

De korte Inhoud van een Werk over de Oorſprongen der Drukkunſte, *het welk de Heer* Meerman, *eerlang in 't licht zal geeven.*

DE Heer *Meerman*, die zich van over eenige Jaaren verledigd heeft tot het naſpooren van de oorſprongen der Drukkunſte, zyn geſchreeven Werk deswegens, dat in veele opzigten nieuw is, genoegzaam voltoid hebbende; en ziende dat 'er, ter nadere beſchaavinge en volkomener uitvoeringe, nog eenigen tyd vereiſcht werd; heeft de goedheid gehad, om zich te ſchikken naar 't verzoek van hun, die na dit Werk haakten; met, tot voldoening hunner nieuwsgierigheid, een beknopt berigt van 't zelve door den druk mede te deelen, te meer, of zulks ook mogte dienen, om de zodanigen, die gelegenheid hadden, om hem nog eenige weezenlyke byzonderheden over dit onderwerp mede te deelen, aan te zetten, om hem de behulpzaame hand te bieden; het welk hy met dankbaarheid zal erkennen. Op de aan ons verleende vryheid om van dit Stukje gebruik te mogen maaken, hebben wy geoordeeld onzen Leezeren geen ondienſt te zullen doen, met hun den korten inhoud van dat Werk uit dit berigt op te geeven. Om de bepaaldheid van ons beſtek niet te buiten te gaan, zullen wy ons niet inlaaten in eene geheele vertaaling deezer *Conſpectus*, en het aanhaalen der bewyſſchriften, maar den inhoud min of meer breedvoerig naar vereiſch der zaaken den Leezer onder 't oog brengen; waar uit men een geleidelyk denkbeeld van het weldoorwrogte Werk, dat de Heer *Meerman* eerlang in 't licht zal geeven, zal konnen opmaaken.

Het Iſte Hoofddeel behelſt eene voorafgaande onderrigting, welke klaarheidshalve eene uitvoerige

ontvouwing eiſcht. — De Hollanders hebben van overlang met de Duitſchers getwiſt over de uitvinding der Drukkunſte; en 't is in dit verſchil aanmerkenswaardig, dat, daar de eerſten altoos eenſtemmig geweeſt zyn, in 't bepaalen van den Aucteur deszelfs geboorte- en woonplaats; de laatſten onderling verdeeld zyn; ſtellende zommigen de uitvinding te *Mentz*, en anderen te *Straatsburg*, of wel in eene nabuurige plaats in den *Elzas*, terwyl ze dan nog onder elkander over den Aucteur twiſten (*).

De voorſtanders van *Mentz* ſchryven de uitvinding toe aan *Johann Gensfleiſch ſenior*, die *Johann Guttenberg*, van *Straatsburg* wedergekeerd zynde, de kunſt tot meerder volmaaktheid heeft leeren brengen; of aan *J. Guttenberg* zelven, door *Johann Fauſt* en anderen met raad en daad ondersteund zynde; of aan *J. Fauſt* alleen. Hier in egter zyn ze eenſtemmig dat de Drukkunſt te *Mentz* een aanvang genomen heeft in 't Jaar 1440, en dat 'er, dezelve merkelyk beſchaafd zynde, in 't Jaar 1450 Latynſche Bybels, zonder naam van drukker, plaats- of tydtekening, gedrukt zyn. In dat zelfde Jaar heeft *Guttenberg* met *Fauſt* eene compagnie aangegaan, die naa vyf Jaaren verbroken werd; *Guttenberg* vertrok met eenige werklieden na *Straatsburg*, en de kunſt verſpreidde zich allengskens; *Fauſt* behield te *Mentz* den winkel; die wel dra beroemder werd, door een knegt, *Pieter Schöffer* van *Gernsheim*, welke het gieten van tinne letteren in vormen, die men *matricen* noemt, uitvond; en aan *Chriſtina* de eenige dogter van *Fauſt* huwende, een deelgenoot van 't werk werd. Van hunne pers zyn verſcheidene boeken met hunnen naam gekomen, twee *Pſalteria*, in 't Jaar 1457 en 1459, met geſneedene, en

(*) Men heeft deeze uitvinding ook aan andere plaatſen toegeſchreeven, doch onze Aucteur doet in zyne aantekening deswegens kortlyk zien, dat het der moeite niet waardig is daar op ſtaan te blyven.

en de overigen met gegootene letteren. (*) *Johann Schöffer*, zoon van *P. Schöffer* heeft in de XVIde eeuw de uitvinding der Drukkunſte aan *Fauſt* alleen toegeſchreeven; dit gevoelen hebben veelen aangehangen, tot dat de Heeren *Schwartz* en *Köhlers* onlangs de party voor *Guttenberg* opgenomen hebben: zynde *Gensfleiſch ſenior*, door hen wel niet vergeeten, maar met *Guttenberg* verward, doordien ze beiden met dien zelfden geſlachtnaam voorkomen. —— De Heer *Fournier*, den naam van *Typographia*, of Drukkunſt, alleen gevende aan de kunſt van drukken met gegootene letteren, erkent niemand dan alleen *P. Schöffer* voor den Aucteur der Drukkunſt: (†) doch dit maakt meer een verſchil in ſchyn, dan inderdaad.

Die het begin der Drukkunſte in den Elzas zoeken verſchillen ook zeer in 't bepaalen van den Aucteur. Volgens *Jac. Wimphelingius* heeft *Guttenberg* de drukkunſt wel uitgevonden te *Straasburg*, in 't jaar 1440, maar onvolmaakt, en dezelve tot meerder volkomenheid gebragt onder *Gensfleiſch ſenior*, die reeds voorheen met anderen in 't zoeken na de kunſt bezig was. Naar 't getuigenis van *Fr. Irenicus* is de Drukkunſt eerſt uitgevonden op eene Landhoeve in den Elzas, naar 't geluid van 't drukken *Ruſchenburg* genaamd; de gedrukte boeken van daar na *Mentz* gebragt zynde, is het gerugt ontſtaan, dat de kunſt aldaar uitgevonden was. *Hier. Gebwiller* eigent de kunſt van met tinne vormen te drukken toe aan *Johann Mentelin*, te *Straasburg*, omtrend het Jaar 1447. Uit deeze getuigenisſen in 't begin der XVIde eeuwe, en eenige kwaalyk toe-

(*) Dit alles zal de Aucteur in 't VIIde Hoofdſtuk ten deele; en verder volledig behandelen in zyne *Hiſtorie van de Mentziſche Drukkery*, welke, zo God wil, op dit Werk zal volgen.

(†) Dit is, gelyk onze Aucteur aantekent, eertyds ook het gevoelen geweeſt van *G. Inſulanus*. Doch *Schöffer* erkent zelf dat de Drukkunſt uitgevonden was, voor dat hy zich daar toe overgaf; en matigt zich alleen aan de uitvinding der gegootene letteren.

toegepaſte overleveringen, hebben twee Chronykſchryvers, met het afloopen dier eeuwe, den nakomelingen overgeleverd; dat de Drukkunſt uitgevonden is te *Straatsburg*, in 't Jaar 1440, door *J. Mentelin*: dat deeze ſchandelyk bedroogen is door zynen knegt, *J. Gensfleiſch*, van *Mentz*; die de geheimen der kunſt medegedeeld heeft aan een perſoon van middelen, *J. Guttenberg*: en dat deeze beiden zich te *Mentz* nedergezet hebben. Dit laatſte gevoelen heeft in den Elzas de bovenhand gehouden, tot dat de Heer *Schopflinus*, in 't Jaar 1740, dit in twyfel begon te trekken, en op het vinden van nieuwe bewyzen, in 't Jaar 1760, ſtaande hield; dat de uitvinding der Drukkunſte toegeeigend moeſt worden aan den Mentziſchen *Guttenberg*, die van voor veele Jaaren tot op het Jaar 1444 te *Straatsburg* gewoond, en reeds zedert het Jaar 1436 het drukken aldaar ondernomen had. Hier door is het drukken met beweegbaare geſneedene vormen by de Straatsburgers weder toegeeigend aan *Guttenberg*, die, in 't Jaar 1445, den Elzas verlaatende, zyne kunſt te *Mentz*, zedert het Jaar 1450, met *Fauſt*, zynen medgezel te *Straatsburg*, (zynde waarſchynlyk ook *J. Mentelin* en *Hendrik Eckſtein* in hunne gemeenſchap ingelyfd,) ongeſtoord geoefſend zou hebben. Van hier ſtelt de Heer *Schöpflinus* het begin der Mentziſche Drukkerye met het aangaan der compagnie met *Fauſt*; op dat hy alles wat 'er te vooren geſchied is aan *Straatsburg* zoude konnen toeſchryven: waar van onze Auctеur in 't vervolg de ongegrondheid zal doen zien.

De Hollanders, ſteunende op twee zeer oude getuigen, (om thans nog van geen andere te ſpreeken,) naamlyk *Cornelis* den Boekbinder, knegt van den uitvinder in ons Vaderland, en *Udalr. Zellius*, Klerk van de Mentziſche Diocees, en vervolgens den eerſten Drukker te *Keulen*, betwiſten den Duitſchers de eer der uitvindinge, en ſchryven die toe aan *Louweris Jansz.*

Jansz. (*), een Koſter te *Haarlem*; wiens trouwlooze knegt, naa des Meeſters overlyden, de inſtrumenten van den winkel vervoerd heeft na *Mentz*; alwaar hy reeds in 't Jaar 1442 beroemd geworden is, door 't drukken van twee werkjes, met de beweegbaare letteren van *Louweris Jansz.* — Het begin der Straasburgſche Drukkerye voorheen onbekend, en nu onlangs eerſt ontdekt zynde, zo hebben de onzen de Mentziſche Drukkery alleen afgeleid uit de Haarlemſche beginſelen: en de voorſtanders van dit gevoelen hebben deeze beginſelen niet alleen in 't plaatdrukken gezogt, maar het gebruiken van vaſte, midsgaders van verzetbaare vormen, ja zelfs, (het geen onze Auƈteur wenſchte niet geſchied te zyn,) van gegootene letteren aan *Louweris Jansz.* als uitvinder toegeeigend.

Daar zyn dan drie verſchillende gevoelens, welken ieder hunne ernſtige voorſtanders hebben; deezen tot eenſtemmigheid te brengen is 't groote bedoelde van den Heer *Meerman* in dit Werk: waar toe hy eenige zaaken voor af in aanmerking genomen wil hebben, die dit onderwerp licht byzetten. —— Hy zal toonen, dat het drukken te *Straatsburg*, hoewel eerder dan te *Mentz* geoefend egter aldaar laater dan te *Haarlem* een aanvang genomen heeft: men heeft eerſt in de XVIde eeuw die van *Straatsburg*, aangemerkt als de uitvinders der Drukkunſte, daar ze inderdaad het eerſt van allen die kunſt van buiten ontvangen hebben, ten deele van *Haarlem*, ten deele van *Mentz*, naar maate dat men de betekenis van dit woord bepaale. Verkrygt *Straatsburg* dus weinig eers, 't is egter de Stad, die 't burgerregt en eene verblyfplaats veele Jaaren vergund heeft aan *J. Guttenberg*, te *Mentz* gebooren; die het drukken met metaale letteren, door hem in zyne Geboorte-ſtad uitgevonden, alhier vervolgens voort-

(*) *Zo wordt zyn naam geſchreeven in de oude papieren.* Zie vervolgens H. II.

voortgezet heeft. —— De Heer *Schöpflinus* oordeelt *Straatsburg* en *Mentz* bevreedigd te hebben, door te ſtellen, dat die van *Mentz* alles aan *Straatsburg* verſchuldigd zyn; doch dat zy de gegootene letters daar en boven uitgevonden hebben. De Heer *Meerman* zal in dit Werk doen zien, dat dit vonnis te hard is voor die van *Mentz*, door te bewyzen dat *J. Gensfleiſch ſenior* een ander perſoon is dan *J. Gensfleiſch* Junior, gemeenlyk *Guttenberg* genaamd; dat hy de Drukkunſt al eenige Jaaren te *Mentz* geoefend had, voor de aankomſt van *Guttenberg*; en dat hy van hem, op deszelfs wederkeeren in zyne Geboorte-ſtad, niets geleerd, maar hem den weg geweezen heeft, om de kunſt tot meerder volmaaktheid te brengen. *Mentz* en *Haarlem* hebben derhalve haare gemeene zaak te verdeedigen tegen *Straatsburg*, en haar alle eer van uitvinding te ontzeggen. —— De Hollanders met die van *Mentz* eertyds eenſtemmig hebben voor twee eeuwen begonnen te twiſten over de uitvinding: de onzen alles aan *Haarlem* toeeigenende, alleen de verbetering der kunſte aan *Mentz* overlaatende, hebben de oude getuigeniſſen voor de uitvinding der Drukkunſte in Duitſchland verdagt gehouden: die van *Mentz* hebben, in wedervergelding, deeze getuigeniſſen in zo uitgebreiden zin verklaard, dat 'er niets van de eerſte beginſelen voor *Haarlem* overbleeve. Hun denkbeeld beſt ſchynende te beantwoorden, aan de gezegden der oude Schryveren, zo hebben die van *Haarlem* hunne zaak, welke zy ten deele goed ten deele ſlegt verdeedigden, door hunne eigene ſchuld by veelen verlooren: en men heeft tot nog niet in aanmerking genomen, dat de naam van *uitvindſter der Drukkunſt* aan beide die Steden, doch in een verſchillenden zin, gegeeven kan worden.

Om dit verſchil, inzonderheid met die van *Mentz*, op eene geregelde wyze te behandelen, doet de Heer *Meerman* ons agt geeven op de onderſcheidene ſoorten van drukken, welken de Ouden niet altoos nauwkeurig

rig aangeduid hebben, gebruikende gemeenlyk het dubbelzinnige woord, *ars impreſſoria*, Drukkunſt. Daar nu ieder ſoort haaren uitvinder heeft, zal 't niet moeilyk zyn, door het onderſcheiden der ſoorten, de ſchynſtrydige getuigeniſſen der Ouden over een te brengen. — Om zich hier van een klaar denkbeeld te vormen, heeft men voor af de *plaatdrukkery* van de *verzetbaare drukkery* (*) te onderſcheiden. — Door de *plaatdrukkery* heeft men te verſtaan eene ſoortgelyke manier, als nog heden plaats heeft in 't prenten van allerleye prent- en kaartwerk. Dit prenten is, voor dat het den Europëers bekend was, al gebruikelyk geweeſt by de Chineezen, en miſſchien by eenige andere Volkeren in Aſia, die dus zelfs hunne redenvoeringen in figuuren prentten. De Europëers hebben hier van eerſt begonnen gebruik te maaken in de XVde eeuw, voor dat ze eenige verkeering met die Ooſterſche Volkeren hadden; het geen ze derhalve of zelf bedagt, of van elders ontleend hebben. Zommigen willen wel dat zulks eertyds by de Romeinen gevonden werd, doch zonder genoegzaam bewys; de Romeinen hebben wel een denkbeeld van iets van dien aart konnen voeden, doch by gebrek van bekwaamen inkt, of eenig ander vogt, dat niet doorvloeit, waarſchynlyk zulks niet werkſtellig konnen maaken. Dit gevonden zynde kon men, daar het graveeren van plaaten in gebruik was, gereedlyk tot het prenten overgaan; doch daar is tot nog niemand voor den dag gebragt, die zulks voor *Louweris Jansz.* te *Haarlem* gedaan heeft. — Men heeft zodanige met letteren gegraveerde plaaten onder de Europëers gebruikt, zelfs om boeken zonder figuuren te prenten: maar voor zo ver dit niet kon geſchieden, dan met groote koſten en

(*) Onze Schryver noemt dit *tabellaris & verſatilis impreſſio*; men zou deeze twee manieren zeer wel konnen onderſcheiden door *prenten* en *drukken*; geſchiedende het eerſte door geheele plaaten, en 't laatſte door enkele vormen, die veelshands verzet konnen worden.

en veel tydsverlies; en deeze plaaten van geen dienſt waaren, dan voor dit zelfde werk, (om van andere ongevallen te zwygen;) zo ſtaat onze Aucteur toe, dat zodanige voortbrengſels den naam van *Typographia*, Drukkunſt, niet verdienen; en hy zal toonen, dat men ongegrond veel al de weezenlyke Drukkunſt hier van af wil leiden.

De *verzetbaare drukkery*, welke wy gemeenlyk *Typographia*, Drukkunſt, noemen, is langs drie trappen opgeklommen. Men heeft eerſt gedrukt met *houten* letteren, die gemaklyk met een ſnymes geſneeden konden worden: doch deezen waaren aan veele ongeregeldheden en ongevallen onderhevig; dat men wel op verſcheidene wyzen tragtte voor te komen, doch niet geheel kon weeren: gelyk onze Aucteur in 't aantoonen en ontvouwen van 't gebruik deezer houten letteren onderſcheiden doet zien.

De ondervinding leerde eerlang deeze *houten* vormen te verwiſſelen voor anderen van *koper*, *tin* of dergelyke harder ſtof geſneeden, het welk de tweede trap der Drukkunſte is. Hier door verkreeg men zuiverder letters, kon ze, zulks noodig zynde, kleinder ſnyden, en zag zich van veele ongevallen der *houten* vormen ontſlaagen: doch, behalve dat 'er nog verſcheidene zwaarigheden overbleeven, dit vereiſchte meer tyd en koſten. Dat deeze metaalen geſneedene letters in gebruik geweeſt zyn, voor de uitvinding der gegootene letteren, wordt, door de bewyzen van den Heer *Meerman* bygebragt, alleszins blykbaar gemaakt (*).

Eindelyk is men alle zwaarigheden te boven gekomen, door 't uitvinden van 't lettergieten, of 't maaken van *gegootene letters*, waar door de Drukkunſt den der-

(*) Men ſchryft, volgens de aantekening van onzen Aucteur, de uitvinding der tinnen letteren gemeenlyk toe aan *Gensfleiſch* of *Guttenberg* omtrend het Jaar 1440; en die der gegootene letteren aan *Schäffer*, naa het Jaar 1450.

derden trap beklommen heeft. Deeze manier van letters te gieten in vormen, die men *matricen* noemt, welke onze Schryver nauwkeurig vermeldt, is, even als 't voorgaande, van tyd tot tyd tot meerder volkomenheid, en dus tot die volmaaktheid gebragt, waar in men tans dezelve vindt (*).

Niemand heeft voorheen de opkomſt en voortgang der Drukkunſte op deeze wyze beſchouwd, dan alleen *Schöpflinus*; die egter de houten en koperen vormen aan denzelfden Aucteur toeeigenende, die beiden onder ééne *Claſſis* brengt: anderen hebben het gebruik van alle geſneedene letteren, of ten minſte van metaalen tegengeſproken: het eene en 't andere gevoelen heeft eene reeks van doolingen te wegen gebragt. Zommigen hebben alles wat ze met verzetbaare vormen gedrukt vonden aan *gegootene* letteren toegeſchreeven; van hier heeft men ook aan *Louweris Jansz.* het uitvinden der *matricen* toegeeigend, en dus aan die van *Mentz* regtmaatige reden tot klagte gegeeven. Zy in tegendeel: die het ſnyden van *houten* letters alleen erkenden, en alle de *metaalen* uit *matricen* haalden, hebben dien van Haarlem onregt gedaan. Want

zo

(*) De Heer *Meerman* aangemerkt hebbende dat de Mentziſche Drukker van 't *Catholicon Jo. de Janua MCCCCLX*, (zo als 'er nu ſtaat,) te kennen geeft, dat hy dit werk met gegootene letteren gedrukt heeft, toont daar op in zyne aantekeningen, dat men hier naaſtdenkelyk heeft te leezen MCCCCLXX, en dat dit Werk gedrukt is door *Nicolaas Bechtermuntze*. Ook doet hy zien, dat men zich vergiſt, als men ſpreekt van eene uitgaave van dit *Catholicon* te *Mentz*, op houten plaaten gedrukt; en dat men niet dan kleine werkjes op zodanig eene manier gedrukt heeft. Verder onderrigt hy ons dat, zynes oordeels, de eerſte druk van dit *Catholicon* gedrukt is, te Augsburg, by *Guntb. Zainer von Reutlingen* in 't Jaar 1469; zo niet de druk eeniger exemplaaren, zonder naam van den drukker, plaats- en tydtekening van vroeger datum zy; welken *Fourniere* waarſchynlyk genoeg gebragt heeft tot *J. Mentelin* te *Straatsburg*. Onze Aucteur heeft deeze aantekening, die eigenlyk behoort tot zyn volgende werk over de *Mentziſche Drukkery*, hier plaats willen geeven, om 't oordeel der geleerden deswegens te verneemen.

zo de *gegootene* letters eerſt naa 't Jaar 1450 uitgevonden zyn, door *P. Schöffer*, en de Drukkunſt egter door *Gensfleiſch* of *Guttenberg* eerder uitgevonden is, zo volgt, (de geſneedene *metaalen* letters niet erkend zynde) dat 'er aan deezen niets dan de uitvinding der *houten* letteren toegeeigend kan worden; en dat de oude getuigeniſſen, waar in de *tinnen* letters hun toegeſchreeven worden, van valſcheid te verdenken zyn. — Dus blyft 'er voor Holland, daar de *Donati*, volgens het getuigenis van *Zellius*, gedrukt zyn, voor het begin der Mentziſche Drukkery, niets overig, dan die elendige, (zo men buiten de figuuren gaat,) *plaatdrukking*, [of prenting.] Indien we deeze alleen aan *Louweris Jansz.* verſchuldigd zyn, was 't, naar 't oordeel van den Heer *Meerman*, raadzaamſt, dat de Regeering van *Haarlem* de gedenktekenis tot deszelfs eer gemaakt deed uitroeijen, op dat ze den buitenlanderen niet ten ſpot, den inwoonderen niet ter verſmaadinge zyn.

De Heer *Meerman* is van gedagten, dat hy, door behulp deezer onderſcheidinge van de drieërlye ſoorten van drukkery, op bondige getuigeniſſen gegrond, de zaak zo ver zal brengen, dat de Hollanders niet te klaagen hebben, en de Duitſchers niet gebelgd zullen zyn. — Hy zal onderſcheiden doen zien, dat *Louweris Jansz.* het eerſt van allen de *houten* letters te *Haarlem* uitgevonden en gebruikt heeft: dat vervolgens de Mentziſche kunſtenaars de *metaalen* in derzelver plaats ingevoerd hebben, *Gensfleiſch* en *Guttenberg* naamlyk de *geſneedene*, en *Schöffer* eindelyk de *gegootene* letters. — Het gebruik deezer laatere ſoorten overtrof dat der eerſte zo ver, dat de *metaal-druk* alleen den naam der *kunſte* verkreege; wordende het geen vroeger te *Haarlem* gedaan was ſlegts als een voorſpel aangemerkt. In dien zin hebben de Ouden geſchreeven dat de Drukkunſt te *Mentz* uitgevonden is; lettende meer op de ſtof, die het werk luiſter byzet, dan op den aart der vormen, derzelver beweegbaarheid en

daar

daar uit volgende nuttigheid. Van hier was de benaaming *Chalcographia* (*), door de Italiaanen in 't Jaar 1472 daar aan gegeeven, in deeze en de volgende eeuw in een doorgaand gebruik. Dus ging de zaak van *Louweris Jansz.* verlooren: ieder wist dat hy de metaalen letters niet, weinigen wisten dat hy de houten letters eerst uitgevonden had; en deezen zagen hem aan als een voorlooper van de kunst, maar niet als den kunstenaar; weigerende den naam van *kunst* aan zynen arbeid. — Hy is derhalve te pryzen, die een woord hier voor uitgedagt heeft, het welk ieder moet erkennen, dat alle ontbindbaare vormen, van welke soort ze ook zyn, in zich vervat. Wanneer men naamlyk de tekens die tot het drukken van boeken geschikt waaren *typi* begon te noemen, verkreeg deeze kunst den naam van *Typographia* (†): welke naam, zo veel den Heer *Meerman* bewust is, eerst ingevoerd werd in 't Jaar 1489, doch in die eeuw byna noit, tot in 't midden der volgende eeuwe zeldzaam voorkomt, en eindelyk in een algemeen gebruik geraakt is. Aangezien nu de geheele kunst af hangt van de beweegbaarheid der letteren, zo is de uitvinder der verzetbaare vormen de uitvinder der *Typographia* of der Drukkunste. — De eer hier van zal onze Auctеur toonen *Louweris Jansz.* toe te komen; is deszelfs werk met houten vormen ruw, het kan hem niet benadeelen; het uitvinden is moeilyker dan 't beschaaven; de houten vormen uitgevonden zynde kon men ligt over gaan tot de gesneedene metaalen, en gemaklyker, dan van deezen tot de gegootene vormen.

De gegootene letters, waar van men het eerste blyk vindt in *Guil. Durandi Rationale divinorum officiorum*, *Moguntiæ*, 1459. deeden egter niet terstond het gebruik

(*) *Chalcographia* zegt zo veel als de *kunst van met koper te schryven*, en

(†) *Typographia* als de *kunst van met een vorm te schryven.*

bruik der geſneedene letteren ophouden. Men gebruikte de geſneedene, het zy houten of metaalen, zo wel als de gegootene letters, hier en daar in verſcheidene Boekdrukkeryen, die zich allenskens in Duitſchland begonden te vermenigvuldigen; het welk de Auctéur met verſcheidene voorbeelden beveſtigt, zo om 't gebruiken der geſneedene houten en metaalen letteren in 't algemeen te ſtaaven; als wel byzonder om te doen zien, dat het zich verder uitgeſtrekt en langer geduurd heeft, dan anderen wel geoordeeld hebben: de geſneedene metaalen letteren zyn, zo ver hem bekend is, het laatſt gebruikt, door *Mart. Flaccus*, Boekdrukker te *Straatsburg* in 't Jaar 1494 (*).

De Heer *Meerman* dus het Iſte Hoofddeel klaarheidshalve uitvoerig voorgeſteld hebbende, geeft daar op vervolgens den korten inhoud der overige Hoofddeelen, dien we den Leezer beknoptlyk zullen voordraagen.

Het IIde Hoofddeel behelſt het algemeene berigt dat 'er gewoonlyk gegeeven wordt van *Louweris Jansz.*; dus wordt hy, in de oude papieren, genoemt, doch van 't gemeen werd hy bygenaamd *Koſter*; niet om dat die bediening erflyk was in zyne Famille, maar alleen om dat hy het Koſters-Ampt waarnam. Hy was afſtammende van de eerſte Hollandſche Graaven, en geſprooten, door een natuurlyken zoon, uit het geſlacht der Brederoden: het Scheepens-Zegel ontdekt zyne Voorzaaten, en dit geeft den Auctéur gelegenheid tot het mededeelen van eenige, meerendeels nieuwe, hiſtoriſche, geſlacht- en wapenkun-

(*) By deeze gelegenheid heeft de Heer *Meerman* in deeze *paragraaph* eene breede aantekening gevoegd, waar in hy eene korte beſchryving geeft van, en zyne gedagten mededeelt over de voornaamſte oude Bybels, waar onder men den eerſten druk van den *Mentziſchen Bybel*, van 't Jaar 1450, zoekt: te kennen geevende dat hy 't naaſt daar voor houdt den druk, welke gevonden wordt in 't Klooſter der Benedictynen buiten *Mentz*. Deze aantekening ſtrekt tot het zelfde einde, als die over 't *Catholicon Jo. de Janua*.

kundige aanmerkingen. De Vader, *Jan Louweriſz.* heeft, zich in een oproer vermengende, de ſtraf zyner roekloosheid geleeden. *Louweris Jansz.* is geboo-ren omtrend het Jaar 1370; en heeft verſcheidene eerampten in de Regeering gehad. Onze Auƈteur laat zich, in 't voorbygaan, uit over deszelfs Koſters-Ampt, en aanzienlyke woonplaats: verder toont hy aan dat het oefenen der Drukkunſte deszelfs Adel niet benadeelde; dat het nog lang daar na door aanzienly-ke perſoonen verrigt werd, en veelen tot luiſter ſtrek-te: zynde de kunſt eerſt in veragting gekomen, toen ze vervolgens in de handen van gemeene en ongeoef-fende lieden verviel. *Louweris Jansz.* ſtierf tuſſchen de Jaaren 1435 en 1440, naar giſſing in 't Jaar 1440. Hier aan hegt de Schryver een kort berigt der nako-melingen van *Louweris Jansz.*, en beſluit dit Hoofd-deel met deszelfs ganſche Geſlachtlyſt.

In 't IIIde Hoofddeel worden de getuigen voor 't uitvinden der Drukkunſte te *Haarlem* bygebragt. Men heeft de bewyzen dezer waarheid tot nog niet volle-dig, noch in eene behoorlyke orde aangedrongen: dit heeft den Heer *Scöpflinus* in eene dooling gebragt, ziende het getuigenis van *Guiccardinus*, *van Zuren* en *Coornhert* aan, als overgenomen uit *Junius*; daar ze egter voor hem geſchreeven hebben. De eerſte ge-tuigen is *Cornelis de Boekbinder*, de knegt van *Louweris Jansz.*, die de uitvinding en verbetering der Druk-kunſte met beweegbaare vormen, en 't beſteelen van den winkel, onderſcheiden verhaalt. Dit verhaal door twee geloofwaardige mannen, op onderſcheide-ne tyden, genoegzaam met dezelfde woorden aan *Ju-nius* gedaan, heeft men aan te merken als 't getuige-nis, niet van *Junius*, maar van *Cornelis*; dit getuige-nis wordt hier kragtig aangedrongen, terwyl onze Schryver de geſchiedenis zelve voor 't volgende Hoofddeel bewaart. Een tweede getuigen is, niet de *Keulſche Chronykſchryver* van 't Jaar 1499, maar *Udalr. Zellius*, door hem aangehaald; deeze eerſte Drukker

te

te *Keulen* verhaalt, dat de *Donati* in Holland gedrukt zyn voor 't Jaar 1440; en dat deezen aanleiding gegeeven hebben tot het overbrengen der kunſte te *Mentz*. Onze Auctеur geeft hier een nader berigt van deezen *Zellius*, die de Drukkunſt geleerd heeft of op den winkel van *Fauſtus* en *Schöffer*, of liever van *Fauſtus* en *Guttenberg*; ook maakt hy gewag van eene tot nog onbekende uitgaave van *B. Auguſtinus*, *de ſingularitate Clericorum*, door deezen *Zellius* in 't Jaar 1467 zeer nauwkeurig gedrukt; als mede van andere boeken reeds voor dien tyd door hem uitgegeeven: en toont de aanmerkingswaardige overeenkomſt der getuigeniſſen van den Hollandſchen *Cornelis* en den Duitſchen *Zellius*. Een derde getuigen is *Mariang. Accurſius*, die, in 't begin der XVI Eeuwe, op eene dergelyke wyze ſpreekt van den Hollandſchen *Donatus*; onze Schryver tekent ter loops aan dat dit boek met verzetbaare vormen gedrukt is, het welk in 't Vde Hoofddeel nader beweezen zal worden: ook doet hy, door een gelykaartig voorbeeld, zien, dat men *Accurſius*, ſchoon hy ſpreeke van eene *tabula inciſa*, geſneedene plaat, egter hebbe te verſtaan van beweegbaare geſneedene letteren. De vierde is een naamlooze Britſche getuigen, waarſchynlyk gelyktydig met *Accurſius*; de inhoud van wiens getuigenis door *Atkyns* in 't Jaar 1664 uitgegeeven is. Deeze meldt dat de Drukkunſt eerſt te *Haarlem* uitgevonden, en dat *Mentz*. dezelve deelagtig geworden is, door den Broeder van één der werklieden te *Haarlem*; die, door deezen onderrigt zynde, aldaar een winkel opgezet heeft. De vyfde is *Jan van Zuren*, Raad van *Haarlem*, de eerſte, die, omtrend het midden der XVIde eeuwe, de zaak van *Haarlem* opzetlyk verdeedigd heeft, met doorſlaande blyken van oprechtheid. De zesde getuigen is *Dirk Coornbert*, (die met *van Zuren* deel had in de nieuwe drukkery te *Haarlem*,) in de opdragt zyner vertaalde *Officia Ciceronis*, 1561. Een zevende getuigen eindelyk is *Lud. Guiccardinus*, een Italiaan, in zyne nauw-

keu-

keurige *Beſchryving van de Nederlanden*, 1567: deeze meldt nogtans t' onregt dat de gegootene letters te *Haarlem* uitgevonden zyn, om dat hem eene andere ſoort van drukken, voorheen gebruikelyk, onbekend was. Onze Auƈteur beroept zich niet op *Natalis Comes* en *Mich. Ditſingerus*, om dat zy *Guiccardinus* ſchynen gevolgd te hebben. Hy toont dat de uitvinding van *Louweris Jansz.* op vaſter gronden geſtaafd wordt, dan die van *P. Schäffer*, hoewel ook deeze niet in twyfel te trekken zy: en doet ten ſlot zien, van waar het komt, dat de Nederlandſche Hiſtorieſchryvers van de XVde en 't begin der XVIde eeuwe geen gewag maaken, van de uitvinding van *Louweris Jansz.*

Het overige deezer Conſpectus in 't volgende Stukje.

Verhandelingen uitgegeeven door de Hollandſche Maatſchappye der Weetenſchappen te Haarlem. Zesde Deels eerſte Stuk. Te Haarlem, by J. Boſch. 1761. *Dit Stuk beſtaat* 450 *bladz. behalve de Waarneemingen op Zwanenburg.*

IN het Voorbericht, van het vyfde Deel dezer Verhandelingen, gaf de Heer C. C. H. VAN DER AA Secretaris, uit naam der Maatſchappye, te kennen, dat het eerſte Stuk van het Zesde Deel, in 't kort zou medegedeeld worden, welke belofte nu vervuld is. Men vindt in dit Stuk, eerſt eenige Verhandelingen, en hier na Berigten aan de Maatſchappye gegeeven. Onder de Verhandelingen is de eerſte, *van de oorzaaken, Genezing en Voorbehoeding der gewoone Ziekten van ons Scheepsvolk, 't geen naar de Weſt-Indiën vaart*, door SALOMON DE MONCHY, *Stads Doctor te Rotterdam.* Op de Vraag van de Hollandſche Maatſchappye der Weetenſchappen, in de Jaaren 1758 en 1759 gedaan, Namelyk: *Welken zyn de oorzaaken der gewoone Ziekten van ons Scheepsvolk, 't welk*

naar

naar de Weſt-Indiën vaart, en welke zyn de Middelen om deze Ziekten te voorkoomen of te genezen? Welk antwoord de Prys hierop geſteld is toegewezen. In een Voorberigt, 't welk voor deze Verhandeling gaat, doet de Heer DE MONCHY verſlag van de behulpſelen, welke hy, als door eige ervarenisſe geene kundigheid hebbende van de Scheepsziekten der Weſtindiſchvaarders, tot het opſtellen van de zelve, benevens zyn eigene bedenkingen gevoegd en gebruikt heeft. En hier onder noemt hy de Werken van MEAD, PRINGLE, HUXHAM, LIND, WARSON, BISSET, HILLARY; behalven eenige mondelyke en ſchriftelyke berigten van andere perſoonen. Ook geeft de Schryver te kennen dat hy, na dat zyne Verhandeling met den Prys gekroond was; hier en daar nog iet, bywyze van Aantekenſng heeft bygevoegd, 't welk onder de bladzyden met den naam van *Byvoegſel* gedrukt is. De Verhandeling zelve is verdeelt in agt Hoofdſtukken. In het eerſte wordt geſproken *van de Gelegenheid der Weſt-Indiën.* De Weſt-Indien betekenen met opzicht tot de voorgeſtelde Vraage, dat gedeelte van *Amerika*, 't welk onder het gebied van den Staat der Vereenigde Nederlanden behoort, en onder het bewind is van de Weſt-Indiſche Maatſchappye; waar van de voornaamſte bezittingen en de gelegenheid derzelven worden opgenoemd. Tweede Hoofdſtuk. *Van de Luchtsgeſteldheid in den verzengden Luchtſtreek.* Derde Hoofdſtuk. *Van het Scheeps-voedſel.* IVde Hoofdſtuk. *Bepaling der gewoone Ziekten.* De Schryver brengt ze tot twee ſoorten, *Rotkoortzen*, naamlyk, en *Scheurbuik.* Vde Hoofdſtuk. *Van de Naaſte Oorzaak.* Deze word geſteld te zyn een meerdere of mindere *Rotting*, in eenig gedeelte van het lichaam voornaamlyk haare Zitplaatſe hebbende, of door het zelve geheel verſpreid. VIde Hoofdſtuk. *Van de Voorafgaande of Afgelegene Oorzaaken.* VIIde Hoofdſtuk. *Van de Genezinge.* VIIIſte Hoofdſtuk. *Van de Voorbehoeding.* Deze Verhandeling is zeer uitgewerkt, en zal den Schryver,

ver, behalven den toegewezen Prys, veel eere geeven.

Hier op volgt een *Korte ſchets van de Volken, die wel eer 't gezegend Nederland bevolkt en bewoond hebben*; door LEONARDUS OFFERHAUS, *Lid der Maatſchappye*. Van de vroegſte tyden kan niets, met genoegzamen grond, bepaald worden: maar zeker is het, zegt de Schryver, dat van de tyden van JULIUS CÆSAR, de edelſte volken, die deze landſtreeken bewoond hebben, de Vriezen en Batavieren geweeſt zyn. Hy beſchryft deze volken als de oudſte inwooners van ons Vaderland, ten opzichte van derzelver levenswyze, zeden en gewoonten; en hoe zy, Duitſchers van afkomſt, en de dapperſte van alle Volken, die langs den Rhyn woonden, eindelyk onder de magt en het geweld der Romeinen zyn gekoomen. — Na veele lotgevallen opgehaald te hebben, beſluit de Schryver, dat, in 't geheel of ten deele, na de Celten en Batavieren, de oude Franken, en wel voornaamlyk, de Saliërs en Chamavers; en niet lang daar na de ſtrydbaare Duitſche Volken de Saxen, Warners en Sueven; en wederom de Slaven een Gottiſch geſlacht; na deze de Vrieſen, en eindelyk de uit Scandinavien koomende Noormannen, de landen aan den beneden Rhyn en Maas gelegen bezeten hebben. Tot dat eindelyk, de roovers beteugeld zynde, deze landen onder het billyk bewind der Franſchen hun eigen Vorſten gekregen hebben. Na welken tyd, 't land door ruſte en koopmanſchap bloeijende, de omliggende Volkeren, als om ſtryd, naar Nederland zyn toegevloeid; zodat men zeggen mag, dat Nederland is geworden als een gemeen Vaderland van Europa, en vooral van de Duitſchers, gelyk dezelven nog daaglyks, door de winzugt aangelokt, 't getal der inwoonderen vermeerderen.

Verhandeling over de oorzaaken der menigvuldige Breuken in de eerſtgeboorene kinderen: door PETRUS CAMPER, *Profeſſor in Amſterdam, en Lid der Maatſchappye*. De

heer CAMPER ſpreidt een nieuw licht over de Breuken. Het *Peritonæum* of inwendig Buikvlies, zegt hy, maakt, juiſt daar de Zaadvaten naar buiten gaan, een ronde opening, welke in Aapen, en Honden een ſchryfpen, in een Paard twee vingeren gemaklyk doorlaat; [*t welk met betrekking tot gemelde dieren bekend is] langs welke het Buikvlies met een dunnen hals buitenwaards, door de Ringen, heenloopt, vormende een langwerpigen zak, of kooker, gedurig wyder wordende, omvattende de Zaadvaten en den geheelen Bal teffens. Deze kooker is dan het *Peritonæum* zelf, 't welk als uitgegroeid, of uitgeſchooten deze holte maakt, van GALENUS reeds, en wel beſchreven. De Hoogleeraar heeft, in den Winter van het Jaar 1756, deze opening in de regter zyde van een eerſtgebooren Jongetje ontdekt, op dezelfde wyze, als ze door GALENUS is beſchreven, en hy dezelve in Aapen gezien hadt. Naderhand hier op met naauwkeurigheid acht geevende, vondt hy deze kookers dikmaals; hoewel ze by ſommigen jonge kinderen geſlooten waren. Ingeval men den geheelen *Meatus*, zegt de HEER CAMPER, tot in den buik toe geheel open legt, ziet men duidlyk, dat deze kooker een afdaalend deel is van het groote Buikvlies, even eens als in de viervoetige Dieren, en door GALENUS beſchreven is. Deze Kooker by allen niet even ſchielyk, binnen den buik toegroeijende, geeft door het open blyven, gelegenheid tot menigvuldige Breuken in jonge kinderen. Tot opheldering voegt 'er de HEER CAMPER wyders nog by; „ De Kookers dan, of de „ *Meatus* worden reeds in kleine kinderen van 5, 6 „ en 7 maanden dragts, en in ſommigen eerſtgeboo„ renen, doch zeldzaam, omgekeerd gevonden, hoog „ op in den buik. Te weeten: Het *Peritonæum* van „ alle kanten te zaamen koomende tot aan het ge„ deelte, daar de Ringen zyn, ryſt opwaards, en „ vormt een *Cylinder* van ruim een half duim lang, „ naar den ouderdom van het vruchtje meer of min-

„ der;

„ der; op welkers top of boveneinde de Bal met zyn „ *Epididymis* ruſt, welken beiden door het *Peritonæum* „ bekleed worden. De Bal is in dit geval zo hoog „ op in het *abdomen*, dat het *vas deferens* nederwaards „ loopt; daar het anders eerſt geweldig opryſt uit den „ Balzak, eer het over het Schaambeen naar den krop „ van de Blaas nederdaalt. Deze *Cylinder* zakt lang- „ zamerhand uit, met den Bal, door de Ringen; en „ keert zich om, even als de vinger van een hand- „ ſchoen, welke ſchielyk uitgetrokken wordt. Het „ buitenſte wordt, derhalve, het binnenſte, en het „ bovenſte het onderſte; dat is, de Bal, welke eerſt „ boven was, ligt nu onder in de omgekeerde *Cylin-* „ *der.* De *Meatus* is derhalven gemaakt, en behoudt „ eene opening, of mond in den buik, welke in klein- „ dere kinderen wyder is, dan in grootere: wyder in „ de zulken, welker Ballen pas doorgezakt zyn enz.". Alles wordt met afbeeldingen, door den Hoogleeraar zelve geteekend, opgehelderd (*).

Volgt nog eene Verhandeling van den zelfden Schryver, *over de Voortteeling der Amerikaanſche Padden, of* Pipæ. De Schede en Lyfmoeder van de Amerikaanſche Padden vondt de HEER CAMPER zeer gelykende naar die van onze inlandſche, en beſloot hier uit, dat de voortteeling op de zelfde wyze, in beiden geſchiedde. Te weeten, de Eijeren, ryp geworden zynde, rollen uit de Eijerſtokken in het hol des buiks. De Longen door den geheelen buik liggende tot aan het Bekken toe, opgezet wordende met lucht, perſen de eijeren naar alle kanten, en ſommigen tegen de openingen der Trompetten of monden der hoornen van de Lyfmoeder; dezen van dien kant geen tegenſtand ontmoetende, glyden 'er in, een

(*) Men kan iet dergelyks over de Breuken zien in een Engelſch Werkje, onder den titel, *An Account of a particular kind of Rupture &c.* by Percivall Pott, 1757. 8. maj. Zie *Commentar. de Rebus in Scient. natur. & Medic. geſtis.* Vol. IX. pag. 54.

een voor een, tot de laatſten toe. Deze eijeren ſchynen zich te vergaderen in dat gedeelte, welk men eigenlyk de Lyfmoeder behoort te noemen, te weeten het begin der hoornen by de ſchede, even als in de Kikvorſchen, tot dat ze door de buikſpieren uitgeperſt worden, wanneer de bevrugting door het mannetje geſchiedt. Gelyk nu de Zon de eijers van onze Padden, aan zich zelven overgelaaten, uitbroedt: heeft de *Pipa Americana*, volgens den Heer CAMPER, den rug zo geſteld, dat zy de eijeren kan naar zich neemen, en in deszelfs kleine holten verbergen, na dat ze geworpen zyn, tot dat zy uitgebroed zyn en de jongen zich zelven de koſt verzorgen kunnen. De *Pipa* draagt derhalve het neſt maar met zich om, gelyk de Buidel-Rat de jongen in een zak met zich omdraagt. Deze byzonderheden worden ook met Figuuren opgehelderd.

Verhandeling beneffens de naauwkeurige algemeene en byzondere Afbeeldingen van den overgang der Planeet Venus *voorby de Zon, op den 6 Juny 1761 des morgens; door* D. KLINKENBERG, *Lid der Maatſchappye.* De Schryver heeft, op een platte wereldkaart, de plaatſen vertoond, waar deze overgang zal konnen gezien worden, en in 't byzonder beoogd te toonen, hoe Venus, in 's Hage, ſchynbaar over de Zon moet gaan, het welk hy in eene tweede figuur zeer duidelyk heeft afgebeeld. Volgens zyne berekening, op den Meridiaan van 's Hage, komt de ingang, voor 't opkomen der Zonne, op

	U.	M.	S.
- -	3.	2.	48
De Zon by of in den Horizont te	3.	47.	0
Venus het digtſt by het Zons midpunt te	6.	3.	59
Venus midpunt in de Zons rand te	9.	2.	31
De uitgang, of de uiterſte raaking te	9.	14.	58

Dit Stukje kan niet nalaaten in deezen tyd zeer aangenaam te zyn.

Proeve over den Leeftyd, geſchikt ter inenting der Kinder-

derpokjes; door Dr. MATY, *Lid der Maatſchappye.* Uit het Franſch vertaald. De Heer MATY beweert, 1. dat 'er geen Leeftydsperk is, waar in niet de Inenting voordeel aanbrengt; en 2. dat de voordeeligſte Leeftyd daar toe die is, welke naaſt aan de geboorte paalt.

Op de Verhandelingen volgen eenige Berichten aan de Maatſchappye medegedeeld, en hier onder koomt eerſt voor, *wegens een merklyke verbeetering in het maaken van Barometers*, door PIETER EIZENBROEK. De Barometer als een balans aangemerkt, om de zwaarte van de Lugt door de Kolom van Kwik te evenaaren, moet de oppervlakte van de Kwik in de bak, waar van men de hoogte van de pilaar van Kwik rekent, onveranderlyk altyd de zelfde zyn, by het ryzen en daalen van de Kwik in de pyp. Dit nu heeft geen plaats in de gewoone Barometers. De Kwik ryſt in de Kwikbak, als ze valt in de pyp, en zakt in de bak, als ze in de pyp ryſt. Om dit te voorkoomen, maakt de Heer EIZENBROEK een bak, waar in de Kwik altyd even hoog ſtaat, 't zy de Kwik in de pyp ryze of daale. Deze bak wordt door eene afbeelding vertoond.

Voorſchrift om allerleie Gaten in yzere plaaten, pypen, buizen, of zelfs gebroken yzerwerk weder vaſt aan een te voegen, zo dat veel eer het yzer, op eene andere plaatſe, in ſtukken zal kunnen gebroken worden, dan ter plaatſe daar het gelapt is. Weerſtaande dit Mengſel de werking van vuur, water, koude en warmte, door L. S. DE CREUTZNACH. *Een Compoſitie om de Steenvoegen en de Steenen zelve, 't zy in kelders, fonteinen, of gebouwen onder water, of boven grond, zodanig digt en vaſt aan malkanderen te lymen en te ſtoppen, dat het tegen water, lucht en warmte altoos digt blyft, en nooit barſt. Nog een diergelyke ſterke Steen-Lym, om de voegen tuſſchen Hardſteenen, 't zy onder of boven gronds, waterdigt te maaken; als mede yzere houten en ſtaven in den Steen, in ſtede van met Lood, vaſt te zetten, beſtand tegen water, lucht en warmte, en*

niet barſtende. Het Geheim om alle Snaphaanen en Piſtoolen zo te bereiden, dat men 'er zeer verre mede ſchieten kan. Alle door den zelfden Heere.

Brief gezonden aan den Secretaris van de Hollandſche Maatſchappye der Weetenſchappen, door JOSUA VAN IPEREN. De Schryver meent dat de jeukerige uitſlag, by den aanvang der lente, of by het naderen aan warmere Luchtſtreeken, veeltyds het begin zy van een *Scabies humida*, die, om dat men zich te veel ontbloot en inwendig verkoelt, niet kan doorwerken. En wyders, dat het inſlaan van deze Schurft, en 't verzuimen der uitbroeijinge de Scorbutus ongeneesbaar maakt, en de oorzaak wordt van alle de verdrietlykheden en kwaalen, welken met het Blaauwſchuit gepaard gaan, of 'er uit gebooren worden.

Waarneemingen gedaan op de Groenlandſe uit- en t'huisreize, in den jaare 1758, door PIETER CRAMER. Deze Waarneemingen betreffen het Weêr en de geſteldheid van de Lucht. Nog volgen hier op gelyke Waarneemingen, gedaan op de Straat Davids uit- en t'huis-reize in het jaar 1759, door den zelfden.

Vervolg der Weerkundige Waarneemingen te Curaçao, door CAREL DOEFREL. En hier aan worden gevoegd Aanmerkingen over de in Curaçao van tyd tot tyd in zwang gaande ziekten, door den zelfden. Kwaadaartige Koortzen, Zinkingen en de gevolgen hier van, *Bellyaeb* (Buikwee), Kinderpokjes, maar niet menigvuldig, ook niet lang aanhoudende, worden genoemd.

Bericht wegens de Genezing van een zwaare wonde in de Blaas, door een mes veroorzaakt, dat in de Blaas afbrak en bleef ſteeken, door Mr. THOMAS BAKER. Het mes op zyde in den broekzak ſteekende, was door een val van den Lyder in de bil en door den Endeldarm tot in de blaaze doorgedrongen, en zo afgebroken. Het ſtuk van het lemmer werdt door een tang, de wond verwyd zynde, uitgehaald, en 'er volgde een gelukkige genezing.

Be-

Bericht van de Comeet van het jaar 1759, *in Batavia waargenomen*, door PIETER HERMANUS OHDEM.

Bericht wegens een zonderlinge Verhaftering der Ovaria; door C. A. KLOEKHOF, aan de Maatſchappye medegedeeld door den Heer Mr. A. PERRENOT. Het ſlinker *Ovarium* of Eijerſtok werdt, in een geopende vrouw, bevonden de zwaarte te hebben van honderd en zeventig Oncen, zynde van gedaante een ronde vaſte klomp, uiterlyk van een vleeſchkleur. Onder en beneden deze was een gelyke klomp, zwaar twee en vyftig Oncen. Deze was het regter Eijerneſt.

Uittrekſel van twee Brieven van den Heer J. DE ZOLLICOFER, *Predikant van de Walſche Kerk te* Deventer, *medegedeeld aan 't Hollands Genootſchap te* Haarlem, door J. MAGNET. Beide de brieven waren uit Deventer geſchreven, de eerſte den 6 van Auguſtus 1759, en de tweede den 6 Oktober des zelven jaars. Hier in wordt de verandering van Haver in Rogge wederom levendig gemaakt, en met veele omſtandigheden bekrachtigd. De Natuurkundigen kunnen hier door wederom op nieuws aan den arbeid raaken, om dit wonderbaar verſchynſel op te loſſen, of eenige misſlag in de opgegeeve waarneeming aan te wyzen.

Inhoud van eenen Brief, door den Heer Advocaat J. F. DRYFHOUT, *Lid van de Maatſchappye, geſchreven aan derzelver Secretaris, over het gevolg van de Inentinge der Kinderziekte, aan zyn Ed. kinderen.* Het oogmerk is te toonen, dat, waar de Inenting geen eigenlyke Kinderpokjes heeft voortgebragt, men van de natuurlyke ook niet zal aangegrepen worden. De Heer DRYFHOUT beroept zich hier op de bevinding van zyn eigen kinderen, waar van hy in het IV. Deel van de Verhandelingen der Maatſchappye geſproken heeft.

Dus hebben wy onze Leezers een korte ſchets willen geeven van het gene in dit gedeelte der Verhandelingen gevonden wordt; en wy gelooven dit genoeg te zyn ter overtuiginge, dat hier in veele gewigtige zaaken, en aller nieuwsgierigen overweeginge

waardig, voorkoomen, in geenen deele minder dan in eenige der voorgaande Stukken, waar van de achting algemeen en een iegelyk van onze Vaderlanders bekend is.

Middelen ter Gezondheid op 's' Konings Schepen, door J. LIND, M. D. *uit het Engelſch vertaald. Met Aanmerkingen en eene Verhandeling der voornaamſte Ziekten op de Ooſt-Indiſche Schepen der Vereenigde Nederlanden; vermeerderd door* PAULUS DE WIND, M. D. Anatom. & chirurg. Lector. *Te Middelburg, gedrukt by* Louis Taillefert, *Dz. Drukker van de Ooſt-Indiſche Compagnie, zonder byvoeging van het jaartal.* 180 *Bladzyden in gr.* 8.

De heer LIND verdeelt zyn Werkje in twee Afdeelingen. In de eerſte ſpreekt hy van 't gene dient *om de Ziekten voor te koomen.* In de tweede geeft hy *Regels om den voortgang van beſmettende Ziekten te beletten.* Dan volgt nog een kort *Aanhangſel*, waar in eenige leſſen gegeeven worden aangaande het Aderlaten, tot voorkominge van Ziekten onder de Keerkringen. De Aanmerkingen van den heer DE WIND komen hier achter, en zyn op zich zelven byeen gevoegd; geenzins ingerigt om misſtellingen van den Auteur te verbeteren, maar zyne voorſtellingen te ſtaven; en, van de Engelſche oorlogſchepen, op onze Ooſtindiſchvaarders toe te paſſen; en zyn eigen Verhandeling van de Ziekten op de Ooſt-Indiſche ſchepen is, op zich zelve, achter deze Aanmerkingen geplaatſt.

De heer LIND is van gevoelen, dat men in het uitruſten van eene vloot eenige voorzorge moet in acht nemen omtrent gepreſt volk, voornaamlyk Matroozen na een lange reize van de Ooſt- of Weſt-Indiën, of de Kuſt van Guinée te rug gekomen; en lediggangers, hoedanigen van de ſtraat of uit de Gevangenhui-

huizen worden opgeligt. De eerſtgenoemden zyn doorgaans met *Blaauwſchuit*, of andere Ziekten beſmet, welken na langer ongemak op zee uitbreken. Dezen wil de Schryver eerſt herſteld hebben, eer zy op de ſchepen gezet worden. De laatſtgemelden moeten nog meer gemyd en voorbereid worden, om dat zy niet alleen gevaar lopen van zelven ziek te worden, maar een geheele vloot kunnen beſmetten. Dat 'er een zeer beſmetlyke ziekte zy, zegt de HEER LIND, geboren uit morſigheid, armoede en een vuile lucht, die altoos in meerder of minder graad heerſcht in opgepropte Gevangenhuizen, en in alle morſige lage dampige plaatſen, welken niet behoorlyk gelugt kunnen worden, maar vervuld zyn met bedorvene dierlyke uitwaaſſemingen, is thans bekend, en te dikwils doodlyk ondervonden, met zulke beſmette perſoonen op de ſchepen te plaatſen.

Dit wordt van den HEER DE WIND, die hier op eene Aanmerking maakt, beveſtigd en wat nader verklaard, om dat niet zelden op de uitgaande Ooſt-Indiſche ſchepen een zodanige beſmetlyke ziekte bevonden wordt.

De HEER LIND raadt alle zodanigen, ten minſte, veertien dagen afgezonderd te houden; hunne kleederen te vernielen, en hun nieuwe te geeven; en dit laatſte wordt zeer aangedrongen, om dat wolle kleederen bekwaam zyn de beſmetting langen tyd te behouden. En wanneer eenig ander gepreſt volk lang is opgeſloten geweeſt onder dichte dekken, gedurende kwaad weder, en in den zomer, heeft men reden te onderſtellen, dat zy van de bedorve lucht beſmet zyn, naar maate van hun getal, en den tyd dien zy opgeſloten zyn geweeſt; welk volk hy afgezonderd wil hebben tot zo lang, dat men verzekerd zy, dat zy of niets beſmetlyks aan zich hebben, of 'er reeds wederom van gezuiverd zyn. Dit wordt van den HEER DE WIND, in eene Aanmerking beredeneerd, uitgebreid, en met toepaſſing op de Ooſtindiſche ſchepen

aangedrongen. In 't byzonder maakt hy hier eene uitweiding over de plaatſe van de Kombuis tuſſchen het dek, waar door veel uitwaaſſemingen en dampen veroorzaakt en opgehouden worden, welken insgelyks nadeel doen. Hy ſtaaft dit met de aanmerkingen van den Commandeur Rozeboom, welke aanmerkingen beſt beoordeeld kunnen worden door perſonen, die de hoedanigheid en ſchikking van een Ooſtindiſch ſchip begrypen, waar aan de HEER DE WIND dit ook overlaat (*).

In 't verkiezen van de manſchap meent de Schryver beſt te zyn zulken te nemen, die reeds aan ſcheeps leven en eene verandering van lucht gewend zyn, en niet zo zeer naar jonge, rappe en welgemaakte gasten te zien; om dat de ondervinding geleerd heeft, dat zulke kloeke geſtellen, meer dan anderen, gevaar lopen van door hevige koortſen, in heete geweſten te worden weggerukt. De zelfde waarſchouwing wordt ook van den HEER DE WIND op de Ooſtindiſche ſchepen overgebragt. En hy houdt voor waarſchynlyk, dat zo dra de Vrede tuſſchen Engeland en Frankryk zal getroffen zyn, de oorzaak van buitengewoone ziekten, welken men nu op de ſchepen beſpeurt, zal ophouden, om dat de afgedankte Noordlieden, te voren door hooger maandgelden tot anderen dienſt gelokt, wederom in dienſt der Ooſtindiſche Compagnie zullen overgaan. Om dat de ſoldaaten op de uitgaan-

(*) Miſſchien zouden ook eenige aanmerkingen konnen gemaakt worden op de kopere kookketels, waar in de koſt voor de maats gekookt wordt, welken of behoorden vertind te wezen, of anders geſtadig, na het gebruik, wel gereinigd of ſchoon gemaakt te worden, en 'er geene koſt, de ketel van het vuur gezet zynde, in te laten ſtaan. De koperſlagers, die de ketels van de t'huis gekomen ſchepen op de winkel krygen, om ſchoon te maken, verklaaren, dat ſommigen niet alleen beſchimmeld en groen, en moeilyk wederom ſchoon te maken, maar met gaatjes verbeten zyn; hoedanige ketels de koſt zekerlyk een kwaade hoedanigheid aanzetten.

gaande Ooſtindiſche ſchepen, meeſtal, Hoogduitſche en Franſche overlopers zyn, die de ongemakken van een langdurenden zeetogt nooit ondervonden hebben, ziet men ook, dat ziekte en ſterfte op de ſchepen de ſoldaaten 't meeſt treft. De HEER LIND bekent, dat zulk eene verkiezing van manſchap, dikwils onbeſtaanbaar kan gevonden worden met het onmidlyk vereiſch van den dienſt, waarom hy dit onderwerpt aan de oplettendheid van hooger Rechters, en van die het opzicht hebben over het beſtier der Geneeskunde ter zee.

Na deze voorzorgen, welken algemeen zyn, voorgeſteld te hebben, gaat de HEER LIND over tot eenige meer byzondere wyzen en middelen, om de zeemanſchap gezond te houden, en verſcheidene ziekten voor te komen, waar aan zy, in byzondere gewesten, zyn onderworpen. Hy begint met zulken als in ſchepen om de Noord, en die in 't Kanaal kruiſſen, voorkomen. De ziekten, welken hier meeſtal door de koude en een belette doorwaaſſeming veroorzaakt worden, zyn Verkoudheden met toevallen van koortſen, Ontſteeking, jichtige Pynen, Zydewee en Longziekten. Tot voorkoming van welken de Schryver raadt een ruim gebruik van Chalot, Knoflook, Powey en Ajuin, om een goede doorwaaſſeming te houden. Hier by oordeelt hy, dat, wanneer het volk geſtadig nat en koud is, men een half Rantſoen behoorde te geeven van Bier en Brandewyn; naamelyk tot een Pint Bier een Muddetje Brandewyn, te ſamen met wat bruine Syroop zoet gemaakt, waar by men ook wat Azyn kan doen. Deze drank, zegt de Schryver, dat in de Ruſſiſche Legers zeer in gebruik is, en waar door zy in ſtaat zyn lange *Marſchen* te doen. Ter zelver tyd is het nodig, dat het volk drooge, warme kleeding en bedding hebbe. Het Blaauwſchuit is een gemeene ziekte in den Winter, zegt de Heer LIND, en ook in het Voorjaar, op de Kanaal-Kruiſſers. Hier

voor

voor meent hy dat van veel dienſt zou wezen, alle 14 dagen een Proviandſchip van Plymouth naar de Vloot te doen vertrekken met Vee en verſche Groenten geladen, om door den *Schryver* van 't ſchip uitgedeeld te worden, in plaatſe van de zoute koſt. Voor byzondere perſoonen op wintertochten, acht hy nuttig te kunnen zyn tot ontnuchtering te gebruiken wat Brandewyn of Genever op Knoflook gezet.

Een voornaame oorzaak van algemeene Ziekte, hier, is, volgens den Schryver, de Damp van een nagelnieuw ſchip; welke in de koude lang duurt, en veel kwaad doet. Beſt, oordeelt hy, zou het zyn, indien de omſtandigheden zulks toelieten, zo'n ſchip naar de Middellandſche Zee te zenden.

De HEER DE WIND dringt, by deze gelegenheid, zeer aan op de herſtelling van Stokviſch op de Ooſtindiſche ſchepen, als zullende het volk meer tegen de Scheurbuik bewaren, dan het geſtadig eeten van zoute koſt, in zout water gekookt. Ook meent de Doctor, dat 'er te dikwils Gort geſchaft wordt, welke winderigheid maakt; en dat deze te met eens door Ryſt behoorde vervangen te worden, welke min winderig is. En zo ook de witte erweten door witte boonen, die een aangenaame verandering voor het volk zouden konnen geeven.

Vervolgens ſpreekt de HEER LIND van eene reize naar de Zuid, welke andere behoedmiddelen, dan te voren zyn opgegeeven, vereiſcht. En om dat de langdurigheid van zulk een tocht maakt, dat het volk onder verſcheidenheid van Luchtſtreeken koomt, ſpreekt hy hier van uitvoeriger. Een algemeene regel is het eten en ſcheeps leven zo te beſtieren, dat de lichaamen tot de veranderingen, welken zy moeten ondergaan, voorbereid worden. Het Rantſoen van gezouten vleeſch en ſpek moet verminderd worden; vooral, als het Rantſoen van water verminderd wordt. De goede uitwerking hier van wordt met een

aan-

aanmerklyk voorbeeld geſtaafd. Sterke Dranken, vooral die niet met water gemengd zyn, worden kwaad bevonden, maar een weinig wyn, en inzonderheid Madeira wyn, heilzaam. Het ſap van Limoenen en Oranje-Appels wordt zeer aangeprezen, zo tot voorkominge van, als tot verbetering van rotkoortſen. Ingelegde Groenten zouden van groot nut konnen zyn. De Vertaaler maakt hier op deze Aanmerking, ten opzichte van de Ooſtindiſche ſchepen, dat de Groenten, welken de Officieren voor zich laten inleggen, wel te koſtbaar zyn, om voor het geheele Scheepsvolk te bezorgen. Maar dat voor het zelve, als onkoſtbaar, Zuurkool zou konnen meêgegeeven worden; en Ajuin en Surkel, welke laatſte gedroogd zynde kan goed blyven, beiden heilzaam tegen de Scheurbuik. Boven alle geſtookte zuure Geeſten raadt de HEER LIND het *Cremor Tartari* aan; en wil dat het met water, onder den ſterken Drank gemengd, zeer nuttig gebruikt wordt. Azyn met Voorloop van Brandewyn maakt ook een aangenaam en de verrotting tegenſtaand middel. Ik zoude in mynen pligt nalatig zyn, zegt de Schryver, indien ik in deeze algemeene leſſen van gezondheid, op lange reizen, het gebruik der *Ventilators* of blaasbalgen van DR. HALES voorby ging: de nuttigſte uitvinding voor Zeelieden, welke deze Eeuw heeft voortgebragt. Koude Baden worden zeer dienſtig bevonden in heete geweſten, om de verſlapte vaſte deelen des lichaams te verſterken; ja 'er worden die Buikloop hebben door genezen: zy moeten echter met maate en behoorlyke omzichtigheid gebruikt worden.

Hier na gaat de HEER LIND over tot eenige byzondere Ziekten, welken in heete Luchtſtreeken te wagten zyn, om hulpmiddelen tegen dezelven aan de hand te geeven. De Schryver raadt met veel aandrang, de Kina Kina tot een behoedmiddel voor kwaadaartige Ziekten te gebruiken. Wy kunnen hem hier in

niet

niet volgen, ook blyft hy hier niet zeer bepaaldelyk by zyn beſtek, maar maakt menigvuldige uitweidingen, welken, op zich zelven, haare nuttigheid hebben, en waardig zyn gelezen te worden.

In de tweede Afdeeling geeft de Schryver eenige Regels, om den voortgang van beſmettende Ziekten te beletten. Het herſtel der Zieken, zegt hy, hangt ten grooten deele af van een luchtige Zieken-plaats, waar in men gedurig verſche lucht kan brengen, en de kwaade dampen uitdryven. Het gebruik der blaasbalgen of windbuizen zal wel een zeer beſmettende koorts, welke de maats eens heeft aangetaſt, niet verdryven, maar wel de kwaadaartigheid en ſterfte hier uit volgende konnen verminderen. Hier op maakt de HEER DE WIND eene Aanmerking, waar in hy de noodzaaklykheid en verſcheiden wyzen, om verſche lucht in een ſchip te brengen, beknoptelyk voorſtelt uit het Werkje, over der Matroozen gezondheid, in 't Franſch uitgegeeven door den HEER DU HAMEL, die, naar zyn oordeel, over het verbeteren der lucht beſt geſchreven heeft. Doch dit Werkje ſedert in 't Hollands vertaald en te Leiden gedrukt zynde, is het niet nodig ons hier mede op te houden. Behalven dit maakt de HEER LIND veel werk om de zuiverheid van de Zieken-plaats, de reiniging en verſchoning van de Zieken, hunne kooijen, hangmatten, en al wat morſig worden en een kwaaden damp van zich kan geeven, aan te dringen; en de lucht in zodanig een plaatſe te verbeteren door den rook van Wyn-Azyn met Kamfer, Salpeter, Pik, Teer, en dergelyken. Ook kan men, met nut, op verſcheiden plaatſen van het ſchip een weinig buskruid branden. De Chirurgyns en de Ziekenvaars worden ook eenige regelen gegeeven om zich tegen beſmetting te veiligen: Als nooit nuchteren by de zieken te gaan, zich met gecampherden of enkelen Azyn in een ſpons te voorzien by zulken, die een kwaaden lucht hebben, zich door

door wyn en een matigen teug ſterken Drank, inzonderheid met wat Limoenſap en Suiker, tegen aandoenlykheid te verſterken.

Hier na ſpreekt de Schryver, wat men doen moet om het ſchip te zuiveren, als het op de Reede gekomen is, en de zieken naar de wal gezonden zyn; hier in beſtaande, dat de kiſten, beddegoed, en alles wat van kottoen, wol of pluimen zy, wel gedroogd en geklopt worde, de Quartieren tuſſchen deks wel gereinigd, hangmatten en kiſten geſchrobt, geboend en van alle morſigheid ontdaan worden. Daar na wil hy dat het ſchip met warmen Azyn gewaſſchen, en eindelyk eenig buskruid aangeſteeken zal worden. Ook raadt de Schryver, voorzichtig te wezen in volk van vuile Hoſpitaalen, of ziekelyke ſchepen op te neemen, om dat de zodanigen, ſchoon hun niets ſchynt te deeren, ligtlyk eenige beſmetting konnen medebrengen. En dit wordt door den HEER DE WIND in eene zyner Aanmerkingen beveſtigd; en met een aanmerklyk voorbeeld buiten alle twyfeling geſteld.

In het Aanhangſel ſpreekt de Schryver van het aderlaten tot voorkoming van Ziekten, wanneer men tuſſchen de Keerkringen koomt. Maar op zulke algemeene voorſtellingen is doorgaans veel voor en tegen te zeggen, en niets ſchadelyker, dan dezelven tot regelen te willen maken. Want ſchoon de Luchtſtreek iet algemeens aan de hand mogt geeven, kan de geſteldheid van byzondere perſonen 'er zeer ligt tegen ſtryden.

De HEER DE WIND geeft vervolgens nog eene *Verhandeling van de Ziekten op de Ooſtindiſche ſchepen.* „ Dewyl de gemeene ſcheepsziekten", zegt hy, „ van „ veelen in 't brede beſchreven zyn, zal ik my niet „ bevlytigen, met alle haare oorzaken, kenmerken, „ voorzeggings-teikenen en genezingswyze te verhandelen, maar alleenlyk zulken aanroeren, welker ver-

„ verklaring ik denk licht te konnen byzetten". Voor af geeft hy zyn oordeel over de Medicynkiſt, waar in hy meent dat merklyke verbeteringen zouden konden gemaakt worden, met minder koſten voor de Compagnie, en tot meerder nut van het ſcheepsvolk. En wyl de aanmerkingen, hier over gemaakt, ons zeer gegrond voorkomen, is het te wenſchen, dat hier op, in 't gevolg, acht geſlagen worde.

De *Verhandeling* der Ziekten is eenvoudig en klaar, zonder duiſterheid van beſchouwlyke redeneringen; en de HEER DE WIND geeft hier in, met alle openhertigheid, zodanige behandeling en middelen aan de hand, als een veeljaarige Practyk hem, door ondervinding, geleerd heeft de beſten te zyn. Over het geheel genomen, durven wy de Scheeps-Chirurgyns geruſtelyk raden deze *Verhandeling* tot hun geleide te nemen, en, in veele opzichten, ſtiptelyk te volgen. Ten beſluit, dit geheele Werkje, van den Auteur en Vertaaler te ſamen, vervat zo veel heilzaame leſſen en regelen tot bewaring van de gezondheid, en genezing van ziekten van het ſcheepsvolk, dat het niet ligt te veel geroemd of aangeprezen kan worden. Het zal de pligt zyn van hun, aan welken het beſtier en opzicht hier van, en hier over, is aanbevolen, 'er gebruik van te maken.

Van

Van de beurtlingſche Beweging der Herſenen en groote Aderen, door den Heer A. VAN HALLER, Præſident van het Koninglyk Genoodſchap te Göttingen, enz. enz. (*).

MEn vindt wel door oude Ontleedkundigen gewag gemaakt van eene beweging der Herſenen; Breuken in het Bekkeneel, Scheiding door Beenbederf, het zetten van de Trepaan, en de zogenaamde Fontanel, in eerſtgeboren kinderen, gaven gelegenheid om dezelve te zien. De waarneming hier van werdt echter niet van allen aangenomen, ja van ſommigen tegengeſproken; en die ze toeſtemden, waren niet van eenerlei gevoelen, waar door dezelve veroorzaakt wierdt. Sommigen wilden dezelve afleiden van de klopping van de langwerpige boezem der Herſenen, of der ſlagaderen van het harde Herſenvlies, of eindelyk van de op malkander volgende werking en ruſt van dit vlies. Ook zyn de Schryvers verdeeld over de orde, welke deze bewegingen houden, met betrekking tot die van het Hert. Eenigen hebben geſteld, dat de ſamentrekking van het Hert en de verwyding der Herſenen gelyktydig geſchiedden; anderen hebben het tegendeel ſtaande gehouden. Men vindt 'er ook, die meenen eenige overeenkomſt beſpeurd te hebben tuſſchen de bewegingen van de Ademhaaling en der Herſenen. De Heer J. D. SCHLIGTING, vermaard *Geneesheer te Amſterdam*, heeft deze overeenkomſt duidlyk getoond, en na een groote menigte Proeven doen zien, dat de Herſenen opryzen geduurende de uitademing, en neerzinken onder de inademing (†). Wy zullen onze Vaderlandſche Lezers, die nog geen volkomen begrip van dit aanmerkenswaardig verſchynſel, of de oorzaaken, waar van het afhangt, mogten hebben, een klaar denkbeeld hier

(*) *Elem. Phyſiolog.* Tom. II. pag. 330 &c.
(†) *Mem. de l'Acad. R. des Sc.* 1749. pag. 785.

hier van tragten te geeven, door de beſchryving van den Heer HALLER, waar in hy alles kortelyk byeengetrokken, en te gelyk de klopping der aderen, welke van de Ademhaaling afhangt, verhandeld heeft.

In het jaar 1750, zegt de Heer HALLER, hadt men een geſchrift zien te voorſchyn koomen, van den Heer J. D. SCHLIGTING (*), waar in hy de beurtlingſche beweging der Herſenen, tegen BOERHAAVE en anderen verdedigde. Verwonderd over het vrymoedig ſchryven van dezen vermaarden man, welk ik niet kon overeen brengen met de ontwyfelbaare vaſthegting van het harde Herſenvlies aan het Bekkeneel, zogt ik my door eigen Proeven van twyfeling te ontdoen; gelyk ik 'er in het jaar 1751, 1752 en 1753 in 't werk geſteld hebbe. Het Bekkeneel van een dier, 't welk niet te veel verzwakt is, door een Been-boor of haak geopend, en het harde Herzenvlies ontdekt, en van het Bekkeneel afgedrukt hebbende, zal men de Herſenen op elke inademing zien neerzinken, of alleen, of te gelyk met haare bekleedſels, en ook de kleine Herſenen, van het Bekkeneel afwykende, als of ze naar beneden getrokken wierden. En in tegendeel, by elke uitademing, de Herſenen wederom zien opryzen, zich tegen het Bekkeneel aanvoegen, en een vinger 'er op gehouden te rug ſtooten.

Hier na, de borſt, buik, hals, of de armen van een dier geopend; de groote aderen, de bovenſte en onderſte Hol-ader, de Krop-aders, Onderſleutelbeen-aders, Arm-aders, of de Mam-ader ontbloot hebbende, zal men, op gelyke wyze, zien, dat het bloed, terwyl het dier inademt, van alle kanten naar het Hert te rug keere, en de aderen, welken ik genoemd hebbe, van het Hert afwyken, zelfs eenige lynen ver, geledigd worden, bleek, plat, en zonder bloed worden. Maar in de uitademing, welke hier op terſtond

(*) *Memoires de Mathemat. & Phyſique, preſentées a l'Academie Roy. des Sc. par divers ſçavans &c.* 1750.

ſtond volgt, zal men beſpeuren dat de zelfde aderen zwellen door bloed, welk van het Hert te rug keert, dik, blaauw en rond worden.

De groote aderlyke ſtamvaten van het hoofd, den hals, de borſt, den buik, den arm, worden gevolglyk, in levende dieren, op zulk eene wyze bewogen, dat ze door het bloed, door de uitademing tegengehouden, of van het Hert te rug keerende, zwellen; en het bloed onder de inademing wederom in het Hert toegelaaten wordende, geledigd worden. Hierom zinken de Herſenen naar beneden, wanneer het bloed uit de groote vaten der Herſenen wegloopt; maar zy worden grooter en ryzen opwaards, als het bloed, door de uitademing tegengehouden, te rug keert (*a*). In een geweldige Ademhaaling blykt alles te zichtbaarder. Deze verſchynſelen zyn in een zwak dier, 't welk weinig bloed heeft, of om eenige andere oorzaaken, welke ſomtyds voorkoomen, niet altyd even blykbaar, maar door een genoegzaam getal Experimenten van my en andere voornaame mannen ten klaarſten gezien, en van anderen erkend. En hier worden de Heeren LA MURE, WALSDORF, BOISSIER, CALDANUS, TOSETT, EMETT, VAN GEUNS, SCHWARZ en ANDREÆ genoemd.

Meer dan eene oorzaak is'er, waar uit dit Verſchynſel gebooren wordt. De eerſte is deze. Door de inade-

(*a*) In het vierde Stuk van de *Memoires ſur les parties ſenſibl. & irritab.* pag. 15. zegt de Heer *Haller*, ſpreekende van een katje, welk hy geopend hadt, „ Ik zag de beweging, welke de „ Ademhaaling veroorzaakt in de Herſenen; zy reezen by de „ Uitademing meer dan een uur lang, en daalden op de Inade„ ming: maar ik bemerkte een nieuwe omſtandigheid in de be„ weging. De Herſenen ryzen en daalen niet eigenlyk; zy wor„ den, om netter te ſpreken, beurtlings, grooter en kleiner. In „ de Inademing ſlinkt het zydelyk deel van haare twee halve „ bollen, en wykt van den Sikkel af, tuſſchen welken en de „ Herſenen een holte gemaakt wordt. In de Uitademing ver„ dwynt deze tuſſchenruimte, en de Herſenen raaken den Sik„ kel".

ademing wordt een gemaklyke weg naar de Long geopend, 'er geſchiedt, derhalven, eene afleiding, en het aderlyk bloed loopt van alle kanten derwaards te ſamen, waar de tegenſtand weggenomen is. Het bloed der Oortjes en van het Hert vloeit dan in de Inademing in de Long, het bloed der Holle aderen in het Oor, het bloed van de naaſte aderen hier aan in de Hol-aderen; en bygevolg worden de afgelegener aderen van de Herſenen, den arm en den buik, ontlaſt en geledigd. In de Uitademing, in tegendeel, wordt in de ſamengedrukte Longen bezwaarlyk bloed ontfangen, het regter Oor van het Hert kan zich moeilyk ontlaſten, het bloed ſtaat ſtil in de Holaderen, de Krop-ader en in de geheele Herſenen; en vervolgens zwellen de boezems van de Herſenen en de Krop-aderen, om dat zy uit de kleinſte vaten geſtadig bloed ontfangen, en het zelve niet konnen loozen.

By deze oorzaak koomt nog een andere, welke ik door Proeven heb leeren kennen. Naamlyk, in de Uitademing wordt, voor eerſt, de borſt ſamengetrokken, de Longen ſamengedrukt, als ook de Oortjes van het Hert, en de Hol-aderen; 'er geſchiedt eene terugkeering van het bloed in de aderen van de Herſenen; derhalven zwellen dezen in de Uitademing, en te gelyk de geheele Herſenen. De borſt dan gedrukt wordende, gelyk ik ze gedrukt hadt, en de Hol-ader geprangd wordende, worden de Herſenen ook opgeheven (*b*). Men heeft wel voor lang opgemerkt,

(*b*) Van deze drukking van de borſt ſpreekt de HEER DE LA MURE, in zyne Verhandeling, op deze wyze: Een dier, waar op hy Proeven deedt, geſtorven zynde, drukte hy de ribben van de borſt by beurten neder, en liet ze weder los; (de Longen waren door lucht opgeblazen) en hier door zag hy de beweging in de Herſenen ontſtaan, even zichtbaar als in een levend dier. Als hy de ribben neerdrukte rezen de Herſenen, en als hy ze wederom aan zich zelven overliet, zakten de Herſenen. *Memoires de l'Acad. Roy. des Sc. 1749. pag. 791.*

merkt, dat de boezems van de Herſenen in den hoeſt opzwellen (*), dat Braakmiddelen, welken een geweldige Uitademing verwekken, het bloed naar het hoofd dryven. En myne Experimenten benevens die van den HEER LA MURE laaten geene twyfel over, dat dit een waare oorzaak van het Verſchynſel zy.

Ligt wordt nu hier uit begrepen, dat de Uitademing de wederkeering van het bloed tegenſtaat, en onder de oorzaaken van vertraaging geteld kan worden. Men moet echter niet vergeeten te bedenken, dat geweldige Uitademingen noodzaaklyk van groote Inademingen voorgegaan worden; dat dezen den weg van het bloed in de Long verſnellen, en het verlies, welk de beweging van het aderlyk bloed lydt, door de Inademing vergoed worde: zo veel te meer, nademaal de Uitademing de Longen ontledigt, en dus den toegang van een nieuwen ſtroom van bloed gemaklyker maakt. Vervolgens wil gedagtig zyn, dat dit alles in een levend en gezond menſch niet zo groot konne zyn, dewyl de klapvliezen der aderen den terugvloed ſtremmen, en in een geweldige Uitademing eerſt geſchiede, gelyk de Experimenten aanwyzen. Ook laat de ſterke hegting van het harde Herſenvlies de nederzinking van de Herſenen niet toe, en hierom ziet men ze in de Proeven niet, dan na dat deze vaſthegting met geweld los gemaakt zy.

Men moet hier by niet verzwygen, dat een geweldige Inademing den loop van het aderlyke bloed ook vertraage. [Daar is een zekere gematigdheid van Inademing, welke het bloed in de Longe trekt; als ze verder gaat, en 'er geene uitademing volgt, de Long geledigd wordt, en gevolglyk het bloed niet met gelyke gemaklykheid in de Long ontfangen, blyven derzelver gevulde ſlag-aderen vol.] Het bloed ſtaat derhalve ſtil voor de Long, het regter Oor van het Hert wordt opgevuld, gelyk ook de Hol-ader, de Krop-

(*) *A. Slevogt in Diſp. de dura Matre.*

Krop-ader, en vervolgens de aderen in 't algemeen. Het Aangezicht wordt rood, de aderen van het voorhoofd zwellen, en het geheele lichaam zwelt op. En zulk eene poging is gevaarlyk; men heeft 'er aderen in de Herſenen en op andere plaatſen van het lichaam door zien berſten.

Nog een andere oorzaak is 'er van de terugkeering van het aderlyke bloed in de ſamentrekking van het Middenrif. Deze ſpier is een voornaam werktuig van de Inademing, en wordt in deze bewerking ſamengetrokken, en de Hol-ader door dezelve zekerlyk beklemt, alhoewel ze, tuſſchen de Peezen gelegen, minder gedrukt worde, dan of ze van het vleesachtige geprangd wierdt. Zy wordt echter toegedrukt en geledigd, en tegen de Nieren geſchoven en plat gemaakt. Dit geſchiedt werktuiglyk, en heeft niets gemeen met den ſtaat der Longe: en is voorheen van voornaame mannen opgemerkt (*).

Met dezen ſtaat der Longe wordt nog een andere oorzaak van de terugkeering van het aderlyke bloed ſamengevoegd, waar van wy reeds te voren gewag gemaakt, en welke wy dikwils by het openen van dieren opgemerkt hebben. Te weeten, wanneer in een ſtervend dier, met een geopende borſt, de Long ſamengedrukt en ondoorgangbaar is, en het beweegvaardig Oor van het Hert nog voortgaat te kloppen, wordt het bloed in de Long en de regter holte van't Hert tegenſtand vindende, zeer verre in de beide Hol-aders, en ook haare takken, te rug gedreven, zelfs tot beneden de Lever. Een dergelyke terugkeering in de Long-aders, door my waargenomen, heb ik te voren beſchreven. [Wy zullen dit hier byvoegen, zo als 'er de HEER HALLER elders van ſpreekt (†), daar hy van het openen van een jong katje gewag maakt.]

Ik

(*) De Heer *Haller* wyſt hier naar zyn eige Experimenten, en *Schwartz* de vomit

(†) *Memoires ſur les Parties ſenſibl. & irritab.* Tom. IV. p. 5.

Ik zag zeer klaar [zegt hy] de klopping van de ſlinker Long-ader, en van den tak, welke zy zendt naar de kwabbe, welke de viervoetige dieren byzonder is. Deze Long-ader trok zich ſamen, en dreef het bloed in den boezem van het Hert: maar terſtond hier op trok zich de boezem, op zyn beurt, te ſamen, en dreef het bloed weder te rug in de ader. Het Oor reeds opgehouden hebbende van kloppen, volhardde de ader, welke ik genoemd hebbe, nog haare bewegingen, geduurende tien minuuten. Daar was een byna gelyke beweging in de Hol-ader, haar bloed zonk beurtlings in de ſtam, en klom wederom op naar het Hert; en deze beweging van de Hol-ader en Long-ader geſchieden gelyktydig; het bloed zakt en ryſt in beiden op het zelfde oogenblik. Maar ook dit ſchynt in den welgeſtelden ſtaat van een menſch geen plaats te hebben.

Vier Brieven van IRENÆUS BIBLIOPHILUS *aan* JANUS GRACILIUS, *rakende het* Onderzoek *der Heilige Schriften. Te Harlingen, by* Folkert van der Plaats, *en Te Hoorn by* T. Tjallingius, *Boekverkoopers* 1761. in 8o. groot 351 bladz.

HEt leezen van de Heilige Schrift wordt niet van alle Kriſtenen met een gelyk oogmerk, of op gelyke wyze gedaan. Sommigen leezen den Bybel, om dat zy meenen een gedeelte van hunnen Godsdienſt hier mede te verrigten, zonder zich veel moeite te geeven om den Inhoud te verſtaan. Anderen, om eenige kundigheid te hebben van 't gene in de heilige boeken vervat is, en 'er, als het te pas koomt, van te konnen ſpreeken. Geen van deze beiden kan men eigenlyk zeggen, dat de Heilige Schriften onderzoeken, ſchoon zy de zelven leezen. Doch het onderzoeken der H. Schriften geſchiedt ook niet van allen met eenerlei oogmerk, of op de rechte wyze. Vee-

len onderzoeken ze, om de aangenomen gevoelens van eene gezindheid of Maatschappye van Kristenen, waar van zy leden zyn, te staaven, en de strydigen te wederleggen: of zo dit al hun oogmerk niet is, het onderzoek schynt hun niets anders aan de hand te geeven. Anderen hebben nog andere oogmerken, met het aanhaalen van welken wy ons niet zullen ophouden. Ook zyn 'er onder de Kristenen die het onderzoek der H. Schrift niet noodzaaklyk of voor eenen noodigen pligt houden. De Schryver maakt, in den eersten van de vier Brieven in 't byzonder zyn werk, om aan te wyzen, dat dit onderzoek niet alleen een pligt, maar zelfs een pligt van Godsdienst zy, en besteedt dan de drie overigen om te toonen op welk eene wyze en met welk een oogmerk en gemoedsgesteldheid dit onderzoek behoort te geschieden, indien het met nut zal geschieden.

Aangaande het eerstgemelde, tragt de Schryver *eerst* te bewyzen, *dat 'er geen bondige reden tegen dit onderzoek kan worden bygebragt.* Ten andere, toont hy *onze Verpligting tot dit onderzoek.* Waar by hy dan nog voegt *de reden, waarom hy het met nadruk een godsdienstigen pligt genoemd heeft.* Alle zwarigheden welken tegen dit onderzoek ingebragt worden, overwogen en wederlegd hebbende, gaat hy over om regtstreeks te toonen, dat wy tot dit onderzoek verpligt zyn. De voornaame reden voor iemants Verpligting *tot onderzoek in het algemeen*, is het *nut*, dat 'er in zulk een onderzoek kan gelegen zyn; 't welk ten opzichte van de H. Schriften niet kan tegengesproken worden, voor zo ver dezelven de *Regel* zyn van ons geloove en leven. Het gezegde wordt van den Schryver kortlyk dus byeengetrokken. „ Het Onderzoek der Schrift „ is of *zedelyk kwaad*, of *onverschillig*, of *zedelyk goed.* „ Wat het anders zyn zoude kan ik niet bezeffen. „ Dat 'er geen *zedelyk kwaad* in steeke, blykt uit des„ zelfs aangeweezene *Nutheid.* Om dat het een *nut* „ werk is, en daar wy een groot belang in hebben,

„ vol-

„ volgens het beredeneerde, kan het ook geen *onver-*
„ *ſchillig* werk weezen. Dien volgens is 'er niets op
„ dan te ſtellen, dat het *zedelyk goed* is, dat is te zeg-
„ gen, *onze pligt*". Het is zekerlyk Gods wil, zegt hy wyders, dat wy de Schrift onderzoeken. De Schrift Gods heilig woord zynde, en de *Regel* van ons geloove en leeven, of het beſt berigt, welk hy ons van zynen wil, door zyne Voorzienigheid heeft laaten toekoomen; zo kan het niet anders zyn, of hy moet willen, dat wy dit Woord onderzoeken zullen, want buiten dit hadden wy het niet van doen, God wil dat wy godsdienſtig leeven; vermids nu het recht gebruik van zyn woord hier toe zeer vorderlyk is, moet hy dit gebruik zyns woords ook van ons begeeren. Dit goed gebruik derhalve van zyn Woord te maaken is eene daad van *Gehoorzaamheid* aan zynen wille, dat is, eene daad of pligt van *Godsdienſt*; want wat is *Godsdienſt* anders dan *Gods wil te doen*? Ook kan men zeggen, dat iemant zich aan *Ondankbaarheid* ſchuldig maakt, die van deze gaave van God geen goed gebruik, en dezelve zich ten nutte maakt. Hier mede eindigt de eerſte brief, en het antwoord op het eerſte Lid der algemeene Vraage.

De drie overige Brieven zyn tot beantwoording, *hoe men den Pligt van het Onderzoek der Schrift behoore waar te neemen*? Drie voornaame *Eigenſchappen* van dezen Pligt worden in dezelven ter neergeſteld, waar naar dit Onderzoek geregeld moet worden. De eerſte is, *het volgen van goede Regels* in het leezen der heilige ſchriftuure. De tweede, *het bezigen van goede Hulpmiddels*, in het Onderzoek der heilige Schrift. De derde, het leezen der heilige ſchriftuure, *met een goede Gemoedsgeſteldheid*. De eerſte van deze Eigenſchappen wordt in de tweede en derde Brief verklaard en betoogd; waar na de twee anderen in den vierden overwogen worden.

De eerſte der gemelde Eigenſchappen is, onder het leezen der heilige Schriften *goede Leesregels te volgen*.

Vraagt men den Schryver welken deze *Regels zyn*. Hy antwoordt, in het algemeen dezelfde, die wy in het leezen van welke ſchriften ook te volgen hebben. Leezen is altyd leezen. Men kan Gods woord ruim zo min als eenig ander Boek verſtaan, indien men in het leezen van het zelven niet het zelfde ſpoor volge, als dat men volgen moet in ons leezen van wat Werk ook. De eerſte Regel wordt geſteld te zyn. *Aan eene plaats moit meer dan éénen zin te hegten.* Wy moeten op de uitbreiding van dezen *Regel* een weinig ſtil ſtaan; om dat hy tegen de gevoelens van voornaame Godgeleerden, in alle Gezindheden der Kriſtenen, genoegzaam, aanloopt. Dezelve is 1., volgens den Schryver, gegrond op het algemeen gebruik; vermids men aan de woorden van een Redenaar of Schryver niet meer dan éénen Zin gewoon is te hegten. Al wie derhalve in eenig ſchriftuurlyk gezeg meer dan éénen zin zoekt, wykt van het gemeen gebruik dezer Regels af, en maakt de taal der heilige Schrift dubbelzinnig, en hier door meer of min onverſtaanbaar. Te zeggen, dat de heilige Schrift *Gods Woord* is, doet hier, volgens den HEER IRENÆUS, niets met allen toe. Een *menſchelyk* gezeg heeft niet meer nodig, om volgens éénen zin verſtaan te worden, dan een *godlyk* gezeg. Wanneer in Gods Woord tot ons geſproken wordt, geſchiedt zulks *als tot Menſchen*, gelyk wy zyn; volgens der Menſchen gewoone wyzen van denken en ſpreeken: zelfs dan wel eens, wanneer onze gewoone wyzen van denken en ſpreeken met het wezenlyk beſtaan der dingen ſtryden; gelyk by voorbeeld, daar gezegd wordt, *dat het land nadert*, *Hand.* XXVII. 27. en daar van *den loop der Zonne en der Maane* geſproken wordt; hoe veel meer dan heeft men zulks in de ſchrift te wagten, wanneer onze gewoone wyzen van denken en ſpreeken *natuurlyk* en *billyk* zyn. 2. Een *andere reden*, welke voor de noodzaaklykheid dezes Regels bygebragt wordt, is, dat, als wy van denzelven afwyken, wy van het gene wy leezen, of hooren, alles

alles maaken kunnen wat wy willen, hoe ongerymd en buitenſpoorig ook. Hebben wy recht, om meer dan éénen zin aan iemants woorden te hegten, waarom geen drie, vier, of zo veele zinnen, als de woorden lyden, of wy uitdenken kunnen? Het 3de bewys voor dezen Regel koomt hier op uit, *dat het verwaarloozen van denzelven alle andere Onderzoekregels noodloos maakt.* Door twee zinnen aan eene plaatſe te hegten, zegt de Brieffchryver, verzaakt men *eenen* der algemeene Leesregelen; en dit zonder reden geſchiedende, zal de deure open zetten, om alle Regelen te verbannen. En geene andere Regelen kunnen van dienſt zyn, om dat ze zonder dezen onbeſtaanbaar zyn. Uit onze verpligting om den geſtelden Regel, in het Onderzoek der Schrift, beſtendiglyk in acht te neemen, volgt, „ *voor eerſt*, dat eene Voorzegging „ nooit *twee* zinnen, eenen *letterlyken* en eenen *geeſtelyken* zin kan hebben, gelyk veelen zich verbeelden. *Ten andere*, volgt 'er uit, dat men voor alle „ dingen buitenſpooriglyk te werk gaat, wanneer „ men, zonder reden, aan eenige ſchriftuurplaatſe, „ welke de gedaante eener *Voorzegginge*, in het allerminſte, niet aan zich heeft, buiten den natuurlyken Zin der Woorden, ook nog eenen *verborgenen voorzeggenden* Zin toeſchryft, als veelen doen. *Ten derde* volgt 'er uit, dat het redenloos is, in eenige „ bybelſche Hiſtorie, en bykans in alles wat tot den „ Mozaiſchen Tempeldienſt wel eer behoorde, *Voorbeduidſels* te zoeken van Zaaken, welken tot de godlyke Huishouding, onder de dagen van het Nieuw „ Verbond, behooren. Want dit is inderdaad het „ zelfde, met aan ééne plaats *meer dan éénen Zin* toe „ te voegen. *Ten vierde* en *eindlyk*, volgt 'er de ongerymdheid van dien Regel uit, die by veelen zo „ gemeen is, *dat de Woorden der Schriftuure alles beteken, wat ze betekenen kunnen*". Dit is zeer vrymoedig, wy laaten het oordeel hier over aan onze Leezers,

zers, en gaan voort om eenige volgende Regels op te geeven.

De tweede Regel is, dat men, in het *Onderzoek der Schrift, buiten noodzaaklykheid, van den letterlyken Zin nooit behoore af te wyken. Derde Regel.* Wy moeten in het *Onderzoek der Schrift* ſteeds letten *op de Oogmerken des genen, wiens Woorden wy voor ons hebben.* Hier worden eenige middelen voorgeſteld, om zodanige oogmerken te kennen en te ontdekken. Deze kennis is volſtrekt noodzaaklyk, ja zo noodzaaklyk als de kennis dier Woorden zelve. En indien niet altyd, ten minſte, meeſt altyd nodig om iemants Redenen te verſtaan, voornaamlyk, als wy een geheele aaneengeſchakelde Verhandeling voor ons hebben. *Vierde Regel.* Wy moeten in het Onderzoek der gewyde Bladen, *allezins in acht neemen, wiens Woorden wy leezen.* De Schrift alleen aangemerkt als een *leerzaam hiſtoriſch boek*, is deze Regel noodig. Want in alle *hiſtoriſche Boeken* moet dezelve ons dienen, om ons wegens derzelver geloofwaardigheid te onderrigten. Het verwaarloozen van *dezen Regel*, doet ons ook zeer ligt, *ten andere*, in groote *ongerymdheden* vervallen. Daar zyn zeer veele Geſchiedboeken, die, ſchoon van iemant begonnen, echter door anderen vervolgd, of ten einde gebragt zyn. Zyn *oogmerk* ſtrekte zich zo ver niet, of de Dood of iet anders brak zyn werk af. Maar als men de Schrift eens meer bepaaldelyk beſchouwt, als de Regelmaat van ons geloove en leven, zal al weder de noodzaaklykheid van *dezen Regel*, op het zichtbaarſt blyken. „ 't Is wel", zegt de HEER BIBLIOPHILUS, „ in het algemeen evenveel, wie „ iet zegge. De waarheid is altyd aanneemlyk, wie „ dezelve ook voordraage. Maar het is niet evenveel, „ *wie ons verpligten wil.* Die dit wil doen, moet een „ wettig gezag over ons hebben; en om dit te weeten, moeten wy hem zo wel als zyne Leere kennen. Vraagt men", zegt hy wyders, „ hoe men

kunne

„ kunne te weeten koomen, *wiens Woorden men voor*
„ *zich hebbe?* myn antwoord is, *voor eerſt*, in het al-
„ gemeen, uit den Zamenhang der Woorden; als ook
„ uit den *aanvang* in het byzonder van eene Redenee-
„ ring, Boek of Brief. Doorgaans ziet men daar in
„ den ſpreeker of ſchryver *genoemd*. God ſpreekt in
„ de tien Geboden, gelyk *Mozes* vooraf aantekent.
„ De Bergpredikatie is door *Jeſus* gedaan; *Mattheus*
„ zegt ons zulks voor het verhaal van dezelve. *Ten*
„ *tweede*, mag men wel eens uit den *Inhoud*, *natuur der*
„ *zaaken*, *taal* en *ſtyl* eener Reden opmaaken, *wie*
„ derzelver ſpreeker of ſchryver zy. Het inſlaan van
„ dezen weg is dan vooral noodig, wanneer de ſchry-
„ ver of ſpreeker niet genoemd wordt. Zie *Pſ.*
„ LXXXIX. 4, 5, 6 — 20, 39 — 53. *Joann.* II.
„ 21. VII. 39. *Openb.* XXII. 20. Het raadpleegen
„ van *oude* en *egte* Getuigen of geloofbaare Overleve-
„ ringen dient, *ten derde*, in veele gevallen, om te
„ weeten, *wie* de Auteur van een Boek of Brief ge-
„ weeſt zy. Dus verzekeren ons de vroegſte berich-
„ ten, dat *Apoſtel Mattheus* het *Evangelie* heeft ge-
„ ſchreven, dat op zynen naam gaat. Buiten die
„ berichten zouden wy hier van onkundig zyn. Ge-
„ beurt het onderwyl, dat wy den *ſpreeker* of *ſchryver*
„ onmooglyk ontdekken kunnen, dan mogen we,
„ dunkt my, geruſtelyk gelooven, dat ons aan die
„ kundigheid niet veel gelegen ligt".

De *vyfde Regel* leert, dat men in het leezen der godgewyde Bladen, *allezins in aanmerkinge moet neemen*, *aangaande of tot welke perſoonen geſproken worde*. *Zesde Regel*, wy moeten in het leezen der Schrift *in acht neemen*, *van welke Zaaken of Onderwerpen geſproken worde*. *Zevende Regel*, Men moet in het onderzoeken van Gods Woord *altoos Tyd en Plaatſe voor oogen houden*. En met dezen eindigt de tweede Brief.

In de derde Brief, waar in deze Regelen vervolgt worden, is de *Agtſte Regel*. Wy moeten in het Onderzoek der Schrift *zorgvuldiglyk acht geeven op alle voor-*

voorkoomende Gelegenheden en Omſtandigheden: En hier door verſta ik, zegt de Schryver, dien toeſtand van Zaaken of Perſoonen, welken tot een geval, redeneering, gezeg, of ſpreekmanier, *aanleiding* gaf. Alles heeft zyne *Reden* of Oorzaak; en hier uit blykt, hoe veelvuldig die *Gelegen-* en *Omſtandigheden* zyn kunnen; en dat 'er in den Bybel genoegzaam niets gezegd of verhaald wordt, waar omtrent men *dezen Regel* verwaarloozen mag. 't Koſt geringe moeite, zegt de heer BIBLIOPHILUS, zulke *Gelegen-* en *Omſtandigheden* te ontdekken. De *Zamenhang* wyſt haar meeſtal aan. *Paulus* hadt nimmer zo breed uitgeweid over de verſcheidene Gaaven van den heiligen Geeſt, als hy nu gedaan heeft, 1. *Kor.* XII en XIV. ware het niet, dat in de Korinthiſche Gemeente over dezelven heftiglyk getwiſt wierdt. Ik weet niet, zegt hy of *Luk.* XII. 10 en *Matth.* XII. 31, 32, daar de Zaligmaaker handelt van de *Laſtering tegen den heiligen Geeſt*, gelykluidende plaatſen zyn. Zo *ja*, dan wyſt de *Zamenhang* by *Mattheus*, als ook by *Markus* III. 22 — 30. klaarlyk aan, dat *Jeſus* deze woorden ſprak ter gelegenheid, dat ſommigen zyne Wonderdaaden aan den *Satan* toeſchreven. Zo *neen*; dan mag men nogtans uit den *Inhoud* opmaaken, dat de Woorden by *Lukas* by een diergelyke gelegenheid zullen geſproken zyn. Vervolgens wordt de Verpligting tot *dezen Regel* uit het Oogmerk van de Schryvers, die doorgaans by hun verhaal de *Gelegen-* en *Omſtandigheden* melden, en het nut, welk hier uit ryſt, aangedrongen.

De *negende Regel* wil, *dat wy in het Onderzoek der heilige Schriften naauwkeuriglyk zullen letten op de aloude Zeden en Gewoonten.* Hy heeft voornaamlyk zyn oog op de *Zeden* en *Gewoonten*, welken gemeen waren, of toen de heilige Boeken geſchreven wierden, of toen de zaaken, daar in verhaald, voorvielen: en ſomtyds in de Schrift zelven, hier of daar gemeld, of by ongewyde Schryvers gevonden kunnen worden. Koomt deze Regel in het leezen van *andere Boeken* te paſſe, niet

niet minder in het leezen der heilige Schriften, gelyk niemant hem betwiſten zal. Hy bewyſt dit met voorbeelden, waar in zulks ten klaarſte blykt, als *Pſ.* XL. 7. 2 *Kor.* XI. 24.

Tiende Regel. Men moet in het onderzoeken der heilige Schrift, *de eene Plaats, daar 't zyn kan, met de andere vergelyken. Daar 't zyn kan*, zegt de Schryver met nadruk, want alle plaatſen zyn hier toe geenzins dienſtig. Hy wil eigenlyk zeggen, dat wy, om den waaren zin eener plaatſe te ontdekken, bezien moeten, wat een gelykluidende plaats daar van zegge; en ontbreekt een gelykluidende plaats, dan naſpooren, wat andere plaatſen, die, ſchoon niet gelykluidend, nogtans van het zelfde ſtuk handelen, ons deswege leeren. En betreffende byzondere woorden of ſpreekwyzen, dezelve in de eene plaatſe duiſter of twyfelagtig zynde, behooren we te onderzoeken, wat betekenis zy hebben op andere plaatſen, waar in zy desgelyks voorkoomen. *Elfde Regel.* Wy moeten in het leezen van Gods Woord acht geeven *op de gemeene* kracht *en betekeniſſe der Grondwoorden*, en *op den aart der Grondtaalen.* Die zelf de Grondtaalen niet verſtaat, kan doorgaans wel hulpe hier toe, by anderen, vinden. *Twaalfde Regel.* Men moet in het leezen der Schriftuure *op den Zamenhang* letten. Door *Zamenhang* verſtaat de Schryver het verband, dat de deelen eener Reden of Hiſtorie tot malkander hebben. *Dertiende Regel.* Wy moeten in het leezen der heilige Schriften *allenthalven eenen goeden en redelyken zin zoeken.* De zin en noodzaaklykheid van deezen Regel wordt beknoptelyk aangetoond, en hier mede de derde Brief beſloten.

In de vierde Brief wordt eerſt geſproken van de tweede Eigenſchap van den Pligt van Gods Woord te onderzoeken, beſtaande *in het bezigen van goede Hulpmiddelen*; welke Hulpmiddelen wy, volgens den Schryver, alleen zullen opnoemen, om dat ons beſtek niet toelaat 'er over uit te weiden. Zy zyn deze volgende.

de. 1. *Aandagtig leezen en overdenken.* 2. *Dikwils leezen.* 3. *Zich gewennen aan goed redeneeren.* 4. *Onderzoeken met goede Oogmerken.* 5. *Verſtandige Menſchen en goede Boeken raadpleegen.* 6. *De gewyde Taalen leeren, of ben raadpleegen, die dezelven wel verſtaan.* 7. *Ons der Geſchiedkunde, Aardrykskunde en Tydkunde,* en meer andere nutte Kunſten en Weetenſchappen *bevlytigen.* 8. *God dikwils bidden om zynen zegen over dit Onderzoek.* Dan volgt nog een derde Eigenſchap van den meergemelden Pligt, welke is, in het Onderzoek der Schrift *een goede Gemoedsgeſteltenis te bezitten,* welke nog kortelyk verklaard en betoogd zynde, wordt hier mede de vierde of laatſte Brief geëindigd. Alle zyn ze gedagtekend uit *Rationopolen*; en de Schryver toont een liefhebber te zyn van de Rede, doch te gelyk het belang en de nuttigheid van de Openbaaring te erkennen. Hy wil de Rede gebezigd hebben, om de Openbaaring wel te verſtaan, en 'er zulk een gebruik van te maaken, als de Voorzienigheid in 't geeven van dezelve 'er mede beoogd heeft. Dit Werkje zal wel niet even zeer van de ſmaak zyn van alle Leezers; maar de meeſten, ten minſte, die niet door vooroordeel zyn ingenomen, zullen erkennen, dat 'er veel goede Regels, tot het onderzoeken der heilige Schrift, in gevonden worden.

Antwoord op het Bericht van de Uitgeevers van 't Kweekſchool der Heel- Ontleed- en Vroedkunde. Te Amſterdam, by K. van Tongerloo, 1761. No. 7.

Wy hebben gezien dat de Uitgeevers van het gemelde Kweekſchool een *Premie*, gelyk zy het believen te noemen, *belooven aan den genen, die het beſt weet op te geeven de onfeilbaarſte kenmerken en tekenen, waar door men* Cancer *van* Scirrhus *en andere dergelyke ongemakken kan onderſcheiden.* Wy hebben in onze *Letter-*

teroefeningen twee Brieven gemeen gemaakt; rakende het onderſcheid tuſſchen eenige langdurige Gezwellen, in de zagte deelen van het menſchelyk lichaam voortkoomende (*). De Schryver van deze Brieven heeft hier op in 't byzonder toegelegd, om de *Cancer* en *Scirrhus* (niet *de* Cancer *van* Scirrhus, want dit is een en het zelfde gebrek, alleen verſchillend in trappen en tyd, of verouderig) van alle andere Gezwellen, welken 'er eenige gelykheid mede hebben, of van de Schryvers onder verwerd worden, te onderſcheiden. Een van beiden zal plaats moeten hebben; of de Uitgeevers van het Kweekſchool hebben deze Brieven met geleezen; of, indien zy dezelven geleezen hebben, hebben zy de kentekenen van onderſcheiding, daar in opgegeeven, niet voldoende gevonden. Indien het eerſte, zou het miſſchien der moeite waard zyn; dat zy dezelven eens lazen: maar indien het laatſte, kunnen wy de Uitgeevers van het Kweekſchool berigten; zo zy de moeite willen neemen van kenniſſe te geeven, op zulk eene wyze, als hun beſt gevalt, wat 'er nog meer vereiſcht wordt tot deze onderſcheidende kentekenen, dan in onze Letteroefeningen is voorgeſteld, de Schryver van de twee gemelde Brieven genegen is, zonder opzicht op de beloofde *Premie*, naar vermogen, voldoening te geeven.

Amſterd. 16 *Mey* 1761.

Beantwoording der Vraage, *Of de menſch aan te merken zy, als de Auctеur of Oorzaak van zyn Noodlot?*

Overgenomen uit

Niets by geval, of Verhandeling over de Wegen en Leidingen der Godlyke Voorzienigheid. In drie en twin-

(*) *Vaderl. Letteroef.* N. VIII. pag. 585 en N. X. p. 755.

twintig Betrachtingen. Door JOH. CHRIST. HÖRNING. *Uit het Hoogduitſch vertaald naar den derden Druk. In 's Gravenhage, by* Johannes Thierry MDCCLIX. *behalve de Voorreden enz.* 370 *bladzyden in octave.*

De tytel van dit Werkje, *Niets by geval*, kan men, volgens deszelfs inhoud, by wyze van uitbreiding verklaaren, door de volgende ſtelling; *daar geſchiedt in 't ganſche Heel-Al niets buiten Gods Voorzienigheid, welke in alles of op eene toelatende of werkende wyze te erkennen zy.* Onze Schryver behandelt deeze Leering niet in eene Syſtematiſche orde, maar geeft beſpiegelingen, (onder den naam van *betrachtingen*,) over de voornaamſte omſtandigheden des menſchlyken levens, waar uit deezen en geenen dikmaals gelegenheid neemen om te twyfelen aan, of te murmureeren over de Godlyke Voorzienigheid; of waar in zy geen agt op dezelve ſlaan, als ging Gods Voorzienigheid niet over hen in die omſtandigheden. Deeze ſchadelyke denkbeelden gaat de Schryver tegen, zo door eene algemeene beſchouwing der Godlyke Voorzienigheid, en 't beantwoorden der gewigtigſte tegenwerpingen, als door Gods handelingen in veele gevallen te billyken, de verkeerde redeneeringen veeler menſchen daar omtrend te ontvouwen, en een ieder aan te zetten om getrouw en naarſtig te weezen in 't betragten van zynen pligt, om dan in ſtille gelatenheid met een verheugd gemoed te leeven, als verzekerd, dat wy ons, onder de beſtiering van een volmaakt, goed, regtvaardig, wys en almagtig Wezen bevinden.

Onze Auctеur legt het in alle deezen niet zo zeer toe op afgetrokkene redeneeringen, als wel op duidelyke voorſtellingen, die hy gemeenlyk vry bondig bewyſt en ernſtig aandringt: en hoewel hy nu en dan zyne redeneeringen grondveſte op de byzondere denkbeelden zyner Gezindheid on-

onder de Chriſtenen, zyn ze egter doorgaande van dien aart, dat ze gereedlyk over te brengen zyn, op algemeene gronden, welken in alle Gezindheden der Chriſtenen erkend worden; des dit geſchrift als nut en ſtigtelyk aan te merken zy. De Leezer oordeele verder zelve over 's Mans manier van denken, uit de zeventiende betrachting, welke ten opſchrift voert: *of de menſch aan te merken zy, als de Auteur of Oorzaak van zyn Noodlot?* die wy waardig geoordeeld hebben in deezen over te neemen.

„ De Waereld is voortgebragt geworden door een „ Wezen, welks Goedheid, Macht en Wysheid zoo „ groot en verheven zyn, dat wy nooit in ſtaat zyn „ dezelven genoeg te pryzen en te bewonderen. Al„ le gebeurteniſſen, welke zich, zedert den beginne „ der ſcheppinge tot hier toe, toegedraagen hebben, „ en zich, in 't vervolg, nog toedraagen zullen, ſtaan „ onder het opzicht en beſtuur van dit almachtig We„ zen. Niets kan ooit gebeuren, dat deszelfs Alwee„ tendheid niet zou voorgezien hebben, noch ook, „ dat ſyne Almacht, zulks willende, niet zou konnen „ beletten. Hoe dwaas en onredelyk handelen wy „ derhalve, wanneer wy de gebeurteniſſen en toeval„ len, die wy, om en van wegens de zwakheid van „ onze kenniſſe en doorzicht, niet in ſtaat zyn, in „ haar verband in te zien, daarom aan een bloot ge„ val willen toeſchryven? Is de menſch een wezen, „ by geval ontſtaan? Is de waereld een klomp, by „ geval voortgekomen en byeen gevoegd? Hemel „ en Aarde, met al wat daar in is, ſpreeken van oog„ merken. En, leidt ons niet alles tot de Hoogheid „ van eenen Schepper, wiens Volmaaktheden onein„ dig zyn? Zou God, by de veranderingen en lot„ gevallen der menſchen, zich ſlegts gedraagen als „ een blinde en werklooze toeziener? Welke verwar„ de gedachten!

„ 't Is zoo; wanneer men de bedryven der men-

„ ſchen in eene nadere overweeginge neemt, dan zyn
„ ſy zelve, in zekere opzichten, aan te merken als
„ Aucteurs of oorzaaken van hunne lotgevallen. De
„ menſch, als een redelyk ſchepſel, is begaafd met
„ verſtand en met eenen vryen wille. Hier door ver-
„ krygt hy de kennis van mogelyke en daadelyke din-
„ gen, als mede de vryheid om dit of dat te willen.
„ Gevolglyk is de hoedaanigheid van zyn verſtand,
„ om zich iet, buiten zich, te vertegenwoordigen,
„ als mede de bepaaling van den wille tot een zeker
„ eind-oogmerk, in zoo verre, de grond, waarom
„ aan deszelfs bedryven, even dit en geen ander ge-
„ volg, verknocht is. Doch onze krachten zyn be-
„ paald; gevolglyk heeft ook 's menſchen verſtand
„ zyne grenzen en paalen. Is het derhalve wel mo-
„ gelyk, dat hy telkens de dingen, buiten zich, zoo
„ kennen zou, gelyk dezelven waarlyk zyn? Kan
„ hy niet, ten opzigte der middelen, die hy, ter be-
„ vorderinge van zyn geluk, by de hand neemt, fei-
„ len en mistaſten? En geſchiedt dit niet daadelyk?
„ Maar is even dit, daar zelfs dikwils de allerklein-
„ ſte en geringſte omſtandigheid geheel ons voorneê-
„ men vernietigt, niet een onwraakbaar bewys, dat
„ onze kennis en doorzicht allenthalve zwak en on-
„ genoegzaam is? Dan, zou men daarom den uit-
„ ſlag der menſchlyke bedryven willen toeſchryven
„ aan een blind Noodlot? Hoe nâar en ſlecht zou
„ het met ons geſteld zyn, indien het alleen was eene
„ blinde *Fortuin*, waar onder wy ſtaan; die de ſchik-
„ king van ons leven beſtemt; die alle beraamingen,
„ welke wy, naar onze beſte kennis en doorzicht
„ maakten, verydelt, en die onzen moed ontzenuwt
„ door duizend beletzelen, welke wy, niet tegen-
„ ſtaande onze ſchranderheid en poogingen, nogtans
„ niet in ſtaat zyn te verhinderen? Wie is hy, die
„ de wegen en lotgevallen der menſchen in ſyne macht
„ heeft, en dezelven telkens zoo ſchikt en beſtuurt,

als

„ als hy weet, dat aan de mogelykſte overeenſtem-
„ ming van het Geheel-al gepaſt is? Is het niet de
„ groote Schepper, die aan elk wezen in 't gemeen
„ krachten en vermogens heeft medegedeeld, en het
„ zelve tot deeze en die beweegingen en bedryven
„ geſchikt en bekwaam gemaakt heeft. Wie onder-
„ houdt alles in eene zoo ſchoone en verwonderens-
„ waardige orde? Wie bepaalt de regels van de be-
„ weeginge der dingen? Wie ſtelt het perk, dat
„ dezelven zóó en niet verder gaan konnen? Zou de
„ waereld, zonder eene hoogere Voorzienigheid, wel
„ beſtaan konnen? Zou ſy niet in haar voorig Niet
„ wederkeeren?

„ Dwaas is het, dat men de veranderingen en toe-
„ vallen ſlegts aan de menſchlyke ſchranderheid en
„ verſtand toekent. Indien het, nopens de bevorde-
„ ring van het geluk, enkel en alleen zoude aanko-
„ men op onze wysheid en ſchikking; dan zou daar
„ uit geheel natuurlyk moeten volgen, dat niemand
„ onder de ſchrandere en verſtandige Bollen in de
„ waereld ongelukkig zoude zyn. Dan, leert de on-
„ dervinding ons niet het tegendeel? Zelfs de ver-
„ ſtandigſte miſt in zyne onderneemingen en word
„ ongelukkig. Indien het zoude aankomen op ſyn
„ verſtand en op ſyne beraamingen, zou hy dan wel
„ in de waereld ongelukkig worden? De menſch
„ heeft verſtand en eenen vryen wil. Des is hy ge-
„ houden, op alle mogelyke wyze te trachten, zich,
„ uit krachte van de vermogens, door de Godlyke
„ Voorzienigheid aan hem geſchonken, gelukkig te
„ maaken. Hy is verplicht, het geene in ſyne macht
„ ſtaat, volgens ſyne beſte kenniſſe en doorzicht, ern-
„ ſtelyk en rypelyk te overleggen, en de uitkomſt
„ ſyner onderneemingen over te laaten, niet aan een
„ blind toeval, maar aan eene heilige en wyze Voor-
„ zienigheid, die alles zoo beſtuuren zal, gelyk het
„ zyne hoogſte Eer en de bevordering van ons waar

» welzyn vereiſcht en medebrengt; vooronderſtelt,
» dat de uitkomſt niet mogt beantwoorden aan onze
» verwachtinge en wenſchen. 't Is genoeg, dat wy
» getrouw en oprecht volbrengen het geene, waar
» toe de Voorzienigheid ons niet ſlegts eene drift,
» maar ook krachten en vermogens gaf. Nooit moet
» de menſch trachten naar dingen, waar toe hy, van
» natuure, noch bekwaam, noch opgelegd is. God
» is het, die de geheele waereld regeert. Des zal
» Hy ook onze, hoewel zwakke en onvolmaakte,
» nochtans redelyke en oprechte poogingen, ten
» beſte van de waereld ſchikken en beſtuuren. On-
» dertuſſchen zyn wy verplicht, zoo veel mogelyk
» is, voorzichtig, wys en verſtandig te handelen.
» Wy zyn gehouden, eer en alvorens wy tot eene
» zaak overgaan, eerſt te overleggen, welke gevol-
» gen, naar alle waarſchynlykheid, daar uit zouden
» konnen voortkomen. 't Is onze plicht, dat wy,
» met even zo veel yver, ons oogmerk trachten te
» bewerken, als wy, in vertrouwen, hoopen, dat
» wy het zelve bereiken zullen. Wy zyn verbonden
» de middelen, ter bevorderinge van onzen wel-
» ſtand, te kiezen; doch de uitkomſt der zaake ons
» laaten welgevallen, ſchoon dezelve niet aan onze
» oogmerken en verwachtinge voldoen mogt. Vinden
» wy de regte middelen, en bereiken wy dus ons oog-
» merk, en worden wy gelukkig; dan hebben wy daar-
» om onze eigenliefde en verbeelding van byzondere
» voorrechten en volmaaktheden boven anderen geen-
» zins te vleijen, en het verkreegen geluk, als on-
» middelyke gevolgen van onze eigen verdienſten,
» aan te merken, noch andere, nevens ons, te ver-
» achten. Hoe! was de Hemel verplicht aan ons
» mede te deelen de voordeelen, die wy, als een
» onverdiend en genadig geſchenk, van ſyne hand
» ontvangen hebben?

» Daar zyn 'er, die zich verbeelden, dat hen niets

» an-

„ anders zoude konnen overkomen, dan het geene
„ het Geluk of Noodlot hen toegedacht heeft, zon-
„ der zorge heenen leeven, even als of ze *Machinen*
„ waren, en het verband der dingen het zo meê zou
„ brengen, dat de menſch, zonder naarſtigheid, zon-
„ der moeite en zonder zorgen zoude konnen erlan-
„ gen, het geene hy zich voorgeſteld heeft te ver-
„ krygen. Worden wy ongelukkig; 't zy nu, dat
„ het geſchiede, of door ons eigen toedoen, of
„ door anderen; dan zyn dit omſtandigheden, waar
„ in het Noodlot ons geſteld heeft. Nooit ſchryven
„ wy het toe aan onze eigen misſlagen; maar het
„ Noodlot heeft het zoo gewild, en wy waren niet
„ in ſtaat, door ons gedrag, iet 'er af of toe te doen.
„ Zyn wy, in tegendeel, gelukkig; geraaken wy tot
„ eere en vermogen; dan beſchouwen wy deeze om-
„ ſtandigheden, als vruchten en gevolgen van onze
„ ſchranderheid, en wy vleijen en verbeelden ons,
„ ons geluk aan niemand dank te weeten te hebben,
„ dan aan ons zelve. Dwaaze verbeelding! Zou
„ een ſterveling in ſtaat zyn ſyne handelingen en be-
„ dryven zoo te ſchikken en te beſtuuren, dat hy zich
„ telkens daar van zoude konnen belooven zulk eene
„ uitkomſt en gevolg, als met zyne beraamin-
„ gen en wenſchen overeenkomt? Vraagt de on-
„ dervinding, die zal 't u zeggen.

„ De uitdeeling der lotgevallen geſchiedt alleen
„ door God, door God, die onze Schepper en Va-
„ der is. 't Is zoo, ſyne Voorzienigheid laat dit of
„ dat ongeluk toe: doch miſſchien daarom, dewyl
„ het nu eenmaal zoo is, en het niet anders weezen
„ kan. Welk eene ongerymde gedachte! God
„ wil, naardien Hy de Goedheid zelve is, dat
„ wy gelukzalig worden zullen. Doch Hy eiſcht,
„ dat wy zullen medewerken, om dat wy vrye
„ en redelyke ſchepſels zyn. Hy, die ordentelyk en
„ redelyk leeft, kan menig ongeluk ontgaan. Welke

„ is de oorzaak, dat dees en die over ſynen toeſtand
„ klaagt? Het ongeregeld leven, en de verachting
„ der middelen, waar door men in ſtaat zou konnen
„ geraaken van ſyne omſtandigheden te verbeteren.
„ *Storax* wierd, van der jeugd af aan, tot de ſtudien
„ opgeleid: want ſyne redelyk denkende Ouders
„ oordeelden, dat de bezitting van geld en goed nog
„ niet genoegzaam is den eenen boven den anderen
„ te verheffen en voor te trekken. Van daar ontza-
„ gen ſy, noch koſten, noch moeite, om hunnen
„ Zoon zóó verre te brengen, dat hy, ter ſyner
„ tyd, zoude konnen en mogen worden een nut en
„ waardig medelid der menſchlyke maatſchappye.
„ Men ſtelde denzelven onder het opzicht van eenen
„ bequaamen *Gouverneur*, en het ſcheen, als of de
„ jonge Heer de hoop en wenſchingen van zyne Ou-
„ ders vervullen zoude. Dan, deeze beminnenswaar-
„ dige Ouders quamen te ſterven, en *Storax* kreeg,
„ om dat hy nog minderjaarig was, eenen Voogd.
„ Dees deedt al wat een rechtſchapen Man verplicht
„ is te doen, wanneer hy den naam en de hoedaanig-
„ heid van eenen waardigen Voogd tracht ſtaande
„ te houden, en ſyn Pupil of minderjaarigen geluk-
„ kig te maaken. De nalaatenſchap van *Storax* Ou-
„ ders was bezwaard; doch de getrouwe Voogd bragt
„ het, door ſyne aanhoudende naarſtigheid en meer
„ dan vaderlyke zorgvuldigheid, in korten tyd zoo
„ verre, dat het Erfgoed niet alleen volkomen vry
„ gemaakt wierd, maar zelfs Capitaalen opgelegd
„ wierden, waar door onze *Storax*, die inmiddels zy-
„ ne Studiën op hooge Schoolen vervorderde, tot
„ de bezitting van een tamelyk vermogen geraakte.
„ Zoo dra hy zyne Studiën volbragt had, en in ſyn
„ geliefd Vaderland wedergekeerd was, onderzocht
„ hy, hoe groot ſyn vermogen zou moeten weezen,
„ indien hy zich in ſtaat wilde ſtellen om een zeker
„ voornemen uit te voeren. Hy maakte eenen over-

„ ſlag

„ ſlag, en bevondt, dat hy eerlang ſyn oogmerk zou
„ konnen bereiken. Hy kocht eene aanzienlyke be-
„ diening, hieldt bykans alle dag' met ſyne goede
„ vrienden open tafel, en leefde zoo lang heerlyk
„ en in vreugde, tot dat hy eindelyk het ſyne door-
„ bragt, en de dwaasheid van ſyne dolle buitenſpoo-
„ righeden, hoewel te laat, betreurde. *Storax* heeft
„ zich, naar de geſteldheid ſyner omſtandigheden,
„ beroofd, niet alleen van ſyne goederen, maar ook
„ van den ſtaat der vergenoeginge. Dan, *Storax* was
„ gelukkig boven ſyne verdienſten. 't Is waar, hy
„ heeft niets geleerd. Doch, naardien hy wel ge-
„ maakt en daar by vrolyk van geeſte is; zo komen
„ hem deeze natuurlyke gaven, by ſyne tegenwoor-
„ dige levenswyze en behoeftigheid, zeer wel te pas;
„ want in 't algemeen word 'er gezegd, dat hy, zon-
„ der deeze gaven, allerongelukkigſt zyn zou, de-
„ wyl wy, helaas! in het nåáre tydſtip leeven, waar
„ in meêr op een ydel wezen, dan op waare ver-
„ dienſten en bequaamheid gelet wordt. Syne be-
„ diening brengt veel op; doch dewyl hy, gelyk in
„ ſyne jeugd, alzoo ook in ſynen gryzen ouderdom,
„ uitſpat, en een ergerlyk, laag en laf leven
„ leidt; zoo is en blyft hy vol ſchulden. Hy bevindt
„ zich in de bekommerlykſte omſtandigheden, en
„ niets blyft voor hem, in ſynen treurigen ouder-
„ dom, overig, dan dat hy is de Heer *Storax*, en
„ dat hy, na alle gedachten, ſyn wars noodlot zal
„ moeten draagen tot in het graf. Hy troost zich
„ met zyn noodlot, welk hem, zoo hy meent, in
„ deeze nåáre omſtandigheden geſteld heeft. Dan,
„ is de ſchuld niet by hem zelven, dat hy, in ſynen
„ ouderdom, gebrek lyden en bekommerlyk leeven
„ moet?

„ God heeft, by het verband der dingen, gezien
„ op ons welzyn. Het oogmerk, waarom hy ons
„ in de waereld ſtelt, is, dat wy zullen gelukzalig

„ worden. Doch dit oogmerk zal alleen bereiken
„ dezulke, die ſyne handen uitſteekt, en de middelen
„ gebruikt, welke de Goedheid en Wysheid van
„ eenen verzorgenden Schepper hem in de handen
„ geeft. Des zou de menſch zeer dwaaslyk handelen,
„ wanneer hy zonder zorgen zou willen zyn, en
„ daar by denken: Waar toe dienen de zorgen, de
„ beraamingen en poogingen? Ik laat den Hemel
„ zorgen; want, het geene hy my toegedacht heeft,
„ zal my toch moeten geworden, al is het zelfs, dat
„ ik van de middelen, die ik in handen heb, geen
„ gebruik maake. Hoe! zal dan de Voorzienigheid,
„ om onzent wille, eeuwig en altoos wonderwerken
„ moeten verrichten? Neem uw beroep waar; bid
„ en werk, en gy zult gelukkig worden. Alleen
„ een dwaas vat deeze woorden in een letterlyken
„ zin: God geeft het den ſynen in den
„ ſlaap.

„ Alle toevallen en gebeurteniſſen zyn niet in of
„ onder onze macht. Wedervaart ons derhalve iet,
„ 't welk wy niet in ſtaat waren te voorzien, noch
„ te vermyden; dan konnen wy innerlyk geruſt weezen,
„ dewyl wy gantſchelyk verzekerd zyn, dat
„ dees toeval voor ons, als mede in het geheele verband,
„ de beſte is, ſchoon hy ook niet telkens
„ naar onzen wenſch zy. Is ons geweeten geruſt,
„ en hebben wy gehandeld naar de maate van onze
„ beſte kenniſſe en krachten, die eene alwyze en
„ goedertierene Voorzienigheid aan ons verleend
„ heeft; dan weeten wy op eene overtuigende wyze
„ dat het lot voor ons zóó valt, gelyk het in de heilige
„ en onveranderlyke Raadsbeſluiten van de Godlyke
„ Voorzienigheid bepaald is. Wy konnen, in
„ alle warſſe en droevige gebeurteniſſen, onzen
„ kommer ſtillen, en getroost en goeds moeds zyn.
„ Sy komen van eenen Vader, die ons hartelyk lief
„ heeft, en die derzelver geduurzaamheid op het

„ wyſte

„ wyſte bepaald. Des moeten wy Hem, door een
„ onbezonnen en ſtrafwaardig murmureeren, niet
„ verhinderen om uit te voeren een werk, 't welk
„ Hy, ten onzen beſte, begonnen heeft. Zou een
„ werktuig wel tot ſynen Meeſter durven zeggen,
„ wat maakt gy?

„ Wy zyn gelukkig, wanneer de Voorzienigheid
„ door ons, als haar werktuig, bereikt het geene,
„ waar toe ſy ons in de waereld geſteld heeft. Wy
„ eerbieden eene Voorzienigheid, die zelfs de fei-
„ len en zwakheden, welke onze poogingen verzel-
„ len, ten beſte van het Geheele weet te vereeni-
„ gen. Gevolglyk zyn wy verzekerd, dat onze
„ krachten nooit te vergeefs beſteedt worden, wan-
„ neer ſy Gods verborgen oogmerken nogtans in het
„ Geheele, waar van wy ſlegts als een klein en ge-
„ ring gedeelte aan te merken zyn, bereiken moe-
„ ten. Noch de uitvoering, noch de verhindering
„ van onze onderneemingen ſtaan onder eene blinde
„ Fortuine en Noodlot. Gevolglyk is daarom onze
„ arbeid nog niet te vergeefs geweeſt, wanneer de
„ uitkomſt daar van anders is, dan wy, natuurlyker-
„ wyze, zouden hebben konnen verwachten. Het
„ allerhoogſt Opperwezen kan onze onderneemingen
„ bepaalen tot geheel andere middelen en eindens,
„ die, aan ons, in zoo verre, onbekend blyven, als
„ ſy ons, hier op aarde, verder niet raaken, en on-
„ zen toeſtand noch verligten, noch verbeteren kon-
„ nen. Doch wat volgt daar uit.

„ Voor eerſt: 'er is alleen een eenig Wezen, welk
„ der menſchen wegen in ſyne macht heeft, en de-
„ zelven telkens, naar ſynen allerheiligſten en wyſten
„ raad, beſtuurt. Hoe zeer bedriegen zich derhalve
„ dezulken, die, al het geen 'er gebeurt, aan een
„ bloot geval toeſchryven. Deeze dwaaling is zoo
„ duidelyk en handtaſtelyk, dat men meêr dan blind

„ zou

„ zou moeten weezen, wanneer men dezelve niet zou
„ willen zien en begrypen. God heeft der menſchen
„ wegen in ſyne hand, en leidt dezelven, gelyk Hy
„ wil. Gevolglyk is het eene blinde en grove dwaa-
„ ling, wanneer men het ſpreekwoord: elk is de be-
„ werker van ſyn eigen geluk, in eenen letterlyken
„ zin vat.

„ Niet minder onredelyk is het ook, wanneer men,
„ in plaatſe van eene oneindige Voorzienigheid, de
„ ſtelling kieſt: Wat geſchiedt, dat geſchiedt by
„ geval, of, om dat het nu eenmaal zoo is, en het
„ niet anders weezen kan. Dan, hoe ongerymd en
„ tegenſtrydig is deeze ſtelling? Het is volſtrekt
„ onmogelyk, dat iet, uit en door zich zelve, of
„ by geval ontſtaan zou konnen. Wanneer in een
„ vertrek vuur geſtookt word, geſchiedt het dan
„ by geval, dat het vertrek warm word? En, wan-
„ neer het vuur weêr wechgenomen word, is het
„ dan by geval, dat het vertrek koud word? Is
„ niet het vuur de grond-oorzaak, waarom een ver-
„ trek warm word? En zoo ook wéér koud word,
„ wanneer men het vuur wechneemt? Doch kan
„ nu, in kleiner dingen, niets by geval ontſtaan,
„ hoe zal dit dan konnen geſchieden in grooter din-
„ gen? Is het wel mogelyk, dat derzelver oor-
„ ſprong zou konnen ontſtaan van menſchen, of
„ ook van andere ſchepſels? God is de eerſte Oor-
„ zaak van alle dingen, en Hy blyft, by alle ver-
„ anderingen in de waereld, geen blinde en werk-
„ looze Aanſchouwer. Al wat Hy doet, doelt op
„ het welzyn van de redelyke Schepſels. Hy han-
„ delt als een teder-verzorgende Vader. Dus denkt
„ een redelyk menſch; zoo denkt een Chriſten, en
„ is geruſt.

„ Ten tweeden: De wegen der Godlyke Voorzie-
„ nigheid zyn de beſten, ſchoon derzelver uitwer-
„ kin-

„ kingen niet telkens naar onzen wenſch en ſmaak
„ zyn. Des moet de menſch, wil hy hier van over-
„ tuigd weezen, op het einde letten, daar de Heer-
„ lykheid des Heeren zich ſteeds in eenen vollen lui-
„ ſter vertoont, en gantſchelyk ontzwagtelt het gee-
„ ne voor ons, te vooren, een raadzel was. God
„ wykt, in ſyn gedrag, oneindig verre af van de ge-
„ dachten en giſſingen der menſchen. Heeft men
„ derhalve zich wel te verwonderen, wanneer, van
„ het geene God met ons voorheeft, veel voor ons
„ verborgen blyft? Laaten wy derhalve de hand op
„ den mond leggen, en ons over ſyne wegen in ſtil-
„ en gelatenheid verwonderen. Welk eene uitſtee-
„ kende ruſt en verquikkende vergenoeging moet
„ niet innerlyk genieten dezulke, die, midden in
„ het ongeluk, ſtandvaſtig gebleeven is, en ſyne hoop
„ en vertrouwen zelfs toen niet verlooren heeft,
„ wanneer het ſcheen, als of de Allerhoogſte hem,
„ of in't geheel vergeeten, of wel, om zoo te ſpree-
„ ken tot een voorwerp van ſynen toorn geſteld zou
„ hebben, wanneer hy, naar verduurden en volbrag-
„ ten ſtryd, met Eere en Roem gekroond word.

„ Eindelyk, moet de menſch, in alle ſyne omſtan-
„ digheden, zich overgeeven aan de leidingen des
„ Hemels, doch daar by de bezigheden van ſyn be-
„ roep zoo ſchikken en beſtuuren, dat hy ſtil en
„ zorgvuldig op alles lette, ten einde de voor ſyn wel-
„ zyn waakende Voorzienigheid dies te eêr haar oog-
„ merk bereike, het welk men ſomtyds, by eene na-
„ dere beproevinge, in ſtaat is te begrypen en te be-
„ merken. Gods gedrag jegens de menſchen is vol
„ van Goedheid en Wysheid. Syne Raadsbeſluiten
„ zyn heerlyk en wonderbaar. Hy heeft telkens goe-
„ de oogmerken, en kieſt de beſte middelen, om de-
„ zelven in 't werk te ſtellen. Niet ſlegts de gebeur-
„ teniſſen, die, in't gemeen, in de waereld voorval-

„ len,

„ len, maar ook de toevallen, welke, in 't byzon-
„ der, ons overkomen, vereiſſchen van ons een heilig
„ onderzoek en nadenken, waar van de ontdekte
„ ſpooren eener heilige en wyze Voorzienigheid on-
„ ze gemoederen met dank vervullen moeten. Klag-
„ ten en murmureeringen vergrooten het quaad. Des
„ moet de menſch, om niet de verzenen tegen de
„ prikkels te ſlaan, nooit, op eene hardnekkige
„ wyze, naar zyn' eigen wille en zin handelen, maar
„ opvolgen de verborgene en zachte leidingen der
„ Voorzienigheid, welke ſteeds over hem waakt, en
„ tracht hem gelukkig te maaken.

VRYMOEDIGE AENMERKINGEN OVER DE NEDERDUITSCHE WERKEN EN SCHRIFTEN, die onlangs uitgegeven zyn.

Uitlegging van het boek van den Profeet Daniel, *door* Jacob Albert Vos, *Dienaar des Godlyken Woords te* Montfoort. *Eerſte Deel. Te* Utrecht, *by* Abraham van Paddenburg MDCCLXI, *behalve de Opdragt en Voorreden* 628 *bladzyden in quarto.*

DE Schryver van dit Werk geeft ons alleszins blyken van ene zeer groote belezenheid, waer van hy doorgaende met een bondig oordeel een goed gebruik maekt, weshalve deze zyne uitlegging ene plaets verdiene in de Boekeryen der Godtgeleerden, en van allen in 't algemeen met vrugt gelezen konne worden. —— Zyn Eerwaerde geeft ons in de *Voorbereidſelen* een kort berigt van den Propheet; een onderſcheiden betoog van de echtheid en 't Godlyke gezag der Godſpraken in dit Boek vervat; enige oordeelkundige aanmerkingen over de tael hier door den Propheet gebruikt, de Griekſche vertaling van dit Geſchrift, en den tyd waer in Daniel geſchreeven heeft; mitsgaders ene duidelyke ontvouwing van den inhoud en 't oogmerk van dit Boek; benevens ene korte aenpryzing van 't zelve uit hoofde van deszelfs agtbaerheid en nuttigheid; en eindelyk ene geregelde ontleding van dit gantſche geſchrift; waer van hy vervolgens de VI eerſte Hoofdſtukken op ene geleidelyke manier ontvouwt. Zyn Eerwaerde is doorgaens beknopt in 't verklaren der ſpreekwyzen, breedvoeriger in 't ophelderen der zaken, en leidt zich boven al toe op 't ontvouwen der gevallen en voorzeggingen, volgens het licht der Hiſtorie-en Tydrekenkunde *, zonder zich egter deswegens toe te geven in noodloze uitweidingen; en hegt aen 't einde van

* *Met opzigt tot dit onderwerp heeft de Auctéur, in zyne Voorreden, den Lezer een kort berigt gegeven van den* Canon van Ptolemæus, *en deszelfs gezag; midsgaders getoond, dat de* Cyropædie van Xenophon, *geen echte Hiſtorie zy, des men daer op in alle deelen geen ſtaet konne maken.*

van ieder Hoofdſtuk ene kortbondige voorſtelling van 't gebruik dat men van 't aengewezene heeft te maken. — Onze Auteur heeft zich, gelyk hy in zyne Voorreden meldt, bedient van alles wat hy door geleerde Mannen hier omtrend vond aangetekend, en zulks ook doorgaende in zyn Werk te kennen gegeeven, zich nogtans geenszins verbindende aen 't gezag van grote Mannen, of aen 't gevoelen der menigte; en alles met beſcheidenheid beoordeelende, geeft hy zyne gedagten vrymoedig ter toetſe over. Dit is ons in 't doorbladeren dezer uitleggínge meermaels gebleken; doch boven al heeft zich onze aendagt geveſtigd op de verklaring welke zyn Eerwaerde geeft van het beeld, dat Nebucadnezar in den droom zag, *Dan.* II. Het heeft ons der moeite waerdig geſchenen den Lezer kortlyk onder het oog te brengen, welke denkbeelden de Eerwaerde *Vos* ons, rakende de beduiding van dit beeld, aen de hand geeft.

Het *gouden hoofd* verbeeldt bepaeldlyk de luiſterryke heerſchappy van *Nebucadnezar*; die, ſchoon tans reeds zeer aenzienlyk, egter nog in magt en uitgebreidheid ſtond toe te nemen, onder het bewind van *Nebucadnezar* zelven.

De *zilveren borſt en armen* duiden aen de heerſchappy der naeſte opvolgeren van *Nebucadnezar*, tot op den tyd der overheerſchinge door de Perſianen. Dit Ryk zou *lager* zyn, van geringer magt, en minder uitgebreidheid weezen, dan dat van *Nebucadnezar*: iets dat niet gezegd kan worden van de Perſiſche regering, welke die van *Nebucadnezar* gelyk onze Schryver tragt te tonen, alleszins kon evenaren; maer wel van die der naeſte opvolgeren van *Nebucadnezar*; als welke door de flegte beſturing der Vorſten allenskens afnam: des dezelve, gelyk *zilver* in vergelyking met *goud*, van merklyk minder aenzien ware.

De *koperen buik en dyen* verbeelden de heerſchappy der Perſianen, begonnen in *Cyrus*, en geëindigd in *Darius Codomannus*, door *Alexander* overwonnen. Dit Gebied zou dat van *Nebucadnezar* gelyk zyn in magt en aenzien, zich wyd en zyd over de Aarde uitſtrekken: het zou die voorige Koningryken in vaſtheid en beſtendigheid overtreffen, gelyk het ſtevige koper het weeke goud en zilver.

De *yzeren ſchenkelen*, en de *voeten deels van yzer*, *deels van leem*, ſtrekken ter afſchetſinge van een Koningryk, dat in twee onderſcheidene geſteldheden zou voorkomen, eerſt een vereenigd Ryk, geheel van *yzer*, en dan een verdeeld Ryk, *deels van yzer* en *deels van leem*; te weten, de Griekſche heerſchappy, vereenigd in *Alexander*, en verdeeld onder zyne opvolgers. Dit Koningryk, *hard als yzer*, het welk door deszelfs hardheid alle andere ſtoffen kan vermalen en verbreken, zou door zyne dapperheid en de kragt zyner wapenen het Perſiſche gebied overmeeſteren: doch in 't vervolg van tyd verdeeld, in tien Vorſtendommen, naer 't getal der tien *teenen* aen de *voeten*, ten deele *van yzer*, *ten deele van leem*, *ten deele hard*, *ten deele broſch zyn*; het

zou

zou in zommige opzigten nog wel iets van die vorige ſterkte behouden, doch egter merklyk verzwakken. Deze verdeelde Vorſtendommen, het ene ſterker, het andere zwakker, zouden zich wel *door menſchlyk zaad vermengen*, en dus zyn als *yzer vermengd met modderigen leem*; zy zouden zich door huwelyken wel nauw aen een tragten te verbinden, om zo, het ſterke en zwakke vereenigende, de heerſchappy over 't algemeen te verſterken; maer vrugtloos: *zy zouden zich de een niet aen de ander hegten, gelyk zich yzer niet vermengt met leem*; die huwelyksvereenigingen der Griekſche Vorſten zouden dat bedoelde oogmerk niet bevorderen; hunne onderlinge vereniging zou niet beſtendig zyn, maer wel dra verbroken worden, en zelfs te eerder ter oorzake dier huwelyken: gelyk yzer met leem niet vaſt vermengd kan worden, zo dat daer uit ene vaſte ſtoffe beſtae; wordende het leem zelfs te eerder gebroken als 'er yzeren deelen tuſſchen zyn.

De *ſteen afgebouwen zonder handen* voorſpelt Gods wonderdadige verwekking der Maccabeen, in de dagen van *Antiochus Epiphanes*, toen 't met de Jooden tot het uiterſte ſcheen gekomen te zyn. Daer zou een geſlacht opſtaen, dat, ſchoon klein, als de *ſteen* in vergelyking van 't *beeld*, nogtans als een *afgebouwen ſteen* met kragt tegen de *voeten des beelds* geworpen, door Gods wonderdadige magt, ene aenmerklyke verbreking der Griekſche heerſchappye zou veroorzaken; indiervoegen dat het gelegenheid zoude geven, tot derzelver ganſche verſtoringe; zo dat daer mede de Opperheerſchappy in 't Ooſten geheel een einde ſtonde te nemen. De Maccabeen het Syriſche Ryk verzwakt hebbende, (op dat we dit kortlyk ophelderen), zo werd de weg gebaand tot den ondergang van de geheele Griekſche heerſchappy, die ook eerlang van tyd tot tyd daer op volgde; en nae deze heeft 'er geen zodanige Opperheerſchappy, als die van *Nebucadnezar*, van deszelfs opvolgeren, van de Perſianen, en eindelyk der Grieken in 't Ooſten weder plaets gehad.

Dat eindelyk deze *ſteen tot een groten berg werd, zo dat hy de geheele Aarde vervulde*, geeft ons te kennen, dat, wanneer alle deze zaken geſchied zullen zyn, die Opperheerſchappyen te niet gebragt zullen wezen, dan uit dit Volk, door den *ſteen* afgebeeld, uit de Joodſche Natie, een geheel ander Koningryk zal opſtaan; te weten het Koningryk van den *Meſſias*, dat zich van tyd tot tyd in den uitgeſtrektſten zin zal uitbreiden onder alle Volken: een *Koningryk dat in eeuwigheid zal beſtaen*, dat, niet onderworpen aen die veranderingen der voorgemelde Opperheerſchappyen, ſtand zal houden in de eindeloze eeuwigheid. De *ſteen* en deszelfs werkzaemheid, de verrigtingen der Joodſche Natie onder de Maccabeeuwen, komen hier in als ene voorbereiding, die de opregting van dit Koningkryk voor af zouden gaen; en 't *worden van dien ſteen tot een berg*, duidt aen de daedlyke opregting van dat Koningryk, het welk zynen oorſprong uit die Joodſche Natie zou nemen.

De reden door onzen Auctеur, tot ſtaving van deze zyne verklaring, bygebragt, verdienen zeker hare overweging; doch zyne volgende uitlegging over de verdere hoofdſtukken van dit Boek, die we eerlang te gemoet zien, zullen den Lezer omtwyfeld nog beter in ſtaet ſtellen, om het gevoelen van den Eerwaerden *Vos* regt te toetzen, door deze uitlegging te vergelyken met zyne verklaring van *Dan.* VII, VIII en XI.

Erneſti Gulielmi Higtii Carmen Trochaicum in reditum Veris.

Ernſt Willem Higts *Lentezang, in Nederduitſche vaerzen van denzelfden trant overgebragt door* Pieter Huiſinga Bakker. *Te Amſterdam, by* F. Houttuin *en* P. Meyer. MDCCLXI. *in 't geheel* 32 *bladzyden in groot octavo.*

HEt zoetvloeijende Latynſche Dichtſtuk, op de wederkomſt der Lente, door den vindingryken *Higt*, voor drie jaren, te *Alkmaer* met ene algemene toejuiching der kundigen opgezongen, en zedert door de Liefhebbers der Latynſche Poëzye met gretigheid gelezen, ziet hier mede anderwerf het licht: het gaet in dezen vergezeld van ene welgetroffene Nederduitſche vertaling in dichtmaet, geſchreven door de kundige hand van den cierlyken Dichter *Huizinga Bakker*; die, met ene keurige tael en rollende vloeibaerheid, het voetſpoor van zynen Vriend volgende, ons de aengename Lente op zo bevallig ene manier beſchryft, dat het overgebragte in 't Nederduitſch ongetwyfeld niet minder dan 't oorſpronglyke in 't Latyn zulle behagen. Het Nederduitſche is op denzelfden trant als 't Latynſche Dichtſtuk geſchikt, zynde een *trochaiſch* vers, beſtaende uit zeven en een halven voet, die men den naam geeft van *trochæus*, hebbende de eerſte Lettergreep lang en de tweede kort; zynde dus het tegenovergeſtelde van den *jambus*, die de eerſte kort en de tweede lang heeft, welken voet men gemeenlyk in onze Nederduitſche verzen gebruikt. De Lezer kan uit het volgende voorbeeld, als ene proeve van dit voortreffelyke Dichtſtuk, zien, dat we, in navolging der Latynen, ook van deze voetmaat in onze Dichtkunde op ene niet onaengename wyze gebruik konnen maken.

Zingt nu, juicht: de lieve Lente keert te rug; de Winter vlugt.
Jongen, doof het vuur, bewaar nu turf en hout voor kouder lugt:
Al dien voorraad, wil 't de Hemel, eiſcht een ander ſtreng ſaiſoen;
Als de wrange buijen woeden, zwarte wolken onweêr broên;
Als de menſch, verkleumd van koude, ſtram van leden, traaglyk ſtapt,
Of, met kegels om de kaaken, trillende de tanden klapt,
En zig, tegen 't ſtrenge weder, kleedt in 't hermelynen bont:
Nu verſchynt de vntlooken Lente, blaaſt vioolen uit den mond.
Wykt dan uit de muffe ſteden: ſtreeft naar buiten; zoekt het veld,
Zingt, de Winter vlugt; de Lente wordt in haar gebied herſteld.

De

De Aarde, teelziek, korts bezwangerd door een vette regenvlaag,
Zet haar' vollen ſchoot weêr open, baart der velden éelſte vaag.
't Mollig kruid verheft zyn kruintjes uit den laauwen zagten grond,
En het boſch, welk 't winterweder dieffch ontkleedde, deerlyk ſchondt,
Knopt, en groent, ontvouwt zyn bladen: als 't geboomt herleeft, ontſpruit,
't Een biedt lovers, 't ander telgen: hier ſtaan bloemen, ginder kruid.
Boreas, van hier geweeken, geeſſelt nu den Bosporus,
En verzengt de barre klippen van den ſteilen Caucaſus.
Zagte Weſtewindjes woelen, ſtoeijtn, ſpoeijen af en aan,
Door de beemden, langs de beeken, krullen, ſchommlen vloên en bladn.
Heldre, drooge, zuivre lugten ſchêppen dagen friſch en ſchoon;
Zelfs de Nacht, ons toegenegen, komt ons op haar gunſten noên:
Zy doorvoedt de aêmechtige aarde, door de toorts der zon gerooſt,
Met den daauw, gevormd als paerels, die het kruid verkwikt en trooſt;
Droppen, die de nugtre Febus, 's morgens ryzend, greetig drinkt:
Zy bezaait de lugt met ſterren, waar Diane in 't zilver blinkt;
Lokt de Faunen uit hun holen, door de boſſchen, door het woud;
Danſſende op twee ruige beenen. daar het Cinthia beſchouwt.

De zinryke *de Kruyff* heeft aen dit ſtukje, op deszelfs uitgave, een vers gehegt, dat ons te zeer behaegt, om het ſtilzwygende voorby te gaen: het is op denzelfden trant als 't bovenſtaende gedicht, en geeft ons in de volgende regelen, die we daer uit zullen overnemen, in ene aenſpraek aen de Lente, ene korte nadruklyke beſchryving van dat uitlokkende ſaizoen.

Hoe verruklyk, hoe aanminning, hebt ge 't Aardryk, korts begroet!
Hoe verſpreidde zich uw werking door de ſappen, door het bloed!
Menſchen, dieren, boomen, planten toonden, ſtraks, een bly gelaat:
Tlings pronkten veld en akker in hun Jaarlykſch feeſtgewaad:
Nauwlyks zag men u gezeten op uw' eeuwiggroenen tbroon,
Of de noorderſtormen zweegen; ſneeuw-en hagelbuijen vloon.
't Zwoele zuide en weſtewindje ſpeelde en wapperde in het zeil,
En, wie kan uw gunſten tellen! gy ſchiept welluſt, gy ſchiept heil.
Billyk mag u elk dan heeten: Rouwmanszegen, Landmansvreugd,
Bloemenſtrooiſter, Kleurenmengſter, Artzentoevlucht, Gryzaardsjeugd,
Liefdekweekſter, Wondenheelſter, Oogenlokſter, Zoetheidsbron,
Zielverkwikſter, Lagchendweezen, ſchoone Lente, Leevenszon!

Lentezang, gevolgd naer het Latynſche trochaicum van den Heere Ernſt Willem Higt, *te Leiden, by* Johannes le Mair. MDCCLXI. *behalve de Opdragt* 23 *bladzyden in groot octavo.*

UIt de ondertekening der Opdragte met de letter *P.*, en 't nagaen van den ſtyl konnen kundigen den naem des vloeibaren Dichters van dezen zang met genoegzame zekerheid nagaen. Deze Heer heeft verkozen het Latynſche Trochaïſche Dichtſtuk van den Heer *Higt* in Alexandrynſche verzen, op de manier der Heldenzangen, in 't Nederduitſch over te brengen; welke trant,

mooglyk, velen Lezeren beter zal behagen, dan de Trochaïſche, uit kragt der gewoonte: De beide Dichters hebben zig ieder een byzonder oogmerk voorgeſteld; namentlyk de eerſte geeft ons een *overbrenging*, of vertaaling; de andere een *navolging* van het Latynſche Dichtſtuk. Het eerſtgenoemde vordert het behouden der zelfde gedagten, die de Leezers van het oorſpronglyke zo zeer getroffen hebben; het andere laat meerder vryheid toe, en levert ons, dikwerf in de byzonderheden, niet zo zeer de gedagten van den oorſpronglyken ſchryver, als wel die van zynen navolger. Het eerſte ter uitvoer te brengen, zonder de eigenſchap der taale of de vloeiendheid der vaerſen te kort te doen, vereiſcht een meeſterlyke hand, die zig in het werk van den Heer *Bakker* ten duidelykſten vertoont. Het komt ons, in de vergelyking dezer twee dichtſtukken, voor, dat ieder Dichter in zynen trant lof verdient, en beide voldoen zullen: de kunſtryke nauwkeurigheid van den enen, en de levendige vryheid van den anderen heeft hare aenloklykheden, die ons beide de overbrengingen van dit Dichtſtuk met een doorgaend genoegen heeft doen lezen. Men zie het volgende voorbeeld, en vergelyke dat met het bovenſtaende.

Zingt! zingt! de Lente dryft de guere kou' naer 't Noorden.
Bluſcb, jongen, bluſcb nu 't vier, docb zorg voor 't brandbout wel,
Licbt volgt 'er naderband een winter ruim zoo fel;
Als weder berwaert aen bet onweêr op zal dagen,
Om 't pekzwart booft bewolkt met ſneeuw en regenvlagen,
Met Vadzigheid, verlemd van leden, traeg ter been,
En Vorſt, wiens gryzen kop yskegelen bekleên,
En bleeke Trilling, nooit vermoeid van klappertanden,
En Koude, dik omwoeld met bond uit noordſcbe landen.
Maar nu, nu kruipen ze in hun zononthceerend bol;
Nu ſpeeld bet jeugdig jaar zyn blyde lenterol;
Nu lokt, nu lokt ons 't land! de ſteedamp zou ons moorden.
Zingt! zingt! de Lente dryft de guere kou' naer 't Noorden.
De grond, bezwangerd van bet vrugtb're regennat,
Baert uit baer' warmen ſcboot een' ryken voorjaerſcbat,
Nu lover gras en kruid de kopjes boven ſteken:
Het naekt, bet aeklig boſcb, dat lang badt omgekeken
Naer ander dekſel, ſints de winter bet zoo wreed
Den rok bad afgerukt, krygt tbans zyn lente kleed,
Daer boomen botten, en de botten bladers teelen:
De Noorderſtooker vlucbt, en ſcbuert de ſneeuwkaſteelen
Van 't woeſte Tbracië en den kouden Caucaſus:
Wy ſmaeken kusjens van den zoeten Zepbyrus,
Die op de velden danſt en langs de beekjens dartelt,
En friſſcbe bloempjens blaeſt, waer been by ſpeelt en ſpartelt.
Geen wolk bezwalkt den glans der zonne voor 't gezicbt,
Het ſtrookt en ſtreelt ons al: de nacbt, al rooft ze bet licbt
Des bemels, koeſtert zelfs en kruid en bloem en knoppen,
Beſprengende al bet veld met diamanten droppen.

Daer

Daer 't nuchtre zonnepaerd zyn' dorſt met leſſchen zal:
Dan ment Diaen heur kar, dan blinkt het ſterrental,
Dan ſluipt het Saterdom uit wildernis en holen,
Daer Titan ben tot ruſt der Nymphen bieldt verſcholen,
Dan ſpringt en danſt het rond by 't ſchynen van de Maen.

Winterſche Vermaaklykheden, uit het Latyn van den Heere Jakob de Rhoer, *Hoogleeraar in de Geſchiedeniſſen, Welſpreekendheid en Griekſche taal, te* Deventer, *in Nederduitſche vaarzen nagevolgd, door* Pieter Rempelaar. *Te Deventer, by* J. H. van Wyk, 1760. *in groot octavo,* 17 *bladzyden.*

Dit dichtſtukje is ons met het aflopen van den Winter ter hand gekomen, doch 't is diestyds by ongeluk blyven liggen; op 't uitgeven der bovengemelde *Lentezangen*, herinnerden wy ons deze *Winterſche Vermaaklykheden*; en dagten 't niet oneigen by deze gelegenheid daar van nog gewag te maken. De liefhebbers der Latynſche Poëzye hebben dit gedicht in 't oorſpronglyke met vermaak gelezen; als zynde de taal en vinding over 't algemeen der goedkeuringe dubbel waardig; de Dichter beſchryft op een ſpelenden trant de voordeelen en geneugtens van den Winter met zeer veel bevalligheid: doch de Nederduitſche navolging is doorgaans niet zeer vloeibaar, en vooral niet nauwkeurig in ſtyl en ſpreekmanieren: de volgende regels, die onder de beſten te tellen zyn, konnen tot getuigen hier van verſtrekken.

Zyt welkom, welkom duizendkeer,
Bezadigd Winterluchtje, ô zoetſte en goedſte ſtonden!
De gouden vrede wordt vol vreugde in u gevonden:
't Is uit met doodlyk krygsgeweer.
Zo dra de Lente al de aarde ontbindt, en Maartſche wolken
Met zwarte ſtormen zyn gezwollen voor de volken,
Vervult een bang gety van ſchichten overal
De lucht. Eene yzren vlaag daalt neder.
Een duizendtal vernielt de Lente, 't Zomerweder
Een duizendtal, de Herfſt een duizendtal.
Men zag door 't gantſche jaar Bellone 't aardryk plaagen:
Men vindt geen perk van nederlaagen.
Volhardde 't Wintergety, men zou
Zo groot gedeelte in bloed noch van geweer bezwyken,
Noch Duitſchland, deerlyk thans in rou,
Bedolven zien van halfverbrande lyken.
Geen dolk, die uit de ſchede ſtak,
Zo de onverwinbre nood den ſtilſtand niet verbrak.
Intuſſchen de aarden korſt blyft bard (wie kan 't gelooven?)
Op dat het edle bloed niet doorvloeije in den grond.
O, miſſe ik niet, geen zomermorgenſtond
Zal 't beuglyke aangezicht verheffen weer na boven,

Of 'k zie de zoete Vreê gekeerd.
'k Zie Janus, eens bedaard, zyne yz'ren deuren ſluiten.
'k Zie ſneeuwitte Eendracht, die den krygstwiſt weet te ſtuiten
In Raamſche tempels by den Wintertyd geëerd:
(Och! week de toorn uit Duitſchlands hooge ſtammen,
Bekroonden Julius en Juno zulken wenſch!)
Want dit ſaiſoen behoudt den menſch
Goedgunſtiglyk voor ſtaal en vlammen.

Haerlemſe Zangen, in Muſicq geſteld by de Heeren Marpurg, Agricola, Schale, Nichelman, Bach, *en andere vermaarde Componiſten, en in Nederduitſche Dichtmaat overgebragt, door* J. J. D. *Te Haerlem, ter Muſicq-Drukkery van* Izaäk *en* Johannes Enſchedé, MDCCLXI.

Hier mede wordt den Nederlanderen ene proeve van ene nieuwe verbetering der Drukkunſte, met opzigt tot de Zangkunſt, medegedeeld, welke ten aanzien der uitvoeringe met regt geprezen mag worden. Men is, naamlyk, (de gewone manier van de Muſicqſtukken te prenten zeer koſtelyk zynde,) al voor enigen tyd bedagt geweeſt, om te beproeven, of men dezelven niet zou konnen drukken met verzetbare vormen; of 't niet wel mogelyk ware ene volſtandige Muſicq, met hare eigenlyke Noten en Characteren te ſnyden en te gieten, om vervolgens alle gefigureerde Muſicq, zo nauwkeurig en zindlyk als anders, op ene gewone Boekdrukkers-pers, te konnen drukken. De Heren *I.* en *Joh. Enſchedé* kregen, omtrend 9 a 10 jaren geleden, (gelyk ze in hun berigt melden,) daar toe aanleiding, door zekeren Letterſnyder binnen *Haerlem*, die hun ook een ſtaal van zyne uitvinding toonde: doch hier aan merkelyk te verbeteren vallende, en de bovengemelde perſoon daar van afziende, zo bewogen zy den Heer *J. M. Fleiſchman* tot de volvoering van dit geſtaakte project. Ondertuſſchen gaf de Heer *Breitkopf* te *Leipzig*, in 't begin van 't jaar 1755, zulk een gedrukt Muſicqſtuk met ene algemene goedkeuring uit, en de Heer *Fleiſchman*, dat beſtek volgende, volbragt het aangenomene werk, na ruim twee jaren daar aan gearbeid te hebben; waar door de Heren *Enſchedé* zich in 't jaar 1759 in ſtaat bevonden om hier mede een begin te maken.

De bovengemelde *Haerlemſe Zangen*, ten getale van 48, ſtrekken in dezen tot ene proeve van de keurigheid dier uitvindinge; waar van men in waarheid moet zeggen, dat alle liefhebbers der Muſicq reden hebben om daar in genoegen te nemen, en dat de kenners der Drukkunſte het zelve als een kunſtſtuk hebben te erkennen: als zynde de Muſicq zo zindlyk, nauwkeurig en onderſcheiden gedrukt, dat het de beſte in koper geſnedene Muſicqſtukken zeer wel konne evenaren. —— Wat voorts het werk zelve

zelve betreft; de compoſitie der *Berlynſche Oden*, in 't jaar 1756 uitgegeven, is hier nauwkeurig gevolgd; en de Hoogduitſche Liederen van dat ſtuk zyn, op de zelfde Maat en Melody, in 't Nederduitſch overgebragt; die de Muſicq en Dichtkunſt beminnen, zullen ongetwyfeld het een en 't ander met genoegen aanſchouwen. Tot een voorbeeld van 't laatſte diene het derde Lied, dat ten opſchrift heeft,

De moeijelyke.

1.
Men is alom genoeg geſchooren:
Wien 't luſt, die laat zich ringelooren
Door Gekken. Weg met hen na 't Hok!
Genoeg, ben in 't verſchiet te groeten;
Maar telkens van naby te ontmoeten,
Dat is geen jok.

2.
Rogier verzogt my laatſt ten Eeten:
Men was 'er keurlyk aan gezeten;
Hy prees en roemde zynen Kok.
Dat ging nog heen; maar onder 't ſpyzen
Begon hy zelve zig te pryzen.
Dat was geen jok.

3.
Glyceer betuigt my, zonder Vraagen,
Dat ik alleen haar kan behaagen.
Maar luiſtert eens; hoe ſlaat de Klok?
Hoe komt zy, buiten my, aan Ringen,
Juweelen en meer fraaije dingen?
Dat is geen jok.

4.
Fernandus, die my in Vertrouwen
Meent menig Staats-Geheim te ontvouwen,
Heeft nooit gedaan, en 't immer drok.
Door diergelyke malle kuuren
Ontſteelt hy myne Snipper-Uuren.
Dat is geen jok.

Eenige nieuwe Aenmerkingen, de Nederduitſche Tael en verſcheidene Oudheden aengaende. Behalve de Opdragt 528 bladzyden in octavo.

DE Heer *Frans Burman*, volgens de ondertekening der Opdragt, de opſteller van dit werkje, heeft door deze uitgave

zyne voorgaande *Aenmerkingen, de Nederduitſche tael aengaende*, beſchaefd en merkelyk vermeerderd. Het Stukje is, gelyk de Tytel enigzins aenduidt, tweeledig: het eerſte behelſt aenmerkingen over de Nederduitſche Tael, en het tweede over verſcheidene Oudheden. In 't eerſte ſtelt ons de Aucteur voor ene breedvoerige lyſt van woorden, die aen ons en de Franſchen gemeen zyn, 't zy dat wy dezelven van de Franſchen, of zy van ons overgenomen hebben, of dat ze afkomſtig zyn uit de oude Duitſche tael, die ons en den Franken eertyds gemeen was: waer agter hy ene lyſt der woorden voegt, die in de Nederduitſche en Franſche tael beide uit het Latyn geſproten zyn. In 't tweede geeft hy ons enige Verhandelingen over woorden, ſpreekwyzen en eernamen, welken hy opheldert door 't ontvouwen der gebruiken, die eertyds by ons en de Franſchen plaets hadden; beſluitende dit werkje met enige byvoegſelen, die tot het eerſte lid betrekkelyk, en hem na het afdrukken van 't zelve voor den geeſt gekomen zyn.

Onze Aucteur betoont doorgaende veel werks gemaekt te hebben van 't lezen der oude Franſche Schryveren, zet daer door in verſcheidene gevallen merkelyk licht by aen de bepaelde betekenis zommiger woorden, en heldert langs dien weg ook vele gebruiken op; zo dat dit werkje door de Liefhebbers der Nederduitſche Tale en Oudheden over 't algemeen met genoegen gelezen konne worden. Wy zullen, om den Lezer een nader denkbeeld van dit werkje te geven, enige voorbeelden van de ene en andere ſoort overſchryven.

„ Baljuw. Dit is in zynen oorſprong geen Duitſch maer een „ Franſch woord. Echter vind ik dat het al van zeer oud ge„ bruik in onze tael geweeſt is, zynde verſcheidene maelen ge„ bruikt door *Melis Stooke*, ſchoon het in zynen tyd, volgens „ myne gedachten, een zeer nieuw woord moet geweeſt zyn". Dit beveſtigt onze Aucteur door de volgende plaetſen uit *Melis Stoke*, in *Jan den eerſten* v. 209, 237, 807, 968, 1519, in *Jan den-tweeden* v. 4257, 4751, 4706, 4777 en elders. „ By ouder „ Hollandſche Schryvers, zegt hy, geloof ik niet dat men dat „ woord vinden zal; want ik heb aengemerkt dat dit woord ook „ door *Melis Stoke* nooit ten tyde van voorgaende Graven ge„ bruikt wordt. Welk my doet denken dat het met Jan van A„ vennes, Graef van Henegouwen, die na dat Graef Eloris de „ V. vermoord, en zyn Zoon Jan noch jong en in Engeland was, „ de voogdye van Holland aennam, wel zou kunnen in Holland „ gekomen zyn. Het is waer dat men in Balens beſchryving van „ Dordrecht, bladz. 8, eenige Baljuwen van Zuidholland vindt, „ die ál eenige, doch weinige, geweeſt zyn voor den tyd van „ Graef Jan. Doch ik geloof wel dat die dit ampt gehad hebben, doch twyfel zeer of die den titel van *Baljuw* gehad hebben: welken Balen, geen kennis gehad hebbende van den oor„ ſprong van dit woord, aan allen gegeven heeft, om dat hunne

„ op-

„ opvolgers dien gehad hebben. Ook vind ik in denzelven Ba-
„ len bladz. 717, dat Florens, de Broeder van Koning Willem,
„ langen tyd geweeſt was *Droſt van Holland*, welk men ook by
„ anderen vindt. Welk ik begryp dat van Zuid-holland geweeſt
„ is, ſchoon hy in dat Regiſter niet genoemd ſtaat, hebbende
„ Balen geoordeeld, volgens myne gedachten, dat hy daer in
„ niet behoorde, om dat hy *Droſt* en niet *Baljuw* genoemd
„ wordt. Doch ik kan niet denken dat enig ander Droſtampt in
„ dien tyd met den naam van Holland kan genoemd zyn, dan dat
„ van Zuidholland. Ook vindt men na dien tyd geene Droſt-
„ ampten meer in Holland met den titel van *Droſt*, dan alleen in
„ Mulden: welken ik echter geloof dat alle die gehad hebben,
„ welke 'er toen waren, doch alle met dien van *Baljuw* daer na
„ genoemd. Zynde de naem van *Droſt* alleen overgebleven in
„ ſommige Heerlykheden, die eigen waren aen byzondere Hee-
„ ren, en niet aen den Graef van Holland, als in het Land van
„ Arkel, Heusden, Vianen, Leerdam, Yſſelſtein enz. Welke
„ naem van *Droſt* of *Droſſaert*, net het zelve beteekenende, ook
„ gebleeven is in Braband, Gelderland, 't Sticht van Utrecht,
„ Overyſſel en andere geweſten, in welke de naem van *Baljuw*
„ onbekend is, als zynde nooit onder de heerſchappy geweeſt
„ van Vorſten, welker moedertael de Franſche was.

„ Het is een Franſch woord, welk afkomſtig is van *Bail* of
„ *Baus* welk eenen voogd, of opzichter over kinderen betekent.
Deze betekenis bewyſt onze Auteur uit oude Franſche Schryve-
ren, en doet zien dat van hier ook de Regenten „ die in tyden
„ van minderjaerigheid of uitlandigheid der Vorſten de Voogdy
„ en regeering over de Landen hadden *Bail* en *Bailly* genoemd
„ wierden. Zo zyn ook, *zegt hy*, in de Duitſche orden de ſmal-
„ deelen der Landſchappen, in welke de goederen van die or-
„ der gelegen zyn, genoemd *Balien*, dat is, Voogdyen: en de
„ opperſte beſtierder van ieder Balie wierdt genoemd *Baljer*,
„ dat is Voogd, gelyk men zien kan in de kronyk van die order
„ in het laetſte deel der Analecta van Matthæus. Thans wordt
„ dezelve genoemd *Landkommandeur* ". Verder doet hy zien dat
Hertog Albert van Beyeren, die in de Hollandſche tael genoemd
werd *Ruwaerd*, in 't Franſch den naem droeg van *Bailly* en
Baillif. Vervolgens toont hy aen „ dat de Hertogen en Graeven
„ verplicht zynde rechtdagen te houden, om vonnis te vellen
„ over ſommige zaeken, die van meerder gewicht waeren, dan
„ dat door de gewoone rechters konden afgedaen worden, en
„ dien laſt moede wordende, amptlieden aenſtelden, die hun-
„ nen perſoon verbeelden en hoofden der rechtbanken zyn zou-
„ den. Welke in het een Land *Bailly*, in het ander *Seneschal*,
„ en in een ander Land *Ruard* genoemd wierden, en in ſommige
„ noch met andere naemen. Die alle in macht, aenzien en be-
„ diening met ons Duitſch woord *Droſt* overeenkomen ".

„ Oir voor kinderen, naekomelingen, vindt men in alle oude

„ Nederduitſche boeken en zelf ook in de hedendaegſche, voor-
„ naemelyk *Mannelyk oir*. Dit is afkomſtig van een oud Franſch
„ woord *Hoir* ", dat kinderen nakomelingen betekent, gelyk onze Schryver door twee Franſche voorbeelden bewyſt. „ Men
„ vindt het, *zegt by*, in alle Schryvers. Het komt, gelyk Me-
„ nage en Nicot zeggen, van het Latynſch woord *Hæres*.

„ HEDEN. *Huy*, oud woord *Hodie*. Dit woord *Huy* is een oud
„ Franſch woord, welk het zelve beteekende als ons *Heden*,
„ afkomſtig van ['t Latynſche] *Hodie*. Dit woord zelf is ganſch
„ buiten gebruik, doch het daer van afkomſtig, welk noch da-
„ gelyks gebruikt wordt is *Aujourd'hui*, ſaemen geſteld uit vier
„ woorden *Au jour de hui*, op den dag van heden. Ook plagt
„ daer een ander woord van afkomſtig te zyn, nu ook ganſch
„ buiten gebruik geraekt *Meshuy*, welk eene ontkennende be-
„ teekenis had, en beteekende nooit of ten geenen dage. Zie
„ Nicot in dat woord.

„ Men vindt in veele oude boeken geſchreeven *Huyden*, en
„ zoo ſpreeken eenige menſchen het noch uit. Daer kan men in
„ beſpeuren dat het afkomſtig is van *Huy*.

DOORGESNEDENE KLEEDEREN. De Aucteur, *bladz.* 126, gezegd hebbende, „ dat in 't jaer 1377 veele Heeren gekleed waeren
„ met rokken met half blauw en half wit, *op dezelve wyze als*
„ *thans ook veele weeskinderen gekleed gaen* ", heldert dit gezegde bl. 427——429 op, door aen te merken, „ dat dit niet ziet op
„ het fatzoen der kleederen, maer alleen daer op dat dezelve van
„ tweederleye koleur zyn, anders aen de rechter zyde, dan aen
„ de linker zyde ". Ter beveſtiginge van zodanig ene manier van kleeding oudtyds gebruikelyk, beroept hy zich op verſcheidene plaetſen uit Franſche Schryveren, die daer van uitdrukkelyk gewagen. „ In 't Franſch, zegt hy, worden die genoemd,
„ *Robes miparties* of *habits mipartis:* Balen in zyne beſchryving
„ van Dordrecht bladz. 799. noemt dezelve *doorgeſneedene klee-*
„ *deren* ", zeggende volgens de aenhaling van onzen Aucteur, *bladz.* 391, *op den 6 Maart* 1482. *wierdt gebooden dat alle de poorteren van Dordrecht boven de* 20, *en beneden de* 60 *jaeren, die ter beyrvaert moeſten hun zouden laeten maeken doorſnedene kleederen van half rood en half wit, om daer mede, neffens haeren Panſers, harnaſch en wapenen op den* 15. *daer aen volgende ter hand wapenſchouw te komen.*

Verdediging van den Heer Lt. Colonel Frans Burman, *tegen een Kanailleus en laſterend Vers, door eenen eerloozen ſchurk tegen hem gemaakt.* MDCCLXI. *in 't geheel* 52 *bladz. in octavo.*

DE ſtyl dezer verdediginge is gelyk aen dien van 't opſchrift; en de Heer *Burman* mengt 'er een familie-twiſt in, daer 't algemeen geen 't minſte belang in heeft.

Het

Het vermaaklyk en leerzaam congres der Dieren. Eerſte Zamenkomſt, zynde daar in ſpreekende 't Paard *en de* Hond, *in tegenwoordigheid van de* Leeuw, *Koning der dieren. Te Amſterdam, by* F. H. Demter *en* M. Reynierſe 1761. *behalve het Voorbericht 75 bladzyden in octavo.*

DIt ſtukje ſchynt grootlyks geſchikt te zyn, om onder ene oppervlakkige voorſtelling van de levenswyze der Dieren, het gedrag veler menſchen, die zich aen ene menigte van buitenſporigheden ſchuldig maken, op ene min of meer geeſtige wyze te beſchimpen: een onderwerp dat door een regt oplettend beſchouwer der menſchlyke handelingen, met een leevendig vernuft bedeeld, op geen onaertige wyze uitgevoerd zou konnen worden. Doch de Schryver dezer *eerſte zamenkomſte* vreezen we zal ten dezen opzigte veel al te kort ſchieten; egter is het werkje van dien aert, dat het van 't gemeen voor tydverdryf gelezen kan worden; doch die 't als wezenlyk leerzaem, volgens den uitgebreiden Tytel, zou koopen, zou zich door den veel belovenden Tytel bedrogen vinden.

LYST van eenige Hoogduitſche BOEKEN, te bekomen te Amſterdam, by *J. Schreuder & Pieter Mortier de Jonge.*

D'Advocats Hiſtoriſches Handwörterbuch, worinnen von Kaiſern, Königen, Fürſten, Päbſten Gelehrte &c. nachricht ertheilet wird, aus dem Frantzöſiſchen überſetzet und vermehret, 8. 2 theile Ulm. 1761.

Algemeine Welt-Hiſtorie aus den Engliſchen überſetzt, nebſt Anmerckungen der Holländiſche überſetzung auch viele neuen kupfern und charten, genau durch geſehen und mit häufigen Anmerckungen vermehret von S. J. Baumgarten mit ejusd. ſammlung von Erleuterungs Schriften und Zuſätzen, 4. 25 theile, Halle 1746——1760.

Abhandlungen, auſerleſene, Medeciniſch-Chirurgiſch-Anatomiſch-Chymisch-und Botaniſche, der Röm. Kayſerliche Academie der Naturforſcher, 4. Nürnb. 1760. 10 theile.

Beyträge zur vertheidigung der Practiſcher Religion wieder die Einwürfe unſerer zeit, 8. band 2de ſtück, 8. Gotha 1761.

—— id. —— Complet.

Carpzov, (*M. Jac.*) Bibliſchen Augen bei dem Baume des Erkenntniſſes Gutes und Böſes, 8. Weimar 1761.

Der Frühling, ein Gedicht, nebſt einen Anhange anderer Gedichte von denſelben Verfaſſer. Neue Auflage, 8. 1761.

Ge-

Gedancke, zufällige, von der Proportion zwiſchen Silber und Gold, fol. Ulm 1761.

Gullivers (*Lemuel*) ſämmtliche Reiſen, aus dem Engliſchen des D. Swifts, von neuen überſetzet, 8. Hamb. 1761.

Levrets Wahrnehmungen von den Urſachen und Zufallen vieler ſchweren geburthen, 8. 2 theile mit kupf. Altona 1761.

Löwe Sammlung gründlicher und erbaulicher Cantzel Andachte, 8. Gotha 8 theile 1761.

Leszingſche unäſopiſche Fabeln, enthaltend die ſinnreichen einfälle und weiſe ſprüche der thiere; nebſt damit einſchlagender unterſuchung Herrn Leszings von der kunſt Fabeln zu verfertigen, 8. Zürich, 8. 1761.

Merckwurdigkeiten, Hiſtoriſche, das Leben der Königinn Chriſtina betreffend, durch Herrn Arckenholtz, aus dem Frantzöſiſchen überſetzt, 4er. und letzter theil, 4. Amſt. 1760.

——— id. ——— Complet.

Onomatologia Hiſtoria Naturalis completa, oder Vollſtändiges Lexicon aller benennungen aus der Naturgeſchichte, 8, 2 theile 1761.

——— id. ——— von der Artzney, Zergliederungs, Wund Artzney Naturlehre, &c complet, 8. 5 theile.

Predigten von dem Verfaſſer des Chriſten in der Einſamkeit, 1ſte & 2de Sammlung, 8. Breſlau 1761.

Sammlung vermiſchter Schriften zu beförderung der ſchönen Wiſſenſchaften und der freyen kunſten, IIIde band 2de ſtuck, Berlin, 8. 1761.

——— id. ——— complet.

Swifts (*Dr. John*) Satyriſche und ernſthafte Schriften, 5ter und 6der band, 8. Hamb. 1761.

——— id. ——— complet.

Willebrandts (*Joh. Pet.*) Hiſtoriſche berichte und praktiſche anmerckungen auf Reiſen, 3te vermehrte und verbeſſerte auflage, 8. Ffurt und Leipzig 1761.

De proefondervindelyke Natuurkunde;

volgens het beloop der

Natuurkundige Leſſen, door Proefneemingen beveſtigd, tot opheldering van allerley dagelyks voorkomende zaaken; door den Heer Abt NOLLET, Lid van de Koninklyke Akademie der Weetenſchappen van Parys en van de Koninklyke Societeit van Londen. *Uit het Franſch vertaald. Tweede Deel, tweede Stukje. Te Amſterdam, by* K. van Tongerlo, MDCCLX. *behalve den korten inhoud enz.* 368 *bladzyden in octavo.*

Het onderwerp van dit ſtukje, de zevende en achtſte les bevattende, is de *Waterweegkunde*; wier voornaamſte verſchynſelen door den Heer Abt NOLLET zeer klaar voorgeſteld worden. De *Waterweegkunde* heeft ten voorwerp de zwaarte en 't evenwigt der vogten, om na te gaan de wyze, waar op de vogten weegen en met hunne zwaarte werken: waar omtrend men vooraf moet weeten, dat de uitwerkſelen, die de wetten der Waterweegkunde vereiſchen, nauwkeuriger voortgebragt worden, naar maate dat de lichaamen verder af zyn van den graad van volmaakte vloeibaarheid: en dat de *vloeiſtoffen*, wier deeltjes even fyn, even beweegbaar zyn als die der *vogten*, ook de zelfde eigenſchappen hebben; doch dat de uitwerkſelen hunner zwaartekragt verſchillen, wanneer ze uit grover en ſterker t'zamenkleevende deeltjes beſtaan. Men moet om de verſchynſelen gemaklyker te begrypen, deeze ſtoffen aanmerken als eene verzameling van vaſte lichaampjes, zo klein, dat ze zelfs het beſte vergrootglas ontvlieden, tevens zeer hard van aart, en ligt beweegbaar over elkander; zynde het eene los en onafhangelyk van 't andere, hebbende ieder op zich zelven zyne eigene zwaarte, en weegende min of meer naar maate van zynen kleinen byzonderen inhoud. —— Naa deeze voorafgaande on-

derrigting treedt onze Leermeeſter ter zaake, en verdeelt zyne ontvouwing der Waterweegkunde in drie deelen; waar van de twee eerſte de zevende Les uitmaaken, handelende eerſt *van de zwaarte en het evenwigt der Vogten, wier deelen gelykſlachtig zyn*, en vervolgens *van de zwaarte en het evenwigt van verſcheidene Vogten, die in digtheid van elkanderen verſchillen*: welke onderwerpen door het verklaaren eeniger voorſtellen, met de nevensgaande Proefneemingen, opgehelderd worden.

Raakende de Vogten, wier deelen *gelykſlachtig* zyn, die t'zamengeſteld zyn uit deeltjes, die elkanderen in gedaante, grootte en gewigt volkomen gelyk zyn, of als zodanig worden aangemerkt, hier omtrend hebben de volgende voorſtellen plaats.

I. Voorſtel. *De vogten weegen, of hebben zwaarte, niet alleen met hunnen ganſchen klomp, byeen genomen; maar ook in zich zelven, dat is, wanneer men ieder der deeltjes, daar ze uit beſtaan, op zich zelven en afzonderlyk neemt.* Een glas met water gevuld weegt zwaander dan wanneer het ledig is; en een gedeelte van dit water, afzonderlyk gewoogen zynde, in zyne eigene hoofdſtof, behoudt zyne eigene afzonderlyke zwaarte; des ieder hoeveelheid van vogt, het zy ze een gedeelte van eenen grooter klomp uitmaake, het zy men ze op zich zelve neeme, haare eigene zwaarte hebbe.

II. Voorſtel. *De deeltjes van een en 't zelfde vogt perſen en oefenen hunne zwaarte elk op zich zelve, en 't eene afzonderlyk van 't andere.* Die eenen ſteen wil opbeuren, draagt den ganſchen klomp tevens, maar die 't uitloopen van 't water wil beletten, door zynen vinger te houden tegen eene opening in den bodem van een vat, draagt alleen de colom, die loodrecht op het gat ſtaat; de kleine deeltjes der vogten, geen merkelyken t'zamenhang hebbende, volgen vrylyk de neiging van hun eigen gewigt; en van daar heeft men alleen de loodrechte colom te draagen.

III.

III. Voorſtel. *De vogten weegen en oefenen hunne zwaartekragt na alle kanten heen.* Zy werken niet alleen, gelyk andere lichaamen, met hunne zwaarte van boven na beneden, maar ook zylinks en opwaards, als blykbaar is in de werkzaamheid der vogten in rechte buizen, en in zulke die eene kromme bogt of knie hebben; in welke de eene colom de andere voortſtuwt, het zy nederwaards, ter zyde of opwaards, daar ze maar geen onverwinnelyken weder-ſtand voor die ligt beweegbaare deeltjes vindt.

IV. Voorſtel. *Alle gedeelten van een zelfde vogt ſtaan met elkanderen in evenwigt, 't zy in een enkel vat, 't zy in verſcheiden, die gemeenſchap met elkanderen hebben.* Alle de gedeelten van een vogt gelykſlachtig zynde, beweegen ze zich zo lang tot dat ze onderling in evenwigt ſtaan; wanneer ze, een waterpas vlak maakende, in ruſt blyven, tot dat eene uitwendige oorzaak hen in beweeging brengt: van wat gedaante ook een vat zy, of de buizen, die gemeenſchap met elkanderen hebben, loodrecht ſchuins of bogtig zyn, al het daar in gegootene water, van de zelfde digtheid en ſtofshoeveelheid zynde, klimt even hoog; egter in diervoege dat het waterpas vlak van eene merkelyke uitgeſtrektheid zynde, als by voorbeeld de zee, een *verheevenrond* zy, als werkende ieder water-colom met haare zwaarte op 't middelpunt der aarde.

V. Voorſtel. *De vogten perſen, zo loodrecht als zylinks, niet naar maate van hunne hoeveelheid, maar naar maate van hunne hoogte boven het waterpas vlak, en van de grootte van den bodem of 't vlak, dat hunnen val en perſing wederſtand biedt.* Wanneer men de zelfde hoogte en den zelfden bodem van een vat behoudt, kan men deszelfs gedaante en ruimte veranderen: de vogten zullen altoos blyven drukken naar hunne hoogte op den zelfden bodem, en de zylinkſche drukking zal de loodrechte evenaaren; ſchoon de vorm en inhoud van 't vat verſchillend zy: zo dat eene zekere hoeveelheid van water zeer veel meerder of minder kragt, by voor-

beeld, 200 of 300 maal, zal doen, naar geraade der wyze, waar op men 't werken laat; gelyk de ondervinding en proefneeming ons duidelyk toont.

Tot dus ver, ſpraken we van vogten, wier deelen *gelykſlachtig* zyn; doch nademaal die kleine vaſte lichaampjes, waar uit de vogten beſtaan, eene verzameling zyn van nog fynder deeltjes, die met eenen ſterken t'zamenhang onderling verbonden zyn; en de digtheid deezer fynder deeltjes grooter of kleinder is, naar maate dat 'er min of meer holligheid tuſſchen dezelven overblyft; zo moeten 'er vogten of vloeiſtoffen uit ontſtaan, *die van elkanderen in digtheid verſchillen:* welke digtheden men tegen elkander kan vergelyken door een gedeelte dier vogten van merkelyken omſlag in onderſcheidene vaten te weegen, of door de kleine deeltjes van verſcheidene vogten onder een te mengen: de zwaarte oefent in 't eene en 't andere geval haare gewoone kragt; maar de vloeibaarheid geeft aanleiding tot eenige byzondere uitwerkſelen, die door de volgende voorſtellen opgehelderd worden.

I. Voorſtel. *Het verſchil van 't gewigt of van de digtheid is alleen genoeg, om de deeltjes van de twee vogten, die men onder een gemengd heeft, van elkanderen te ſcheiden, ten zy 'er andere en ſterkerwerkende oorzaaken tuſſchen komen, en 't uitwerkſel beletten.* Wanneer men vogten van verſchillende digtheid in een vleſſe onder een mengt, als by voorbeeld, Kwikzilver, Wynſteenolie, Geeſt van Wyn, Geeſt van Terpentyn en Lugt; zal men die vogten, zo dra men 't vlesje ſtil nedergezet heeft, zich van zelven weder uit elkanderen zien ſcheiden; en dat wel ſpoediger naar 't verſchil van hunne digtheid; neemende het Kwikzilver en de Wynſteen-olie ſpoediger, als zoortlyk zwaarder dan de andere, hunne byzondere plaats in. Deeze ſcheiding geſchiedt in zommige mengingen wel bezwaarlyk; doch dan ontſtaat zulks uit de fynheid der verdeelinge, de overmaat van wryving der deelen, de klevenrig-

righeid der ſtoffen, de gelykaartigheid der vogten, en wat oorzaaken 'er van dien aart meer zyn, die het uitwerkſel der zwaarte belemmeren, of verydelen.

II. Voorſtel. *Verſcheiden vogten of vloeiſtoffen, ſchoon van verſchillenden aart, drukken op elkander naar evenredigheid van hunne digtheden en hoogten.* Dit is uit zich zelven klaar: die den bodem van een glas met twee pond vogts belaaden wil, en 'er een begin van gemaakt heeft met één pond water in 't glas te gieten, zal 't overige gewigt konnen krygen door 't met olie aan te vullen; doch hy zal 'er eene grooter hoeveelheid toe moeten gebruiken, om dat de olie niet zo zwaar van aart is als het water.

III. Voorſtel. *Twee vogten van verſchillende digtheden ſtaan tegen elkander in evenwigt, als, beider voetſtukken of bodems daar ze op ruſten even groot zynde, hunne loodrechte hoogten tot elkander ſtaan, in de* omgekeerde *reden van hunne digtheden, of, 't geen 't zelfde is, van hunne* zoortlyke *zwaarte.* Wanneer men vogten van verſchillende digtheid in eenen omgekeerden hevel op elkander giet, kan men uit hunne hoogten boven het waterpas afleiden, hoe veel het eene ligter of zwaarder is dan het andere: in zodanig eene proef zal, by voorbeeld, het kwikzilver ophouden met klimmen, wanneer zyne loodrechte hoogte boven 't waterpas het veertiende gedeelte van 't water kan haalen; ſtaande als 14 tot 1; zynde de Kwik 14 maal zwaarder dan 't Water.

IV. Voorſtel. *De Lugt is eene vloeiſtof, die zwaarte heeft, en met haare drukking of perskragt, even gelyk de vogten, naar alle kanten heen werkt.* Hoewel ons de eigenſchappen der lugt in't vervolg afzonderlyk ſtaan te beſchouwen, is 't egter niet ongevoegelyk van haare opzigtlyke zwaarte in vergelyking met die van andere vloeiſtoffen in deezen te ſpreeken, dewyl de lugt alles, het geen ze uitwerkt, als eene met zwaar-

te begaafde vloeiſtof, doet, uit kragt van de grondbeginſelen der Waterweegkunde. De Lugt, een ſtoflyk lichaam zynde, heeft, gelyk alle andere lichaamen, eene zwaarte, die het middelpunt der aarde tot haar zwaartepunt heeft, en met haar gewigt op alles werkt, wat haar tot een voetſteun ſtrekt; in eene volmaakte beantwoording aan de wetten der weegkunde; van waar ook alle vogten en vloeiſtoffen een eigenlyk gezegd evenwigt met de lugt maaken; als hebbende de lugt geen oneindige maar eene zekere maat van zwaartekragt, boven welke ze niets kan uitvoeren: welk alles men ontegenzeggelyk gewaar wordt in veelerleye proefneemingen, zo met den Barometer, als met de Zuig- en Perspompen, die, overeenkomſtig met de dagelykſche ondervinding, de loodrechte drukking der lugt een ieder gewaar doen worden. En, gelyk voorheen is aangemerkt, dat *de vogten hunne zwaartekragt na alle kanten heen oefenen*; zo heeft men insgelyks ondervonden, dat de lugt, niet alleen eene loodrechte drukking heeft, gelyk andere lichaamen; maar dat ze ook, als eene vloeiſtof, eene zylinkſche zwaarte-perſing en opwaartsdrukking oefent; van waar ze in ſtaat is den loop van 't vogt door eene zylinkſche, of recht opwaards gaande perſing te belemmeren, ja geheel tegen te houden; gelyk men in wel geſlootene vetvulde vaten, en omgekeerde volle vleſſen dagelyks gewaar wordt, die hun vogt niet uitlaaten, wanneer het zwikgat te nauw, of de hals te eng is; het welk de tegenſtand der lugt veroorzaakt, die zo wel van ter zyde en opwaards als na beneden werkzaam is; dat door verſcheidene proefneemingen met waterwerken, en inzonderheid met alle zoorten van hevels ten duidelykſte beveſtigd wordt.

De twee eerſte deelen der Waterweegkunde dus afgehandeld zynde, zo gaat de HEER ABT NOLLET met de achtſte les over, tot het beſchouwen van *de zwaar-*

te

te en 't evenwigt der vaſte lichaamen, in vogten ingedompeld; hegtende daar aan eene onderrigting van 't gebruik van de *Waterweegkonſtenaars weegſchaal*, van het *Vogtweegertje*, en een *aanhangſel over de* Hairbuisjes, *en de naaſte of onmiddellyke oorzaaken van de* vloeibaarheid *en* vaſtheid *der lichaamen*.

Als een vaſt lichaam, (ondoordringbaar voor het vogt daar men 't indompelt,) in eene vloeiſtof gedompeld is, beſlaat het de plaats van een klomp vogts van den zelfden omtrek als dat lichaam: en deeze verplaatſte klomp weegt min of meer naar maate van de byzondere digtheid van 't vogt: in zodanig een geval zal de klomp vogts het vaſte lichaam in gewigt evenaaren, of het eene zal zwaarder weegen dan het andere; en die overmaat van zwaarte zullen wy vervolgens *betrekkelyke zwaarte* noemen: zeggende dat de *betrekkelyke zwaarte* van een lichaam, dat anderhalf pond weegt, en een klomp waters, die een pond weegt, verplaatſt, is een half pond. Onze nauwkeurige Onderwyzer dit voor af gezegd hebbende, heldert zyn onderwerp voorts op, door 't ontvouwen en ſtaaven der volgende voorſtellen.

I. Voorſtel. *Een vaſt lichaam, geheel ondergedompeld, wordt van alle kanten gedrukt door het vogt, dat het zelve omringt: en die drukking, welke het dus lydt, is zo veel grooter, naar maate dat het vogt meer digtheid heeft, en naar maate dat het lichaam dieper in dat vogt gedompeld is.* Dit voorſtel is niet anders dan een gevolg van het III. en V. Voorſtel der eerſte, en van het III. Voorſtel der tweede afdeelinge, zo ieder oplettende terſtond gewaar kan worden: en een gevolg, dat men zigtbaar ontdekt, wanneer men eene kleine blaas met gecouleurd water gevuld, en aan een open glazen buis gebonden, in een glas vol water indompelt.

II. Voorſtel. *Indien het ingedompelde lichaam zwaarder is dan de klomp vogts, wiens plaats het ingenomen heeft, doet de* betrekkelyke *zwaarte van dat lichaam, indien 't*

derzelver neiging vry en onverhinderd gehoorzaamen kan, het zelve naar den bodem van 't glas zinken. Als een lichaam, van meerder digtheid dan 't water, in 't water gedompeld wordt, moet de klomp waters, die 'er onder is, noodwendig wyken; doch niet voor 't ganſche gewigt van 't lichaam, maar alleen voor de overmaat van deszelfs zwaarte; men hange zodanig een lichaam aan den eenen arm der weegſchaale, en legge zo veel gewigts in de andere ſchaal als noodig is om 't zinken te beletten; men zal bevinden, dat men niet het geheele gewigt, maar alleen de overmaat van zwaarte behoeft op te haalen. — Hier uit kan men afleiden, dat de lichaamen in eene middelſtof gedompeld, als de Hagel en Sneeuw, by voorbeeld, in de lugt, niet vallen met hun geheele vermogen van volſtrekte zwaartekragt, maar alleen met die van hunne betrekkelyke zwaarte: de hagelkorrels vallen alleen uit kragt van dat overwigt, het welk zy zwaarder weegen, dan dat gedeelte lugts, 't welk zy beſlaan: dit verſchil van de volſtrekte en betrekkelyke zwaarte der lichaamen in de lugt is zeer klein; nademaal de lugt eene zeer ligte vloeiſtof is; egter is 't groot genoeg om bemerkbaar te zyn. Van daar zal een holle papieren bal, die in de lugt met eenen looden bal volmaakt in evenwigt hong, onder den ontvanger, de lugt uitgepompt zynde, in 't ydel de ſchaal overhaalen, en zwaarder weegen: deeze beide lichaamen, uit de vloeiſtof komende, weegen nu met hunne volſtrekte zwaarte, die grooter is dan hunne betrekkelyke zwaarte; en dat nieuwe gewigt is in beide de lichaamen niet even groot; om dat zy in omtrek van elkander verſchillen, neemt het eene meer toe in zwaarte dan het andere: dit zal door 't volgende voorſtel nog klaarder worden.

III. Voorſtel. *Het gewigt, dat een ingedompeld lichaam verlieſt, is juiſt gelyk aan het gewigt van den klomp vogts, dien 't verplaatſt.* Het bovenſtaande voorſtel leert ons, dat een lichaam, ingedompeld zynde, een gedeelte

van

van zyn gewigt verlieſt; en dit leert ons welk een gedeelte het verlieſt: als het lichaam vier oncen, en de verplaatſte klomp vogts twee oncen weegt, zal het twee oncen verliezen; en men zal niet meer dan twee oncen gewigts noodig hebben, om het zinken van 't lichaam te beletten: vermids men daar door het gewigt van den verplaatſten klomp vergoedende het evenwigt herſtelt, gelyk de proefneemingen buiten tegenſpraak toonen. — Dewyl nu de omtrek van den verplaatſten vogtklomp het gedeelte aanwyſt, dat het lichaam van zyn gewigt verlieſt, zo volgt hier uit, dat de lichaamen, de ſtofshoeveelheid gelyk geſteld zynde, met de onderdompeling meer van hun gewigt moeten verliezen, naar maate dat ze grooter van omtrek zyn; dewyl ze des te grooter klomp vogts verplaatſen; derhalve moeſt ook de papieren bal in de lugt meer van haar gewigt verliezen dan de looden; en gevolglyk, daar in evenwigt zynde, in 't ydel denzelven overhaalen. — Men kan hier uit ook afleiden, dat het ondergedompelde lichaam beter zal worden opgehouden, naar maate dat de vogtklomp digter is, en dat derhalve de betrekkelyke zwaarte van een lichaam grooter zal zyn, naar maate dat het vogt, daar 't in gedompeld wordt, minder digtheid heeft: van waar een lichaam, dat met een ander in evenwigt hangt in 't water, in den brandewyn zwaarder zal weegen: de vogtklomp minder digt zynde, zo verlieſt het lichaam minder van zyne oorſpronglyke zwaarte, en gevolglyk blyft de betrekkelyke zwaarte grooter. — Eindelyk, dewyl de digtheid van 't zelfde vogt van zich verſchilt, door koude, hette, of andere oorzaaken, en de ingedompelde lichaamen ook die zelfde verandering ondergaan, zo zal ook de betrekkelyke zwaarte van 't zelfde lichaam, in 't zelfde vogt, in die evenredigheid veranderen; het welk verſcheidene proeven zigtbaar toonen.

IV. Voorſtel. *Indien het vaſte lichaam ligter is, dan*

een klomp van 't vogt, daar men 't in dompelt, van dezelfde grootte en omtrek, dryft het gedeeltelyk boven; en dat deel van 't lichaam, 't welk onder blyft, beſlaat de plaats van eene hoeveelheid of klomp van 't vogt, die zo zwaar weegt, als het ganſche lichaam. Een waſſchen bal in 't water ingedompeld, ligter dan 't water zynde, zinkt niet onder water, maar 't grootſte gedeelte van zynen omtrek, dat onder blyft, verplaatſt juiſt eene hoeveelheid van water, die even zwaar is als de ganſche bal. —— Hier uit kan men twee beſluiten opmaaken: 1. dat het ondergedompelde deel van zulk een lichaam kleinder zal zyn, naar maate dat het vogt meer digtheid heeft, of het lichaam zelve ligter is; en 2. dat 'er egter altoos een zeker gedeelte van zulk een lichaam beneden de oppervlakte van 't water zyn moet, indien 't lichaam maar eenige merkbaare zwaarte en dikte heeft; dat zeer duidelyk na te gaan is in de proeven die men met het *Vogtwegertje* doet. —— Aangezien nu in die les meermaals gewag gemaakt word van het weegen der vogten, en dat der vaſte lichaamen in de vogten, zo heeft de Heer Abt *Nollet* hier aangehegt eene nauwkeurige onderrigting van de *Waterweegkonſtenaars weegſchaal*, en 't *Vogtwegertje*, ter aanduidinge hoe, en met welke oplettendheid men daar van gebruik heeft te maaken; waar op wy, volgens ons bepaalde beſtek, in deezen niet hebben ſtil te ſtaan: doch het daar aan volgende *aanhangſel over de hairbuisjes, en over de naaſte of onmiddelyke oorzaaken van de vloeibaarheid en vaſtheid der lichaamen*, eiſcht nog onze beſchouwing.

Hairbuisjes of *hairpypjes* noemt men alle buisjes en pypjes, die eng en klein van binnenwydte zyn; onverſchillig van welke gedaante of ſtof, die maar bekwaam is om vogten te bevatten. Deeze buisjes van minder of meerder wydte, (al bedraagt derzelver middellyn twee lynen en zelfs twee lynen en een halve,) in eenig vogt ingedompeld zynde, geeven ons uitwerkſelen, die rechtdraads ſchynen te ſtryden met de ge-

gewoone wetten der Waterweegkunde: *de vogten klimmen 'er in op tot eene zekere heftendige hoogte boven hun waterpas; doch niet volgens de omgekeerde reden van hunne digtheden: de vogten klimmen 'er in op in de omgekeerde reden der middellynen; ze ryzen 'er zo veel hooger in, naar maate dat het buisje enger, en zo veel laager naar maate dat het wyder is: en het kwikzilver, gelyk ook geſmolten loot of tin, blyft 'er in ſtaan beneden zyn waterpas, en wel zo veel laager, naar maate dat het buisje nauwer is.* Deeze verſchynſelen zyn nog nauwlyks zedert eene eeuw bekend geweeſt, en de ſchranderſte natuurkundigen hebben zich bevlytigd om ze te verklaaren, en met de algemeene wetten over een te brengen; doch de uitſlag hunner poogingen blyft, naar 't oordeel van onzen voorzigtigen Leermeeſter, nog twyfelagtig: dewyl, gelyk hy in 't overweegen der verſchillende gevoelens des aangaande doet zien, de verſchynſels nog niet ten vollen zyn opgeloſt, of de gegeevene oploſſingen min of meer ruſten op onderſtellingen, die nog niet algemeen erkend worden. Men heeft, zynes agtens, zich mogelyk te zeer bepaald, om 'er éene enkele oorzaak voor te zoeken, daar miſſchien deeze verſchynſelen hunnen oorſprong aan meer dan éene oorzaak verſchuldigd zyn; als daar is, niet alleen de ongelyke drukking van de eene of andere vloeiſtof, maar ook de natuurlyke lymagtigheid der vogten, de groote en gedaante van derzelver deeltjes, eene zekere beweeging, die hun miſſchien byzonder is, en meer dergelyken. Men kan ondertuſſchen, wagtende of anderen zo gelukkig zullen zyn, van het middel te vinden, om die uitwerkſelen met de algemeene erkende grondbeginſelen over een te brengen, gebruik maaken van deeze verſchynſelen, die door ontwyfelbaare proefneemingen bewaarheid zyn, tot verklaaring veeler verſchynſelen in de natuur, die hier mede overeenſtemmen: nademaal alle ſponsagtige lichaamen, of zulke die yl genoeg van zamenweefſel zyn om vogten in te laaten, aangemerkt konnen worden als eene ver-

verzameling en ſchakelreeks van hairbuisjes, die ons de bovengemelde uitwerkſelen dagelyks verleenen; gelyk de Heer Abt *Nollet* in verſcheidene byzonderheden doet zien: waar op hy vervolgens, in het tweede Lid van dit aanhangſel, *de oorzaaken der vloeibaarheid en hardheid der lichaamen* overweegt.

Dat de kleine vaſte lichaampjes der Vloeiſtoffen zeer ligt beweegbaar onder een zyn is bekend; maar dat die deeltjes, gelyk zommigen willen, altoos in der daad in eene onophoudelyke beweeging zyn, is eene vooronderſtelling, tot welker omhelzing geen een eenig verſchynſel ons verpligt: men vindt'er die deeze onderſtelling dermaate verzagten, dat die ſchudding in de Vloeiſtoffen, waar van zy ſpreeken, niet veel verſchille van die, welke de natuurlyke warmte in de vaſte lichaamen veroorzaakt en onderhoudt: en zo die beweeging de naaſte oorzaak zou zyn van zommige uitwerkſelen, den vogten byzonder eigen, dan zou 't niet vreemd zyn te denken, dat zulks alleen geſchiedt uit hoofde van de groote beweegbaarheid der deeltjes, welke die warmte in zulken geval bezielt; des men voor 't naaſt moge denken, niet dat de Vogten in zich eene eigene beweeging bezitten, die hen tot vogten maakt; maar dat ze zich in dien ſtaat bevinden, om dat derzelver deeltjes ongemeen beweegbaar zyn op en over elkander. Om nu duidelykſt na te gaan wat het zy, dat deeze onderlinge beweegbaarheid in ſtand houdt, zo heeft men eerſt te onderzoeken waarom zommige lichaamen hard, dan waarom andere minder hard zyn, en eindelyk waarom men in zommige geen merkelyke hardheid gewaar wordt: doch vermids de waare oorzaak, die de vaſtheid der lichaamen te wegen brengt, niet ſlegts werkt op het oppervlak, maar ook op de allerfynſte ſtofdeeltjes van den klomp, en dus op onderwerpen, die buiten het bereik onzer oogen, en op plaatſen die voor ons niet waar te neemen zyn, zo is de eenige weg om hier over te oordeelen, enkel by wyze van overeenkomſt met andere gevallen,

len, en by giffing. —— Dit ſtaat vaſt; *verſcheiden lichaamen konnen zich aan elkanderen vaſt hegten door de drukking van eene vloeiſtof, die hen bedekt, of van alle kanten omringt:* dit voorſtel wordt door proefneeming, in beantwoording aan de ondervinding in veele gemeenzaame voorbeelden, boven alle tegenſpraak geſteld. Het is zeker, dat de drukking der Lugt eene voornaame oorzaak van die t'zamenhegting is; doch 't is tevens blykbaar, dat ze niet de eenige is; nademaal die t'zamenhang, ſchoon eenigzins verminderd, ook in 't ydel blyft ſtand houden: 't geen hier te meer aanmerking verdient, om dat het ook plaats heeft in de vogten; blyvende de vogten in 't ydel boven hun waterpas hangen, en wel dan alleen, wanneer ze onmiddelyk tegen den top van 't glas, daar ze in zyn, aanſtaan. De Heer *Huygens*, vooronderſtelde, om deeze verſchynſelen op te loſſen, dat 'er behalve onze grovere Lugt, nog eene andere en fyner ſtof of lugt is, aan welke de ylheden van 't glas een genoegzaam vryen doorgang verleenen; en dat het de drukking van deeze middelſtof is, waar aan men die menigvuldige uitwerkſelen moet toeſchryven, die wy dagelyks zien, en die we onmogelyk konnen oploſſen, door de meer bekende Lugt: en waarlyk daar zyn zo veele en duidelyke verſchynſelen, waar op men zich ter begunſtiginge van dit gevoelen, dat 'er zodanig eene middelſtof beſtaat, mag beroepen; en de tegenwerpingen, van zommigen daar tegen ingebragt, zyn zo wel te beantwoorden; dat men rede hebbe om derzelver beſtaan te erkennen; en de bovengemelde uitwerkſelen daar aan toe te ſchryven. —— Dit wyſt ons met vry veel waarſchynelykheid aan, welke de naaſte oorzaaken zyn van de hardheid en vloeibaarheid der Lichaamen, indien 'er zulk eene fynder lugt is die doordringt in de Lichaamen, en zelfs vat kan hebben op de kleinſte en fynſte deeltjes; zou men dan niet met regt mogen onderſtellen, dat die zelfde vloeiſtof de ſtukken

van

van een Lichaam, onder den zelfden omtrek met elkanderen vereenigd, onderling geſlooten houdt; en dat de t'zamenhang, uit deeze drukking ontſtaande, min of meer vaſt is naar de gedaante der deeltjes, die elkander raaken, de grootte hunner oppervlaktens, de mindere of meerdere juiſtheid, waar mede zy onderling tegen een raaken, en wat van dien aart meer zy? Vooronderſtel eens een *volmaakt hard* Lichaam, dat deeze fynder lugt niet inlaat, zo zal de drukking van die fyne lugt alleen van buiten konnen werken, en daar zal geen eindige kragt, is 't te denken, groot genoeg zyn om het gewigt van die vloeiſtof te boven te gaan, en 't lichaam te verdeelen: zulk een volmaakt hard lichaam nu, weeten we, is een herſſchenſchim: alle lichaamen zyn min of meer *yl*; en derhalve moet 'er in alle lichaamen van die fyne lugt te vinden zyn, en wel zo veel te meer, naar geraade dat die ylheid beter geſchikt is om die fyne vloeiſtof te ontvangen: naar maate dat het lichaam meer van die fyne vloeiſtof ontvangt, moet het dan ook *minder hard* zyn; want de vaſte deelen raaken elkander minder, en de drukking van buiten wordt door die van binnen meer buiten kragt geſteld, het welk de t'zamenhang zwakker, en het ganſche lichaam *weeker* maakt, dat by voortgang, door 't baanen van nieuwe wegen, en 't doorgaan van holligheid tot holligheid, naar maate van de overeenkomſt der ylheden met die vloeiſtof, voortgaat tot *vloeibaarheid*, en eindelyk, de deeltjes elkander nauwlyks meer raakende, tot *vliethaarheid*: behoudende de eerſte oorſpronglyke deeltjes hunne *hardheid*; dewyl ze door die fyne lugt van alle kanten gedrukt worden, en 'er niets in hun is, 't welk die drukking opweegt of vernietigt. De Heer Abt *Nollet* verdeedigt dit zyn gevoelen op eene ſchrandere wyze, en doet duidelyk zien, dat het zelve veel aanneemelyker is, dan 't gevoelen van hun, die de *aantrekkende* en *wegſtootende kragten* voor eigentlyk gezegde grond-

be-

beginſelen, die geen andere oorzaak in de natuur hebben, aanzien, en in derzelver werking de oorzaaken van de vloeibaarheid en hardheid der lichaamen zoeken.

De Dierlyke Wereld ter beſchouwinge opengezet. Uit het Engelſch van den Heer F. WATSON, *uitgegeeven door* G. NOZEMAN. *Met echte Afbeeldſels der byzondere Dieren verrykt. Te Amſterdam, by* P. Meyer 1761.

IIde *Bericht.*

Wy hebben in een voorgaand Stukje van onze Letteroefeningen (*) den Lezer onthaald op een verhaal van de zonderlinge eigenſchappen en levenswyze van het Dier *Luiaard* genoemd: wy zullen hier op, uit het zelfde Werkje, nog eenige aangenaame en naauwkeurige beſchryvingen van eenige andere Dieren laten volgen. Het zeede Hoofdſtuk handelt van de *Buidel-Rat* (†), „ een Dier van maatige grootte „ en ganſch geen leelyke gedaante. Zy is omtrent zo „ lang als een gemeene Kat; maar iet lyviger, en haare pooten zyn ſterker. Haare kleur is bruin-geel „ en glanzig: haar Bont langhairig en fyn, glad van „ ſtreek en zeer geregeld. Zy gelykt in haar geheele „ ge-

(*) Zie boven *bl.* 627—633.

(†) *Didelphis*, Mammis 8 intra abdomen. *Seba* I. t. 30. *Didelphis*, caudâ baſi piloſâ, auriculis pendulis, Mammis quaternis. *Seba* I. p. 57. t. 36. f. 4. *Didelphis* caudâ ſemipiloſâ, ſuperiorum regione pallidiore, Mammis binis: *Philander*, *Opoſſum*, *Carigueja*. *Seba* I. p. 56. t. 36. f. 1. 2. *Didelphis* caudâ ſemipiloſâ, Mammis ſenis. *Mus* Sylveſtris Americanus. *Seba* I. t. 31. f. 12. *Didelphis*, caudâ baſipiloſâ, corpore longiore, digitis manuum mutieis. *Mus* Sylveſtris Americanus. *Seba* I. t. 31. f. 5. 4. en 11. t. 34. f. 4. *Linn. Syſt.* heeft nu dit Dier, uit de orde van de *Ratten*, geſchikt onder de *Beſtiæ*. *Mus* marſupialis, Sylveſtris, Braſilienſis. *Klein.* Quadrup. p. 59. Men noemt ſommigen van dit geſlacht dikmaals *Boſch-Ratten*. [Aantek. van den Vert.]

Wy zullen nu eens een voorbeeld of twee geeven uit de Beſchryving der Viſſchen, waar in geen mindere merkwaardigheden voorkomen, dan onder de Land-dieren. De Natuur is over allen even zorgvuldig geweeſt. Het eerſte Hoofdſtuk van het tweede Boek, welk van de Viſſchen handelt, geeft een berigt aangaande den *Zwaard-Viſch* (†). Het is wel zo, dat het grootſt gedeelte der Viſſchen aaſt de een op den anderen; maar het is echter niet van allen waar. Daar zyn veele Viſſchen die op Zeeplanten aazen, en onder dezen moet ook de Zwaard-Viſch geteld worden. Deze Viſch is gemeenlyk, volwaſſen, meer dan twintig voeten lang, zegt de Heer WATSON, dik en zwaar, en hierom zich niet ſnel bewegende. Ook kan hy niet gezwind zwemmen, om dat hy geene Buik-Vinnen heeft, maar ſlegts eene Vin op den Rug. Zyn Staart is ſmal en uitgehold, in de gedaante van de nieuwe Maan. Hy ademt, als de meeſte Viſſchen, door middel van Kieuwen. Een zonderling uitſteekſel heeft deze Viſch recht voor uit aan zynen Kop, waar aan men den naam van zwaard heeft gegeeven, en dat hem tot een Wapentuig ſchynt te verſtrekken. Het is vyf of zes voeten lang, aan weerzyden ſcherp, en ook aan de punt. Het is geen byzonder deel op zich zelf, maar een uitſtek in de lengte van het bovenſte Kaakbeen. Hy gebruikt zyn zwaard wel nu en dan om zich te verweeren of anderen te kwetſen; maar niet om zyn aas te wonden en te vermeeſteren, dewyl hy niet op den roof van andere Viſſchen leeft. In de Zuid-Oceaan, alwaar de Zwaard-Viſch, voornaamlyk, zyn verblyf houdt, groeit een ſoort van Wier, met groote bladeren en breede ſteelen, welken taai zyn. De Zwaard-Viſch ſtoot zyn zwaard in die ſteelen, en ſnydt ze dwars af, wanneer ze, los en dryvende geworden, met gemak door hem genuttigd worden. On-

(†) *Xiphias. Artedi.* Gen. p. 30. Syn. p. 47. *Hiſp. Saltianus.* p. 127. *Rondelet.* p. 251.

Ondertuſſchen kan deze Viſch door middel van zyn zwaard een groote kracht oefenen, als blykt uit het volgende voorval.

„ Uit de Weſt-Indiën ", zegt de Schryver, „ kwam „ eenigen tyd geleden, een klein Schip aan op den „ Theems, welks Kapitein en Matroozen verhaalden, „ gelyk ook in hun Journaal was opgetekend, dat het „ Schip, op zekeren tyd, in volle en grondelooze „ Zee, geſtoten hadt, als ware het op een blinde klip „ geweeſt. Toen 't voorviel, wiſt men de reden van „ dezen ſchok niet; en het bleef een raadzel, ter tyd „ toe dat men het Schip over zyde gehaald hadt, om „ het te klaaren; by welke gelegenheid men het zwaard „ van een grooten Zwaard-Viſch, afgebroken, en „ omtrent een voet buiten den Buik van het Schip „ uitſteekende, vondt, zittende wel vyftien duimen „ diep in 't vaſte hout. Waarſchynelyk zal het Schip „ kort over den Zwaard-Viſch henen gezeild zyn, en „ hem eenig leed gedaan hebben.

Gelyk met den Zwaard-Viſch, zo is het ook met den *Zaag-Viſch*, waar van in het tweede Hoofdſtuk van dit tweede Boek gehandeld wordt. Zyne Zaag dient hem om de ſteelen der Gewaſſen los te rukken en af te trekken. Deze Viſch is graag naar de Zee-Linze met ingeſneden bladeren. Deze groeit in zeer diepe Zeën, en tot een verbaazende hoogte, en 'er groeijen, gemeenlyk, dertig of veertig ſteelen by elkanderen uit het zelfde punt van den wortel, zich van een verwyderende, terwyl zy opgroeijen. Zy zyn dun, bros en zeer ſappig. De Zaag-Viſch nu daalt neder, by den oorſprong dezer takken, en brengt, zich zelve op zyde leggende, zyne Zaag, op haaren kant, tuſſchen het ganſche bos derzelven door: dit gedaan hebbende, gaat hy weder plat liggen, met den Buik om laag; waar door zyne Zaag nu horizontaal, of vlak, tuſſchen deze ſteelen inkomt. Dan ſtoot hy zich met een geweldigen ſchok, achter uit, en breekt dus, in eene reize, eene menigte der ſteelen af: want de tan-

den der Zaag houden dezelven vaſt. Zy dryven dan daar henen, en onze Viſch eet ze op naar zyn genoegen. Miſſchien dient hem de Zaag ook wel te gelyk tot verweeringe, waar toe ze niet onbekwaam voorkomt.

Het zelfde moet op den *Eenhoorn-Viſch*, welke, vervolgens, in het derde Hoofdſtuk beſchreven wordt, ook gepaſt worden. De zogenaamde Hoorn is eigenlyk een Tand van den gemelden Viſch, welke uit zynen Bek, op een zonderlinge wyze, groeit; zyn oorſprong nemende uit de linker zyde van het bovenſte Kaakbeen. De Eenhoorn-Viſch is wel twintig of dertig voeten lang, en te gelyk zeer dik; een plomp en log Schepzel, en hy zou zeer onbekwaam zyn, om zich voedſel te bezorgen, zonder het gebruik van zynen Tand. Hy aaſt op een ſoort van Wier, het welk in de Noordſche Zeën, waar dit Schepſel huishoudt, overvloedig groeit, met bladeren als Gras. Dit Wier heeft, gelyk de Land-planten, uitgeſpreide wortelen, welken groot en vol ſappen zyn, en in den grond der Zee allerwegen voortkruipen. Zonder den gezegden Tand nu zou het dezen Viſch onmooglyk zyn, die wortels uit den grond te krygen: want zy hegten 'er zich vry vaſt in. Daar de Plant groeit, ſtaan 'er gemeenlyk geheele boſſchen van, welker wortelen in elkanderen gelopen en verward zitten. De Eenhoorn-Viſch aan zulk eene plek gronds komende, ſteekt zynen Tand onder de wortelen en ondermynt ze; dan ſtoot hy, door de ſterke beweging van zynen dwarſen Staart, zyn bovenlyf om hoog, en rukt, alzo met den Tand de losgemaakte wortelen in groote menigte uit den grond. Dezen opgegeten hebbende, maakt hy anderen op dezelfde wyze los, en blyft dus ſomtyds maanden achter een op dezelfde vruchtbaare ſtee aazen. Maar zyn Tand dient hem niettemin ook tot verweering. Komt 'er by geval een Walviſch (die de gezegde wortels ook luſt) omtrent de plek welke de Eenhoorn-Viſch heeft in bezit genomen, dan wordt

hy

hy razend, en 't gevolg is doorgaans een doodlyke wond met den voorſchreeven Tand, welken hy 'er by de borſt van zynen vyand zeer diep inſtoot.

Het derde Boek van de *Vogelen*, en het vierde van de *Slangen* en andere Dieren, welken zo wel op het Land als in het Water leeven, worden met geen minder naauwkeurigheid behandeld. Maar het gezegde zal genoeg zyn om den Lezer ſmaak in het Werk te doen krygen, en zyn verlangen gaande te maken het zelve geheel te doorlopen.

Beſchryving van Rio de la Goa, *volgens het berigt van* JACOB FRANCKEN, *in zyn verhaal der Rampſpoedige Reize van het O. I. Schip de Naarſtigheid. Te Haarlem, by* J. Boſch 1761. *Behalve de Opdragt enz.* 101 *bladzyden in quarto.*

DE Schryver deezer *Ramſpoedige Reize* by die van *Haerlem* bekend ſtaende voor een Man van geloofwaardigheid, en als genoegzaem bekwaem om de vereiſchte oplettendheid in zaaken van deezen aart te gebruiken, zo heeft men deeze Reisbeſchryving uit te zonderen uit den hoop van niets betekenende rampſpoedige Reizen, die menigwerf in 't licht gegeeven zyn: des we dezelve, als die van een geloofwaardig en oplettend menſch, den Leezer moogen aanpryzen; te meer om dat de daar in voorgeſtelde zaaken weezenlyk leezenswaardig zyn. De Heer FRANCKEN valt den Leezer niet laſtig met eene verdrietige beſchryving der reize zelve, maar geeft deswegens een kort berigt, terwyl hy zich breeder uitlaat over zaaken die meerder overweeging verdienen. Van hier vindt men in dit ſtukje een onderſcheiden berigt van den onlangs voorgevallen Oorlog der Engelſchen met de Mooren in Bengale; eene beknopte beſchryving van 't Ryk van *Bengale*, midsgaders van den aart, zeden en Godsdienſt der inwoonderen: ins-

gelyks van *Rio de la Goa*, en de *Kaap de goede Hoop*; als ook van de Landen tuſſchen het groot Voorgebergte van de *Kaap*, en 't Land van *Rio de la Goa*.

Vermids nu onze Auƈteur zich den tyd van omtrend 26 Maanden in 't Land van *Rio de la Goa* heeft onthouden, en daar door in ſtaat is eene nauwkeurige beſchryving dier Landſtreeke te geeven, zo hebben wy 't der moeite waardig geoordeeld zyn berigt van de gelegenheid en geſteldheid van dit Land mede te deelen.

„ De Baay van *Rio de la Goa* is, zegt onze Schryver, „ gelegen op de Ooſtkuſt van *Africa*, op 26 *gr.* zuider „ breedte omtrent 200 mylen van *Kaap de goede Hoop*. „ Eer men dezelve binnen zeild, ontmoet men ver„ ſcheide banken, en om deeze het veiligſt te beſte„ venen, is het beſt eerſt *Kaap das Corintas* (*) in 't „ gezicht te loopen, en alzoo by de kuſt van *Inham„ bana* langs te zeilen, als wanneer men dan het Ei„ land *St. Maria* (†) recht voor uit in het gezicht krygt, „ met dien verſtande echter, van 5 of 6 myl buiten „ den vaſten wal te blyven, om niet onvoorziens door „ de ſtroomen, en daar ſomtyds bykomende ſchraale „ win-

(*) *Kaap das Corintas* ligt, volgens onzen Schryver bl. 71, op 23 gr. 55 min. zuider breedte.

(†) Het Eiland *St. Maria* ligt, volgens onzen Schryver, *bl.* 52, beooſten de Kaap *St. Maria*, in den mond van de Baay van *Rio de la Goa*, op de zuider breedte van 25 *gr.* 45 *min.* Dit Eiland beſtevenden zy in de maand van Juny 1757, naa dat ze, zynde den 28ſten January uit de Rivier van *Bengale* vertrokken, zedert den 9den April, (toen hen op de zuider breedte van 28 *gr.* 45 *min.* lengte 69 *gr.* 52 *min.* een hevige ſtorm overviel,) met veel ſukkelen op zee gezworven hadden: van daar gingen ze onder zeil na *Rio de Marques*; doch moeſten omtrend twee myl van den Rooden hoek het anker laaten vallen, uit hoofde van een bankje; hier eenige dagen gelegen hebbende, vermids het laage water, gingen ze eindelyk, de Maan vol, en het water hoog zynde, op den eerſten July des namiddags onder zeil, en kwamen des avonds om 5 uuren in de *Rivier de Marques* voor het geweezene Hollandſche Fort, op de diepte van 9 vadem ten anker, volgens dit verhaal bl. 43—55.

„ winden, naar het ſtrand gezet te worden; verder
„ by het inzeilen deezer Baay heeft men wel zorge te
„ draagen van niet te ſchielyk naar het Eiland *St.*
„ *Maria* over te ſteeken, voor en aleer men de ban-
„ ken, op welken wy niet minder dan 4 vadem min
„ twee voet water gevonden hebben, overgezeild en
„ op de diepte van 9 vadem gekomen zynde, den
„ Ooſthoek van het Eiland in 't Z. O. ten Z. en den
„ Weſthoek van het zelve in het Zuiden wel zoo
„ Weſtelyk peilen kan, als wanneer men met alle ge-
„ ruſtheid het Eiland met de ſtreek om de Zuid kan
„ bezeilen (*). De verheid van het Eiland *St. Maria*
„ tot den rooden hoek van *Rio de Marques* is ruim 6
„ mylen Ooſt en Weſt van elkander ſtrekkende, en
„ deeze Rivier maakt een ſcheiding tuſſchen het ryk
„ van *Biri* en dat van *Tembe*. In deeze Rivier de
„ *Marques* hebben de Hollanders een Fortres gehad
„ aan de rechter zyde, doch het zelve is, zoo my
„ voorſtaat, in den Jaare 1734 of 1735 geſlecht, zyn-
„ de echter nog verſcheide overblyfſels van het zelve
„ te vinden. Deeze Rivier is voor het gewezen Fort
„ byna een half myl wyd, en zeer diep: men legt in
„ dezelve bevryd voor alle zwaare Zeeën, en ſtorm-
„ win-

(*) Op eene dergelyke wyze beſchryft onze Auctеur het in zee zeilen van daar, bl. 95, 96. Ze gingen den 23ſten Auguſtus 1759 van de Rivier onder zeil na 't Eiland *St. Maria*, doch bedugt zynde voor de droogten op de banken, geraakten ze eerſt den 6den September, met het hooge water, in zee. „ By het uitzeilen, „ zegt hy, zond men de Barkas voor uit om te looden, men „ ſtelde de cours over en weder, en zeilde op het looden af, over „ de diepte van 12 tot 4 vadem, min twee voet water. Tuſſchen „ de peiling van de Noordhoek van het Eiland *St. Maria* in 't „ Z. Z. O. half Ooſt, en den gemelden hoek in het Zuiden half „ Ooſt, bevond men deeze navolgende vlakte of drempel van 4 „ tot 5, dan wederom 4 en twee voet minder als 4 vadem, en „ zoo tot verſcheide reizen, ſomtyds een weinig dieper, zoo „ lang tot dat men deezen Noordhoek Zuide half Ooſt heeft, als „ wanneer men 7, 8. en ſchielyk 12 tot 25 vadem water krygt, „ en op het oog 3½ myl van het Eiland is, het geen al verder „ opdiept, tot men in Zee geraakt.

„ winden hebben wy 'er niet ondervonden: doch eer
„ ik van deeze Rivier een omſtandiger beſchryving
„ geve, zal ik nog aanmerken, dat men by het in-
„ komen van de Baay, aan ſtuurboord zyde, een Ri-
„ vier heeft, bekend onder de naam van *Rio de ſpi-*
„ *ritu ſancto*, voor welker mond een bank ligt, waar
„ over men naaulyks met een ſloep varen kan, en de
„ Portugeezen hebben wel eer in dezelve hunne be-
„ zetting gehad. Deeze Rivier, volgens het verhaal
„ van onze ſtuurlieden, is zeer wyd, aan weerzyde
„ ſchoon vlak land, heeft verſch water, doch deszelfs
„ loop is met veele bochten, kringsgewyze; en vol-
„ gens hun bericht loopt dezelve tot aan het hoog
„ gebergte, en zou zich zeer ver uitſtrekken; dit zoo
„ zynde, zoude men van daar Goud kunnen haalen,
„ en ik ben ook van gedachten dat het daar valt,
„ eensdeels om dat ik fraai Koper, de Goudverf niet
„ ongelyk, uit dat geweſt gezien heb, andersdeels,
„ om dat de Tolken ons meer dan eens verhaald heb-
„ ben, dat ten tyde van het Hollandſch Opperhoofd
„ *Jan van de Capelle* aldaar een ſoort van menſchen
„ met lang zwart hair, en een wit kleedje om haar
„ lichaam (zynde ongetwyffelt de kleeding der *Mono-*
„ *motappaſche* Volkeren) met ſtofgoud handel kwamen
„ dryven, doch dat deeze Volkeren niet hadden wil-
„ len weder komen, uit hoofde dat hun de ingeruil-
„ de goederen of door *Manijſſe*, of wel door de *Serin-*
„ *gers* werden afgenomen: waar uit ik vooronderſtel-
„ le, dat wanneer men met een gewapende boot, en
„ 50 Man ſterk, deeze Rivier opzeilde, zoo verre
„ mogelyk was, men gantſch geen vruchtelooze Rei-
„ ze zoude doen, en deeze ſtoffe zoo wel als de Por-
„ tugeezen machtig worden. Dit kortelyk aange-
„ merkt hebbende, keere ik weder tot die Rivier,
„ waar in wy tot ons leedwezen den tyd van 26 Maan-
„ den hebben doorgebracht.

„ Deeze Rivier is rondsom zeer moeraſſig, en aan
„ de Oevers met veel kreupelboſch begroeid; op ver-
„ ſcheide

„ ſcheide plaatſen aan het ſtrand vind men Ceriſſen,
„ zynde dicht by elkander geſtooken ſtokken, ter
„ hoogte van drie voet, waar in by hoog water, de
„ Viſch en ook Schilpadden worden gevangen, de-
„ zelve word van de Inlanders bevaaren met een ſoort
„ van vaartuigen, welken zy met touw, of platting,
„ het geen zy van biezen zeer aardig weeten te maa-
„ ken, aan elkander naaijen, en waar toe zy geen
„ ſpykers of eenig yzerwerk gebruiken; zynde ech-
„ ter deeze vaartuigen vry dicht. By den Rooden
„ hoek en op meer plaatſen vind men Oeſterbanken,
„ die zeer goede Oeſters opgeven. Wanneer men
„ deeze Rivier omtrent 2 mylen noordwaards op-
„ vaard, vindt men aan ſtuurboord zyde een zoute
„ ſpruit, welke genoemd word de *Spruit van Matol*,
„ een Kapitein van dien naam, welke aldaar zyn Ne-
„ gery heeft, en de beſte van alle de hier om ſtreeks
„ leggende Opperhoofden is om mede om te gaan;
„ dezelve is het ook, by wien ten tyde der Zeerove-
„ ren het Opperhoofd *Jan van de Capelle* eenige maan-
„ den heeft gehuisveſt. In deeze Spruit heeft men
„ niet dan boſſchagien van zwaare doch korte door-
„ nen, roode Eſſen en Pokhout boomen, en het Brand-
„ hout heeft men 'er voor 't kappen. Deeze ſpruit
„ voorby zeilende, heeft men een vierde myls verder
„ aan dezelve zyde een verſche ſpruit, waar in men,
„ na dezelve 3 of 4 myl te hebben opgezeild, zeer
„ goed verſch water vind, en waar van wy ons gedu-
„ rende ons verblyf bediend hebben. In deeze ſpruit
„ vind men ſchoon vlak land, zeer bekwaam om tot
„ Bouwland aan te leggen; het is te vermoeden, dat
„ deeze ſpruit een tak is van de groote Rivier *Seringe*,
„ die zyn oorſpronk heeft uit het hooge land, en mo-
„ gelyk achter het gebergte zich wyd uitſtrekt, doch
„ wy hebben, door gebrek aan volk, geen gelegen-
„ heid gehad zulks verder te onderzoeken.

„ Buiten deeze Rivier de *Marques* omtrent 4 mylen
„ Zuidwaard de Baay in, ontdekten wy mede een

„ zoete Rivier, bevonden dezelve zeer wyd in zyn „ mond, met een ſterke ſtroom, loopende naar alle „ gedachten diep het land in, tot aan het hooge ge„ bergte: dezelve is omtrent 20 myl opgevaren, en „ toen de drift van het water nog even ſterk bevon„ den, en derzelver uitgeſtrektheid onnavolgelyk. „ In die Rivier word de grootſte Koophandel in Éli„ phants tanden gedreven, en het land vertoont zich „ als een groote uitgeſtrekte vlakte tot het geberg„ te toe".

Dus ver aangaande de gelegenheid, wat nu betreft de geſteldheid des Lands van *Rio de la Goa*, hier omtrend geeft onze Schryver het volgende berigt. „ Het Land van *Rio de la Goa* is zeer heuvelig; de „ grond zandig, droog en bar; het water, 't welk „ men binnen 's Lands in putjes vind, en door de In„ landers, wyl dezelve te verre van de verſche Ri„ vieren woonen, gebruikt word, is op den duur door „ deszelfs Salpeterigheid, zeer ongezond. Het Land „ van *Tembe* is wel het dorſte, doch het hooge Land, „ aan welke zyde onze Fortres gelegen heeft, zeer „ vruchtbaar, alzoo men aldaar vind, Ananas, Pi„ ſang, zuure Limoenen, water Limoenen en Zui„ kerriet, Ajuin, Porcelyn, Pompoenen, Ryſt, Ta„ bak, Patatters, Turkſche Tarw, witte Boontjes, „ en een ſoort van Zaad, by hun genaamd *Parſade* of „ *Pombe*, welk laatſte in een blok word fyn geſtampt, „ met water vermengd en gekookt zynde, drie da„ gen te giſten gezet, en dan gedronken, is het zelve „ niet ongelyk aan grof Meel met Karnemelk, doch „ echter redelyk van ſmaak, en ſtrekt hun zoo wel „ tot voedſel als om hun dorſt te leſſchen: het is on„ gelooflyk de hoeveelheid, die de Inlanders van „ dit vogt kunnen gebruiken, zy zyn ook niet eer„ der vergenoegd, voor dat zy verzaadigd zyn, en „ een roes weg hebben.

„ Men vind by den Roodenhoek en Landwaard in „ een meenigte van *Capok* boomen, groeijende derzel„ ver

„ ver vruchten even als een Roozeknop, en tot ryp-
„ heid gekomen, barſten deeze knoppen open, waar
„ in zich de *Capok* of Kattoen vertoont.

„ Gebrek aan leevensmiddelen behoefd men aldaar
„ niet te lyden, alzoo de Koebeeſten, Schaapen,
„ Cabrieten, Hoenders enz. in overvloed te beko-
„ men zyn.

„ Het Land is ook zeer volkryk, doch verdeeld in
„ verſcheiden Opperhoofden, de Boſſchen zyn ver-
„ vuld met allerhande ſoorten van Wild gedierte, als
„ Eliphanten in meenigte, waar van de van *Kaap de*
„ *goede Hoop* met het Schip *Scholtenburg* (*) gezondene
„ Wildſchutters, 28 ſtuks hebben ter neder geveld:
„ voorts Leeuwen, Tygers, Wolven, Renoceros-
„ ſen, Hartebeeſten, fraaije wilde geſtreepte Ezels,
„ Varkens en Aapen. Het Ongedierte, als Rotten,
„ Slangen, Schorpioenen, Duizendbeenen, en onge-
„ meene groote Kikvorſchen zyn daar ook meenigvul-
„ dig, als mede allerhande ſoort van Gevogelte, waar

„ on-

(*) *Het Schip Scholtenburg*, dat tot hunne redding van de *Kaap* gezonden was. Ze hadden naamlyk, in hun zwerven op Zee, den 16den May 1757, op de zuiderbreedte van omtrent 33 *gr.* en lengte 53 *gr.*, nog het geluk gehad van door een Engelſch Schip gelegenheid te verkrygen, om door een brief aan de Heeren Bewindhebberen te *Delft* berigt te geeven van hunnen ſlegten toeſtand: dit berigt vervolgens aan de *Kaap* gekomen zynde, zo werd de Hollandſche Hoeker de *Hefter* uitgezonden, om hen op te zoeken: deeze daar in geſlaagd, den 4den November 1758 te *Rio de la Goa* gekomen, en binnen twaalf dagen, met het beſte van de laading, weder vertrokken zynde, om verſlag te doen, keerde op den 5den Juny 1759 wederom te *Rio de la Goa*, met het Compagnieſchip *Scholtenburg*; waar op het overgebleevene Scheepsvolk van 't Schip de *Naarſtigheid* overging; naa dat zy de goederen overgeſcheept, het Schip aan ſtrand gebragt, en 't zelve aan de vlammen opgeofferd hadden, om het daar uit komende yzer nog te bergen: vertrekkende vervolgens uit de Rivier de *Marques* den 23ſten Auguſtus, om na de *Kaap* te zeilen; alwaar ze eindelyk den 28ſten September voet aan land zetten; en van daar den 19den February 1760 vertrokken zynde, zyn ze op den 13den Juny behouden in de Maas binnen gekomen, volgens dit verhaal *bl.* 50, 69—73, 95, 96 en 101.

„ onder zeer mooije blaauwe en groene Torteldui-
„ ven zyn.

„ In de Boſſchen vind men een menigte van Ho-
„ nig, en Waſch, het welk de Inlanders op het ge-
„ fluit eens Vogels weeten machtig te worden.

„ De grootſte handel beſtaat in Eliphants Tanden
„ en Amber de Grys, doch de laatſte hebben wy hier
„ weinig of niet gezien; binnen 's lands heeft men
„ koſtelyk Koper, Tin en Yzer, het geen van een
„ ſoort van Hottentotten word aangebracht, gelyk ik
„ ook van dezelve gezien heb Yzere Schoppen om het
„ land te bearbeiden.

„ Men vind aldaar in de Rivieren menigvuldige
„ Kaymans of Crocodillen en Zeekoeijen, welke laat-
„ ſte monſtreuſe Dieren zyn, en door den Inlander
„ niet kunnen gevangen worden. Dezelve houden
„ zich doorgaans op in verſch water, en grazen des
„ nachts op het land. Een ruime beſchryving van
„ deeze Dieren kan men vinden in de Reize van den
„ Heer *Jacob de Bucquoy* bladz. 14. waar heen ik den
„ Lezer wyze, alleen maar willende aanmerken, dat
„ deeze Dieren, mits de hardigheid op hun huid, en
„ dik gebeente, niet wel met looden Kogels kunnen
„ getroffen worden, maar noodzakelyk daar toe tinne
„ Kogels en zwaare Roeren moeten gebruikt worden,
„ en wanneer men dan dezelven achter de ooren treft,
„ moeten zy hun leeven verliezen.

„ In September beginnen de Noordelyke winden
„ door te waaijen, de Sprinkhanen met zwermen uit
„ de zandige Woeſtynen over te komen, en de bin-
„ nenſte gedeelten van *Monomotapa* te bedekken,
„ waar door veeltyds de Landziektens onder de In-
„ landers te voorſchyn komen, en deeze beſtaan meeſt
„ in brandige en heete koortſen, waar door men in
„ twee of drie dagen een Lyk is. In deeze en de
„ October maand, word het Land geſpit, en het Zaad
„ in den grond geworpen. In November begind de
„ kwaade *Mouſſon* of Regentyd, en dit duurt tot de
„ maand

„ maand Maart, en dan word het op den dag zoo
„ ondragelyk heet, dat men niet in ſtaat is om door
„ het zand te loopen, ja dat zelfs de zoolen van de
„ ſchoenen verzengen: des avonds en 's nachts is het
„ zeer koel, door de zwaare dauw, welke met het
„ aankomen van den dag, even als een zwaare miſt
„ optrekt. Dit weder is veeltyds verzeld van zwaa-
„ ren Donder, Blixem en ſlagregen, welke ik wel be-
„ tuigen kan, nooit zoodaanig gehoord noch gezien
„ te hebben; doch van de maand Maart tot October
„ is het ſomtyds zeer koud, doorgaans droog weder,
„ en de winden uit den Z. O. en Z. W. waaijende.

Onze Schryver hegt hier aan een breedvoerig berigt van de leevenswyze, aart en zeden, midsgaders van de taal en Godsdienſt der Inwoonderen van dit Land, die van zommigen *Tarnetaanen*, doch gemeenlyk *Kaffers* genaamd worden; waar in verſcheidene aanmerkingswaardige byzonderheden voorkomen.

Nieuwſte beſchryving van de Griekſche Chriſtenen in Turkyen, volgens het verhaal van den Heer Athan. Doroſtamus, *opgeſtelt, verklaart en beveſtigt door den Hooggeleerden* J. Elsner, *Predikant te Berlyn. Uit het Hoogduitſch in het Nederduitſch overgezet, door* W. A. Fabricius, *Præceptor der Leydſche Latynſche Schoole. Tweede Uitgaave. By* Fredrik de Kruyff 1761. *Behalve de Opdragt enz.* 395 *bladz. in octavo.*

DIt Werkje is, gelyk de Voorreden van den Eerw. *Elsner* te kennen geeft, geſchreeven by gelegenheid der overkomſte van den Heer *Athanaſius Doroſtamus*, Archimandriet des Patriarchs te Conſtantinopolen. Deeze in 't jaar 1734 laſt ontvangen hebbende, om na Duitſchland en Zweeden te reizen, om, tot loſſing der Chriſtelyke ſlaaven, aalmoeſen te verzamelen, heeft vervolgens eenigen tyd lang zyn verblyf gehad aan 't huis van den Heer *Elsner*; en hem

zo

zo nauwkeurige en geloofwaardige berigten van de Griekſche Chriſtenen in Turkye medegedeeld, dat het zyn Eerwaarde niet ondienſtig ſcheene, dezelven, naa een nauwkeurig onderzoek, met nevensgaande aantekeningen, ter verklaaringe en beveſtiginge, in 't licht te geeven. Het ſtukje, in 't Hoogduitſch het licht ziende, werd eerlang in 't Nederduitſch overgezet door den Heer *Fabricius*, op de aanpryzing van den Hoog-Eerwaarden *Joan van den Honert*: het zelve, by gelegenheid der vernieuwde aanbiedinge aan 't gemeen, door den Boekverkooper *F. de Kruyff*, ons weder in handen gekomen zynde, dagt het ons niet oneigen den Leezer een beknopt berigt van 't zelve onder 't oog te brengen; aangezien het der leezinge waardig is; als behelzende inzonderheid eene duidelyke ontvouwing van de Godsdienſt-oefening en Leer der Griekſche, in onderſcheid der Latyniſche Kerke.

De Eerwaarde *Elsner* geeft in 't eerſte Hoofdſtuk een kort berigt van den Archimandriet des Patriarchs (*), *Athan. Doroſtamus*, (wiens afbeelding hier nevens gaat) en deszelfs geloofwaardigheid; ſpreekt van hem als van iemand die agting verdient, en op wiens verhaal men met gegronde reden ſtaat mag maaken: vervolgens beſchryft hy in 't tweede Hoofdſtuk kortlyk den toeſtand der Chriſten-ſlaaven in Turkye, en hegt daar aan den Brief van den Patriarch, met welken de Heer *Athan. Doroſtamus*, tot het bovengemelde einde, is afgezonden. Deeze voorbereidzelen afgehandeld zynde, om ons de geloofwaardigheid en 't oogmerk van

(*) „ De Archimandriet des Patriarchen is zyn Steedehouder, „ die deszelven beveelen dagelyks ontvangt en uitvoert, aangaande de Prieſteren en Monnikken: ook kan ieder Aartsbiſſchop „ en Metropoliet eenen Archimandriet hebben, die dat zelve by „ hun waarneemt, wat de Archimandriet by den Patriarch pleegt „ waar te neemen, en zelfs de voornaamſte onder allen is "; gelyk onze Auctеur meldt bl. 6. en 115, met eene nevensgaande afbeelding van een Archimandriet die zegent.

van den Archimandriet te ontvouwen, zo gaat onze Schryver over, tot eene breedere verhandeling der zaake zelve, volgens de onderrigting van den Archimandriet, in de vyf volgende Hoofdſtukken. —— Het derde Hoofdſtuk behelſt een nauwkeurig berigt van den Patriarch te *Conſtantinopolen*, deszelfs waardigheid, verkiezing, aanſtelling, kleeding, ampts-bediening, eer, gezag, en inkomſten, als mede van de Patriarchaale Kerk en 't Hof. In 't vierde Hoofdſtuk vindt men een onderſcheiden gewag van de drie andere Patriarchen der Griekſche Kerke, te weeten, die van *Alexandrie* in *Egypte*, van *Antiochie* in *Syrie*, en van *Jeruſalem* in *Paleſtina*; als ook van de Aartsbiſſchoppen, Metropolieten, Biſſchoppen, Archimandrieten, Abten, Prieſters, Monniken en Nonnen, midsgaders van derzelver Klooſters. Hier op ontvouwt onze Auƈteur in 't vyfde Hoofdſtuk zeer duidelyk de Leer en Godsdienſtige plegtigheden der Griekſche Kerke, toonende met zeer veel beſcheidenheid dat de Grieken, ſchoon ver van eenſtemmig met de Proteſtanten, egter zeer ver van de Latynſche Kerk in verſcheidene opzigten verwyderd zyn: dit vervolgt onze Schryver in 't zesde Hoofdſtuk met een onderſcheiden berigt te geeven van de handhaaving van den openbaaren Godsdienſt onder de Grieken, de plegtigheden daar in gebruikelyk, en de gewoone ſchikking hunner Kerken. Eindelyk doet hy ons in 't zevende Hoofdſtuk zien den tegenwoordigen ſtaat der Grieken in Turkye in 't gemeen: waar uit blykt, dat hun getal zeer aanmerkelyk is, en zy doorgaans in volle vryheid en ruſt leeven: eene geveſtigde ſchatting 's jaarlyks betaalende, genieten ze de beſcherming der Ottomanniſche Porte, die hun gemeenlyk goed regt doet geworden, en hen in ongeſtoorde vryheid van 't geweeten, hunnen Godsdienſt openbaar laat handhaaven en beleeven; betoonende de Turken veel al zelfs hoogagting te hebben voor derzelver Godsdienſt. In zommige omſtandigheden zyn ze wel

eens

eens bloot geſteld voor eenige mishandelingen, boven al voor kneevelaaryen in 't afperſen van onmaatige geldſommen; doch over 't algemeen genomen brouwt hun de Latynſche Geeſtlykheid, door 's Pauſen zendelingen, meer onruſt, dan de overheerſching der Turken op zich zelve zou doen. De Grieken eindelyk zyn doorgaans zeer ſtandvaſtig, zo dat men zeldzaam een Griekſchen Renegaat ontmoete; en daar heerſcht onder alle de Grieken in Turkye eene genoegzaam volkomene eenſtemmigheid in de Geloofsleer en plegtigheden van den Godsdienſt.

De Eerwaarde *Elsner* heeft dit ſtuk zeer nauwkeurig uitgevoerd, en met doorgaande aantekeningen opgehelderd; ook heeft hy 't werkje vercierd met enige kopere plaaten geſneeden naar de eigenhandige tekening van den Heer *Athan. Doroſtamus*, die wel byzonder het berigt van de kleeding der Geeſtlykheid merklyk licht byzetten. Wy zullen, om dit den Leezer onder 't oog te brengen, een voornaam gedeelte van het berigt aangaande de kleeding van den Patriarch van Conſtantinopolen, met de daar toe behoorende printverbeeldingen, van bladz. 67 tot 80, overneemen.

„ De Patriarch, zegt onze Aucteur, gaat naar de „ Kerk met zyne daagelykſche kleederen van ſwarte „ zyde, met eene mutſe en kappe daar over op het „ hooſd, die op beide zyden van het aangeſichte naa „ de ſchouderen afhangt; maar boven den rok heeft „ hy eenen Violetten of paarſſen Mantel (*a*), en een„ nen gemeenen ſtaf in de hand. In de Kerk laat hy „ ſich, als het Hooge Ampt moet verricht worden, „ ſittende op eenen ſtoel, de (*b*) Patriarchaale klee„ deren

(*a*) „ Gr. μανδύα of μανδύλιον, waar van het Duytſche woord „ *mantel* afkomſtig is. Den gewoonen mantel beſchryft ook Ger„ lach in ſyn *Dagboek*. p. 83. hoe hy hem in de Kerk afgenoomen „ wordt.

(*b*) „ Dit beveſtigt Gerlach in ſyn *Dagboek* p. 364. en onder „ dit aankleeden word 'er geſongen.

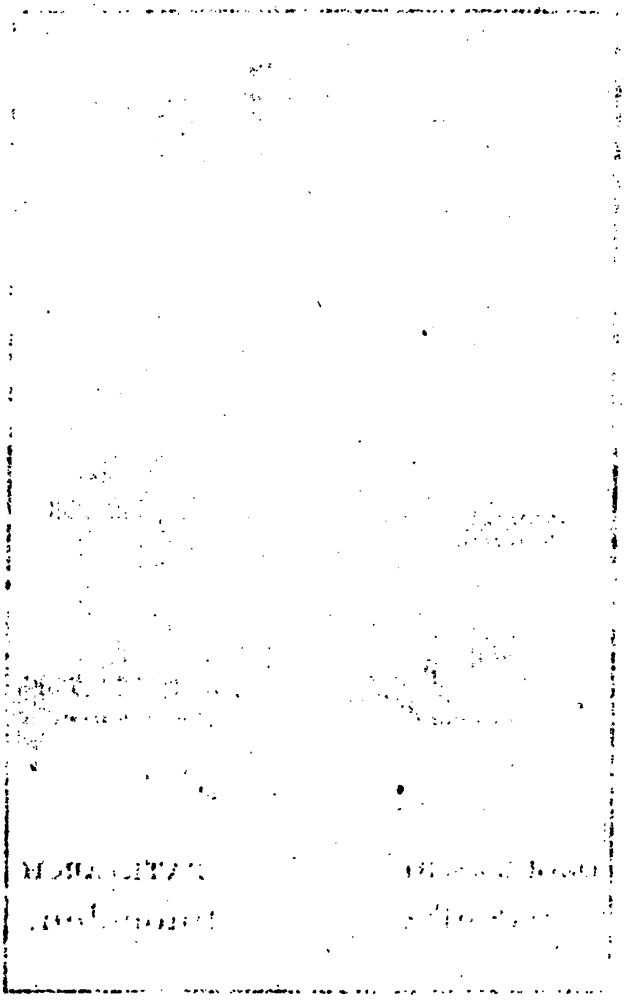

DE GRIEKSCHE PATRIARCH.
te Conſtan- tinopolen.

„ deren van den Diaken aantrekken, welke de print
„ verbeeld. Als dan heeft hy eene, met edel geſteen-
„ ten en paarlen vercierde, Kroon, op het hoofd.
„ Van beyde ſchouderen, hangt van vooren een breed
„ band met goud gewerkte kruiſen, in het Griekſch
„ ἐμωφόριον (*a*). Hier onder is de korte Rok, in het
„ Griekſch σάκκος, met eenen aſchkleurden, en de gou-
„ de kruyſen op eenen hemelblaauwen grond, wiens
„ ſoom onder, en aan het end van de mouwen, met
„ paarlen en Edelgeſteenten beſet is: onder deeſen
„ koomen de mouwen van het onderkleed, in het
„ Griekſch ὑπομανίκιον, met eenen rooden grond en gou-
„ de bloemen. Aan de rechter ſyde hangt het knie-
„ ſtuk, in het Griekſch ἐπιγονάτιον (*b*), met goude bloe-
„ men, op eenen rooden grond, roode en goude
„ quaſten aan de kanten. Van den nek hangt van
„ vooren, onder den korten rok, een lange ſtreep,
„ (ἐπιτραχήλιον) op eenen rooden grond met goude bloe-
„ men, onder deeſen volgt de lange lyfrok tot aan
„ de voeten (ποδήρης) van witte ſyde (*c*). Met de
„ rechterhand ſeegent de Patriarch, en met de ſlinker
„ houdt hy, naa de ſlinker ſchouder, den Patriar-
„ chaa-

(*a*) Deeze mantel is nu van witte zyde, zo de Archimandriet verzekert, doch te vooren was die van wolle, als de mantels der Aartsbiſſchoppen in de Latynſche Kerke, gelyk onze Auëteur hier breedvoeriger aantekent.

(*b*) „ ἐπιγονάτιον, word ook geſchreeven ἐπιγονάτιον, is een lang-
„ agtig en vierkantig ſtuk, waar van de eene punt naa beneeden
„ op de knien hangt van den gordel, gelyk in de print verbeeld
„ word, en is een eygen Biſſchops cieraad by de Grieken, ſullen-
„ de de onſterfelykheyd en ſeege over dood en duyvel beteeke-
„ nen, door dien het over de lendenen ſpits, als een ſwaard,
„ naa beneeden hangt, Goar ad *Euchologium* 111, 112. Die gee-
„ ne, die het den Biſſchop of Patriarch aandoet, heet ὁ ἐπὶ γονά-
„ των, ſie Goar *ad Codinum* p. 13. en Gretſerus p. 167.

(*c*) „ Deeſe kleeding beſchryft ook Gerlach in ſyn *Dagboek*
„ p. 83. en 105.

„ chaalen ſtaf (*a*), die met ſchildpad, en paarlemoer
„ ingeleydt is, en, aan het bovenſte end, heeft hy
„ twee, tegen over malkander ſiende, ſlangen kop-
„ pen van yvoor (*b*), en in de langte naa beneeden ſes
„ yvoore knoppen. De Patriarch ſit op een rood ſyde
„ kuſſen met goude ſtreepen, diergelyk ook voor dee-
„ ſen de Griekſche Keyſeren, doch onder hunne
„ voeten gehad hebben (*c*). De Throon of ſtoel des
„ Patriarchen is van ſwart of Cypreſſen Hout, nef-
„ fens eenige cieraadjen van paarlemoer. Als hy het
„ Hooge Ampt bedient, en conſacreerdt, ſoo neemt
„ hy de Kroon van ſyn Hoofd (*d*), en geeft den Pa-
„ triarchaalen ſtaf aan den Archidiaken over, of, by
„ deſſelfs afweeſendheyd aan den Diaken; de Kroon
„ ſet hy naa geeyndigde plegtigheeden weder op, en
„ hy neemt den ſtaf wederom. Syn Waapen (*e*) is
„ een

(*a*) Deeze ſtaf, die oudtyds verguld en zeer pragtig was, draagt den naam van *Gerechts ſtaf*, *Herders ſtaf* en *Vader ſtaf*, gelyk de Auctеur in zyne aantekening breeder meldt.

(*b*) Volgens de breeder aantekening van onzen Schryver heeft die ſtaf zynen oorſprong van den ſtaf van den Heidenſchen Mercurius, gelyk de bovengekromde ſtaf der Latynſche Biſſchoppen afkomſtig is van dien der Romeinſche waarzeggeren.

(*c*) „ Gelyk men dit ſien kan in de print by Goar; *ad Euchologium* p. 924. en du Fresne *Glaſſarii* aan het begin, en deſſelfs „ boek de *Familiis Auguſtis Byzantinis* p. 218. en 233. Deeze afbeelding van den Patriarch verſchilt zeer veel van andere afbeeldingen, die men hier en daar ontmoet, gelyk onze Auctеur hier breeder aanmerkt, met meldinge der oorzaaken waar uit zulks ontſtaat.

(*d*) „ De oorſaak hier van haalt Symeon Theſſalonicenſis af „ van het bevel van Paulus, dat de Chriſtenen met ongedekten „ hoofde bidden ſouden, by Goar *ad Euchologium* p. 314. de Pa- „ triarch van Alexandrien alleen houd ſyne Kroon op het hoofd. „ *aldaar.*

(*e*) „ Anders is het waapen des Patriarchen, welk de H. Ma- „ ria met het kind Jeſus op de armen vertoont, aan het eynde „ van de twee antwoorden van den Patriarch Jeremias aan de „ Wurtenbergſche. Men ſie ook Cruſius in *Turco Græcia Lib.* 7. „ *p.* 488. Maar dat een dubbelde Aarend met eene kroone het „ waapen van den Patriarch is, bewyſt niet alleen de Patriar-

„ chaale

„ een gekroonde witagtige Aarend met twee hoof-
„ den, om beyde bekken gaat een kring, een teeken
„ van Heyligheyd, gelyk in het Roomſch Keyſerly-
„ ke waapen; de klaauwen ſtaan op twee gevleugel-
„ de Draaken, die hunne koppen naa malkander toe-
„ keeren. Langs den rand is de Titel van den Pa-
„ triarch, gelyk in het opſchrift des Brieſs, [waar
„ mede de Archimandriet diestyds gezonden was.]
„ *Paiſius de Derde, door de Barmhertigheyd Gods, Aarts-*
„ *biſſchop te Conſtantinopolen, of Nieuw Romen, Alge-*
„ *meene Patriarch;* ſoo dat de laatſte woorden, uit ge-
„ brek van plaats, aan beyde ſyden der hoofden van
„ den Aarend geſchreeven worden. Het is het waa-
„ pen van de voorige Conſtantinopolitaanſche Key-
„ zers, die eenen tweehoofdigen Adelaar veel vroe-
„ ger gevoert hebben als de Duytſche (*a*). De Draa-
„ ken onder de klaauwen des Aarends ſullen de
„ Vyanden, voornaamentlyk der Kerke, verbeel-
„ den, gelyk ſy ook dus op de oude Munten der
„ Griekſche Keyſeren voorkomen (*b*).

Dit

„ chaale Brief en de betuiging des Archimandriets, maar ook *de*
„ *twee hoofdige gekroonde Aarend*, die men op het Tapyt des Pa-
„ triarchen, by groote plegtigheden, en op het voorhangſel van
„ het Heyligdom in de Patriarchaale Kerk ſiet. Van het eerſte ſie
„ men Gerlachs *Dagboek* p. 364. en van het tweede de print van
„ Motraye, *Voyage*, *Tom. I. p.* 366.

(*a*) „ Op het Graf des Keyſers Alexius Comnenus ſtaat een
„ dubbelde Aarend, Gerlach *Dagboek* p. 242. Het waapen der
„ Keyſerlyke familie Laſcaris is een tweehoofdige Aarend. du
„ Fresne *Fam. Aug. Byzantinæ* p. 218. *Bandurius Numiſm. Imp.*
„ *Tom.* 2. p. 767. die ſich ook op de munten en anders menig-
„ werf vertoont, in het byſonder der Palæologers en Comnemers;
„ men ſie *Heineccius de Veteribus ſigillis* p. 113 en 114. Deeſe
„ bewyſt ook, dat de tweehoofdige Aarend eer van de Griekſche;
„ dan van Duytſche Keyſers is gebruykt. Jaa op de Columna van
„ Antoninus vertoont ſich al een ſchild met eenen tweehoofdigen
„ gekroonden Aarend. Lipſius *Anal. ad milit. Romanam p.* 435.
„ *Tom.* 3. *Opp. in* 8.

(*b*) „ Aarenden, die Slangen en Draaken verſcheuren, komen
„ dikwils in de oude Griekſche Munten der Heydenen voor.
„ Ezech. Spanh. *de præſt. Numiſm. Tom. I. p.* 171. Het waapen

Dit Keizerlyke wapen, gelyk ook de Kroon heeft de Patriarch, zo onze Schryver *bl.* 55. meldt, zich aangematigd, naa dat Conſtantinopolen door de Turken veroverd was; „ om, naa den ondergang van het „ Chriſtelyk Keizerryk, onder de Grieken, de hoog„ ſte waardigheid te verbeelden; het welk de Tur„ ken, volgens hunne bekende loosheid, ligtelyk „ aan hem toegeſtaan hebben, om de Grieken met „ deeſen ſchyn, en ſchaduuwe van eer, dies te ge„ williger onder hun jok te houden". Deeze pragt geeft onzen Aucteur hier *bl.* 75, 76. aanleiding tot eene korte uitweiding over het onbetaamelyke vercieren van den Patriarch; doch, vervolgt hy; „ het beſte „ is, dat de Patriarch anders in eene betaamelyke, „ en met eene, allen geeſtelyke gemeene, kleeding „ gaat, met eene ſwarte Muts op het hoofd, en ee„ nen ſwarten Rok (*a*). In ſyne vertrekken is alles „ ſlegt. Hy ſelve is omtrend hun, die hem beſoeken, „ minſaam, en neederig, laat hun neederſitten (*b*), „ en ſich op het hoogſte de hand kuſſen, welke be„ ſcheydenheyd de Jeſuiten ſelve roemen (*c*). Syne „ Tafel is ſeer maatig, waar aan gemeenlyk de eene „ of andere Aartsbiſſchop verſogt wordt. Als hy van „ het eeten opſtaat, ſoo gaan ſyne Monniken 'er aan „ ſitten, en eeten het overgeſchootene op. Wanneer „ hy

„ van de oude Spartaanen was een Aarend, die eenen Draak met „ de klaauwen hieldt. Op der Chriſten Keyſerlyke Munten ſiet „ men eenen Aarend, met eenen Draak onder ſich. *aldaar.* Diſſ. „ 5. p. 224.

(*a*) „ Hy is daagelyks gekleedt met een ſlecht Monnike kleedt. „ Tournefort T. I. p. 100. Motraye T. I. p. Gerlach p. 29.

(*b*) „ Op de Sopha, dat is, een weynig verheevene plaats, aen „ de muuren des vertreks, alwaar men op kuſſens, naa de Turk„ ſche manier, ſit. Soo verhaalt het ook Gerlach p. 100. die van „ de handkus op verſcheydene plaatſen gewaagt. Sie *p.* 462. en „ ook van ſyne tafel, p. 210.

(*c*) *Nouv. Memoires p.* 15. terwyl ze egter, gelyk onze Aucteur verder aanmerkt, t'onregt met *de Majeſteyd des Patriarchen*, gelyk zy van hem ſpreeken, ſpotten.

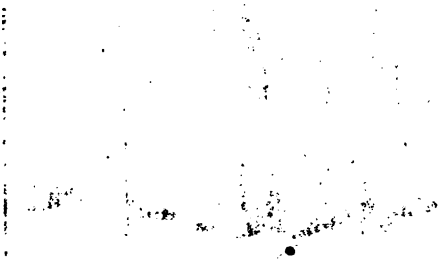

ARD.

„ hy in de ſtad verſchynt, ſit hy op dat paard (*a*), „ het welk hem by de beveſtiging geſchonken is, in „ ſyne daagelykſche kleeding: met de rechter hand „ houdt hy den toom vaſt, met den ſlinker geeft hy „ den ſeegen (*b*) aan de voorbygaande. Soo wel de „ Turken, als de Grieken, buygen voor hem het „ hoofd: agter hem volgen eenige Diakens, waar „ van de eene den ſtaf draagt, dien hy van den „ Groote Vizier ontvangen heeft (*c*); voor hem hee„ nen gaan twee Janitzaaren, met hunne ceremonie„ mutſen en lange ſtaaven (*d*), die ook altyd in het „ Pa-

(*a*) „ Soo wel de Jeſuiten in de aangehaalde Memoires; als „ Motraye en andere ſeggen, dat ſy den Patriarch te voet, op de „ ſtraaten, in Conſtantinopolen geſien hebben, het welk de Ar„ chimandriet geduurig tegenſpreekt, en den gemelden optrek te „ paard met alle waarſchynlykheid beweert. Men kan heel ligt „ in den perſoon des Patriarchen dwaalen, en eenen anderen „ Geeſtelyke in ſyne plaats aanſien, door dien hy gelyk deeſe ge„ kleedt is. Gerlach *p.* 389. Sag hem ryden onder 't geleyde van „ eenen Janitzaar en Geeſtelyke. Toen de Patriarch Joſeph te „ Florence den Paus Eugenius wilde beſoeken, ſat hy te paard, „ ſeegenende, en laatende den Patriarchaalen ſtaf voor ſich hee„ nen draagen, Sguropulus *Hiſt. Conc. Florent.* p. 99.

(*b*) „ Met drie in de hoogte opgeſtookene vingers, gelyk de „ print vertoont. Het is raar, dat op de Griekſche Keyſerlyke „ munten onſe Heyland ſelve, op ſulke wyze ſeegenende, ver„ toont wordt. Sie du Fresne *Fam. Aug. Byzant. p.* 128. en el„ ders. Het is eene Joodſche manier van ſeegenen. Wagenſeil „ *ad ſota* p. 672.

(*c*) „ De Patriarch naamlyk verkrygt, op zyne aanſtelling, „ door den Sultan of Groote Vizier goedgekeurd zynde, van „ denzelven den Kaftan, een wit ſyde eerekleed met goude bloe„ men, een wit Paard, en eenen ſtaf met eenen yvooren ronden „ knop; zynde dit een waereldlyke ſtaf, die hem, van Sultans „ weegen, de vryheyd en magt geeft, om de Griekſche Chriſte„ nen te beveelen; gelyk ook de Turkſche Bevelhebbers van ſtaa„ ven, hoewel wat van eenen anderen aart, voorſien ſyn": zo onze Aucteur meldt *bl.* 62, 63.

(*d*) „ Van hart hout, en ſoo lang als de Janitzaaren ſelve". Onze Aucteur weydt in deeze aantekening verder uit over het Turkſche gebruik van geen wapentuig in de ſtad te brengen, welke gewoonte hy wenſchte dat in alle ſteden in agt genomen wierd.

„ Patriarchaat de wagt houden, de veroordeelde ter
„ gevangeniſſe opſluyten, en van den Patriarch on-
„ derhouden worden. Deeſe beſchryving is verbeeldt
„ in de bygevoegde print.

Conſpectus Originum Typographicarum, a Meermanno proxime in lucem edendarum. In uſum Amicorum typis deſcriptus MDCCLXI. in octavo 88 *pp.*

(vervolg van)

De korte Inhoud van een Werk over de Oorſprongen der Drukkunſte, het welk de Heer Meerman, *eerlang, in 't licht zal geeven.*

DE Heer *Meerman*, wiens Conſpectus wy in 't voorgaande ſtukje nagegaan hebben, tot aan het vierde Hoofdſtuk, geeft in 't zelve een berigt van de uitvinding der Drukkunſte te *Haarlem*, en de overbrenging na *Mentz*. De Aucteur begint met het berigt van *Cornelis den Boekbinder*, door *Hadr. Junius* in zyn *Batavia* bewaard, en heldert den aanvang van 't verhaal van *Junius* op. De oorſprong der beweegbaare vormen, de waare eigenſchap der Drukkunſte, wordt afgeleidt uit het Haarlemmer Hout: maar deezen, uit ſchors geſneeden, niet wel geſchikt zynde voor 't drukken, zo heeft *Louweris Janſz.* wel dra betere letters gemaakt. De Heer *Meerman* doet zien dat *Petr. Scriverius* een misſlag begaat, wanneer hy het plaatdrukken ook uit het Haarlemmer Hout afleidt; vervolgens toont hy met de hoogſte waarſchynlykheid, wat *Louweris Janſz.* eerſt gedrukt heeft voor zyns Zwagers kinderen; naamlyk een Alphabeth, het Onze Vader, het Symbolum der Apoſtelen, en drie gebeden, in 't Latyn, op perkament gedrukt, acht zydjes beſlaande. Dit ſtukje, ouder dan alle tot nog geziene boeken, wordt uit de Boekery van den Heer

En-

Enſchedé in koperen plaat in 't Werk zelve medegedeeld: 't is waarſchynlyk gedrukt omtrend het jaar 1430; en daar op is tuſſchen de jaaren 1435 en 1440 gevolgd het drukken van den *Spiegel der Behoudeniſſe* in 't Nederduitſch, en de twee uitgaaven van *Donatus*. Onze Schryver maakt voorts kortlyk gewag van 't verbeteren van den inkt en andere zaaken, door *Louweris Janſz.*: ook ſpreekt hy in 't voorby gaan van den *Spiegel der Behoudeniſſe*, door hem gedrukt met een beweegbaaren, doch houten vorm; en toont opzetlyk dat *Junius* hem verkeerdlyk de kunſt van 't Lettergieten toeſchryft. —— *Louweris Janſz.* hield gewinshalve zyne kunſt verborgen, en bragt zyne werklieden onder den eed: doch één van hun, zich op 't overlyden zynes Meeſters ontſlaagen oordeelende, is heimelyk gevlugt met de noodige inſtrumenten van den winkel, en heeft zich daar mede te *Mentz* nedergezet. De waarheid hier van, gegrond op 't getuigenis van *Cornelis*, wordt beveſtigd uit de gerugten nog lang daar naa in Duitſchland verſpreid; welken onze Aucteur toont verkeerdlyk overgebragt te zyn op den winkel van *Mentelin* te *Straatsburg*: ook beantwoordt hy by die gelegenheid de aanmerkingen van *Serarius*, *Naudé* en *Maſſinkrot* op eenige byzondere omſtandigheden. Hy bewyſt voorts dat deeze dievery gepleegd is in 't jaar 1440, niet door *Fauſt* of *Guttemberg*, maar door *J. Gensfleiſch ſenior:* en maakt in 't laatſte gewag van *Alex. Galli Doctrinale* en *Petri Hiſpani parva Logicalia*, in 't jaar 1442 te *Mentz*, met de Letteren van *Louweris Janſz.*, uitgegeeven: aan welke drukken, ſchoon nog niet ontdekt, en mogelyk door die van *Mentz* zelven verduiſterd, zynes oordeels, geen twyfelen is.

Hier op gaat de Heer *Meerman* met het Vde Hoofddeel over, ter beſchouwinge van de oudſte gedenkſtukken der Drukkunſte in Nederland, die de bovengemelde getuigeniſſen ſtaaven. Hy ſtelt een tweederleien aanvang der Drukkunſte in ons Land, daar men

tot nog geen agt op gegeeven heeft, en die in deeze zaak van belang is. De eerſte is die der oorſpronglyke met houten Letteren, te *Haarlem* door *Louweris Janſz.* uitgevonden, en door deszelfs erfgenaamen agtervolgd: de tweede is die der van buiten ingekomene Drukkunſte, met metaalen en wel inzonderheid met gegootene Letteren, welke *Theodor. Martens* met zyne medgezellen, het eerſt, uit Duitſchland en Frankryk, omtrend het jaar 1473, in de Nederlanden gebragt heeft. Aangezien 'er nu geen ſtuk is, dat den naam van *Louweris Janſz.* of deszelfs erven draagt, zo ſtelt de Heer *Meerman* twee vereiſchten, welke t'zamen moeten gaan, zal men een boek aan den winkel van *Louweris Janſz.* toe eigenen: 1) dat het gedrukt zy in 't Nederduitſch, of dat andere bewyzen toonen, dat het in de Nederlanden gedrukt is: 2) dat het uit de vergelyking blykbaar zy, dat het gedrukt is voor de eerſte boeken van den tyd van *Th. Martens*: of 't door *Louweris Janſz.* zelven, dan of 't door zyne erven gedrukt is, zal men moeten afleiden uit de ruwheid of vordering der kunſte en andere bewyzen. Onze Auctеur toont daar op, dat deeze vereiſchten gevonden worden in den *Spiegel der behoudeniſſe* en in de *Donati*. Hy geeft ten dien einde een nauwkeurig berigt van de vier onderſcheidene uitgaaven van den *Spiegel*; ſpreekt met een kort woord van den Schryver; en toont dat dit Tractaat, naar uitwyzen der Handſchriften en luid der Voorreden, altoos beſtaan heeft uit figuuren en eene nevensgaande beſchryving, dat derhalve de text en de figuuren ten zelfden tyde gedrukt zyn, die met beweegbaare vormen, en deeze met plaaten. Ook geeft hy reden, waarom de figuuren met bleeker inkt gedrukt zyn dan de beſchryving; naamlyk gemaakshalve, en om de tekeningen met de hand na te volgen; des men hier uit niet hebbe te denken, dat de beſchryving lang naa de figuuren gedrukt is: daar benevens merkt hy, onder andere byzonderheden van dit Boek, aan, dat het ſlechts aan de eene

zyde

zyde gedrukt is, niet zo zeer om den text, als wel ter oorzaake van de figuuren. Inzonderheid toont hy, uit verſcheidene omſtandigheden, dat men deeze vier onderſcheidene uitgaaven niet dan aan Nederland kan toeeigenen; en, door eene nauwkeurige vergelyking, dat ze gedrukt zyn voor den tyd van *Th. Martens*; en derhalve behooren tot de oorſpronglyke Haarlemſche Drukkunſt. De eerſte uitgaave is, volgens hem, die Nederduitſche druk, welke te *Haarlem* op 't Stadhuis en in de Stads-Bibliotheek bewaard wordt, naar uitwyzen der verwonderenswaardige kenmerken van oudheid; weshalve dezelve aan *Louweris Janſz.* zy toe te ſchryven. De tweede uitgaave is die Latynſche, in welke de text ten deele geprent ten deele gedrukt is; waar omtrend de Heer *Fourniere* een misſlag begaat, maakende van deeze ééne twee uitgaaven. De derde is mogelyk de andere Latynſche, en de vierde, de andere Nederduitſche uitgaave; doch de Lettervorm is zo zeer gelyk, dat het niet wel te bepaalen zy, welke den voorrang heeft. De Heer *Meerman* oordeelt, dat de drie laatſte uitgaaven, als van volmaakter kunſt, niet door *Louweris Janſz.*, maar door deszelfs erven gedrukt zyn; en voegt hier nevens in zyn Werk een voorbeeld van alle de uitgaaven in 't koper geſneden. —— Wat aangaat de *Donati*, volgens *Zellius* gedrukt voor den tyd der Mentziſche Drukkerye; de Duitſchers hebben, gelyk onze Aucteur aanmerkt, veilig ſtaande konnen houden, dat dit werk op plaaten gedrukt was, zo lang 't verborgen bleef; maar nu, uit de gevondene overblyffelen van beide de uitgaaven, duidelyk blykt, dat die met beweegbaare vormen gedrukt zyn, worden ze vriendlyk vermaand de waarheid te erkennen. De Aucteur laat hier op in zyn Werk in 't koper geſneeden volgen, de pergamente overblyffelen van *Donatus*, met een grooter vorm gedrukt, op 't Stadhuis te *Haarlem* bewaard, en 't geheele pergamente blad met een kleiner vorm gedrukt, door den Heer *Enſchedé* onlangs ontdekt.

Hy toont door verſcheidene blyken, inzonderheid uit de gelykheid der letteren met die van den *Spiegel*, dat beide deeze *Donati* tot de oorſpronglyke Drukkunſt te *Haarlem* behooren; en beſluit uit alles dat *Louweris Janſz.* dezelven gedrukt heeft, overeenkomſtig met het getuigenis van *Zellius*, die van de *Donati* in 't meervoudige ſpreekt, als gedrukt voor den tyd der Mentziſche Drukkerye.

Het VIde Hoofddeel ontvouwt den ſtaat der Haarlemſche Drukkunſte, naa den dood van *Louweris Janſz.* tot op de komſt van *Th. Martens* in de Nederlanden; en 't overbrengen der kunſte in England, geduurende dien tyd. Onze Aucteur aangemerkt hebbende dat de tegenwerping, raakende de moedloosheid van *Louweris Janſz.*, naa den dieſtal, vervalt, als zynde hy toen reeds geſtorven; bewyſt verder dat deszelfs erven, en waarſchynlyk neeven, de kunſt vervolgens aangekweekt hebben; als blykt uit de in Nederland gedrukte boeken voor den tyd van *Th. Martens*; en 't overbrengen der kunſte van *Haarlem* na *Oxford*, tuſſchen de jaaren 1455 en 1460. —— De erfgenaamen verpligt zynde nieuwe vormen te maaken, ziende dat 'er veel te verbeteren was, en de onvolmaaktheid der uitgaave van den Nederduitſchen *Spiegel* nagaande, ſchynen beſlooten te hebben eene Latynſche uitgaave op plaaten te ſnyden; doch zulks wel dra moede zynde weder overgegaan te zyn tot beweegbaare vormen, die keuriger gemaakt werden dan de voorgaanden. Hier uit ontſtond dan die tweede gemengde uitgaave, welke van de andere, zo Latynſche als Nederduitſche, uitgaaven van dien zelfden winkel gevolgd werd. Men vindt hier in één blad, met eene andere ſoort van letter gedrukt; het welk onzen Schryver doet vermoeden, dat dezelve niet alleen tot dit maar ook tot een ander werk, dat nog verborgen blyft, geſchikt is geweeſt. De vraag, of *Guttenberg*, naa 't jaar 1455, eene drukkery te *Haarlem* gaande gehouden heeft, beantwoordt de Heer *Meerman* ontkennender wyze;

in

in gevolge van de geloofwaardigſte getuigen, die berigten, dat hy, van *Fauſt* geſcheiden zynde, na *Straatsburg* wedergekeerd is; ook grondt hy zich op het graffchrift van *Th. Martens*, dat zyne ontkenning beveſtigt. — Vervolgens gewaagt hy van 't overvliegen van 't gerugt der Haarlemſche Drukkerye in England, onder de regeering van *Hendrik* den VIden. Deeze Vorſt werd, op het aanraaden van *Thomas Bourcher*, Aartsbiſſchop van *Cantelberg*, aangezet, om de Drukkunſt in zyn Land in te voeren: de Heeren *Turnour* en *Caxton* werden ten dien einde na Holland gezonden, om een knegt van de Haarlemſche drukkery om te koopen; die, naa groote koſten, hier in geſlaagd zynde, *Frederik Corſallis*, een knegt van deeze drukkery, na *Oxford* overvoerde (*). Het is bedenkelyk, of niet de Lettervormen der tweede uitgaave van den *Spiegel* diestyds ook mede genomen, en tot het drukken van 't eerſte Boek in England gebruikt zyn; doch, by mangel van 't ontdekken dier uitgaave, blyft dit nog onzeker: die letters altans vindt men in geen andere boeken in de Nederlanden uitgegeeven; de erven van *Louweris Janſz.* hebben vervolgens andere letters in derzelver plaats geſteld, waar van ze nog gebruik gemaakt hebben, naa het jaar 1470, tot het drukken van verſcheidene boeken, daar onze Auctеur eene lyſt van geeft. —— Naa de komſt van *Th. Martens*, met zyne medgezellen, in de Nederlanden, in 't jaar 1473, werd de verbeterde Drukkunſt in verſcheidene Steden van Nederland opgeregt; doch niet dan naa verloop van merkelyken tyd te *Haarlem*: hebbende de nieuwe drukkers, *Jacob Bellaert* een Zierikzeeër, en een ander ongenoemde, zich aldaar eerſt beroemd gemaakt zedert het jaar 1484: maar, 't geen te verwonderen is, men vindt, ze-

(*) De Heer *Meerman* geeft nog te kennen, dat hy alles wat tot deeze geſchiedenis behoort in eene byzondere Verhandeling breedvoerig zal ontvouwen.

zedert het jaar 1486, tot op den tyd van *van Zuren* en *Coornbert*, geen boeken, die getuigen dat ze te Haarlem gedrukt zyn. De Schryver tekent op 't einde van dit Hoofddeel nog aan, dat verſcheidene Haarlemmers, waarſchynlyk op den winkel der erven van *Louweris Janſz.* in de kunſt onderweezen, reeds in de XVde eeuw in Italie de Drukkunſt in 't werk geſteld hebben.

De Heer *Meerman*, dus ver de Haarlemſche Drukkunſt afgehandeld hebbende, gaat met het VIIde Hoofddeel over tot het ontvouwen der oorſprongen van die van *Mentz*. Hy vermoedt dat de eerſte Mentziſche drukker zich vervolgens geſchaamd heeft over zyne eerſte ruwe werkjes, gedrukt met de houten Haarlemſche Letteren; en dat ook daarom *Schöffer* hier van niets gemeld heeft aan *Trithemius*. De houten letters moeſten in metaalen veranderd, en veele andere dingen verbeterd worden; geduurende het hier toe noodige tydsverloop bragt men eenige boekjes van dagelykſch gebruik, op plaaten geſneeden, die keuriger waaren dan de voorgaanden, in 't licht; tot dat men eindelyk, in 't jaar 1450; Latynſche Bybels, met koperen vormen drukte; die men, de kunſt nog verborgen zynde, ligtlyk voor met de hand geſchreevene kon verkoopen. Maar het geheim, in 't jaar 1455, openbaar geworden zynde, zo heeft *Fauſt*, de bezitter van den Mentziſchen winkel, eerſt in de ondertekening van een *Pſalterium*, in 't jaar 1457, met geſneedene kopere letteren, gedrukt, openlyk de Drukkunſt bekend, en boven de ſchryfkunſt gepreezen; duidende niet de Drukkunſt in 't algemeen aan, maar byzonder die ſoort welke in zyne Geboorte-ſtad uitgevonden is. *Mentz* heeft zich noit, voor de XVIIde eeuw, de uitvinding der houten, maar alleen der tinnen of koperen letteren aangematigd: van hier zeggen de Ouden, dat de *Drukkunſt* of *'t drukken met tinnen vormen*, zonder dit nauwkeurig te onderſcheiden, te *Mentz* uitgevonden is: dit toont de Auƈteur door

door verſcheidene voorbeelden; en doet daar op zien, dat de uitvinding der houten letteren den Hollanderen oudtyds niet betwiſt is; maar dat men deeze uitvinding ſlegts als een voorſpel heeft aangemerkt. — Onze Aucteur geeft vervolgens een berigt van den uitvinder der *Chalcographia*, of Drukkunſte met koperen letteren. Zommigen ſchryven die toe aan *J. Fauſt*, doch tegen deszelfs eigen wil: dit beweegt onzen Aucteur om te toonen, dat men *Fauſt* zomtyds verkeerdlyk verdagt heeft van bedrog te gebruiken, in 't ondertekenen zyner boeken; wat *Fauſt* daar mede in der daad bedoelde; en dat het getuigenis van *J. Schöffer* niet naar waarheid is. Anderen brengen hier twee andere *Johannesſen* te berde, *Gensfleiſch* en *Guttenberg*: zommigen der Ouden zyn voor den eerſten, maar de meeſten voor den laatſten: doch de nieuwer Schryvers hebben dit verſchil moeilyker gemaakt, en de hiſtorie der Drukkunſte verward, door deeze twee perſoonen als één en denzelfden Man te beſchouwen: ſtellende dan *Guttenberg* tot uitvinder te *Mentz* of te *Straatsburg*, naar geraade der partye, die ze voorſtonden. *Wimphelingius*, die gebooren is, geduurende het leeven van *Gensfleiſch* en *Guttenberg*, getuigt, dat ze beiden, ten zelfden tyde, op onderſcheidene plaatſen, deeze te *Mentz* en geene te *Straatsburg*, zich op de Drukkunſt toegeleid hebben. De waarheid hier van is blykbaar uit de oude papieren, die van beide deezen een onderſcheiden denkbeeld geeven. *J. Gensfleiſch* komt in dezelven voor als te *Mentz* woonagtig, in de jaaren 1441, 43, 45, 50 en 56: hy werd, gemeenlyk genaamd *J. Gensfleiſch ſenior*; hy had daar, in 't jaar 1443, een huis gehuurd, genaamd *Zumjungen*, (in 't welke de eerſte drukkers, volgens het getuigenis van *Trithemius*, de kunſt geoeffend hebben;) hy was gehuwd met *Catharina*, en had eene Dogter van denzelfden naam. De ander, gemeenlyk *Guttenberg* genoemd, draagt in 't Straatsburgſche papier, van 't jaar 1434, (dat onze Schryver in 't voorbygaan ophel-

heldert,) den naam van *J. Gensfleiſch junior* genoemd *Guttenberg*. Deeze heeft, zedert het jaar 1436, te *Straatsburg*, zyn werk gemaakt van de Drukkunſt; en in die ſtad gewoond, tot op het jaar 1444 of 1445; hebbende eene Vrouw met naame *Anna*. Onze Auc-teur toont dat ze beiden van Adel, uit het geſlacht van *Gensfleiſch*, van de *Guttenbergſche* linie, geweeſt zyn; laat zich kortlyk uit over dat geſlacht; en beſluit, uit de gewoonte van dien tyd om broeders, in een talryk huisgezin, met denzelfden naam te benoemen, door de byvoeging van *ſenior* en *junior* te onderſcheiden, dat ze broeders geweeſt zyn. Dit alles wordt geſtaafd, uit de vergelyking der Straatsburgſche Chronyken met het Britſche Gedenkſchrift. Volgens de eerſten heeft *J. Gensfleiſch*, knegt op den winkel des uitvinders, de geheimen bekend gemaakt aan *Guttenberg*; (wordende, in dit verhaal, het gebeurde, op den winkel van *Louweris Janſz.*, verkeerdlyk overgebragt tot dien van *Mentelin*, te *Straatsburg*,) en deeze beiden hebben zich vervolgens te *Mentz* ter neder gezet. Volgens het laatſte heeft *Mentz* de kunſt verkreegen, door den broeder van een der Haarlemſche werklieden, naa dat dezelve aldaar een winkel opgezet had. —— Uit dit alles loſt de Auƈteur het geen raadſelagtig ſcheen eenvoudig op. *Gensfleiſch ſenior*, een knegt van *Louweris Janſz.*, heeft zynen broeder *Guttenberg*, voor, of omtrend het jaar 1436, de geheimen der kunſte ontdekt, en deeze heeft getragt zich dezelven te *Straatsburg* ten nutte te maaken. De eerſte heeft, op den dood van *Louweris Janſz.*, in 't jaar 1441, een winkel te *Mentz* opgeregt; en de laatſte is, omtrend het jaar 1445, *Straatsburg* verlaatende, by zynen broeder te *Mentz* gekomen, om te beter in de kunſt te vorderen. Dus heeft men in de verzen agter de *Inſtit. Juſtiniani* 1468, door de twee *Johannesſen*, niet te verſtaan *Guttenberg* en *Fauſt*, (welke laatſte geen handwerksman, nog graveerder geweeſt is,) maar de twee broe-

broeders *Guttenberg*, die zich met hunner handen arbeid geneerden: en 't is waarschynlyk, dat *Fauſt* aldaar aangeduid wordt door den naam van *Polyander*, zo veel als *Aller-man*, om dat hy aller toevlugt was. Verder tekent onze Schryver aan dat *Gensfleiſch ſenior*, in 't jaar 1442, of 't daar aan volgende, eene Maatſchappy heeft aangegaan met *Johann Fauſt* en *Johann Meidenbach*, mogelyk ook met anderen, waar mede hy de Drukkunſt oefende voor de aankomſt van *Guttenberg*. Uit het tot dus ver gezegde leidt hy gevolglyk af, dat *Gensfleiſch ſenior* in de eerſte plaats zich de eer der uitvindinge deezer nieuwe kunſte mag aanmaatigen; en dat *Guttenberg*, die, in 't jaar 1445, te *Mentz* wedergekeerd zynde, in de Maatſchappy is aangenomen, en onder *Gensfleiſch* de kunſt meerder volmaakt heeft, in de tweede plaats in aanmerking komt: van waar na *Gensfleiſch* dan *Guttenberg*, door de Ouden, als uitvinder geroemd wordt. In den ruimſten zin heeft dan de Mentziſche Drukkunſt haaren aanvang genomen, met derzelver overbrenging van *Haarlem* in 't jaar 1441, of met het drukken der eerſte boeken aldaar in 't volgende jaar: doch in eene bepaalder betekenis heeft men den aanvang der Drukkunſte, zo als ze te *Mentz* uitgevonden is, te brengen tot het jaar 1443, of, volgens *Polyd. Virgilius* reeds op het jaar 1442; van waar de Ouden, een rond getal neemende, zeggen dat de Drukkunſt te *Mentz* uitgevonden is in 't jaar 1440: hoewel 't zo veel tyds gekoſt hebbe, dat het eerſte boek met de nieuwe ſoort van vormen eerſt gedrukt zy in 't jaar 1450. Hier op toont de Heer *Meerman*, hoe grooten misſlag de Heer *Schöpflinus* begaat, als hy beweert, dat die van *Mentz* zich niets van de beginſelen der Drukkunſte voor 't jaar 1450 konnen aanmatigen, en zy dit alles aan die van *Straatsburg* verſchuldigd zyn: ook ontvouwt hy den oorſprong der doolinge van hun, die de uitvinding te *Mentz* op 't jaar 1450 of laater brengen: en beſluit eindelyk dit Hoofddeel met te doen zien, dat

'er

'er geen weezenlyk verſchil is tuſſchen die van *Mentz* en *Haarlem*: de eerſte hebben oudtyds alleen 't uitvinden der metaalen vormen zich toegeeigend, en erkend dat het voorſpel, (de houten vorm,) den Hollanderen toegeſchreeven moeſt worden; de laatſten vergenoegen zich thans met de eer der uitvindinge der houten letteren: dus zyn ze eenſtemmig; *Haarlem* en *Mentz* konnen beiden den naam draagen van *uitvindſter der Drukkunſte*, naar geraade van eene ruimer of bepaalder betekeniſſe deezer benaaminge; terwyl 't vaſt ſtaat, dat de beweegbaare vormen eerſt te *Haarlem* uitgevonden zyn.

Op het beſchouwen van de oorſprongen der Drukkunſte te *Mentz*, volgt in 't VIIIſte Hoofddeel het nagaan derzelver te *Straatsburg*. Men heeft daar, nu *Guttenberg*, dan *Mentelin*, voor den uitvinder gehouden: *Wimphelingius* heeft zich eertyds voor *Guttenberg* verklaard, en de beroemde *Schöpflinus* heeft onlangs dit gevoelen uit nieuw ontdekte beſcheiden getragt te ſtaaven. Onze Aucteur geeft uit die beſcheiden een berigt van 't aangaan eener Maatſchappye, door *Guttenberg* en anderen, ter oefeninge van verborgene kunſten, inzonderheid van 't boekdrukken; en toont dat dit te verſtaan zy, niet van 't plaatdrukken of prenten, maar van de weezenlyke Drukkunſt van 't drukken met verzetbaare vormen, doch niet van metaal, maar ſlegts van hout. Dat *Guttenberg* zich eerſt alleen in 't jaar 1436, en vervolgens met zyne medgezellen, zedert het jaar 1438, daar op uitgeleid heeft, te *Straatsburg*; doch dat *Louweris Janſz.* te *Haarlem* voor hem in deeze kunſt werkzaam geweeſt is; midsgaders dat uit die beſcheiden geenszins blykt, dat *Guttenberg* de Drukkunſt op zyne eigen hand uitgevonden heeft. *Guttenberg* heeft deeze kunſt, als daar ter plaatſe onbekend, geheim gehouden, gelyk nog lang daar na *Fauſt* te *Mentz*, *Mentelin* en *Eckſtein* te *Straatsburg* gedaan hebben. *Wimphelingius* is de éénigſte der Ouden, die *Guttenberg* den *uitvinder te Straatsburg*

burg noemt, ('t welk moeſt zyn te *Mentz*, naamlyk van de metaalen vormen,) 't zy door dien hem het voorheen gebeurde te *Haarlem* onbekend was, of, in een oneigenlyken zin, om dat hy de eerſte geweeſt is, die deeze geheime kunſt te *Straatsburg* geoefend heeft; welke verklaaring onze Aucteur met dergelyke voorbeelden beveſtigt. Hy maakt vervolgens uit de vergelyking der Straatsburger Chronyken, en 't Britſche Gedenkſchrift, op, dat *Guttenberg*, (waarſchynſyk omtrend het jaar 1435 a 1436,) 't zy door brieven, 't zy door een mondeling geſprek, by gelegenheid der Akenſche Jaarmarkt, eenig licht verkreegen heeft van *Gensfleiſch*, diestyds knegt by *Louweris Janſz.*; maar dat, noch hy, noch zyne gezellen, daar door zo ver gevorderd zyn, dat ze boeken hebben konnen drukken: dat hem in 't jaar 1445 heeft doen wederkeeren na *Mentz*, om onder *Gensfleiſch*, die middelerwyl aldaar eenen winkel opgeregt had, de kunſt te volmaaken. De Heer *Meerman* dit beveſtigd hebbende, uit de bovengemelde beſcheiden en andere getuigeniſſen, wederſpreekt ook de ſtelling van den Heer *Schöpflinus*, dat de medgezellen van *Guttenberg*, naa deszelfs vertrek, de Drukkunſt te *Straatsburg* aangehouden en aldaar eenige boeken in 't licht gegeeven hebben: hy doet zien dat de kenmerken der boeken door *Schöpflinus* opgegeeven beantwoorden aan de boeken, door verſcheidene Leerlingen van *Fauſt* en *Guttenberg*, naa 't jaar 1455 in 't licht gebragt: en 't boek van *Lotharius Diaconus* vermeldt ongetwyfeld het jaargetal van 't Handſchrift, (te weeten 1448,) naar 't welke het gedrukt is. —— Onze Aucteur toont verder, dat zommigen de uitvinding der tinnen letteren verkeerdlyk toeſchryven aan *Mentelin* te *Straatsburg*; dat we die zeker aan *Mentz* verſchuldigd zyn; en dat *Guttenberg* dezelven van daar in den *Elzas* gebragt heeft, naa 't jaar 1455, wanneer hy eene drukkery te *Straatsburg* opgeregt heeft. Door deezen ſchynen *Mentelin* en *Eckſtein* in de kunſt onderweezen te

zyn; die eerſt in compagnie en vervolgens afzonderlyk gedrukt hebben, en wel met zo veel vlyt, dat *Guttenberg*, hier tegen niet beſtand zynde, *Straatsburg* verliete, en weder na *Mentz* keerde, alwaar hy, in 't jaar 1465 onder de hovelingen van *Adolph* den Keurvorſt geteld zynde, niet lang daar naa den geeſt gegeeven heeft. Het beſluit uit dit alles is, dat de houten letters te *Haarlem*, de tinnen vormen te *Mentz* uitgevonden zyn, en dat *Straatsburg* zich niets kan aanmaatigen, dan alleen de oudſte beoefening der Drukkunſte van beiderleye ſoort; zynde de eene met vrugtlooze poogingen aldaar ondernomen, en de andere met groote winſt en eer aldaar voltrokken.

De Heer *Meerman* hegt eindelyk aan dit alles in 't IXde Hoofddeel een onderzoek na den oorſprong van 't plaatdrukken, of prenten. —— Alle oude geprente boeken, die geen jaartekening hebben, moeten gewis niet tot den winkel van *Louweris Janſz.* gebragt worden; zommigen, door onzen Auctеur opgeteld, zyn, gelyk hy toont, zeker in Duitſchland uitgegeeven; daar zyn 'er egter, zynes oordeels, die uit deezen winkel hervoort komen, en wel de vier navolgende. *De Hiſtorie van Maria; De kunſt van ſterven; De Hiſtorie van Johannes, en zyne gezigten op Patmos;* en *de Bybelſche figuuren.* Onze Schryver geeft een onderſcheiden berigt van deeze boeken, en toont dat ze op den winkel van *Louweris Janſz.* geprent zyn; doch nademaal 'er ook Duitſche uitgaaven, op andere plaaten geſneeden, gevonden worden, zo meldt hy tevens de kenmerken, waar door men de Nederlandſche van de Duitſche uitgaaven kan onderſcheiden. —— Hy merkt vervolgens aan; dat 'er tot nog niemand gevonden is, die voor *Louweris Janſz.* in Europa op plaaten gedrukt heeft. Zommigen brengen hier toe de ſpeelkaarten, reeds zedert het jaar 1376 in gebruik; doch hy beweert dat deezen, voor den tyd van *Louweris Janſz.* niet geprent, maar geſchilderd werden. Ook toont hy dat men zonder eenigen grond ſtelt,

dat

dat deeze boeken van houtſnede geprent zyn voor de uitvinding der Drukkunſte: de verklaaring der figuuren, met de figuuren vermengd zynde, moeſt noodwendig op dezelfde plaat geſneeden worden, gelyk nog heden geſchiedt in de kaarten der Aardrykskunde. 't Is waar, in de *Kunſt van ſterven* is de verklaaring, onderſcheiden van de figuuren, op eene byzondere bladzyde geſneeden; dus kon dezelve met verzetbaare vormen gedrukt zyn geworden; doch dit bewyſt de gemelde ſtelling niet: want men vindt, met het afloopen der XVde, en in 't begin der XVIde eeuwe, nog verſcheidene boeken van houtſnede, zelfs zonder figuuren. Men heeft, gelyk onze Aucteur vervolgens doet zien, den bleeken inkt, naa 't uitvinden van den zeer zwarten drukinkt, nog in gebruik gehouden op den winkel van *Louweris Janſz.*, om daar mede de figuuren te prenten. Voorts wederlegt hy *Scriverius*, die den tyd van 't drukken der *Bybelſche figuuren* ſtelt op het jaar 1428; om dat Rabbi *Joſ. Haccohen* geſchreeven had, dat hy een boek gezien had, in dat jaar te *Venetie* gedrukt, (dat zeker eene verkeerde ondertekening is;) dit heeft *Scriverius*, zonder eenige waarſchynlykheid, overgebragt op dit boek te *Haarlem* gedrukt; en van daar heeft hy den aanvang der Drukkunſte te *Haarlem* geſteld op 't jaar 1428; verwarrende daar en boven de plaatdrukkery met de verzetbaare drukkery. Hier aan hegt de Heer *Meerman* eindelyk een berigt van den voortgang der plaatdrukkerye: ~~deeze kunſt is uit Holland~~ na *Mentz*, en van daar na de andere ſteden van Duitſchland gebragt. Het eerſte boek met figuuren, in Italie in 't licht gegeeven, is geprent te *Rome* 1467, door *Udalricus Han*, behelzende de *Meditationes Card. de Turrecremata.* In ſtede der houten zyn allenskens de metaalen plaaten gekomen; welker uitvinding mogelyk toegeſchreeven moet worden aan *Conradus Sweynheim*, een drukker te *Rome*, die zedert het jaar 1470 zyn werk maakte van Geographiſche kaarten, naar de denkbeelden van

Ptolemæus in 't koper te ſnyden, als blykt uit de Voorreden der Roomſche uitgaave 1478. In Duitſchland heeft men de koperen figuuren voor 't eerſt gezien in 't *Misboek*, gedrukt te *Wurtsburg*, 1481: maar nog lang daar naa heeft men de houten gebezigd, tot dat eindelyk de koperen, als beter in 't gebruik, de overhand gekreegen hebben. Men heeft ook nog in onze dagen boeken daar mede geprent, die egter, zo ze niet vercierd waaren met bygevoegde figuuren, voor onze andere beſte uitgaaven zouden moeten wyken, uit rede van de onvermydelyke ongelykheid der gegraveerde letteren.

De Heer *Meerman* beſluit deeze zyn *Conſpectus*, met eene lyſt der Schriften, die getuigenis geeven raakende de uitvinding der Drukkunſte; welke lyſt in 't Werk zelve door de noodige aantekeningen breeder opgehelderd zal worden, om den Leezer die Schriften nader te doen kennen, en den oorſprong veeler doolingen over dit onderwerp duidelyker te doen bemerken.

Men kan uit deezen Inhoud gereedlyk zien, dat dit Werk in veele opzigten nieuw, in eene geleidelyke orde geſchreeven, der overweeginge dubbelwaardig zal zyn; en dat door 't zelve aan verſcheidene byzonderheden merkelyk licht bygezet, zo niet het geheele verſchil deswegens langs dien weg eerlang beſliſcht zal worden.

J. G. STOCKAR DE NEUFORN Schafhuſa-Helveti *Tractatus Chemico-Medicus de Succino in Genere, nec non ſpeciatim de eo, quod nuper in agris Wisholdienſibus, effoſſum eſt, in quo per tentamina chemica Natura Succini ſuccinete examinatur, atque Auctorum de eo opiniones inveſtigantur atque examinantur. Lugdun. Batav.* 1761.

Schei- en Geneeskundige Verhandeling van de Barnſteen in't algemeen, en in 't byzonder van het gene onlangs in de Wis-

Wisbolz Velden is opgegraaven, waar in de Natuur van de Barnſteen door ſcheikundige Proeven naauwkeurig onderzogt, en de gevoelens der Schryvers aangaande den zelven nageſpoord en getoetſt worden. Door J. G. STOCKAR DE NEUFORN. *Te Leiden by* Kornelis de Pecker, 1761. *in groot* 8°, 82 *bladz.*

Hier is bygevoegd

C. LUDOV. L'AGASCHERIE DU BLE, *Neocomenſis Diſſertatio Medica, ſiſtens Examen Bituminis Neocomenſis, ventilata Baſileæ d.* 5 *Julii.* 1758.

Geneeskundige Verhandeling, waar in een onderzoek van het Joodenlym (of Aard hars) van Welſch-Neuburg, te Bazel verdedigd. 5 *Jul.* 1758. *Door* C. LUDOV. L'AGASCHERIE DU BLE, 24 *bladz.*

WY zullen van het eerſte dezer twee Verhandelingen eerſt, en vervolgens van de andere onze Lezers ook eenig berigt geeven. In het begin worden door den Heer NEUFORN eenige korte aanmerkingen gemaakt over de benamingen, kennisſe en het gebruik van de Barnſteen in oude en laatere tyden. Hier na gaat hy over tot de beſchryving van den zelven. Zwavelagtige lichaamen, waar onder ook de Barnſteen behoort, worden genoemd zulken, die uit een zuur en brandbaare zelfſtandigheid zyn ſamengeſteld. Wanneer dit algemeen zuur, gemeenlyk onder den naam van *vitriolie* zuur bekend, met een zuivere brandbaare ſtoffe, zonder eenig ander byvoegſel, vereenigd is, ontſtaat hier uit *Gemeene Zwavel*; maar wanneer het zelfde, of eenig ander zuur, met eene brandbaare ſtoffe, aarde en water tot één lichaam ſamengegroeid is, noemt men dat Aard-hars. Hierom moeten de voornaamſte verſchillendheden der Aard-harsſen; by de Scheikundigen geſteld, in de verſcheide aart en evenmaatigheid van deze ſamenſtellende beginſels gezogt worden. En volgens een zodanige ver-

deeling is de Barnſteen *een Aardhars, 't welk welriekend, hard en vaſt is.*

De Barnſteen is van meer dan eenerleie gedaante, en wordt op meer dan eenerleie wyze verzameld. Men haalt hem uit de zee, uit het zand, graaft hem uit het ſlyk, of hakt hem uit een harde rotze. Hy is doorzichtig, en gelykt naar de verſcheidenheid van kleur naar edele geſteenten; ook ondoorzichtig en verſcheidenlyk gekleurd; en 'er zyn ſomtyds overblyſſelen van andere lichaamen in beſloten; ook wel ſchilderingen van wolken, ſtraalen enz. Somtyds maakt hy uitwendig een byzondere gedaante, hoewel de klompen meeſtentyds onregelmatig zyn. De Schryver is van gevoelen dat de verſcheidenheid van den Barnſteen alleen beſtaat in trappen van volmaaktheid en ouderdom, en 'er geen eigenlyke byzondere ſoorten zyn. Wil men eenige onderſcheidingen ſtellen, zy zullen hier in konnen beſtaan; Barnſteen uit zee *geviſcht*, op ſtrand *gezogt*, en uit de aarde *gegraaven*.

Van veelen wordt de Barnſteen eenige ſmaak toegeeigend, van ſommigen een zoete, van anderen een ligt zoute. Maar de Schryver heeft, door geene Proeven, eenigen ſmaak konnen ontdekken: waarom hy gelooft, dat de ſmaak, welken men 'er in meent gevonden te hebben, afhangt van iet 't welk de Barnſteen van buiten heeft aangekleefd, 't zy eenige korſtagtigheden waar van hy is omvangen geweeſt, of anders van het Zeewater, zo het hier aan langen tyd is blootgeſteld geweeſt. Maar de reuk welke byzonder en aangenaam is, voornaamlyk alleen gewreven of een weinig warm gemaakt zynde, want dan is dezelve natuurlykſt, onderſcheidt hem van alle andere Aardharſige lichaamen. Van de verſcheidenheid der kleuren, van de hardheid en broosheid, eigen zwaarte, en aanlokkende kracht een kort woord gezegd hebbende, gaat de Heer NEUFORN over tot het ſcheikundig onderzoek van den Barnſteen.

1ſte *Proeve.* Water is niet in ſtaat den Barnſteen eenige veran-

verandering te doen ondergaan. Met overgehaalde Brandewyn kan een uittrekſel van den Barnſteen gemaakt, en dezelve hier door eenigzins ontbonden, maar geenzins volkomelyk opgeloſt worden; al wordt de Barnſteen vooraf met een gesmolten loogzout te weeken gezet. Want als men vier of vyfmaal op het overgeblevene op nieuw Voorloop opgiet, zal deze naauwlyks eenige roode kleur meer aannemen.

2de *Proeve.* Het aftrekſel dus bereid, wordt door het bygieten van water, aanſtonds troebel, en krygt in plaats van een roode een melkagtige kleur; en het poeyer welk hier inhangt is zo fyn, dat het met de geeſt van Brandewyn het vloeipapier doorloopt, en ook door ſtilſtaan niet naar den grond zakt. Het aftrekſel heeft een aangenaamen ſmaak en reuk van den Barnſteen, en men wordt op de tong eenige aandoening van een fyn poeijer gewaar, zonder eenigen ſmaak. Om een fyn poeijer uit dit aftrekſel te verkrygen, moet men 'er zuure of loogzoute dingen bygieten: beſt geſchiedt dit met Olie van Vitriool. Maar dat dit geen waare Barnſteen is, zal uit de volgende Proeve blyken.

3de *Proeve.* Een gedeelte van dit Uittrekſel in een kromhals overgehaald; gaf zuivere Voorloop zonder kleur, maar zeer aangenaam ruikende naar de Barnſteen, en meer ſmaak dan in het aftrekſel zelf bevonden werdt, zonder eenig poeijer. Water hier by gegoten, maakte het overgehaalde niet troebel, tot bewys, dat hier in niet anders was dan de eigenlyke geur van de Barnſteen. Op den grond van den kromhals was maar zeer weinig van een duiſter roode, zagte en taaije ſtoffe overgebleven; welke na een ſterker vuur aan het benedenſte gedeelte van de tuit van den kromhals en aan de zyden met ſtriemen gekleefd ling. Geen zout altoos vertoonde zich; een bewys, dat 'er in het aftrekſel niets geweeſt was.

4de *Proeve.* Anderhalf Unce Barnſteen met drie Uncen Voorloop op een zagt vuur overgehaald, gaf

Voorloop met een zeer krachtige geur van de Barnſteen. Twee Uncen Voorloop op de zelfde Barnſteen voor de tweedemaal gedeſtilleerd, gaf byna het zelfde als in de eerſte overhaaling. En zo vervolgens met de Voorloop in gelyke maate te verminderen. De Schryver beſluit hier uit, dat men, om een goede *Tinctuur* van de Barnſteen te hebben, Voorloop moet gebruiken, welke vooraf met Barnſteen geſtookt is.

Geene *Zouten* zyn 'er, als men de Olie van Vitriool alleen uitzondert, welken een goed ontbind-middel van den Barnſteen uitleeveren. Dit wordt door Proeven bewezen.

1ſte *Proeve.* Allerhande zuure Geeſten, vlugge en vaſte zouten werden onbekwaam bevonden om den Barnſteen op te loſſen.

2de *Proeve.* Olie van Vitriool op Barnſteen, in kleine ſtukjes geſtooten, geſtort zynde, doet de Barnſteen geheelenal ſmelten.

3de *Proeve.* Zuure en Zoute dingen, geeſt van Terpentyn, Voorloop, water enz. by deze ſmelting gedaan, wordt ze aanſtonds troebel, en laat een vlokagtige ſtoffe naar den grond vallen; welke afgewaſſchen en wederom gedroogd zynde, een fyn gryskleurig poeijer geeft. Doch dit heeft niet meer de aangenaame geur van den Barnſteen, maar een onaangenaame en pikagtige reuk.

De Heer NEUFORN toont vervolgens door eenige Proeven, dat de Barnſteen lang met gefmolte Suiker gekookt, geene verandering ondergaat. In gefmolten Was geſtort, wordt hy eenigzins zagt, maar koud geworden wederom als vore hard: maar de kleur verandert van Citroenagtig in donker geel. Met gefmolte Zwavel gekookt is het even eens als met Was, alleen in wat meerdere maate. Onder gefmolte Lood gehouden blyft hy ook onaangeraakt, behalve dat de kleur wat donkerder wordt.

In Olien en Balſemen van planten wordt de Barnſteen gemaklyker gefmolten; wel niet zo gemaklyk

als

als in Olie van Vitriool, maar deze is genoegzaam van geen gebruik. Barnſteen met twee deelen Olie van Amandelen in het Werktuig van PAPIN beſloten, zegt de Schryver heeft HOFFMAN bevonden, dat na verloop van een uur, in een lilagtige en heldere Klomp geſmolten was, waar op nog eenige Olie dreef (*). Voorts, zegt hy, vindt men naauwlyks iet by de Schryvers, van de ſmelting des Barnſteens in Olien; en geeft op 't gene hy zelf ondervonden heeft. In Raapolie, Olie van Slaapbollen, van Nooten, Laurier-Olie, Lyn- en Amandel-Olie ſmelt hy, met eenige verſcheidenheid van kleur, afhanglyk van de byzondere Oliën: maar in Olie van Barnſteen blyft hy onaangeraakt. En de geperſte Oliën zyn in 't algemeen bekwaamer, dan de gedeſtilleerde, om dat deeze, vlug zynde, te veel vervliegen, eer de Barnſteen ontbonden is, ten zy men de uitdamping belette; 't welk eenigzins geſchieden kan, wanneer de hals of mond van het vat, waar in de ſmelting geſchiedt, voor het grootſte gedeelte geſtopt worde, terwyl het in het heet zand ſtaat. Alle deze ſmeltingen laaten zich gemaklyk met den geeſt van Terpentyn vermengen; die in Lynolie, Laurierolie, Papaverolie enz. met vier deelen geeſt van Terpentyn verlengd, een goed Vernis maken, beter dan het gene gewoonlyk uit de Hars van de Barnſteen gemaakt wordt. De Schryver bezogt uit deze ſmeltingen een *Magiſterie* van Barnſteen te maken, maar het gelukte hem niet.

Barnſteen met Salpeter in een gloeijende ſmeltkroes geworpen poft, ſchoon niet met zo veel geweld als houtskoolen. De poffing houdt op als de ingeworpen Barnſteen tot de Salpeter is als 3 tot 4. En dan gaat de Salpeter in een vaſt zout over, op gelyke wyze als met eenig ander verbrandbaar lichaam. Met Aluin gebrand geeft hy een volmaakte *Pyrophorus* of vuurvattend poeijer van HOMBERG.

De

(*) Obſerv. Phyſico-Chym. L. II. Obſ. XXXIII. pag. 203.

De Barnſteen op zich zelve geſtookt geeft een waterig Vogt of Geeſt, Zout, Oliën van verſchillende natuur; en laat een zwarte kool over. De overgang van deze voortbrengſels worden naauwkeurig, en elk in zyn byzondere maate beſchreven; hoewel deze maate niet altyd de zelfde is, om dat de Barnſteen, welke hier toe gebruikt wordt, niet altyd even zuiver en goed is. De Schryver meent een middelmaate te kunnen ſtellen, dat naamlyk het Zout, de Aarde, de Geeſt en Olie in de Barnſteen op malkander volgen als de getalen 1, 2, 3, 18. Wanneer men zo lang geſtookt heeft, dat al het Zout is opgeheven, ſmelt de Barnſteen; en hierom zegt men dat hy door het vuur geſmolten wordt. Men moet zich echter niet verbeelden, dat de Barnſteen gemaklyk op het vuur ſmelte, en dan koud geworden zynde, wederom Barnſteen zy als voren, gelyk wy in de metaalen, was en pik zien: want daar geſchiedt geene ſmelting voor dat alle geeſt, zout, en eenige Olie vervlogen zy; en 't gene dan overgebleven is, is geen Barnſteen, maar Hars van Barnſteen, 't welk koud geworden zynde, hard, broos en van een bruine kleur is. Dus verre gaat de Heer NEUFORN over de algemeene eigenſchappen van de Barnſteen; vervolgens onderzoekt hy de eigenſchappen en hoedanigheden der voortbrengſels van dit lichaam door de voorgemelde ſtooking verkregen. Eerſt ſpreekt hy van het waterige en den geeſt. Hy ontdekt 'er eenige Olie onder, en bevindt den geeſt van een zuure hoedanigheid te zyn: waar uit blykt zegt hy, dat de opheffing van het Zout reeds met het overgaan van dezen geeſt begint. Hier op volgt eene beproeving van het Zout.

Dit Zout is van ſommigen gebragt onder de vlugge Loogzouten. Anderen, en onder dezen BARCHWSEN, en hier na BOULDUC, hebben geſtelt, dat het van een zuuren aart is, en 'er verſcheiden ſoorten van zuur aan toegeeigend, als het Vitriolie, het zuur van Zeezout, naar dat men het een of ander aanmerkte de

Barn-

Barnſteen te helpen ſamenſtellen. Om dit onderzoek wel te doen, moet het Zout vooraf wel gezuiverd zyn van zyne aankleevende Olie; en hierom ſpreekt de Schryver van de maniere hoe dit kan en behoort te geſchieden.

Uit menigvuldige Proeven, welken hier beſchreven worden, blykt wel dat dit vlugzout een zuur is, gelyk ook in 't algemeen erkend wordt; maar de vraag is, of het by het een of ander van de bekende zuuren kan vergeleken, en met dezelven gelyk geſteld worden. Die het een Vitriolie zuur noemen, bedenken niet dat dit zuur de Barnſteen allermeeſt doet ſmelten, en zyn wezen verliezen; behalven andere omſtandigheden meer, welken hier tegen ingebragt worden. Met het zuur van Salpeter koomt het ook geenzins overeen, waar mede het ook naauwlyks van eenigen Schryver gelyk geſteld wordt. Ook niet met het zuur van gemeen zout; ſchoon de Heer BOURDELIN dit in eene Verhandeling, hier over geſchreven, heeft getragt te beweeren (*); en andere voornaame mannen hem hier in bygevallen zyn (†). De Schryver ſtaat hier op uitvoerig ſtil, uit achtinge voor den Heer BOURDELIN, maar beſluit eindelyk, dat ook deze ſtelling geene Proef kan houden. Want het zuur van Barnſteen, met vaſte of vlugge Loogzouten vermengd, geeft een geheel ander onzydig Zout, dan of het zuur van gemeen Zout 'er mede vermengd wordt. Met het zuur van Zout behandelt, vereenigt het zich hier mede niet. Met geeſt van Salpeter gemengd of overgehaalt maakt het geen Konings water. Het dryft het zuur uit de geeſt van het Ammoniakzout. Kryt in het zelve geſmolten, en wederom gedroogd, wordt in heet water bezwaarlyk ontbonden; daar het in het zuur van gemeen zout geſmolten, zich van zelfs ontdoet. Het Zout van den Barnſteen verknaagt het Lood

(*) Mem. de l'Acad. R. des Sc. de Paris Ao. 1742.
(†) Zie MACQUER Elem. de Chym. Pratique Tom. II. p. 211.

Lood byna niet, 't welk in zuur van gemeen Zout ligt ſmelt. Het doet het Zilver of de Kwik in ſterk water geſmolten niet naar den grond vallen. Ook toont de Heer NEUFORN dat het met geen zuur van gewaſſen, gelyk de Heer POTT gewild heeft, kan gelyk geſteld worden.

Uit de Proeven en redenen, waar van de Schryver zich heeft bediend, blykt, dat het zuur van den Barnſteen met geen van de bekende zuuren overeenkomt, maar iet byzonders heeft, 't welk niet nader beſchreven, en niet dan door ſcheikundige Proeven kan ontdekt worden: waarom ook door konſt van ſamenſtelling geen Zout, aan dat van den Barnſteen gelyk, kan voortgebragt worden.

Van de Olie van den Barnſteen, zegt de Heer NEUFORN, dat ze veel gemeenſchap heeft met Petrolie, en veel aardagtige ſtoffe in zich bevat, waar van ze door nieuwe overhaaling kan gezuiverd worden. Vervolgens wordt ook de natuur hier van en van de overgebleven kool, onderzogt: en het beſluit aangaande de Barnſteen is, dat hy onder de mynſtoffen moet geſteld worden. Maar wy kunnen den Schryver niet verder volgen, en oordeelen genoeg van deze Verhandeling gezegd te hebben, om ze als een uitmuntend werkje over den Barnſteen en deszelfs eigenſchappen te doen kennen, overwaardig om van allen, die de kennisſe der Natuurlyke Hiſtorie, der Geneesmiddelen, en der Scheikunde beoefenen, geheel geleezen te worden.

In de Verhandeling van het Joodenlym van Welſch-Neuburg, welke hier achter gevoegd is, wordt gezegd, waar en op welke plaatſen dit aardharſig lichaam gevonden wordt; wat 'er door de Stookkonſt uit voortgebragt wordt; dat het eigenlyk een brandbaare Olie is door een Vitriolie zuur verſtyfd, en in zo verre aan Zwavel gelyk. Door volgende Proeven werdt de Schryver bewogen te ſtellen dat dit Joodenlym niet alleen een Vitriool-zuur, maar ook een zuur

van

van gemeen Zout in zich heeft. Met dit harsſig lichaam en Aluin kan ook, gelyk in de voorgaande Verhandeling van de Barnſteen gezegd is, het Vuurvattend poeijer gemaakt worden. Dit werkje, zeer beknopt zynde, kan van een iegelyk gemaklyk doorgezien worden; waarom wy het niet nodig achten 'er meer van te zeggen.

Uitgelezene Heelkundige Verhandelingen en Waarnemingen, getrokken uit de Verzameling van den Heer Baron DE HALLER, *en uit andere Werken der Beroemſte Heelkundigen van Europa. No.* 4. *Te Rotterdam, by* R. Arrenberg, 1760.

WY hebben in een voorgaand ſtukje van onze Letteroefeningen, by gelegenheid van No. 3. (*a*) uitvoerig verſlag gedaan van het oogmerk en de behandeling van dit geregeld Werkje, 't welk van tyd te tyd vervolgd wordt, en tevens eene ſchets gegeeven van de naauwkeurige verhandeling der Oogkwaalen, door den Heer MAUCHART, welke daar in voorkomt, en ook in dit ſtukje nog voortgezet wordt. Men vindt hier in eene Verhandeling over het *Staphyloma* of Druifgezwel, welk gebrek zeer uitvoerig en met veel klaarheid voorgeſteld, en in alle zyne omſtandigheden en genezing beſchreven wordt. Deze maakt in het Werk over het geheel de XVIIIde Verhandeling. De XIXde heeft tot onderwerp de *Hydrophthalmia* of Oog-waterzugt. Wanneer 'er meer dan de natuurlyke maate van Vogt in de voorſte kamer van het Oog vergaderd en opgehoopt wordt, wordt dit gebrek Oog-waterzugt genoemd. De Oog-waterzugt moet onderſcheiden worden, zegt de Heer MAUCHART, van de Waterzugt der Oogleden, wanneer het bovenſte of onderſte Ooglid, of beide door eene ver-

(*a*) Zie boven *bl.* 556.

vergadering van waterig vogt, onder de huid, zwellen; van eene Waterzugt van het Bindvlies, door eene verzameling van Wei-vogt zwellende, en het voorſte halfrond van het oog opzettende; van Waterblaasjes in of op het Bind-en Hoornvlies: eindelyk van een gedeeltelyke wateragtige opzwelling van het Hoornvlies, wanneer, naamlyk, eenige laagen van dit vlies gewond zynde, de overigen door het uitlekkende waterige vogt uitgezet worden en zwellen. Ook moet de *Exophthalmia* of uitpuiling van den Oog-bol niet met een Oog-waterzugt verwerd worden.

De tekenen van een Oog-waterzugt worden door den Heer MAUCHART dus opgegeeven. Een trapswyze vergroting van den Oog-bol; het Hoornvlies meer dan gewoonlyk opgezet; de Regenboog dieper en verder van de inwendige oppervlakte van het Hoornvlies afgelegen; de Oog-appel onbeweeglyk, ſomtyds wyder, ſomtyds enger; het Gezicht in 't begin onbeledigd, langzamerhand verzwakkende en verduiſterende, vooral wanneer 'er, gelyk ſomtyds gebeurt, eene beneveling van het Hoornvlies bykomt; en onklaarheid van het waterige vogt. Sommigen gevoelen een doffe ſpannende pyn in den grond van 't Oog, welke wel gedurig maar nogtans draaglyk is; anderen krygen aan de aangedaane zyde ſcheele Hoofdpyn; verſtyving van het aangezicht; dikwils een geheele opzwelling, Tandpyn enz. maar deze zyn geen eigenaartige kentekenen, om dat ze 'er niet altyd byzyn. De uitzetting van het Oog toenemende, volgt 'er op Uitpuiling van den Oog-bol, Traanvloeijing, en omkrulling der Oogleden.

De tegennatuurlyke vergrooting van het glasagtig vogt kan ook het Oog in groote doen toenemen, maar wordt van de Oog-Waterzugt onderkend, om dat de rand van het glasagtig vogt, boven het kriſtallyn lichaam verheven, een ſchaduw op het zelve werpt, en een ſcheel gezicht naar boven maakt, en een ongewone hardheid aan den Oogbol geeft; ook

zal

zal in dit geval de Regenboog meer aan het Hoornvlies naderen, en bol opgezet worden, daar hy natuurlyk plat is. Maar zo dit gebrek met de Oog-Waterzugt gepaard gaat, is het moeilyker te onderſcheiden; doch ten opzichte van de genezing is 'er weinig aangelegen; want de Doorſteeking van het harde vlies, wel in 't werk geſteld zynde, geneeſt doorgaans beide deze gebreken te gelyk.

De naaſte oorzaak van de Oog-Waterzugt is eene bovenmatige ophooping van het ſtilſtaande waterige Vogt, welke het Hoorn-en Hardevlies tegennatuurlyk uizet. Ook kan 'er te gelyk eene ſlapheid en verzwakking in deze vliezen plaats hebben. Deze ophooping kan ontſtaan door een gebrek in de afvoerende vaten, die het overtollige niet opnemen en wegvoeren; terwyl de aanvoerende vaatjes geſtadig nieuw vogt, en dikwils meer dan natuurlyk, afſcheiden in de Kamers van het Oog. Ook kan het gebrek in het vogt zelve hangen, wanneer het door ſtilſtand te dik wordt, om door de afvoerende vaatjes te kunnen opgenomen worden.

De Voorzegging aangaande, het Oog wordt allengs meer en meer uitgezet, tot een zekere uitſpanning, waar in het langen tyd blyft. Zelden vermindert het gebrek van zelfs; ook wordt het door Geneesmiddelen moeilyk overwonnen, indien het verouderd is; en zo het al afneemt, blyft het gezicht meer of min beledigd. Zo het waterig vogt verdikt en onklaar is, is 'er weinige hope van genezing, doch vloeibaar en helder zynde, meerder. Zo 'er in-of uitwendige ontſteeking bykoomt, kunnen de deelen van het Oog ligtelyk vernield worden door Verettering; of zy verzwakken, het Hoornvlies wordt weggegeten, breekt, en ſtort de vogten uit, ten zy zulks door eene tydige Inſnyding of Doorſteeking worde voorgekomen.

Om het gebrek te genezen, moet men 1. De Verſtoppingen der afvoerende vaten openen. 2. De dikke en ſlymige ongeſteldheid, zo van het bloed als het ſtil-

ſtilſtaand waterige vogt, verdunnen en verbeteren. 3. De al te groote toevloeijingen afleiden, en door andere wegen ontlaſten. 4. De toevallen der Ontſteekinge tegen gaan. 5. De vliezen van het Oog verſterken. 6. En zo het overtollig waterig vogt door deeze middelen niet vermindert, door de Heelkundige Operatie van de *Paracenthesis*, of Doorſteeking, het zelve ontlaſten. Hoe deze Operatie in 't werk geſteld moet worden, wordt in de volgende XXſte Verhandeling uitvoerig aangewezen. Wy zullen, uit deze, de wyze van de Operatie hier kortelyk byvoegen.

De Werktuigen welken hier toe vereiſcht worden, zyn een Oogſpiegel, die niet altyd nodig is, om dat men de Vingeren hier toe kan gebruiken; een dunne *Troicart*, of een enkele driekante Naald, en een Lancet, als men gebruikt in het aderlaten. De Lyder wordt gezet op een laage ſtoel, recht tegen over het licht en den Operateur. Het gezonde wordt bewonden; het zicklyke met een Oogſpiegel geveſtigd, of door de vingeren van de andere hand van den Operateur. Indien het niet zeer uitgezet is, en de zwelling het toelaat, draait men het Oog eenigzins naar den inwendigen hoek, wanneer men naamlyk in het Harde-Vlies de Doorſteeking wil doen; doch zulks is niet noodzaaklyk, indien het Hoorn-Vlies doorgeſteeken moet worden. De Naald welke men hier toe gebruikt, wordt in een rechte ſtreek en ſchielyk doorgeſteeken tot in de tweede kamer, niet dieper dan het de dikte der vliezen vordert; ten zy in éene opzwelling van het glasvogt, wanneer men de punt der Naalde door het glasagtig lichaam heen drukt, tot dat de inwendige oppervlakte, van het Vaatagtig vlies even doorboord zy.

Indien men een Naalde, of priem met een pyp, tot deze Doorbooring gebruikt, zegt de Heer MAUCHART, wordt de Naald uitgetrokken, en het pypje 'er ingelaten, om door middel van het zelve het waterige vogt

vogt ontlasting te bezorgen. Men laat op eene reize zo veel uitvloeijen, als 'er van zelfs uitvloeijen kan. Zo men met een Lancet de Operatie verrigt, moet men het zelve zo insteeken, dat men een rechtopgaande wonde make; men haalt, gelyk in de aderlating, het Lancet schielyk uit, en laat het vogt mede van zelfs uitlopen.

De Operatie volbragt, en het waterig vogt genoegzaam ontlast zynde, ('t welk indien van wegen de dikte van het vogt niet geschiedt, moet de opening door een Lancet of Schaar vergroot worden) en de Oogbol nu gesonken zynde, wordt tot de genezing weinig byzonders vereischt dan de toevallen van Ontsteeking, zo men deze te gemoed ziet tegen te gaan op zulk eene wyze, en door zodanige middelen als men in andere gevallen gewoon is te gebruiken.

De XXIste Verhandeling is over het *Hypopyum* of Etteroog, welk ongemak insgelyks, met alle zyne omstandigheden op een keurige wyze beschreven wordt. Hier nu volgt de XXIIste over de manier van den Heer DAVIEL om de Staar of *Cataract* te genezen door het uittrekken van het kristallyne lichaam, waar van wy in onze *Vaderlandsche Letteroeffeningen* reeds uitvoerig gesprooken hebben (*a*). Men vindt hier by Afbeeldingen van de Instrumenten en wyze van deze Operatie te doen; welken reeds in 't algemeen afgekeurd en in onbruik zyn.

By wyze van Byvoegsel, komt nog een *Verhaal van een Empyema of Etterborst, nevens derzelver genezing, door* HENDRIK VAN DER STEEG, *Stads Chirurgyn te Vianen.* Waarlyk een zeer gelukkige genezing, welke kort zynde, van elk een in het Werkje zelf kan gelezen worden. Ons oogmerk is niet het zelve uit te schryven, maar de Heelkundige Nederlandsche Lezers, door eenige fraaije staaltjes optegeeven, tot het doorbladeren 'er van aan te sporen.

De

(*a*) Zie boven *bl.* 190——204.

De Opkomſt, Voortgang en Manier van de Operatie op de Cataract, door welke het kriſtallyne lichaam uit het oog wordt uitgenomen.

Derde Vervolg (*).

WY hebben onze Vaderlandſche Lezers, in eenige voorgaande ſtukjes der Letteroeffeningen, een naauwkeurig Berigt gegeeven, hoe verre men deze nieuwe Operatie op de Cataract gebragt, verbeeterd en bevorderd hadt. Men heeft het hier by nog niet gelaten, en wy zullen, tegenwoordig, vervolgen verſlag te doen van de veranderingen, welken men 'er ſedert in gemaakt heeft. Men heeft, naamlyk, in de vorige handelwyzen, hoe zeer ook van ſommigen voor voldoende gehouden, eenige gebreken opgemerkt: als, dat, het mesje, in de voorſte kamer van het Oog doorgedrongen zynde, het waterige vogt terſtont geheel en al wegloopt, en hier op een ſchielyke invalling van het Hoornvlies volge. Hier uit kunnen veele ongemakken ontſtaan. De Regenboog wordt ligt door de punt van het mes gekwetſt, en de doorſnyding van het Hoornvlies wordt moeilyker volbragt. Daarenboven worden, als het mesje naar beneden en naar voren gedrukt wordt, de tedere Vliezen van het Oog geſcheurd, de Spieren door ſtuiptrekkingen aangedaan, het glasagtig lichaam naar voren gedreeven, en het kriſtallyn lichaam zelf, met eenig geweld, niet zonder belediging van de Oogappel, welke zich ſamentrekt, uitgeworpen. Ook heeft men ſomtyds den binnenſten hoek, om de onwillige bewegingen van het Oog, door eene ſteek gekwetſt gevonden.

Men heeft, hierom, een andere manier, van de Ca-

(*) Het Begin van de Verhandeling dezer nieuwe Operatie wordt gevonden in de *Letteroefening*. No. III. pag. 190. Het eerſte *Vervolg* No. IV. pag. 260. Het tweede *Vervolg* No. V. pag. 340.

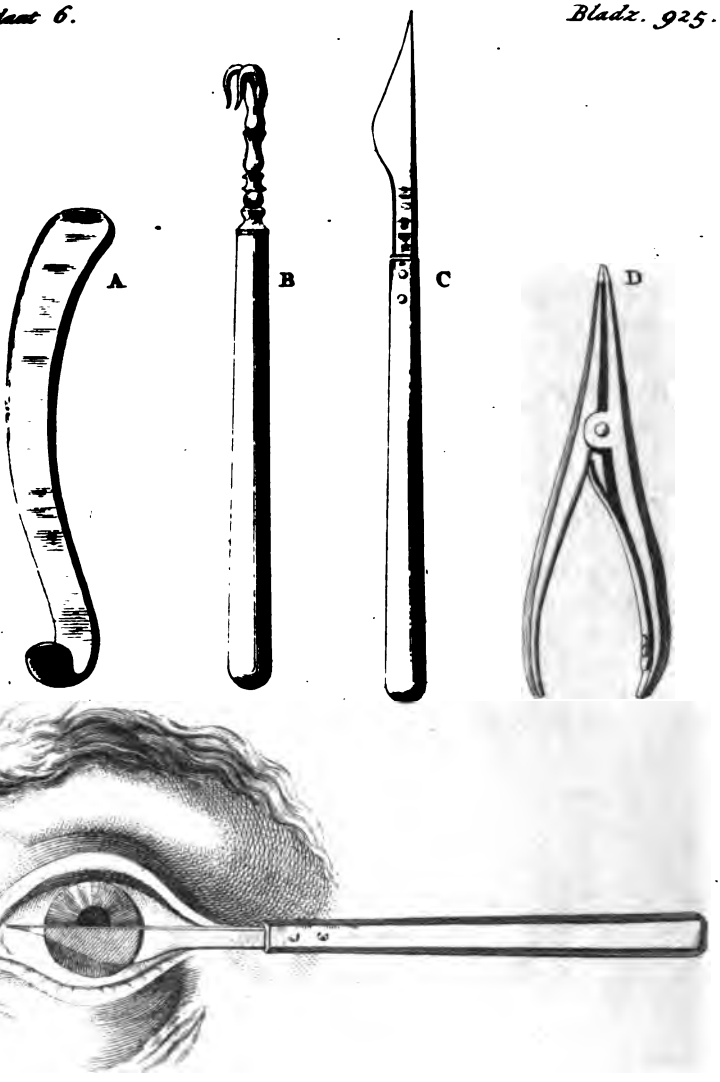
A
B
C
D

Cataract uit het Oog te neemen, voorgeſteld, en met goeden uitſlag geoefend. De Werktuigen, welken hier toe vereiſcht worden zyn A Een ſtompe haak. B Een andere dubbele en ſcherpe haak, met een lang hegt voorzien. C Een mesje een weinig gebogen ſtaande, een duim lang, aan de eene zyde alleen ſnydend, ook met een hegt. D Een kleine Tang, byna gelyk die men voortyds gebruikte om de vaten te binden. Het mesje heeft dit byzonder, dat het allengs en ongevoelig breeder worde, tot de breedte van drie lynen toe; en zyn eene vlakte is plat, maar de andere plat-rond.

De Lyder behoorlyk geplaatſt zynde, ligt de Heelmeeſter het bovenſte Ooglid met de ſtompe haak op, en laat dit een dienaar vaſt houden, terwyl hy zelf het onderſte naar beneden drukt; en ſlaat, hier op, de ſcherpe haak in het aangewaſſen Oogvlies, by het laagſte gedeelte van het Hoornvlies. Met behulp van dit werktuig ſtuit hy de beweging van het Oog, en houdt het geduurende den tyd der ſnede in een vasten ſtand. Dan brengt hy, terſtond, het mesje in de voorſte kamer, zo dat de platte zyde naar den Regenboog gekeerd zy, hy voert het van den kleinen naar den grooten Ooghoek voort, en volbrengt de halfmaanswyze ſnede van het Hoornvlies, neemt beide haaken weg, en zoekt, door een zagte drukking van het Oog, het kriſtallyn lichaam naar buiten te doen koomen. Indien dit, op deze wyze niet gelukt, vat de Operateur de doorgeſnede lap van het Hoornvlies met het Tangetje, en ligt het op, om naamlyk het glasagtig vlies, met de punt van het zelfde mesje te doorſnyden. Want dan valt de Cataract van zelfs, of op de minſte drukking van het Oog uit.

Deze manier heeft het voordeel, dat de bewegingen van het Oog, onder de bewerking, belet worden, en de Operateur de doorſnyding van het Hoornvlies, als ook van het beursje van het kriſtallyne lichaam, niet alleen gemaklyker, maar ook gewiſſer

kan volbrengen. Daarenboven, wyl het lemmer van het mesje naar achteren breeder wordt, en deszelfs grootſte breedte met anderhalve middelyn van het Hoornvlies overeenkoomt, is het genoeg dat het van den eenen tot den anderen hoek doorgebragt worde, om het Hoornvlies te doorſnyden. Doe hier by, dat de wond door het werktuig geſtadig gevuld worde, en dus geene uitvloeijing van het waterig vogt, invalling van het Hoornvlies, of uitzakking van het Druivevlies konne geſchieden; en gevolglyk dit vlies, welk zeer gevoelig is en met zeer veele vaten voorzien, door de punt van het mes nimmer beledigd worden. Miſſchien zullen ſommigen eenige bekommering maaken, of niet de weerhouding van het bindvlies met de haak eenige ontſteeking aan het Oog, en de greep van het Hoornvlies met het Tangetje, een Vlek in het zelve zou veroorzaaken, waar door eenige lichtſtraalen ſtuiten, en het gezicht verminderen moet. Maar de herhaalde ondervindingen hebben doen zien, dat niets zulks te vreezen is. Anders, men zou de Operatie konnen doen zonder de ſcherpe haak en tang, alleen met het mesje en een kleine ſpatel: wel niet zo gemaklyk, maar zekerder dan op eenige andere wyze.

In eene aantekening van den Schryver, van wien wy het bovenſtaande ontleend hebben, wordt gezegd: Deze eenvoudige en uitmuntende wyze van behandeling, bekennen wy gaarne, van den Heer BERENGER, vermaard Oculiſt in Parys, uitgevonden te zyn. Men vindt echter eene beſchryving van een Werktuig, dit mesje, nu voorgehouden, niet ongelyk, in een Werkje 't welk tot opſchrift heeft, *Methode d'abattre la Cataracte* door den Heer PULLUCCI. Waar in hy dus ſpreekt. „ Ik heb een Naald uitgedagt van een by„ zonder ſoort, waar van ik my op de volgende wyze „ bediene. Ik breng hem in met de punt, en geeve „ hem eene rigting gelyk wydig aan het vlakke van „ den Regenboog. Ik doe de punt uitkoomen regt

„ tegen

„ tegen over de opening, waar door ik hem ingebragt „ heb. Op denzelfden tyd als ik den Naald zonder „ tuſſchenpozing doorvoere, ſnydt een ſcherpte, „ welke een weinig achter de punt begint, en onge„ voelig breeder wordt, naar dat het hegt nader „ koomt, een gedeelte van het Hoornvlies door. De„ ze ſcherpte ſchuin gerigt zynde naar de dikte van „ het Hoornvlies, en naar het onderſte gedeelte van „ het Oog gekeerd, maakt eene inſnyding in de ge„ daante van een boog". (*) Ons is verzekert dat de voorgeſtelde wyze van de voornaamſte Mannen, in Parys goedgekeurd wordt.

(*) Theſ. Anatomico-Chirurg. Præſide *M. R. Benevento Sabatier* Art. Liberal. & Chir. Mag. &c. Defend. *P. D. Martin*, A. L. M. 1759.

Nieuwe Waarneemingen aangaande de Opperhuid en Herſenen der Negers, door J. Frid. MECKEL, M. D. &c.

DE Heer MECKEL heeft, in het ſtuk van de Koninglyke Maatſchappye der Weetenſchappen te *Berlin*, voor het jaar 1753, eenige waarneemingen gegeeven, aangaande de Opperhuid en Herſenen van Negers, welken hy nu, in een nieuw ſtuk van dezelfde Societeit, voor het jaar 1757, nader verklaart en beveſtigt. Het voornaame van deze Verhandeling koomt hier op uit. De Opperhuid, op allerhande wyze, ook met behulp van Vergrootglazen, onderzogt zynde, bleek den Heer MECKEL, van geene vaten doorboord te worden, of, door middel van dezelven, met de huid verbonden te zyn. De Vaten zag hy eindigen tuſſchen de huid en Opperhuid; en dat aldaar een vogt worde uitgeſtort, waar van het dunſte door de onzichtbaare openingen van de Opperhuid doorzweet, het dikkere achter blyft; waar uit het ſlymagtig lichaam, welk tuſſchen de huid en Opperhuid gevonden wordt, voortkoomt; en het

welk in blanke menſchen wit, maar in een Neger zwart is, en tot hergroeijing van de Opperhuid dient.

Belangende de Herſenen. De ſchorsagtige zelfſtandigheid is, zegt de Schryver, in een Neger, meer as-graauw van kleur, dan in een Europer, en de mergagtige ziet geel-grys. De geſtreepte lichaamen waren bruin, en derzelver mergagtige zelfſtandigheid geelagtig. De Pyn-appel klier is, in een Neger, veel donkerder van kleur, dan in een Europer. De ſchorsagtige zelfſtandigheid van de uitſteekſels der Herſenen, *Pedunculi* genoemd, doorgeſneden zynde, werdt uit den geelen zwartagtig bevonden, en hier en daar vertoonden zich eenige zwarte ſtippen, en in de ſchorsagtige zelfſtandigheid van de brug van VAROLIUS, of de ringwyze uitbulting, eenige zwarte ſtraalen. De ſchorsagtige zelfſtandigheid van het Rugmerg was van een zwarte, en de kleine Herſenen van een ſtroogeele kleur. De Heer MECKEL beſluit, dat de Herſenen van een Neger, ten opzichte van de kleur, veel verſchillen van die van een Europer, en hier van daan een vogt door de zenuwen, naar de oppervlakte van de huid gebragt wordt, 't welk in ſtaat is het gemelde ſlymige lichaam, tuſſchen de huid en Opperhuid, te veranderen. Hier by is het bloed in den Neger ook veel zwarter bevonden, dan in een Europer; zo dat, daar het linnen van het bloed van een Europer met een roode kleur geverwd wordt, het van het bloed van een Neger een zwarte kleur krygt; waar uit afgeleidt wordt, dat 'er deelen, welken veel tot de zwartheid toebrengen, naar de huid gevoerd worden (*).

(*) Hiſt. de l'Acad. Roy. des Sc. & B. Lettr. Ann. 1757. à Berlin. Commentar. de Rebus in Sc. n. & Medic. geſtis Vol. VIII. p. 634.

De

De roeping der Heidenen, door de Prediking der Euangelie-leere.

NIet zonder rede mogt eertyds een der oude Joodſche Dichteren in verheugden gemoede zingen; *de Heer maakt Jacob zyne woorden bekend, Iſraël zyne inzettingen en regten; alzo heeft hy geenen volke gedaen; zyne regten kennen ze niet. Looft den Heer!* (*) als bezittende het naegeſlacht der Vaderen hier in een onwaerdeerbaer heil boven alle andere Volkeren. Vader Abraham door God uit Ur der Chaldeen geroepen, met de kennis van 's Heeren wil, en de gunſtryke belofte van deszelfs goedertierenheid voor hem en zyn zaad begiftigd; die weldaed en toezegging aen Iſäac en Jacob beveſtigd; Jacobs naekomelingen onder Moſes, met eene onderſcheidene Openbaering bedeeld, en onder Joſua in 't beloofde Land gebragt zynde; zo zag zich het naegeſlacht, als een Volk den Heere eigen, boven alle andere Volkeren, by uitneemendheid door Gods Liefde agtervolgd, en met de dierbaerſte zegeningen beſchonken: hun toch *waeren Gods woorden toevertrouwd, hunner was de aanneeming tot kinderen, de heerlykheid, de verbonden, de wetgeeving; de dienſt van God en de beloften.* In gevolge hier van leefde het Joodendom onder eene byzondere regeering des Allerhoogſten, die alle andere Volken, onder 't algemeene beſtuer zyner Voorzienigheid, gewoonlyk *liet wandelen in hunne wegen;* zo dat zy waeren *zonder Chriſtus, vervreemd van Iſraëls burgerſchap, vreemdelingen van de verbonden der beloften, geen hoop hebbende, en zonder God in de waereld*, gelyk Paulus den wederzydſchen ſtaet der Jooden en Heidenen beſchryft (†).

Dit onderſcheiden gedrag van God met de Jooden en

(*) Pſ. CXLVII. 19, 20.
(†) Rom. III. 2. IX. 4. Hand. XIV. 16. Eph. II. 12.

en Heidenen was egter niet voor altoos; het zelve ſtond een einde te neemen met de komſt van den lang beloofden Meſſias; daer ſtond een tyd te komen dat de Heidenen en Jooden gelyklyk deelen zouden in Gods gunſt. Zo lag de belofte al aen Vader Abraham; *in uw zaad zullen alle volken der Aerde gezegend worden* (*): en die belofte heeft God in de volgende tyden door den mond zyner Propheeten nader verklaerd; leerende dat hy, door het zenden van den Meſſias, ook de Heidenen deel zou doen erlangen aen zyne weldaeden, en wel, nae dat de Jooden dien beloofden Vorſt, tot hun heil gezonden, verworpen zouden hebben (†). Deeze nadere verklaering heeft Jeſus, geduerende zyne omwandeling in 't Joodſche Land, nog duidelyker beveſtigd; voorſpellende dat 'er *veelen zouden komen van Ooſten en Weſten, met Abraham, Iſaac en Jacob aenzitten in 't Koningryk der Hemelen;* dat *de kinderen des Koningryks,* veelen der Jooden, *uitgeworpen zouden worden;* dat *Gods Koningryk van hun weggenomen, en eenen Volke gegeeven zou worden, dat deszelfs vrugten zou voortbrengen:* van waer hy ook zo nadruklyk betuigde; *ik heb nog andere ſchaepen, die van deezen ſtal niet zyn; deezen moet ik ook toebrengen: zy zullen myne ſtem hooren; en het zal worden één kudde en één herder* (§): leerende dus dat veelen der Jooden verſteeken zouden zyn van Gods gunſt in den Meſſias, (door hunne ongeloovigheid naemlyk,) en de geloovige Jooden en Heidenen gelyklyk deel erlangen in Gods weldaeden; zo dat het onderſcheid van Jood en Heiden in 't Koningryk van den Meſſias geen plaets meer ſtonde te hebben.

Hier

(*) Gen. XXII. 18.

(†) Dit is de doorgaende Leer der Propheetiſche Schriften: men zie, onder anderen, Jez. II. 2—4. XI, XLII. 1—12. XLIX. en LV. 1—5; men vergelyke deeze plaetſen met elkanderen, en ſlae den inhoud gade.

(§) Matth. VIII. 11, 12. XXI. 43. Joh. X. 16.

Hier aen beantwoordde ook vervolgens de prediking der Euangelieleere, ter opregtinge en uitbreidinge van dit Koningryk op 't volmaekſte. Jeſus verkondigde wel, naer de grootheid zyner liefde voor Gods oude Volk, zyne Leer byzonder aan de Jooden om hen, langs den weg der Deugd, waer van zy ſchandelyk en ſtrafwaerdig afgeweeken waeren, weder tot God te brengen; gebiedende zelfs zyne Apoſtelen niet tot de Heidenen te gaen, maer zich byzonder te bepaelen tot het prediken van geloof en bekeering onder de Jooden (*); hy gaf nu en dan, door zyne prediking en gedrag, wel blyken van zyne genegenheid voor de Heidenen, die in een ongeveinsd geloof tot hem kwamen; maer doorgaens liet hy zyne byzondere zorg voor de behoudenis der Jooden zigtbaer doorſtraelen (†): als wilde hy toonen, dat hy boven al in de eerſte plaets het heil der Jooden, Gods geliefde Volk om der Vaderen wil, met allen mogelyken ernſt zogt te bevorderen. Doch voor 't meerendeel arbeidde hy vergeefſch, en bragt zyne kragt onnutlyk toe; Iſraël liet zich niet verzamelen: dat Volk, den heiligen Geeſt wederſtaende, gelyk hunne Vaders, werden verraeders en moordenaers van den regtvaerdigen Jeſus; dien zy door de handen der onregtvaerdigen aan 't kruis gehegt en gedood hebben; doch welken God, de banden des doods ontbonden hebbende, uit de dooden heeft opgewekt: waer op hy, uit de dooden opgeſtaen zynde, de uitgebreidheid zyner zendinge ten volle verklaerd heeft; betuigende uitdrukkelyk, dat dezelve zich niet bepaelde tot de Jooden, maer ook uitſtrekte over de Heidenen. Uit kragt hier van beval hy zyne Apoſtelen voortaen *het Euangelie te prediken aen alle Volkeren, aen alle Schepſelen in de geheele waereld*, *be-*

(*) Matth. X. 5, 6.
(†) Matth. IV. 13—16. VIII. 5—13. XV. 22—28. Joh. IV.

beginnende van Jeruſalem, en verder in geheel Judea, Samaria en tot aen het uiterſte der Aerde (*). Om hen hier toe des te bekwaemer te maeken ſchonk hy hun tien dagen nae zyne Hemelvaert plegtig, en vervolgens ook, door de oplegging hunner handen, aen andere geloovigen, de gaeve der taelen; waer door de omhelzers en verkondigers der Euangelieleere in ſtaet geſteld werden, om tot alle Volkeren over den ganſchen Aerdbodem, in hunne eigene taelen Gods groote werken door Jeſus Chriſtus te konnen verkondigen (†). De prediking van 't Euangelie bleef nogtans in den eerſten aenvang by aenhoudenheid alleen onder de Jooden; tot dat zich de Jeruſalemſche Chriſtelyke Gemeente, door de vervolging der Jooden, verſtrooide in Judea en Samaria; waer door ook den Samaritaenen het Euangelie verkondigd werd (§). Op de aenhoudende hardnekkigheid der Jooden beſtuerde Jeſus, als Koning zyner Kerke, de uitbreiding der Euangelieleere vervolgens in dier-voege, dat ze eerlang verſpreid werd genoegzaem in alle de deelen der toen bekende waereld; te wege brengende dat zyne Apoſtelen zich met kragt bevlytigden, om zyne Leer onder het Heidendom te prediken. Hier toe riep hy Saulus uit de Jooden tot een Apoſtel der Heidenen, om hen tot Gods genade in Jeſus Chriſtus te brengen (‡): ten dien einde zond hy Philippus, om een Moorman te onderrigten, en op deszelfs geloof te doopen (**): dit deed hem de kragtigſte verzekering van zynen wil in deezen geeven aen Petrus, door hem een gezigt te doen zien van reine en onreine dieren naer de Wet, doch nu allen

(*) Matth. XXVIII. 19. Marc. XVI. 15. Luc. XXIV. 47. Hand. I. 8.
(†) Hand. II. XIX. 6. 1 Cor. XIV.
(§) Hand. VIII. 1—25.
(‡) Hand. IX. 1—19. XXVI. 12—20. vergel. Gal. II. 7—8.
(**) Hand. VIII. 26——40.

allen rein zonder eenig onderſcheid; en dit gezigt onwraekbaer te beveſtigen, door het zenden van Petrus nae den Heidenſchen Hoofdman Cornelius, en 't uitſtorten van de gaeven des Heiligen Geeſtes op dat huisgezin; om Petrus alle twyfel te ontneemen, en ten volle te verzekeren, dat *God geen aenneemer des perſoons is; maer dat in allen volke die hem vreeſt en geregtigheid werkt hem aengenaem is*; zynde *dit het woord dat by den kinderen Iſraëls gezonden heeft, verkondigende vreede door Jeſus Chriſtus; die een Heer is van allen* (*). Van dien tyd af (†) prediken zy ook met vuerigen yver het Euangelie alom onder de Heidenen, betuigende Paulus en Barnabas, onder anderen op de kwaedaertige wederſtreeving der Jooden, met veel vrymoedigheid; *het was noodig dat eerſt tot u Gods woord geſproken zoude worden: doch nademael gy het zelve verſtoot en u zelven des eeuwigen leevens niet waerdig oordeelt; ziet wy keeren ons tot de Heidenen. Want alzo heeft de Heer ons gebooden, zeggende; ik heb u geſteld tot een licht der Heidenen, op dat gy zoudt zyn tot zaligheid, tot aen het uiterſte der Aerde:* dit doet dien Apoſtel, zich vergeeffch bevlytigende om 't Joodendom tot het geloof te brengen, op hunne laſtering, *zyne kleederen*

(*) Hand. X, XI.

(†) Daer is eene oude zo genaemde Apoſtoliſche overlevering, dat de Apoſtelen, volgens het bevel van Jeſus, twaelf jaeren in Judea moeſten blyven, om het Euangelie den Jooden te verkondigen, en dan ook den Heidenen te prediken: doch ze verdiend geen geloof. Zie de *Remarques Hiſt. Crit. & Philol. ſur le N T. par Mr. de Beauſobre* p. 275. en de aentekeningen van den Heer *van der Meerſch* op *Euſebius Kerkl. Geſch.* B. III. H. I. (1). B. V. H. XVIII. (1). Men vindt, onzes agtens, geen aenmerkelyker tydſtip, van waer men het begin der roepinge der Heidenen kan tellen, dan in 't geval van Petrus met Cornelius, op het jaer 41 nae de gemeene telling, dat is acht jaeren nae 's Heilands Hemelvaert: als zynde door deeze geſchiedenis, ter overtuiginge van allen, beweezen, dat *God ook den Heidenen de bekeering gegeeven heeft ten leeven.* Hand. XI. 18.

deren afſchudden, en zeggen: uw bloed zy op uw hoofd! ik ben rein; van nu voort zal ik tot de Heidenen gaen (*). Overeenkomſtig hier mede was de doorgaende prediking der Apoſtelen in 't vervolg van tyd: de Jooden en Heidenen werden voortaen aengemerkt als één Volk, dat zonder onderſcheid de Godlyke genade in Jeſus Chriſtus deelagtig was; aengezien ook *den Heidenen de deur des geloofs geopend, en de zaligheid gezonden werd;* komende hier in niet meer in aenmerking het onderſcheid van *Jood en Griek, Barbaer en Scyth, dienſtknegt en vry, man en wyf;* als zynde *één zelve Heer van allen, Chriſtus alles in allen, en God niet alleen de God der Jooden, maer ook der Heidenen* (†).

Hier door heeft het Heidendom de dierbaerſte weldaeden erlangd; zy die eertyds, als vervreemd van Gode, verſteeken waeren van de bewyzen van deszelfs byzondere liefde, zyn hier door met de geloovige Jooden Gods Volk geworden, op een waer geloof en oprechte bekeering in 't volle genot van Gods gunſt herſteld. De prediking der Euangelieleere bragt hen tot de kennis van den éénen waeren God, en van zynen Zoon Jeſus Chriſtus, dien hy gezonden heeft ter zaligmaekinge van Jooden en Heidenen; hier door werd hun aengekondigd de genaderyke vergeeving hunner voorbedreevene zonden; bekend gemaekt op hoedanig eene wyze zy zich hadden te gedragen om Gode welbehaeglyk te wandelen; dit verleende hun de kragtigſte aenſpooringen om de Zonde te vlieden en de Deugd na te jagen; terwyl ze tevens verzekerd werden dat God het hun aen geen geeſtlyke gaven zou laten ontbreeken, om hen, in 't verſtand verlicht, en naer den wil geheiligd, van trap tot trap volmaekter te doen worden in heiligmaking; nadien hun Gods Va-

(*) Hand. XIII. 46, 47. XVIII. 6.
(†) Hand. XIV. 27. XXVIII. 28. Gal. III. 28. Col. III. 11. Rom. III. 29. X. 12.

Vaderlyke liefde, waer mede hy hen als zyne dierbeminde kinderen wil agtervolgen, in Jeſus Chriſtus ten kragtigſte werd beveſtigd; in de onwankelbare toezegging, dat hy hunne ernſtige poogingen ter gehoorzaemheid aen 't Euangelie met een oog van goedgunſtigheid wil aenzien; hunne ſtruikelingen, op ware boetvaerdigheid, met eene Vaderlyke barmhartigheid verſchoonen, en hen eindelyk na dit leeven, ten laetſten dage, een volmaekten gelukſtaet in eindelooze eeuwigheid doen beërven, naer den rykdom zyner genade in Jeſus Chriſtus. Deezen gelukſtaet der Heidenen, met de Jooden gelyklyk in Gods gunſt deelende, ſtelt Apoſtel Paulus dien van Epheſe nadruklyk voor oogen, wanneer hy ſchryft (*): *gedenkt dat gy, (die eertyds Heidenen waert in 't vleeſch, en die Voorhuid genaemd werd van de geenen, die genaemd zyn Beſnydenis in 't vleeſch, die met handen geſchiedt,) dat gy in dien tyd waert zonder Chriſtus, vervreemd van Iſraëls burgerſchap, vreemdelingen van de verbonden der beloften, geen hoop hebbende, en zonder God in de waereld. Maer nu in Chriſtus Jeſus, gy die eertyds verre waert, zyt naby geworden door het bloed van Chriſtus. Want hy is onze vreede, die deeze beiden één gemaekt, en, den middelmuer des afſcheidſels gebroken hebbende, de vyandſchap in zyn vleeſch te niet gemaekt heeft, naemlyk de wet der geboden in inzettingen beſtaende: op dat hy, vreede makende, die twee in zich zelven tot één nieuwen menſch zoude ſcheppen, en die beiden met God in één lichaem verzoenen door het kruis, de vyandſchap aen het zelve gedood hebbende. En komende heeft hy door het Euangelie vreede verkondigd u die verre, en dien die naby waren: want door hem hebben wy beiden den toegang door éénen geeſt tot den Vader. Zo zyt gy dan niet meer vreemdelingen en bywoonders, maer medeburgers der heiligen en huisgenooten van God: gebouwd op het fondament der Apoſtelen en Propheeten, waer van Jeſus Chris-*

tus

(*) Eph. II. 11—22.

tus de uiterſte hoekſteen is: op welken het geheele gebouw, bekwaemlyk t'zamengevoegd zynde, opwaſt tot een heiligen Tempel in den Heer: op welken ook gy mede gebouwd wordt tot eene geeſtlyke woonſtede van God.

De Apoſtel doet in de aengehaelde plaets onze aandagt zich veſtigen op eene byzonderheid, die ons in de beſchouwing van de roeping der Heidenen boven al in aenmerking ſtaet te neemen; dat naemlyk de Heidenen één Volk geworden zyn met de Jooden, zonder de verpligting ter handhaevinge der byplegtige wetten van Moſes, welker verpligtende waerneeming een einde nam met den dood van Jeſus aen 't hout des kruiſes. De voorregten van 't Oude Verbond naemlyk waren bepaeld aen de nakomelingen van Jacob, en zulken uit de Heidenen, die, den Moſaïſchen Godsdienſt omhelzende, zich verbonden ter waerneeminge van alle de geboden van Moſes; alleen was 't aen zodanige Heidenen, die, den Afgodendienſt verlatende, alleen den waren God dienden, geoorlofd onder de Jooden te verkeeren, en in 't Joodſche Land te woonen als vreemdelingen en bywoonders, doch ze werden niet aengenomen tot Leden van 't Joodſche Gemeenebeſt, zo lang ze zich niet verbonden ter handhavinge der Moſaïſche plegtigheden: zelfs waren de Jooden, uit kragt der Vaderlyke overleveringen, van gedagten, dat ze verontreinigd werden door 't aanraken der Heidenen, die niet leefden naar de Moſaïſche wetten der reiniginge: het welk hen allen gemeenzamen omgang met dezulken deed vermyden. In gevolge hier van was 't dat de Apoſtelen van Jeſus Chriſtus, nog niet regt begrypende dat die byplegtige Wet ten einde was, zich niet benaerſtigden om de roeping der Heidenen te bevorderen; voor dat Petrus, als boven gezegd is, door den Heer van alle twyfel deswegens bevryd werd. Zedert dat ontvangene licht van kennis, leerden zy voortaan de nutloosheid der onderhoudinge

dier

dier plegtigheden: zy wilden den Jooden wel eenigzins toegeeven, door hen de Wet te laten handhaven, mids dat ze niet waenden daer door nader in Gods gunſt te zyn dan anderen; maer ze hielden met alle kragt ſtaende, dat men geen Heiden dien laſt moeſt opleggen; dat deezen, hier van ontſlagen, zonder het waerneemen dier wetten, op hun geloof in Jeſus tot des Heeren Volk aengenomen werden; als uit de doorgaende predikinge en handelwyze der Apoſtelen, volgens het verhael van Lucas, in 't algemeen, en de redeneeringen van Paulus in zyne brieven aen die van Rome en Galate in 't byzonder, blykbaer is. Deeze Leer baerde zo groote onluſten, als zynde den Joodſchgezinden Chriſtenen zeer aenſtootelyk, dat men bewoogen wierd, om deeze zaek op eene algemeene vergadering der Apoſtelen en Ouderlingen met de ganſche Gemeente van Jeruſalem bepaeldlyk te overweegen; waer van 't gevolg was, dat de Heidenen door Gods Geeſt vrygeſproken werden van 't onderhouden dier plegtigheden, terwyl ze zich nauwkeurig hadden te wagten van alles wat betrekking had tot den afgodendienſt, of 't geen daer mede overeenkomſtig den Jooden boven al aenſtootelyk was (*). Deeze vryſpreeking der Heidenen konnen wy van agteren, de zaek daer zynde, genoegzaem afleiden uit den aert dier plegtige Wetten, en de Godſpraken der Propheeten, rakende den ſtaet der Heidenen onder den Meſſias; maer 't Joodendom, met ganſch andere denkbeelden dan wy vervuld, zo ten aenzien der Moſaïſche Wetten, als met opzigt tot den Meſſias, en den ſtaet der Heidenen onder hem, kon van vooren niet zo gereedlyk tot het regte begrip van 't Godlyke oogmerk in deezen indringen. Van hier noemen de Apoſtelen dit doorgaans eene *verborgenheid*; geen Jood had dit begreepen, veel minder had een Hei-

(*) Hand. XV.

Heiden het verwagt, dat God die twee Volken wil, de vereenigen, dien plegtigen dienſt ten einde doen loopen, en dus de Heidenen in gelyken ſtaet ſtellen met de Jooden: maer *nu heeft God die verborgenheid, die verborgen is geweeſt van alle eeuwen, en van alle geſlachten, geopenbaerd aen zyne heiligen: aen wien God heeft willen bekend maken, welke daer zy de rykdom der heerlykheid deezer verborgenheid onder de Heidenen: naemlyk dat de Heidenen zyn mede-erfgenamen, en van het zelfde lichaem, en mededeelgenooten zyner belofte in Chriſtus, door het Euangelie* (*). Met opzigt tot die vryheid, van de verpligtende waerneeming der Moſaïſche plegtigheden, drukt zich Apoſtel Paulus ten kragtigſte uit, wanneer hy aen die van Galate ſchryft: *Staet dan in de vryheid, met welke Chriſtus ons vry gemaekt heeft, en wordt niet wederom met het juk der dienſtbaerheid bevangen. Ziet, ik Paulus zeg u, zo gy u laet beſnyden, dat Chriſtus u niet nut zal zyn: en ik betuig weder een iegelyken menſch, die zich laet beſnyden, dat hy een ſchuldenaer is de gebeele Wet te doen. Chriſtus is u ydel geworden, die door de Wet geregtvaerdigd wil worden; gy zyt van de genade vervallen: want wy verwagten door den Geeſt, uit den geloove, de hoop der regtvaerdigheid: want in Chriſtus Jeſus heeft noch beſnydenis, noch voorhuid eenige kragt; maer het geloof door de liefde werkende,* naemlyk in de *onderhouding van Gods geboden* (†), door de Euangelieleer aenbevolen.

Zo heeft God, (op dat wy 't voorgeſtelde kortlyk byeen trekken,) die eertyds den Jooden op eene byzonderder wyze dan den Heidenen gunſtig was, agtervolgens zyne voorzeggingen, de Heidens geroepen door 't Euangelie, na den hardnekkigen wederſtand der Jooden over 't algemeen; om hen, gelyklyk met de geloovige Jooden, in zyne volle gunſt te doen deelen; hier door zyn de Heidenen met

(*) Col. I. 26. 27. Eph. III. 6.
(†) Gal. V. 1—6. 1 Cor. VII. 19.

met de Jooden Gods dierbaerſte zegeningen deelagtig geworden, en dat wel, zonder gehouden te zyn aen de waerneeming der byplegtige Wetten van Moſes: we zullen aen de beſchouwing van dit alles nog éene aenmerking hegten, waer toe ons de overweeging van dit onderwerp leidt; te weeten, hoe duidelyk Gods Wysheid hier alleszins doorſtraelt, in zyn beſtuer, ter bevorderinge van zyn oogmerk, om de Heidenen te brengen tot de kennis van zynen dienſt. —— Toen God in vroegere dagen zyn Volk, de Jooden, ſtrafte, van wegens hunne menigvuldige overtredingen, en inzonderheid ter oorzaeke hunner verfoeilyke afgoderyen, liet hy hen in ſlaevérny wegvoeren onder de Heidenen; zo dat ze door geheel Aſſyrie en Chaldaea, onder de Perſen en Meden, verſtrooid wierden; het welk natuerlyker wyze gelegenheid gaf tot de verbreiding der Schriften van Moſes en de Propheeten onder die Volkeren. Hun langduerig verblyf aldaer, gepaerd met de omſtandigheden des tyds en der zaeken, bragt te wege, dat veelen der Jooden, ſchoon hun de vryheid vergund werd van weder te keeren na hun Vaderland, die ook door eene aenzienlyke menigte van Jooden waergenomen werd, egter in 't Ooſten hun verblyf hielden: deeze agtergebleevene Jooden hebben zich allenskens onder alle de Volken in 't Ooſten verſpreid: hier by kwam nog in laetere dagen, dat veelen der Jooden, die in Paleſtina woonden, hunne woonplaetſen verlieten, en zich buitens Lands begaven, ten deele vrywillig uit byzondere inzigten, ten deele door buitenlandſche Oorlogen en binnenlandſche onluſten; boven al ten tyde van *Antiochus Epiphanes* en der *Aſmoneen*, midsgaders in de dagen van *Pompejus* en *Soſius*. Verſcheidene plaetſen in de Schriften van *Joſephus* en *Philo*, midsgaders in die veeler Heidenſche Schryveren, toonen dat het Joodendom allerwegen verſpreid was geworden, niet

ſlegts in Chaldæa, Meſopotamie en Parthie, maer ook alomme in de voornaemſte Steden van Azie Africa en Europa; zo dat men nauwlyks eenige beroemde Landſtreek konne noemen, daer geen Jooden waeren. Men vond ze inzonderheid, ten dage der Euangeliſche predikinge door de Apoſtelen, in Phenicie, in alle de Steden van klein Azie, Macedonie en Lycaonie, in de Eilanden Cyprus en Creta, in Egypte, door geheel Africa tot aen Ethiopie, in 't Cyreniſche, te Rome en elders: men vindt uitdrukkelyk gewag gemaekt van eene zeer vermaerde Synagooge te Babylon, als ook te Alexandrie, en Rome wordt gezegd meer dan 8000 Jooden te gelyk in zynen omtrek gehuisveſt te hebben. Door deeze verſpreiding der Jooden werden ook veelen uit de Heidenen onderrigt in de kennis en dienſt van den waeren God, bewoogen tot het omhelzen der Leere van Moſes en de Propheeten, en tot Joodengenooten aengenomen: Gods Woord, in de Hebreeuwſche taele beſchreeven, werd inmiddels overgezet in de Griekſche ſpraek, die met de uitbreiding der Griekſche heerſchappye als de tael aller Volkeren geworden was; het welk de kennis van den Joodſchen Godsdienſt alom bevorderde. Van hier vond men ook in Jeruſalem, als de Hoofdſtad waer op alle Jooden, door de ganſche waereld verſtrooid, zagen, verſcheidene Synagoogen der vreemden; als daer was, die *der Libertinen, der Cyreneers, der Alexandrinen, en der geenen die van Cilicie en Azie waeren*; van waer men ook gewag vindt van *Griekſche* en *Hebreeuwſche* Jooden (*). Hier door werd, om zo te ſpree-

(*) Hand. VI. 1, 9. Zie aengaende deeze verſpreiding der Jooden *H. de Groot van de waerheyd des Chriſtelyken Godsdienſts B.* III. § XVI. *bl.* 232—235. vergel. *B.* I. § XVII. *bl.* 81. en § XXIV. *bl.* 110. als mede deszelfs Verklaering van 't N. Teſtament op 1 *Pet.* I. 1. Plura videbis apud Auctores citatos a *Wolfio* in

ſpreeken, de weg gebaend, om de Heidenen in menigte te brengen tot den dienſt des Heeren: de kennis van den éénen waeren God hier door merkelyk bevorderd, de Leer van Moſes en de Propheeten dus min of meer tot veeler kundigheid gebragt zynde, zo waeren veelen der Heidenen als voorbereid tot het aenhooren der Euangelieleere, het welk, onder de prediking der Apoſtelen, ook invloed kon hebben op anderen, en dus de omhelzing van den Chriſtelyken Godsdienſt voordeelig zyn: de Godſpraeken des Ouden Verbonds onder de Heidenen verſpreid zynde, gaf dit ook den Heidenen aenleiding, om de prediking der Apoſtelen onder de Joden met die Schriften, waer op zy zich beriepen, ter betooginge dat Jeſus de Meſſias was, te vergelyken; en door de beantwoording der vervullinge opgeleid te worden ter overtuiginge van de Godlykheid hunner Leere. Toen de tyd naderde dat deeze Leer den Heidenen verkondigd zou worden, zo werden de Apoſtelen bekwaem gemaekt om in de taelen der onderſcheidene Volkeren te konnen ſpreeken, aen welken zy 't Euangelie bekend hadden te maeken; waer door het zelve ten ſpoedigſte alom verbreid kon worden. Hier by kwam nog dat zy hunne Schriften niet in de Hebreeuwſche ſpraek, als eertyds de Wet, den Jooden byzonder eigen, maer in de Griekſche tael den geloovigen mededeelden: des men, vermids de reedsgemelde uitgebreidheid dier taele, dezelven gereedlyk onder genoegzaem alle Volken konde leezen; waer door hunne prediking met mond en pen van des te wyder uitgeſtrekte nuttigheid voor veelen waere. En eindelyk heeft God in zyne Voorzienigheid zorg gedraegen, dat alle die Schriften, zo des Ouden als des

in *Curis in Act.* II. 5. & *Jac.* I. 1. quibus addas *Steph. Morini Diſſert.* VIII. p. 47, nec non *Carpzovii Prol. in Ep. ad Heb. p.* C, Cl.

des Nieuwen Verbonds, van tyd tot tyd in de taelen veeler Volken overgebragt zyn; zo dat ze onder alle Volkeren, die tot de kennis der Euangelieleere gekomen zyn, in hunne eigene tael geleezen konnen worden: een kragtig middel voorwaer by voortgang, om de Leer van Gods zaligmaekende genade onder alle menſchen te verſpreiden, in de verwagting dat eenmael de tyd zal komen, dat *de volheid der Heidenen zal ingaen en geheel Iſraël zalig worden.*

VERBETERING

In 't vorige XIde Stukje.

Pag. 786. *ſtaat* Die, in 't jaer 1445. den Elzas verlatende, ſyne kunſt te Mentz ſedert 't jaer 1450. met Fauſt, ſynen medgeſel te Straatsburg (zynde enz.) ongeſtoord geoeffend ſou hebben.

Moet zyn: Die, in 't jaer 1445. den Elzas verlatende, ſyne kunſt te Mentz ſedert 't jaer 1450. met Fauſt, en ſyne geweeſe medgeſellen van Straesburg (zynde enz.) ongeſtoord geoeffend ſouden hebben.

VRYMOEDIGE AENMERKINGEN OVER DE NEDERDUITSCHE WERKEN EN SCHRIFTEN, die onlangs uitgegeven zyn.

Inwyingsrede van den Hoogeerwaardigen Hooggeleerden Heer Gisbert Bonnet, *Leeraar en Hoogleeraar der H. Godgeleerdheid, vertaald door* Leonard van Wolde, *Student in de H. Godgeleerdheid. Te Utrecht, by* A. van Paddenburg. MDCCLXI. *Behalve de nevensgaande verzen* 45 *bladzyden in groot quarto.*

DE Hoog-Eerwaarde *Bonnet*, het Hoog-Leeraar-ampt in *Utrechts* Hoge Schoól aenvaerdende, heeft in deze Redenvoering zich voorgeſteld, te doen zien, dat de verborgenheden, in Gods Woord geopenbaerd, ſtrekken ter beveſtiginge van de Godlykheid der Openbaringe. Uit de aengenomene ſtelling, dat den menſch ter zaligheid ene Openbaring nodig zy, trekt onze Hoog-Leeraar het gevolg, dat 'er dan ook verborgenheden nodig zyn; en meldt daer op wat 'er in de verborgenheden vereiſcht wordt, zullen ze een merkteken van den waren Godsdienſt wezen. Dit voor af gegaen zynde tragt hy vervolgens te tonen, dat die vereiſchten gevonden worden in de verborgenheden, welken ons geopenbaerd zyn in de Schriften des Ouden en des Nieuwen Verbonds; het welk hem het betogende deel zyner Redenvoeringe aldus doet ſluiten. *Gy ziet dus, denk ik, hoe waaragtig het zy, het geen ik in den beginne dezer rede ſtelde, dat naamlyk alle verborgenheden, welke onze Godsdienſt in zig bevat, gelyk zy uit de natuur niet kenbaar, noch ook met het voorſchrift der reden ſtrydig zyn, alzoo ook allermeeſt dienen ter opluiſtering van de eer der hoogſte Godheid, en met 's zondaars zaligheid, als dat waare oogmerk van den geopenbaarden Godsdienſt, in een onwrikbaar verband ſamenhangen.*

Nademaal nu tot dit einde, (het geen ik geeiſcht heb, dat men my toeſtonde) den menſchen eene openbaaring noodig was, en deze derhalve van geene verborgenheden ontbloot kon zyn, mogen wy nu hier uit opmaken, dat die zelfde verborgenheden, welke wy uit de heilige Schriften hebben voorgedragen, dienen ter beveſtiging en ſtaving van onzen Godsdienſt. En dit betoog heeft des te meer kragt, hoe meer men bevindt, dat andere bewysredenen uit de voorzeggingen, won-

derwerken en andere kenteekenen van Godlykheid gebaald, ten zelven einde ſtrooken.

Zyn Hoog-Eerwaerde heeft dit onderwerp op de aengenomene gronden der Nederlandſche Kerke, en, volgens de algemene gewoonte, op ene Oratoriſche wyze uitgevoerd, waar in men niet altoos een bepaelden redeneertrant kan eiſchen; van waer de uitgave en vertaling van dit geſchrift het vry algemene lot van zodanige geſchriften ſtaet te ondergaen. Schoon 't ſtuk op de eigene gronden redelyk wel uitgevoerd, en behagelyk zy aen hun, die op dezelfde gronden ſtaen; 't zal egter ver van nauwkeurig en bondig zyn in de oogen van hun, die gewoon zyn op ene andere manier te denken; de zulken zullen in vele opzigten ene nauwkeuriger bepaling van deze en gene bewoordingen en ſpreekmanieren in 't behandelen van zodanig een onderwerp vereiſchen; dat dikwerf ene aenmerkelyke verandering in de zaek zelve te wege zou brengen. Het komt ons, over 't algemeen, voor, dat onderwerpen van dien aert beter geſchikt zyn voor ene Disputatie of Diſſertatie, dan wel voor ene Oratie, volgens de hedendaegſche gewoonte; vermids men in de eerſte manieren van behandeling zich doorgaens bepaelder kan uitdrukken, dan wel in de laetſte.

Het geeſtelyk Schouw-toneel, Openb. XX. 1—5. Door Chriſtoffel van Brants Holtzappel. *Predikant in de Evangeliſe Luterſe Gemeente te Gouda. Te Amſteldam, by* J. C. Schoots van Cappelle 1761. *Behalve de Opdragt* 36 *bladz. in quarto.*

DE Eerwaerde *Holtzapffel*, zich verledigende ter ontvouwinge van 't gezigt aen den Apoſtel Johannes vertoond, aengetekend Openb. XX. 1—5. kant zich in de eerſte plaetſe zeer ernſtig tegen het gevoelen der duizend jaergezinden of Chiliaſten; geeft vervolgens het gemene denkbeeld der Godgeleerden zyner gezindheid op, en toont kortlyk welke zwarigheden hem verhinderen die gedagten toe te ſtemmen. Hier op gaet zyn Eerwaerde over, om het bedoelde van dit gezigt, dat, volgens zyn oordeel, drieledig is, of uit drie gezigten beſtaat, onderſcheiden te verklaren; dat hoofdzaeklyk hier op uitkomt.

De *Engel*, hier met den aenvang omſchreven, verbeeldt den Roomſchen Biſſchop, die voorgeeft de magt te hebben van de Hel te konnen openen en ſluiten; deze komt hier voor als iemand die de magt des Satans beteugelt, die de verleidende werkingen der Ketteren verhindert, indiervoege dat hy hen belette *de volkeren te verleiden*, de Leden der Roomſche Kerke af te trekken van 't geloof dier Kerke. Dit heeft hy gedaen 1000 *jaer*; duizend jaren lang was de Roomſche Biſſchop, of wel de volgreeks dier Biſſchoppen, magtig om den Duivel te verbannen, om de Ketters

te

te beletten, dat ze de Leden der Roomſche Kerke verleiden; doch met het aflopen van dien tyd hield zyn gezag en magt op. *De Duivel werd voor een kleinen tyd ontbonden*; de Vaticaenſche Blixem was magteloos op den Aertsketter *Luther*, (gelyk hem de Roomſche Biſſchop noemt;) *Luther* verſpreidde zyne Leer in de Roomſche Kerk, en trok vele Leden dier Kerke af; dit egter was maer voor een korten tyd; men vond eerlang een middel om den invloed dier Ketterye in de Roomſche Kerk te ſtuiten. Dus ver het eerſte gezigt, vs. 1—3.

Het tweede gezigt vermeldt den tegenſtand der Roomſche Biſſchoppen, met het aenſtellen der Inquiſitie: daer werden *thronen gezet, zy zaten op dezelven, en 't oordeel werd hun gegeven:* daer werden Inquiſiteurs benoemd, de Bloedraed werd geſpannen, en de Ketters werden op moordſchavotten wreedlyk omgebragt. *De zielen dezer onthoofden*, dier gemartelden, ziet Johannes in een gezigt, en hy vermeldt de rede waerom zy den marteldood hadden ondergaen; *om 't getuigenis van Jeſus*, om dat zy de Leer van Jeſus openlyk beleden, en wel naer *'t woord Gods*; om dat ze dat Woord lazen, en zich, met verwerping van alle menſchlyke leeringen, alleen daer aen hielden: waer by in gevolge kwam *dat ze het Beeſt*, den Roomſchen Biſſchop, *en deszelfs Beeld*, de Prelaten, Nuntiuſſen, Vicariſſen enz. *niet aengebeden* niet geëerbied hadden, volgens derzelver eiſch: als mede dat ze *'t merkteken niet ontfangen hadden*, 't welk alleen bekend is aen hun die 't dragen.

Deze laetſte omſchryving *en die het Beeſt* enz. behoort volgens onzen Aucteur eigenlyk tot het volgende, zo dat hier mede het vyfde vers moeſte beginnen, als behelzende de volgende beſchryving het derde gezigt: hier in beſtaende, dat deze Ketters, of wel de volgreeks dier Ketteren, zy en hunne aenhangers in 't vervolg van tyd, die eertyds dood waeren in zonden, zich gedragende als anderen, *leefden en heerſchten met Chriſtus*; uitgegaen zynde uit de Kerk van Rome, dienden ze God in den geeſt, leidende een geeſtlyk, een deugdzaem leven; *ze heerſchten* ook *met hem*; nadien ze, een ieder naer zynen ſtand, Leeraers, Vorſten en gemene Leden, zich bevlytigden om 't Koningryk van Jeſus Chriſtus uit te breiden, en over de Ondeugd te heerſchen, die te bedwingen en tegen te gaen. Dit duerde 1000 *jaer*, het welk voorſpelt dat deze omſtandigheden plaets zullen hebben, bepaeldlyk den tyd van duizend jaren lang, zedert de Reformatie door *Luther* te wege gebragt; maer *de overigen der dooden wierden niet weder levend tot dat de duizend jaren geëindigd waren.* Dit laetſte, het welk onze Schryver enigermate beſchouwt als een vierde gezigt, aen Johannes in 't verſchiet vertoond, behelſt eene voorſpelling van den ſtaet der Roomſche Kerke, gedurende dien tyd; deze zal in haren geeſtlyken dood verblyven, van den tyd der Reformatie af, tot dat 'er duizend jaren verlopen zullen zyn; het welk aenduidt dat 'er dan een tyd ſtaet te komen, dat ook die

dooden levend zullen worden. Met opzigt tot dien tyd zegt Johannes, *deze*, naemlyk die voorgemelde, *is de eerſte Opſtanding*; als te kennen gevende dat, nae 't verloop dier duizend jaren; wanneer deze overige doden levend zouden worden, ene tweede Opſtanding ſtond te geſchieden. Daer is dan, volgens dit gezigt, te verwagten, dat 'er duizend jaren nae de eerſte Opſtanding, nae de Reformatie, ene dergelyke merkwaerdige en verneembare uitgang uit de Roomſche Kerk plaets zal hebben.

Men mag, onzes agtens, deze uitlegging zeer wel tellen onder die genen, die geeſtig uitgedagt zyn; doch geeſtig is niet altyd bondig; het is bekend dat dit gezigt by de Uitleggers der Openbaringe in 't algemeen voor zeer duiſter gehouden wordt, van waer het zelve aen verſchillende verklaringen onderhevig is; die van den Eerwaerden *Holtzapffel*, om tans op geen andere byzonderheden ſtaen te blyven, is, naer ons inzien, onbeſtaenbaer met zynen eigen regel. Hy leert ons § 8. met regt, dat men, *om Johannes gezichten te verſtaen, hebbe te letten op de verklaringen en uitleggingen, die by* [Johannes zelve] *hier en daar geeft.* Volgens dezen regel konnen wy door den *Satanas* en deszelfs *verleiden* niet verſtaen ene zogenaemde Kettery, of Ketter, die invloed heeft op vele menſchen, hen doet afzien van menſchlyk gezag; om hun Leer en leven naer de Leer van Jeſus Chriſtus, volgens Gods Woord, in te rigten: want Johannes geeft niet alleen nergens aenleiding om dit zinnebeeld zo zeldzaem te verklaren; maer hy toont ons, zo 't ons voorkomt, in den t'zamenhang van dit Hoofdſtuk, dat wy, volgens zynen ſtyl, door den *Duivel* en deszelfs *verleiden* ene wezenlyke verleiding ten kwade hebben te verſtaen. De *Satanas wordt gebonden, op dat hy de volken niet zoude verleiden*, en nae duizend jaren *wordt hy een kleinen tyd ontbonden* vs. 2. en 3: op die zelfde wyze ſchryft Johannes vs. 7 en 8, dat, wanneer de duizend jaren der eerſte opſtandinge geëindigd zullen zyn, *de Satanas uit zyne gevangenis ontbonden zal worden, dat hy zal uitgaen om de volken te verleiden*; hoe? ten goede? neen: het zal ten gevolge hebben dat ze zullen *omringen de Legerplaets der heiligen en de geliefde ſtad*; van waer ook 't Godlyke oordeel niet zal agterblyven; want daer kwam, gelyk Johannes vervolgt, *vuer neder van God uit den Hemel, en beeft ze verſlonden: en de Duivel die hen verleidde werd geworpen in den poel, alwaer het Beeſt en de valſche Propheet is.* De t'zamenhang van dit Hoofdſtuk, en 't gebruiken derzelfde ſpreekwyzen, bepaelt ons om het zinnebeeldige voorſtel vs. 1—3. zo te verklaren, dat het beſtaenbaer zy met vs. 7—10; waer mede wy het gevoelen van onzen Schryver niet over een konnen brengen; mogelyk by Mangel van een genoegzaem doorzigt in 't Boek der Openbaringe; het welk we gaerne erkennen ons in vele opzigten te duiſter te zyn, om 'er bepaeld over te ſpreken.

Brief

Brief van eenen Geeſtelyken in Braband, aan een geweezenen Geeſtelyken, nu zedert eenige jaaren Lidmaat van de waare Chriſtelyke Gereformeerde Religie in Amſterdam, met het Antwoord op denzelven. In 't geheel 30 *bladzyden.*

DE Brief van den Geeſtelyken behelſt ene algemene vermaning om weder te keeren tot den ſchoot der Kerke; en 't Antwoord bevat ene doorgaende berisping van de Leer der Latynſche Kerke, en 't gedrag der Geeſtelyken; het grote oogmerk in 't uitgeven dezer Brieven, (derzelver egtheid vooronderſteld zynde,) ſchynt te wezen, om den Brabandſchen Geeſtelyken te wederhouden van onzen Schryver door verdere Brieven laſtig te vallen: doch ze behelzen geen wezenlyke byzonderheden, die derzelver lezing aenbevelen. Alleen zullen wy voor hun, die daer in behagen ſcheppen, des Schryvers denkbeeld over de opkomſt en val der Roomſche Societeit, volgens het Boek der Openbaringe, ter toetſe mededeelen. Die Societeit wordt afgebeeld door een Beeſt *dat zeven hoofden heeft*, dat *was*, dat *niet was*, *hoewel het is*, dat *uit den afgrond opkomt*, en *ten verderve gaet.* Openb. XVII. De zeven hoofden van 't Beeſt zyn de Hoofdorden der Societeit, *Jeſuiten*, *Bernardiners*, *Auguſtiners*, *Dominicanen*, *Franciſcanen*, *Carmeliten*, *Catbuizers.* De Societeit *was*, ze had een groot gezag van den tyd van Keizer *Phocas* tot op het jaer 1520: van dien tyd af *was ze niet hoewel ze is*, ze verloor allenskens haer aenzien, en is tot hier toe geworden als die *niet is*: de Jeſuiten zyn intuſſchen *uit den afgrond opgekomen*, maer hebben ene *doodlyke wonde des zwaerds gekregen*, volgens Openb. XIII. 3. vergel. vs. 14, dat de ondervinding in onze dagen getuigt; *die wonde*, 't is waer, zal *genezen* worden, doch daer op zal volgen dat de Roomſche Societeit *ten verderve zal gaen*, en wel binnen kort, *laat ik* (zegt onze Auteur) *maar zeggen 7 jaare En zyt ge begeerig te weten boe? Leeſt Openb. VIII.* 7—13 *Cap. IX.* 1—21. *Cap. XVI. en Romens ondergang, ziet Cap. XVIII welk zal gevolgt worden van de vernieling van al het overſchot der vyanden van Chriſtus Kerk, ziet Cap. XIX.*

De Speelpop der geheele Werreld, naakt uitgekleed in de Rede-voeringe van den Heere Joh. Balth. Schuppius, *voorheen Hoogleeraar der Welſpreekendheid en Geſchiedeniſſen op de Hooge Schoole te Marpurg. Op nieuws uit het Latyn in 't Neder-duitſch vertaald, en met eenige Aanmerkingen en Opheldering verrykt. Te Amſterdam, by* Gerrit Bom, 1761. *Behalve het Voorberigt* 112 *bladzyden in quarto.*

DEze Redenvoering van den vernuftigen *Schuppius* is den liefhebberen van geeſtryke Schriften overbekend, 't zy in 't

oorſprongiyke, of in de eertyds uitgegevene Nederduitſche verstaling; de vernieuwde Uitgave hier van in onze Moederſpraek noopt ons egter om 'er in dezen gewag van te maken, of 't ook voor zommigen onzer Lezeren dienſtig mogte wezen. —— Het beoogde van den Hoog-Leeraer in deze Redenvoering is op enen Satiriſchen trant te doen zien, dat de menſchen zich veel al door *Inbeelding* laten leiden, en dat de zaken dezer Waereld door de *Meningen* der menſchen gemeenlyk anders ſchynen, dan ze wezendlyk zyn: het welk hem gelegenheid geeft om verſcheidene Characters op ene leerzame wyze niet onaertig in een beſpotlyk licht te ſtellen, of ernſtig te beriſpen: des we met den Dichter R. H., in zyn dichtſtukje voor deze Redenvoering, tot onze Lezers wel mogen zeggen:

„ Bewaart dit Geeſtgeſchenk: gy kunt al ſpeelend' leeren
„ Dat al de Werreld zich door *meening*' laat regeeren.
„ Geeft allen dwaazen waan en ydelheid den ſchop:
„ Beſpiegelt uw gebrek in deeze *Werrelds-Pop.*

Tot een ſtael dezer nieuwe Overzettinge, (die 't oorſprongiyke doorgaende zeer wel getroffen heeft,) en met enige weinige opheldernde aenmerkingen vergezeld gaet, diene het volgende verhael. —— „ Het ſchiet my nu te binnen, dat ik „ eens, in zeker Koninkryk van het Noorden, in eene Stad „ kwam: naauwelyks bevond ik my op de Markt, of ik zag ee„ nigen van die Lieden, dewelken de beleefdheid hebben om „ den ſtraatgangeren van hunne allemans-gadinge te ontlaſten „ (*), opbrengen. Het volk was in eene menigte toegeloopen: „ en, wanneer nu de gevangenen op de beſchuldigingen van den „ Aanklaager luttel wiſten in te brengen; wierpen de Schepenen „ hunne oordeelen, (*advyſen*) in eene Buſſe: deeze uitgeſtort „ zynde, bleek het aan de boonen, waar van de zwarten het „ veroordeelen der aangeklaagden te kennen gaven, dat het dood„ vonnis geveld was. Hier op verſcheen een Prieſter, die de „ ſchuldigen, in den beginne, met harde woorden aantaſtede „ over hun misdaadig beſtaan, ſtrydende tegen Goddelyke en „ werreldlyke wetten. Hy bragt hun onder 't oog, dat zy hun „ leeven met een onverſchoonlyk ledig gaan, en eene verderflyke „ onge-

(*) *Om den ſtraatgangeren van hunne allemans-gadinge te ontlaſten.* Deze ſpreekwyze ſchynt onze gedagten enigzins te bepalen tot zogenaemde beurzeſnyders, en dan zou de volgende doodſtraf zeer ſtreng zyn: 't komt ons voor dat men de woorden van *Scuppius, ut viatores ſarcinis aut veſtibus exonerare ſoleant*, eigenaertiger brengt tot Struikrovers of dergelyken; en dan dezelven in deze ſchikking overzet, door, *om de Reizigers van hunne bagagie of kleederen te ontlaſten.*

„ ongebondenheid, verſteeten, noch Godsdienſt, noch burger-
„ lyke deugden geacht, den arbeid en het zweet van anderen
„ onrechtvaardiglyk naar zich getrokken, en de vermaaningen
„ en voorbeelden, zo van Ouderen als andere eerlyke Lieden
„ met de voet getreeden hadden. Voorts vermaande hy hen tot
„ een oprecht berouw en het yverig aanroepen om Gods barm-
„ hartigheid: en eindeling bereidde hy hen tot ſterven, en ſtak
„ hun een hart onder den riem om den dood kloekmoedig onder
„ de oogen te zien, en denzelven met een heilig geduld te on-
„ dergaan. De zwaarte der ſtraffe en het gekerm dier rampzali-
„ gen (behalven dat ik zeer medelydende ben) troffen en ontroer-
„ den myne Ziel. Ik zei dan tot de Rechters: waarom worden,
„ alléén, deezen om hunne misdaaden geſtraft? Zyn 'er niet on-
„ eindig meer andere Booswichten, die echter, in ſteê van ke-
„ tenen, de loontekens der deugd voeren? Ik meen die geenen,
„ dewelken den armen, tot het merg toe, uitzuigen, en die, in
„ één of twee jaar, niet tegenſtaande hunne groote verkwiſtin-
„ gen, zo ryk worden, dat 'er tien van de werkſaamſte en naar-
„ ſtigſte lieden niet by haalen kunnen? Maar de Rechters voegden
„ my hier op toe: dat de Inbeelding, *die het volk van hun badt*,
„ hun verſchoonde: want, vervolgden ze, vermids de deugden
„ niet meer naar waarde opgewoogen, maar wel naar de inbeel-
„ ding en bevatting van 't volk afgemeeten, worden; is het geen
„ wonder, dat de gewoonte, de luiſter en het geluk der misdaa-
„ digen, derzelver wandaaden en fielteryen voor goede bedryven
„ doen dóórgaan.

Nagelatene Mengeldichten en Levensbeſchryvinge van wylen den Heere Mr. Pieter Boddaert, *mitsgaders de Lykzangen op zyn Ed. overlyden. Te Middelburg. By* H. Sas en J. Dane MDCCLXI. *In quarto.*

DEeze Verzameling door den Heer *Mr. Kornelis van den Helm Boddaert*, Zoon van wylen den Heer *Mr. Pieter Boddaert*, opgedragen aen den Heere *Mr. Petrus Weſſeling*, behelſt, na twee dichtſtukken van de Heeren, *J. de Timmerman* en *P. Bakker*, by gelegenheid dezer Uitgave, eerſt een breedvoerig *Voorbericht aan den Lezer*, dat XLVII. bladzyden beſlaet: in 't welke de bovengemelde Heer uitgever, nae de melding van den inhoud der volgende bladeren, zich bevlytigt, om zynen Heer Vader te zuiveren van enige beſchuldigingen, die, met opzigt tot de Kerklyke verſchillen in *Walcheren*, tot deszelfs laſt door zommigen aengedrongen worden. Hy geeft ten dien einde een onderſcheiden berigt van 't voorgevallene tuſſchen het Claſſis van *Walcheren* en den Heer *Mr. Pieter Boddaert*, zedert het uitgeeven zyner *Welke van getuigen, by gelegenheid van het in 't licht geeven*

der Aanmerkingen over de vyf Walcherſche Artykelen, door Jan Jacob Brabé: en kant zich boven al aen tegen de onbeſcheidene handelwyze en de ongegronde beſchuldigingen van den Heer *Brabé*, zedert dien tyd, tot zelfs nae den dood van zynen Heer Vader. Op dit ſtukje, dat redelyk beſcheiden uitgevoerd is, volgt, nae een voorafgaend gedicht van den Heer *Jacobus Willemſen*, op het daer aen verknogte Schrift, ene *Levensbeſchryving van Mr. Pieter Boddaert*, volgens deszelfs eigenhandige opſtel tot op het begin van January 1760, en met een kort berigt van deszelfs overlyden door zynen Heer Zoon agtervolgd.

Naer deze beſchryving, ter lengte van LXXIII bladzyden, is het geſlacht *Boddaert*, zo ver men 't kan nagaen, herkomſtig uit Vlaenderen, en de Heer *Mr. Pieter Boddaert* is, uit aenzienlyke Ouderen gebooren te Middelburg op den 6den July 1694. De Latynſche Schoolen doorgegaen, zyne Academiſche oefeningen in de Regten voltrokken, en den Eed als Advocaat afgeleid hebbende, in 't jaer 1713, heeft hy zich, meeſt in de Walcherſche Steden, vyf jaren in de Practyk geoeffend, is vervolgens van tyd tot tyd tot aenzienlyker waerdigheden opgeklommen, en wel tot die van *Secretaris van het Edelmogende Collegie ter Admiraliteit in Zeeland, en Griffier van het Edele Leenhof van Vlaanderen.* Hy overleed den 28ſten January 1760, nalatende ene Weduwe, (zyne tweede Egtgenoot,) en vier kinderen, zynde de Heer Uitgeever deezer Verzamelinge by de eerſte, en de drie overige *Pieter*, *Jan Willem*, en *Johanna Sara Boddaert* by de tweede Vrouw gewonnen. Zyn wel Edele komt voor als van eene Godsdienſtige neiging in zyne jeugd, doch door verkeerd gezelſchap afgetrokken, maer eindelyk weder gekeerd tot den weg der Deugd; van dien tyd af betoont hy zich doorgaende een Man te zyn, die de Leer der Kerke nauwkeurig beoefent, en de Godsvrugt ter harte neemt; enigermate ingenomen met de denkbeelden van hun, die min of meer tot het *Myſtike* overhellen: van hier blyft hy in zyne *Levensbeſchryving* meermaels ſtaen op byzondere gevallen, en verhaelt die met ſpreekwyzen onder de zodanigen gebruikelyk; dat, hoewel niet naer den ſmaek zynde van hun die gewoon zyn zich op ene andere manier uit te drukken, in dezen egter niet aenſtootelyk geagt behoort te worden; vermids 's Mans goed zedelyk Character in deze beſchryving, eenſtemmig met zyne Schriften, en overeenkomſtig met het algemene getuigenis der gener die hem gekend hebben, duidelyk doorſtraelt. Voor 't overige was hy een liefhebber van oefening, en inzonderheid der Dichtkunde, waer van zyne *ſtichtelyke Gedichten* getuigenis dragen: in gevolge hier van heeft hy zich ook bevlytigd ter verbeteringe der Kerkpſalmen, waer omtrend hy ons de volgende byzonderheid mededeelt. „ Na dat de Heer *Andreas* „ *Andrieſſen*, Predikant te Vere, zyne Aanmerkingen over de „ Pſalmberyming van *Datheenus* ten jare 1756 had in 't licht ge„ geven, en 'er hoop begon te komen, dat deze beryming tegens

„ ene

„ ene betere zoude konnen verwiſſeld worden, heb ik, in 't jaar
„ 1758 met dien Heer ene zachte verbetering van de Pſalmen
„ door *Henrik Gbyſen* uitgegeven, als de beſte berymíng, die
„ (onzes oordeels) noch het licht zag, ondernomen en ook ten
„ einde gebracht. Dezelve is noch ongedrukt, doch in gereed-
„ heid, om overgegeven te worden, indien 'er mogte goedge-
„ vonden worden, de Pſalmen van *Gbyſen* ten gemenen Kerkge-
„ bruike in te voeren, 't geen de tyd leren zal.

Aen deze *Levensbeſchryving* hegt de Heer Uitgever enige *nagelatene mengeldichten* van zynen Heer Vader, die 74 bladzyden beſlaen. De dichtſtukjes hier by een verzameld zyn van onderſcheidene ſoort, als mede van vroeger en later dagtekening: ze zyn door een genomen wel zo nauwkeurig niet als de gedichten welken die Heer by zyn leeven het licht heeft doen zien, egter zyn ze over 't algemeen van dien aert, dat ze 't waerdig zyn, by zyne *ſtichtelyke Gedichten* geplaetſt te worden, om het werk te volmaken. Het is altoos hachlyk geſchriften, welken iemand by zyn leven niet ter drukperſe geſchikt heeft, nae zynen dood uit te geven: het lezen derzelver nogtans kan ons die byzondere nuttigheid geven, dat we 's Mans natuerlyke bekwaemheid, in de vergelyking zyner Schriften, beter leeren kennen; en dus ſtrekken deze Gedichten om ons, in derzelver vergelyking met zyne andere dichtſtukken, te doen zien, dat de Heer *Mr. Pieter Boddaert* met regt onder Nederlands roemwaerdige Dichteren te tellen zy. Om den Lezer een voorbeeld dezer mengeldichten onder 't oog te brengen, zullen wy hem de twee volgende puntdichten uit deze Verzameling mede deelen.

„ *Raad om geen Zotten te zien.*

„ Die nimmer zot wil zien, moet deur en venſters ſluiten.
„ Koom nimmer uit zyn huis, en hou 'er andere buiten;
„ Maar op dat hem zyn wenſch onfeilbaar moog gelukken,
„ Sla hy de Spiegels door zyn gantſche huis aan ſtukken.

„ *Uit het Franſch.*

„ *Op Godsdienſtige Quaadſprekers.*

„ Wend iemand Godsdienſt voor, die quaad van yder meld,
„ Denk vry, die guit zoekt twiſt, of loert op iemands geld.

Ten ſlot dezer Verzamelinge vindt men agter de *Mengeldichten* eenige *Lykzangen ter uitvaarte van den Heer Mr. Pieter Boddaert*, ter lengte van 98 bladzyden, die, uit onderſcheidene handen komende, van verſchillende waerde zyn, doch zich over 't algemeen met een redelyk genoegen laten lezen.

De Dood van Abel, voorgeſteld in vyf gezangen door M. Geſſner. *Uit het Hoogduitſch in het Franſch vertaald, door* P. Huber. *En nu om deszelfs voortreffelykheid na den laatſten druk in het Nederduitſch overgebragt. In 's Gravenhage by* H. Backhuyzen 1761. *Behalve de Voorreden van den Auteur, Franſchen Vertaelder en Nederduitſchen Uitgever, 217 bladz. in octavo.*

DE Heer *Geſſner*, Boekverkoper en Drukker te *Zurich*, zich beroemd gemaekt hebbende door zyne Herderszangen, in 't Hoogduitſch in een regelmatig *Proſa* geſchreven, vond zich genoopt een verhevener dichtſtuk op dien trant t'zamen te ſtellen, en verkoos ten onderwerpe den dood van den regtvaerdigen *Abel*; als ene ſtof zeer geſchikt naer zyne hoofdneiging, het Herdersdicht, en die hem tevens aenleiding gaf tot ruimer ſchildering, verhevener denkbeelden, ſterker gemoedsbewegingen en nadruklyker zedelyke leeringen. Van hier heeft hy ook als Dichter, ter betere bereikinge van dit zyn oogmerk, van de geoorloofde vryheid der Dichteren gebruik gemaekt; door zich niet te bepalen aen de denkbeelden, waer toe het korte verhael van Moſes deswegens aenleiding geeft; maer dit onderwerp te vercieren met Dichtkundige verbeeldingen, en de zaken voor te dragen, niet juiſt zo als ze geſchied zyn, maer zo als ze zouden hebben konnen geſchieden, en tot des te meerder leerzaemheid beſchouwd konnen worden. Deze gezangen met ene algemene goedkeuring in Duitſchland, en vervolgens, in de Franſche tael overgezet, ook in Frankryk ontvangen zynde, zo heeft men 't der moeite waerdig geagt dezelven ook in 't Nederduitſch in gewoon *Proſa* over te brengen; en we twyfelen niet of derzelver inhoud zal den dichtkundigen Lezeren in ons Vaderland behagen; aengezien een bondig oordeel en levendige verbeelding in dit dichtſtuk gemeenlyk hand aen hand gaet: ene korte ſchets van 't zelve zy voor 't tegenwoordige genoegzaem.

Het vangt aen met een minlyk en Godvrugtig geſprek in den aengenamen morgenſtond, tuſſchen *Abel* en zyne Egtgenoot *Thirza*, dat door *Adam* en *Eva* midsgaders door *Mebala*, de Huisvrouw van *Kain* beluiſterd werd. Dit gezelſchap by een gekomen zynde, omhelsden ze elkander in tedere liefde. Kain, het prieel waer in zy zaten voorbygaende, drukte zyne onvergenoegde klagten over de minzaeme omhelzingen Abel doorgaens, en ook nu inzonderheid, betoond, zo luide uit, dat het van hun gehoord konde worden. Dit gaf aenleiding tot een geſprek over het humeur van Kain, en ene raedpleging om hem, waer 't mogelyk, tot betere gedagten te brengen. Adam ging in gevolge hier van na 't veld, om Kain te zoeken; een hartlyk geſprek, dat Adam ſmertlyk viel door de wederbarſtigheid zynes Zoons, was egter eindelyk door de nevensgaende omſtandigheden, die teder beſchreven worden, van die vrugt, dat Kain berouw betuigde; dit had ten gevolge dat het ganſche gezelſchap Kain met

blyd-

blydſchap ontmoette; en zy met elkander in gulle vreugde een vrolyken maeltyd nuttigden. Op dezen maeltyd onderhield hen Adam met een breedvoerig verſlag van zyn en Evas wedervaren, nae dat ze, uit het Paradys verdreven, ene woonplaets voor zich gezogt, en zich aldaer gevеſtigd hadden; het welk de Dichter op ene ſchilderagtige en leerzame manier uitbreidt. Dit voorgeſteld hebbende in de twee eerſte zangen beſchryft hy met den aenvang van 't derde gezang, de onderſcheidene gemoedsgeſtalte van Kain en Abel; de laetſte was verheugd over zyns Broeders wederkeering, maer de eerſte bleef nog ſteeds bezield met gemelyke en onvergenoegde aendoeningen, die Mehala minzaem tragtte uit te roijen. Een helſche geeſt, die al voor lang Kains bedryven had gadegeſlagen, ſtelde zich inmiddels voor gebruik te maken van Kains verkeerde neigingen, om zyn helſche oogmerk te bevorderen, om het menſchdom ook in dit leven geheel ongelukkig te maken. Met het aenbreken van den volgenden morgenſtond, was Adam doodlyk benauwd, door nypende pynen; het welk aller harten met bittere droefheid vervulde: ook ſtortte Kain waerlyk kindertranen, doch, van hartvogtiger aert zynde dan Abel, waende hy dat de kragtiger aendoeningen zynes broeders hem, boven zich, by 't huisgezin beminnelyk maekte, het welk den nyd op nieuw in zyn hart ontſtak. Abel in ſtille eenzaemheid zyne toevlugt tot God nemende, ontving door een Engel onderrigting van een geneesmiddel, het welk, in 't werk geſteld zynde, Adam als van den dood redde. Dit herſtelde aller vreugd, ook die van Kain; maer tevens vermeerderde zyne nydigheid op zynen broeder: deeze ondertuſſchen tragtte deszelfs gemoed door minzaemheid tot bedaren te brengen; doch toen, op beider dank-offer voor 's Vaders herſtelling, het Godlyke aennemen van Abels en 't verwerpen zyner offerande ten duidelykſte bleek, beklom de wanhoop eniger mate zyne ziel; deze egter bedarende, vond hy zich opgewekt tot boetvaerdige gedagten. De volgende nagt, gelyk de Dichter in den vierden zang vermeldt, was voor Kain een nagt van onruſt, die hem voor den dag het bedde deed verlaten; te meer doordien hy Mehala ook wegens hem hoorde zugten. In 't Boſch gekomen, aldaer weder in ſlaep gevallen zynde, zo blies de helſche geeſt hem een verſchrikkelyken droom in; die hem dermate ontſtelde, dat hy, ontwaekt zynde, Abel tot zich ziende naderen, nae een bitter geſprek, een zware knods opheffende, het hoofd zynes broeders verpletterde. Hier op volgde Kains volſtrekte wanhoop, de vergenoeging van den helſchen geeſt, (die nogtans eerlang op 't gevoeligſt door God met de pynlykſte aendoeningen getroffen werd,) de werkzaemheid en 't geſprek der hemelgeeſten, terwyl ze Abels ziel ter gelukzaligheid in leidden, en 't wanhoopende zwerven van Kain door 't Boſch, waer in hem de vloekſtem des Allerhoogſten ter oore was gekomen. De Dichter deze onderſcheidene aendoeningen zeer kragtig voorgeſteld hebbende, doet daer

daer op Adam en Eva Boſchwaerd treden, om hunne kinderen met blydſchap te ontmoeten. Dezen ter plaetſe komende daer de verſlagen Abel lag, werden op 't zien van 't vlietende bloed bovenmate door ſchrik bevangen; doch de ſtem van Kain, die in zyn heen en weder zwerven voorbygaende tot die plaets naderde, welke betuigde dat hy 't was, die hem gedood had, maekte ook hen als dooden, en deed hen, weder tot zich zelven gekomen zynde, de zielroerendſte klagten uitſtorten, welken door den Dichter nadruklyk beſchreeven worden. Terwyl Adam, de overhevige hartstogt vervolgens enigzins ſtillende, Eva min of meer tot bedaren zogt te brengen, verſcheen hun een Engel, die hen vertrooſtte, en tevens beval het dode Lyk in een kuil te begraven: waer op Adam, zyne ſchouderen met dien droeven laſt beladende, met Eva wederkeerde na zyne hut, om het bevel des Engels daer omtrend te volbrengen. Dit alles in den vroegen morgenſtond gebeurd zynde, zo waren, gelyk de Dichter met den aenvang van den vyfden zang vervolgt, Thirza en Mehala inmiddels uit hare hutten gekomen: deze twee, (zynde Thirza ontſteld door een naren droom, die haer hevig doet wenſchen om Abel te zien,) over hare Egtgenooten ſprekende, hoorden droeve klagten in 't Boſch, en zagen kort daer op Adam en Eva, met hunnen Zoon op deszelfs ſchouderen, naderen. Op dit gezigt bezweem Thirza, in de armen van hare zuſter, en deze viel in onmagt met haer ter aerde; beiden van den ſchrik herkomen zynde, werd de onderlinge droefheid van allen ten ſterkſte gaende; dat Adam bewoog om hen ten kragtigſte te troosten: de ontdekking dat Kain de moordenaer zynes broeders was vervulde het hart van Thirza en Mehala op nieuw met de hevigſte aendoeningen, welken de Dichter eigenaertig, als onderſcheiden in deze Zuſters, beſchryft, makende tevens eene natuerlyke melding van de houding der kinderen van Kain, (die ondertuſſchen hier by gekomen waren,) op 't zien van Abels Lyk. Adam volvoerde ten laetſte het bevel des Engels, en nae 't uitſtorten van ernſtige ſmekingen tot God, voor zich en 't droeve huisgezin in 't algemeen, en voor Kain in 't byzonder, begaf een ieder zich na zyne hutte. Met den nagt naderde Kain hunne woonplaetſen, met oogmerk om Mehala en zyne kinderen nog ééns te zien, en dan voor eeuwig van hun te vlieden: Thirza verliet het eenzaame bed, en ſtortte hare verzugtingen uit by 't graf van Abel: Kain dezelve hoorende werd kragtig getroffen door Thirzas deugd, en ſtond opgetogen van verwondering, over hare medelydende gebeden tot God, om genade voor den moordenaer hares Mans, waer aen hy wanhoopte. Op 't vertrek van Thirza naderde hy, en trad eindelyk ſchoorvoetende en waggelende in zyne hut, daer hy Mehala in tranen, en zyne ſchreijende kinderen rondsom haer vond zitten: de Dichter doet dit treurenswaerdige toneel, dat hy natuerlyk voor ogen ſtelt, en daer mede zyne zangen eindigen, met de uitvoering van Mehalas voornemen, om met hare kinderen

ren haren Man in zyne omzwervingen te volgen; om hem, waer 't mogelyk te bewaren voor de gedugte gevolgen zyner wanhoop, om met vereende ſmekingen den Opperregter aen te lopen om zyne genade; waer toe ze Kain geſtadig zou aenmoedigen, en door haer voorbeeld ten kragtigſte opwekken.

Berigt van *Papieren rakende de beſchuldiging van een crimen* tentati inceſtus *ten laſte van den Heer* Jr. Onno Zwier van Haren, *Grietman over Stellingwerf-Weſteinde*.

Niemand onzer Lezeren, vertrouwen we, zal van ons verwagten, dat wy ons op ene bepalende wyze uitlaten over dit zo haetlyke geval; dat egter te aenmerkelyk is en te veel gerugts maekt, boven al door 't uitgeven van verſcheidene papieren, om 'er geheel van te zwygen; waerom we een kort berigt van den inhoud dier papieren, voor ze veel ze in 't algemeen aenmerking verdienen, met ene korte voorſtelling van 't geval zelve, uit deeze ſchriften getrokken, zullen opgeven.

Ruim een jaer geleden ontſtonden 'er eiſlyke gerugten in 's Gravenhage ten laſte van den Heer *O. Z. van Haren*, die zeer veel impreſſie ten zynen nadeele verwekten, en merkelyk geconfirmeerd werden, door deszelfs ſchielyke retraite uit den Haag, en daer op gevolgde abſentie in een tyd, dat zyn belang zyne preſentie aldaer ſcheen te vereiſchen. Na verloop van een jaer verſcheen gemelde Heer egter weder in den Haag, en preſenteerde den 15den April laetſtleden aen hunne Hoog Mog. een nieuwen Brief van credentie, van de Heren Gedeputeerden Staten van Vriesland, om ſeſſie te nemen ter Vergaderinge van hunne Hoog Mog.: vele Leden der Vergaderinge hadden deswegens wel enige bedenkelykheden, doch men vond egter beſt gemelden Heer te admitteren, uit reſpect voor de Heren Staten van Vriesland; in gevolge waer van hy ook enige dagen agter een ter Vergaderinge is gecompareerd. Maer op den 28ſten April heeft de Heer Raedpenſionaris van Holland, uit naem van zyne Hoogheid, den Heer Hertog van Bronswyk, aen de Heren hunner Hoog Mog. Gedeputeerden voorgedragen, het geen hem door den Collonel van der Duſſen was bekend gemaekt, wegens ene ſchriftelyke Acte door gemelden Heer van Haren met zyne eigene hand tweemael geſchreven, getekend en gezegeld, luidende woordlyk als volgt.

„ Ik ondergeſchreeven by de Familie in gefundeerde verden-
„ king my ſelven gebragt hebbende, van my te hebben
„ ſchuldig gemaakt aan het *crimen tentati inceſtus* met twee
„ van myne kinderen, en dat tentamen, tot myn leetweeſen, aan myne Familie hebbende moeten bekennen, be-
„ loove

„ loove en verbinde my mits deeſen, en wel *ſub pœna com-*
„ *vitti & confeſſi*; dat ik uiterlyk op aanſtaande Donderdag
„ my ſal begeeven buyten de Provincie van Holland, en
„ binnen deſelve Provincie op gelyke pœne als voren, nooit
„ wederom ſal koomen, dan met ſchriftelyk conſent en
„ goedvinden van de Heeren Hendrik van der Duſſen, Jo-
„ han Alexander van Sandyk en Willem van Hogendorp,
„ of die van deſelve als dan in leeven ſouden moogen zyn,
„ ſubjecteerende my in cas van contraventie deeſer aan alle
„ Heeren, Hoven, Regteren, en ſpecialyk den Hove van
„ Holland.

„ Des ten oirkonde deeſe in præſentie van de *meede on-*
„ dergeteekende Heeren Ægidius van der Duſſen en Iſac
„ Jan de Roy als Getuygen daar toe verſogt, by my eigen-
„ handig geſchreeven, onderteekent, en met myn Adelyk
„ Cachet gezeegelt, en daar van gemaakt twee eensluiden-
„ de op huiden den 18 February 1760.

„ *Was geteekent*

O. Z. van Haren.
J. E. van der Duſſen,
J. J. de Roy.

Deze Acte ontſtelde de Leden van het ſecrete beſogne; men oordeelde, nae vele reflexien, beſt te zullen doen, om den zagtſten weg in te ſlaen, met gemelden Heer van Haren, door zynen Heer Medegedeputeerden, kennis te doen hebben van de conſideratien daer op gevallen; met verdere aenduiding aen denzelven, in gevalle hy zich zou mogen onderwinden, *des niet* tegenſtaende, zonder van het voorſz. puer en zuiver verklaerd te wezen, in hunne Hoog Mog. Vergadering te verſchynen, of aen hunne Hoog Mog. te preſenteeren een nieuwen Brief van de Heren Staten of Gedeputeerde Staten van Vriesland, om in enig Generaliteits Collegie zitting te nemen, dat als dan van het voorſz. gecommuniceerde uit naem van zyn Hoogheid en van de voorſz. Acte kennis zou worden gegeven aen de volle Vergadering van hunne Hoog Mog., om derzelver goedvinden daer op te verſtaen, en voorts de zaek over te laten aen de diſpoſitie van de Heren Staten van Vriesland. Gemelde Heer van Haren heeft op deze inſinuatie bekend, dat hy die Acte alzo geſchreven, getekend en gezegeld had, en verder geantwoord, dat, dewyl hy genoodzaekt was ene party te kiezen, hy gereſolveerd was, zich te begeven na de Provincie van Vriesland, om zich aldaer voor het Hof van Juſtitie ter purge te ſtellen.

Hier op is gemelde Heer van Haren, proteſterende ſalvo jure te blyven, om zich over die inſinuatie en handelwyze te beklagen, na Vriesland vertrokken, om zich te addreſſeren aen zy-

nen

nen enigen competenten Regter in dezen, om zich te zuiveren. Van hier ziet men in druk een *Requeſt voor Jr. Onno Zwier van Haren, aen den Hove van Vriesland* (*); waer in die Heer tragt aen te duiden, dat men een Complot tegen hem gemaekt, en in gevolge daer van hem valſchlyk met de bovengenoemde misdaed beſchuldigd heeft: dat twee van zyne Dogters, de eene de Huisvrouw van den Heer van Zandyk, en de andere toenmaels de Bruid van den Heer Hogendorp, daer ingewikkeld zyn; dat men ook ene jongeren dogter van hem getragt heeft daer in te trekken; met dat gevolg dat de Bruid en de jongſte Dogter hem, haeren Vader, van bovengemelde misdaed beſchuldigd zouden hebben. Dat hem door de Heren van Zandyk, Hogendorp en van der Duſſen, (zynde de laetſtgemelde gehuwd met de Zuſter van des Suppliants Huisvrouw,) bovengemelde Acte ter ondertekeninge was voorgeleid, onder de bedreiging, dat de reeds gedane ſpiering der Huwelyks Proclamatien van des Suppliants Dogter met den Heer Hogendorp, by weigering dier ondertekeninge, niet opgeheven zou worden. Dat hy Suppliant, uit al te grote liefde voor zyne kinderen, op ſterke inſtantien, om 't eclat van deze onluſten in de Familie te weren, hun dit genoegen had gegeven: dat daer op het voorſz. Huwelyk voltrokken zynde, de jongſte Dogter 's Vaders onſchuld betuigd hebbende, hy Suppliant, nae lang vergeefſch verwagt te hebben, dat zyne kinderen tot hunnen pligt zouden wederkeeren, zich wederom na 's Hage heeft begeven en Seſſie genomen in Staten Generaal om alle publicq Eclat te eviteren. Dat daer op het bovengemelde in 's Hage is voorgevallen, en hy derhalve bewogen zich tot hunne Ed. Mog. te wenden, met verzoek dat in zyne zaek naer regten gehandeld moge worden; belovende hy Suppliant ene Deductie zyner onſchuld, voor 't einde van de aenſtaende Vacantie, aen hunne Ed. Mog. te zullen exhiberen.

Dit Requeſt, den 5den May ingeleverd, werd agtervolgd van ene breedvoerige *Deductie voor Jr. Onno Zwier van Haren, ter zyner noodwendige zuiveringe van de laſterlyke gerugten en Imputatien, tegen hem verſpreid en ingebragt*, openlyk door den druk aen 't Gemeen medegedeeld, nae dat dezelve, den 22ſten May, door een *Tweede Requeſt*, (dat ook gedrukt is,) *aan den Hove van Vriesland*, was ingeleverd. De Deductie is, nae ene algemene vooraffpraek, drieledig: het eerſte Lid behelſt ene opgave der perſonen die deel in deze beſchuldiging hebben gehad of genomen, en ene melding der reden van offenſie, welke de Deducent denkt aen elk van hun te hebben konnen geven. In het tweede

(*) *Dit papier is nae de Deductie, (waer van in't vervolg), eerſt in 't licht gegeven, doch de orde van verhael eiſchte dit in dezer voege eerſt te melden.*

tweede Lid verhaelt hy, van zyne zyde, op wat manier men die beſchuldiging tegen hem heeft begonnen en voortgezet. En eindelyk tragt hy ten derde te bewyzen, niet alleen de abſurditeit, maer ook de morele onmogelykheid van 't feit, waer mede men hem betigt; en te gelyk aen te tonen, wat de particuliere oogmerken zyn geweeſt van elk van hun, die deze beſchuldiging begonnen, of die zich by de eerſt beſchuldigers gevoegd hebben. In 't *Requeſt* zelve; waer mede deze *Deductie* is ingeleverd, blyft de Suppliant inzonderheid ſtaen, op 't ondertekenen der meergemelde Acte, om 't geen hy deswegens in de *Deductie* geſchreven heeft, op nieuw aen te dringen; om hunne Ed. Mog. ten duidelykſte onder 't oog te brengen, dat die *ondertekening* geſchied is uit een *Juſto metu, qui excuſat*, in ene baerblykelyke vreeze, ten wille van, en uit zugt voor den goeden naam zyner kinderen, om een publicq Eclat voor te komen, met hoop van, nae verloop van tyd, alles weder in goede orde te konnen krygen; te meer daer deze prætenſe confeſſie in zich zelve abſurd was. De Suppliant neemt ten beſluite de vryheid van zyne zaek hunne Ed. Mog. op 't eerbiedigſte te recommandeeren, met aenbieding van op de eerſte Ordre te compareren, zo hunne Ed. Mog. mogten requireren den Suppliant over 't een of 't ander mondling te verſtaen.

De Heer O. Z. *van Haren*, door 't uitgeven dezer *Deductie*, de zaek wereldkundig gemaekt hebbende, zo hebben de Heren hunner Hoog Mog. Gedeputeerden geoordeeld, dat ze in de noodzaeklykheid gebragt waren, om alles bekend te maken aen de volle Vergadering van hunne Hoog Mog.: waer uit ontſtaen is, dat hunne Hoog Mog. den 25ſten May hebben goedgevonden, al het geen dien aengaende in het ſecreet beſoigne is voorgevallen en gereſolveerd, op 28 en 29 April, en 1, 12 en 18 May, uit het ſecrete Regiſter over te brengen in het ordinaris Regiſter van hunner Hoog Mog. Reſolutien, waer van ook een *Extract* door den druk het licht ziet. Dit Papier behelſt een *Extract, uit het Regiſter der Reſolutien van de Hoog Mog. Heeren Staaten Generaal der Vereenigde Nederlanden*, vermeldende de laeſtgenoemde Reſolutie van den 25ſten May; met de *Extracten uit het Regiſter der ſecreete Reſolutien van de Hoog Mog. Heeren Staaten Generaal der Vereenigde Nederlanden*, van 28 en 29 April, 1, 12 en 18 May; behelzende hoofdzaeklyk het geen we in den beginne, rakende het gebeurde in 's Hage, gemeld hebben, en wel inzonderheid de onderhandeling van den Collonel van der Duſſen met zyne Hoogheid, den Heer Hertog van Brunswyk, over dit onderwerp; en de communicatie daer van aen de Heren hunner Hoog Mog. Gedeputeerden, met de daer op genomene Reſolutien; wel byzonder om van derzelver inhoud kennis te geven aen den Heer Sminia, Secretaris van de Heren Staten van Vriesland, om daer mede naer gewone manier te handelen; en verder de Reſolutie, om aen den Heer Wybo,

Fis-

Fiſcael van den Hove van Holland, Zeeland en Vriesland, op deszelfs verzoek, in zyne qualiteit, te geven communicatie en Copie authenticq van de bovengemelde Reſolutien in de zaek van den Heer van Haren, om in 't onderzoek dier zaak, door het voorſz. Hof aen hem opgeleid, gebruik te konnen maken.

De Heren Staten van Vriesland zyn in gevolge hier van eerſt door hunnen 's Lands Secretaris Sminia, vervolgens door de Heren hunne Gecommitteerden in hunne Hoog Mog. Vergadering, en eindelyk door ene Memorie en Raport van den Heer Onno Zwier van Haren, van de bovengemelde Reſolutien onderrigt geworden: gevende gemelde Heer van Haren, in zyn *Memorie en Rapport aen de Staaten van Friesland*, van den 1ſten Juny, wel byzonder te kennen, dat hy in die Reſolutien gezien heeft, ene imputatie ten zynen laſte van een pretenſelyk getenteerd crimen, waer van hy zich ten ſpoedigſte ter purge geſteld heeft voor 't Hof van Vriesland; als mede woorden en zaken, rakende zyne commiſſie en de Souverainiteit van hunne Ed. Mog.; waer van hy geoordeeld heeft aen hunne Ed. Mogende by derzelver eerſte Vergadering rapport te moeten doen. Hier op hebben hooggemelde Heren Staten gereſolveerd ene Miſſive aen hunne Hoog Mog. deswegens af te zenden, welke ook ter openbare drukperſe is gebragt; behelzende dit Papier, waer in ons dezelve wordt medegedeeld, eerſt de voornoemde *Memorie en Rapport*, vervolgens een *Extract uit het Reſolutie boek der Ed. Mog. Heeren Staaten van Friesland*, vermeldende laetſtgenoemde Reſolutie, en eindelyk de *Miſſive aan hunne Hoog Mog.* van den 6den Juny. Hooggemelde Heren Staten geven in dezelve te kennen, dat zy, wat aengaet de beſchuldiging ten laſte van gemelden Heer van Haren, het onderzoek en de judicature daer van volkomen overlaten aen het Hof van Juſtitie in hunne Provincie, in vaſt vertrouwen, dat het zelve Hof daer in zodanig zal handelen, als in conſciencie zal meinen te behoren; en dat zy daer toe ook de ingekomene ſtukken aen 't voorſz. Hof hadden doen communiceren. Hier benevens betuigen hooggemelde Heren Staten, in deze hunne Miſſive, dat ze niet ongemerkt konnen laten paſſeren, de buitengewone handelwyze in dezen gehouden, en geenszins konnen avoueren, dat men bevoegd geweeſt is in diervoege tegen een Creditif van hunne Heren Staten, of van hunne Gedeputeerden, iemand te verbieden te compareren ter plaetſe daer zy goedgevonden hadden hem te zenden; denkende dat zulks by niemand der Bondgenoten goedkeuring zal vinden; doch dat zy dit ſtuk, om reden hen daer toe moverende, voor als nog niet verder zouden aendringen, maer proviſioneel daer laten.

Hunne Hoog Mog. hebben op het ontvangen dezer Miſſive gereſolveerd, aen hooggemelde Heren Staten ene Miſſive in beantwoording af te vaerdigen, welker inhoud ook door den druk aen 't gemeen is medegedeeld, volgens een *Extract uit het Regiſter der Reſolutien van de Hoog Mog. Heeren Staaten Generaal der*

Vereenigde Nederlanden, Jovis den 11 *Juny* 1761. Dit Papier, het welk ons in dezen inzonderheid ten geleidraed in 't voorſtellen dezer geſchiedeniſſe geſtrekt heeft, behelſt in ſubſtantie de laetſtgenoemde Reſolutie, en den inhoud van gemelde Miſſive, hier in beſtaende. Dat het hunne Hoog Mog. aengenaem geweeſt is te verſtaen, dat hooggemelde Heren Staten de ſtukken rakende de zaek van den Heer Onno Zwier van Haren gebragt hebben, ter kenniſſe van het Hof van Juſtitie van Vriesland, op welkers equiteit zy vertrouwen: doch dat hunne Hoog Mog. zeer geſurpreneerd waren over de remarque by hooggemelde Heren Staten gemaekt, over de handelwyze in dezen gehouden: dat hunne Hoog Mog. gewagt hadden, in plaets van reproche, *dankzegging* te ontvangen van wegens hunne omzigtigheid; en dat ze niet weinig gevoelig zyn, dat deze hunne behandeling by hooggemelde Heren Staten wordt misprezen. Dit geeft hunnen Hoog Mog. aenleiding, om, door een beknopt berigt van 't voorgevallene, te doen zien, hoe omzigtig men in dezen heeft te werk gegaen, uit reſpect voor hooggemelde Heren Staten; en hoe zeer men gemelden Heer van Haren gemenageerd heeft; niet tegenſtaande men, niet ſlegts beſchuldigingen tegen hem hoorde, maer ook berigt verkreeg van ene Acte van ſchuldbekentenis door hem zelven geſchreven, getekend en gezegeld. Dat alle mogelyke menagement en diſcretie in alles is geobſerveerd, tot dat de Heer van Haren, door 't uitgeven zyner *Deductie*, de zaek waereldkundig gemaekt hebbende, de Heren hunner Hoog Mog. Gedeputeerden zich genoodzaekt bevonden, het voorgevallene aen de volle Vergadering van hunne Hoog Mog. te openbaren; waer door vervolgens het gereſolveerde uit het ſecrete Regiſter overgebragt is, in het ordinaris Regiſter van hunner Hoog Mog. Reſolutien. Dat hunne Hoog Mog. niet twyfelen *aen der Bondgenoten* goedkeuring in dezen, en met reden preſumeren, dat alle de Leden der Regeringe in Vriesland, daer omtrend niet denken op die wyze, als in bovengemelde Miſſive gedaen wordt. Voor 't overige tragten hunne Hoog Mog. te doen zien, dat hooggemelde Heren Staten zich niet konnen beklagen, over ene buitengewone en onbevoegde handelwyze, jegens een Creditief van hun of hunne Gedeputeerden: dewyl men altoos alle reſpect voor de Creditiven van hooggemelde Heren Staten, en zelf voor die van Heren Gedeputeerde Staten, (ſchoon tegens het oude gebruik, en zelfs tegen meer dan één expreſſe Reſolutie, waer by vaſtgeſteld is, dat geen Creditiven dan die van de Staten zelven zullen worden gereſpecteerd,) heeft betoond; doch dat zulks zo ver niet kan worden uitgeſtrekt, dat men gehouden zou zyn alle Creditriven blindlings aen te nemen, nademael 't der Vergaderinge niet onverſchillig is, wie 'er gezonden wordt; zulks de omvraeg, op de admiſſie van Heren Gedeputeerden, zedert meer dan honderd jaren gebruikelyk, onnodig zou maken, en tot ongerymdheden voortgaen. Dat het overbekend is, hoe meermaels iemand,

lemand, op ſuſpicie van een wanbedryf buiten de Vergadering is gehouden, of van het nemen van ſeſſie ter Vergaderinge geëxcuſeerd, ten tyd en wyle hunne Hoog Mog. van zyne beſchuldiging nader geinformeerd zouden zyn. Dat hooggemelde Heren Staten derhalve zeer voorzigtig dit ſtuk proviſioneel laten ruſten; en hunne Hoog Mog. het ook liefſt daer by zullen laten; verzoekende alleen dat hooggemelde Heren Staten, by nader overweging, de handelwyze hunner Hoog Mog. zullen lauderen en approberen, en gemelden Heer van Haren met geen Brieven van Credentie of Nominatie voorzien, om, of in de Vergadering van hunne Hoog Mog. geadmitteerd, of wegens dezelven in enige Generaliteits Collegien gecommitteerd te worden, zo lang hy niet compleet, en ten eenemael zal zyn gezuiverd, van het geen door het ſchryven, tekenen en zegelen van de voorſz. ſolemnele Acte ten zynen laſte ligt.

Dus ver de papieren, die ons, betrekkelyk tot de zaek van den Heer O. Z. *van Haren*, tot op het drukken deezes onder 't oog gekomen zyn, die wezenlyk aenmerking verdienen; verder heeft de verfoeilyke ſmaek zommiger Schryveren, in 't raillant behandelen van onkuiſcheden, en 't onbevoegd ten toon ſtellen, of lederen van aenzienlyke Familien, midsgaders de ongeregelde baetzugt van één of meer Boekhandelaren, in afzigt der denkbeelden van ware Eer, gelegenheid gegeven tot het in 't liche brengen van enige vertaelde Brieven, van aenmerkingen en redeneringen, die niet verder noemenswaerdig zyn, van geen eerlyk Man verdienen gelezen te worden, en over welker uitgave zich ieder braef Boekverkoper behoorde te ſchamen. Ook heeft het Hof van Holland, Zeeland en Vriesland, met het hoogſte regt, reeds zyne uiterſte indignatie doen zien, over één dier geſchriften, geintituleerd, *Hiſtoriſch Verhaal van het geen voorgevallen is tuſſchen den Heer Jr. Onno Zwier van Haren*, enz. verklarende het voorſz. Hof, by openbare publicatie, dit geſchrift te wezen een fameus Libel, ordonnerende den Procureur Generael het zelve alomme in den Hage op te halen, met verdere laſt en authorizatie, om zich op den Autheur of Autheurs, Drukkers, Herdrukkers en Diſſeminateurs van dien nauwkeurig te informeren, en tegen dezelve het Regt der Hooge Overigheid waer te nemen; belovende wyders ene premie van drie duizend Guldens, op het behoorlyke aenbrengen van den Autheur of Autheurs, en voorts impuniteit van ſtraffe aen de medepligtigen, die de aenbrenging doen, alles in conformité van de Placaten van den Lande.

Behalve de bovengemelde, vindt men nog ene andere ſoort van Schryveren reeds werkzaem over dit onderwerp, van welken men zeggen moet, dat ze zich enigzins gematigder gedragen. Van dien aert is het Papier, dat ten titel voert, *Onpartydige, en niet te min Vrymoedige Gedachten, over de Deductie van Jr. Onno Zwier van Haren* enz. midsgaders de *Miſſive van den Heer R. in 's Gra-*

venbage aan den Heer S. te Rotterdam, raakende de ſaak en Deductie van den Heer O. Z. van Haren. De Schryver der *Vrymoedige Gedachten* toont in de eerſte plaets aen, hoedanig ene liefde het den kinderen betaamt, zo volgens de Wet der Nature, als de Godlyke en Waereldlyke Wetten voor hunne Ouders te hebben: ten tweede tragt hy te doen zien, dat het den kinderen niet geoorlofd zy tegen hunne Ouders getuigenis der waerheid te geven; en eindelyk heeft hy in de derde plaets ten oogmerk, te bewyzen, dat een Handtekening, waer by iemand bekent enig fait te hebben geperpetreerd, (en zulk een fait met geen andere omſtandigheden en bewyzen, die in Rechten Sufficient zyn, geverifieerd wordende,) volgens Rechten niet *genoegzaem zy*, om daer uit te konnen præſumeren, dat hy ſchuldig zou zyn aen zodanig een fait, als hy by zyne Handtekening gepoſeerd heeft. De redenering van dezen Schryver is zeer algemeen, van daer aen vele exceptien in 't point van Regten onderworpen, en ſtrekt dus niet zeer tot opheldering van 't geval in quæſtie: voor 't overige is de Schryver zo ver van onpartydig, dat zyn geſchrift in zommige opzigten veel eer ene Apologie voor den Heer *van Haren*, dan een onzydig onderzoek van den eiſch in Regten ſchynt te behelzen. De Miſſive-Schryver maekt enige remarques op de *Deductie;* het komt hem zeer onwaerſchynlyk voor dat Kinderen en Vrienden op zodanig ene wyze zouden handelen met hunnen Vader of Vriend; hy ſtaet verwonderd van te zien, dat de Heer *van Haren* ſlegts als ter loops gewag maekt van den Heer Advocaet *de Roy*, nademael dezelve, (zo de Schryver betuigt al in den tyd der Combuſtie gehoord te hebben,) den Heer *van Haren* in die geheele affaire gediend heeft, als zynde aen de zyde van dien Heer tot het bywoonen der Conferentien gecommitteerd geweeſt. De beſchryving van 't gedrag van *den* ouden Heer *van Hogendorp* is hem ook niet waerſchynlyk, vermids hem van goeder hand onderrigt is, dat die Heer den eigen avond, wanneer de Deducent vertrokken was, met de andere Vrienden by Mevrouw van Haren geweeſt is, en by haer Ed. met veel diſtinctie en betoning van genoegen over zyn gehoudene gedrag is gerecipieerd geworden. De bekwaemheid der jongſte Dogter, tot het nauwkeurig verhalen van 't voorgevallene ten huize van den Heer *van Sandyk*; en hare onbekwaemheid van zich te konnen herinneren, het geen zy op ordre van den Burgerm. Hogendorp zou hebben moeten ſchryven, is, naer 't oordeel van onzen Schryver, niet wel met elkanderen over een te brengen. Voor 't overige is de Heer *van Haren*, zyns agtens, te laken, in de berigten die hy geeft van Mevrouw *van der Duſſen*, en voor al wegens het in 't licht geven van haren Brief aen zeker Heer geſchreven. Dit zyn hoofdzaeklyk zyne aenmerkingen op de Deductie, waer over wy ons niet zullen uitlaten; merkende alleenlyk aen dat 'er in deze Miſſive niet duiſter ene partydigheid voor de andere zyde doorſtraelt. Het ſchynt zeer bezwaerlyk

lyk te wezen over dit onderwerp onpartydig te ſchryven; en 't verwondert ons, dat men zich ter wederzyde zo zeer ſchynt te haeſten, met ſchryven; voor al daer men ter wederzyde erkent niet genoegzaem in ſtaet geſteld te zyn, om 't geval te konnen beoordeelen, zo lang de *Contra-Deductie*, in de Nieuwspapieren geadverteerd eerlang te zullen uitkomen, het licht niet ziet. Geen Schryver, dit erkennende, behoorde zich, onzes agtens, voor dien tyd, buiten noodzaak met dit geval te mêleren: te meer daer 't van dien aert is, dat men, hoe 't ook zy, van de ene en andere zyde in dezen moete zeggen,

Omnia jam fient, fieri quæ poſſe negarem.

LYST *van alle de* SCHRIFTEN, *wegens de zaak, van Jr.* O. Z. VAN HAREN, *zo als de zelve in order uitgekomen, en tot de nevenſtaande pryzen verkogt zyn.*

N.		
1.	Deductie van *Jr. O. Z. van Haren*, fol.	*f* 2. o. o.
2.	Extract uit het Regiſter der Reſolutien van H. H. Mog. en Requeſt voor *Jr. O. Z. van Haren.*	o. 6. o.
3.	Twee Brieven van Mevr. *van der Duſſen* vertaald, volgens de Franſche Copyen, te vinden agter de DEDUCTIE *Sub. Lra. L.*	o. 3. o.
4.	Memorie en Raport van de Heer *O. Z. van Haren* aan de Staaten van VRIESLAND.	o. 5. o.
5.	Tweede Requeſt van de Heer O. Z. *van Haren.*	o. 3. o.
6.	Beredeneerd Hiſtoriſch Verhaal.	o. o. o.
7.	Extract uit de Reſolutien van *H. H. Mog.* tot antwoord, *op de Memorie en Raport van de Hr. Staten van* VRIESLAND.	o. 5. o.
8.	Galante Aanmerkingen over de Brieven van Mevr. *van der Duſſen.*	o. 3. o.
9.	Brief van Mejuffr. *Schaatsberge*, aan den Heere *van Sandick.*	o. 3. o.
10.	Miſſive van den Heere *van Sandik*, aan Mejuffr. *Schaatsberge* en Brief van de *Wed. d'Halliun* aan Jr. O. Z. VAN HAREN.	o. 3. o.
11.	Onpartydige en Vrymoedige gedagten, over de *Deductie van Jr. O. Z. van Haren.*	o. 8. o.
12.	Klagten van den ſtervenden *Cyniras* en ECHO op dezelve.	o. 3. o.
13.	Extract uit de Reſolutien van H. H. Mog. aangaande *het Verbod* van 't HISTORISCH VERHAAL.	o. 3. o.

14. Memorie door den Heer *H. van Beefting* aan den Magiſtraat der ſtad ROTTERDAM overgeleverd, wegens zekere *paſſage* in de Deductie pag. 9. 0. 3. 0.
15. Miſſive van den Heer R. aan den Heer S. rakende de zaak van *Jr. O. Z. van Haren.* 0. 3. 0.
16. Andwoord van 't *Publiek*, op de Brieven van Mej. *Schaatsbergen* en de Wed. *D. Hallium.* 0. 3. 0.
17. Redenerende Miſſive van een Heer in S... aan zyn Vriend te Rotterdam. 0. 3. 0.
18. Rechtvaerdige geeſſel voor den *Schryver* van 't *Hiſtoriſch Verhaal.* 0. 6. 0.
19. Mondſtopper of iets aan allen. 0. 3. 0.
20. Welgepaſt Andwoord op de *Memorie* van den Heer *Beefting.* 0. 3. 0.
21. Miſſive van Remarque, aan *Jr. O. Z. van Haren*, aangaande zyn Ed. wereldkundige *Deductie.* 0. 5. 0.
22. PERO en TULLIA, of voorbeeld van een *mededogende* en eene *ontaarde* Dogter. 0. 3. 0.
23. Invallende gedagten, aangaande de *Brieven* van Mevr. *van der Duſſen.* 0. 6. 0.
24. Onteerend *Kinder-Verraad*, of ongehoorde *Vader-Schennis.* 0. 3. 0.
25. Nederlands Andwoord op het *Hiſtoriſch Verhaal.* 0. 6. 0.
26. Smeekſchrift aan den Heer O. Z. *van Haren*, en derzelver *Voor en Tegenſchryveren.* 0. 5. 0.
27. Parodie op het *Onteerend Kinderverraad.* 0. 3. 0.
28. Oordeelkundige en Onzydige Gedagten, over *het Geſchrift* door *Jr. O. Z. van Haren* getekend. 0. 3. 0.
29. Dichtkundige Lauwerkranſſen voor de *voor* en *Tegenſchryvers* over het geval van den Heere *O. Z. van Haren.* 0. 3. 0.
30. Plechtige uitvaart van de meeſte Geſchriften aangaande de Heer *van Haren.* 0. 3. 0.
31. De *Vader* onteerd door zyne *Kinderen* maar bemind door zyne Vrienden, 0. 3. 0.
32. VRAGEN aan *Jr. O. Z. van Haren* voorgeſteld, uit zyn Ed. *Deductie* getrokken. 0. 5. 0.

BLAD.

BLADWYZER

van 't aanmerkenswaardigſte in dit Deel voorkomende.

De Schriften met een § getekend, zyn gemeld in de *Vrymoedige Aanmerkingen.*

A.

Aantekeningen der Vertaalders, aanmerkingen op dezelven. 299

Aardkloot; deszelfs afſtand van de Zon verſchillend bepaald. 110, 111

——— deszelfs afſtand van de Zon hoe nauwkeurigſt te bepaalen. 112—123

——— niet volmaakt *klootrond*, maar *knolrond*, min of meer geplat aan de aspunten. 473, 475, 480

§ *Abregé de toutes les Sciences.* 232

Abu Bekr, deszelfs regeering als *Khalif.* 734, 735

Abu'l Faraj, wanneer gebloeid heeft. 773

Academiſten (Franſche), hunne vleijende Lofreden beſchimpt. 105

Aderen (de groote) zwellen en ſlenken met de uit- en inademing. 816, 817. De oorzaaken hier van. 818—821

Afzetting der Dye in 't gewrigt. Zie *Dye.*

Amersfoort (Beſchryving van). Berigt. 325

§ *Amſtel* (*Mr. Alb. Ploos van*) *over het Regt van Commercie.* 463

Amſtel in de oude papieren geen Dorp, maar de *Heerlykheid van Amſtel*, of *Amſtelland.* 658

——— (Slot van), waar oudtyds ſtond. *ald.*

Amſterdam. Naams oorſprong. 657. Opkomſt, by veelen te vroeg geſteld. 658. waarſchynlyk tot de twaalfde eeuw gebragt. 659. gedaante in 't begin der dertiende eeuwe. *ald.* aanwas. 660. jurisdictie in 't jaar 1342. 661. uitbreiding omtrend het jaar 1386. 662. verdere uitbreiding en bemuuring, omtrend het jaar 1480. 662, 663. toeneeming in getal en magt van inwoonderen. 663, 664. eerſte vergrooting van 't jaar 1585. 664. tweede vergrooting van 't jaar 1593. 665. derde vergrooting van 't jaar 1611. 665, 666. vierde of laatſte vergrooting van 't jaar 1657. 666. omtrek by iedere uitlegging. 667. het getal der huizen en inwoonderen. 667, 668

§ *Andrieſſen* (*Andreas*), *drie zangen op de krankheid en herſtelling van Hiskia.* 66

Antichriſt in de laatſte dagen, geen Biſſchop der Kerke, maar een afvallige Dwingeland. 690

§ *Antinomianen* en *Antinomianery. Verh. over die benaaming in Nederland gebruikelyk.* 140

Arabieren, (Geſchiedenis der) onder de drie eerſte Khalifs. 732

Archimandriet des Patriarchs te Conſtantinopolen, hoedanig eene bediening? 888

Arend, (tweehoofdige) in 't wapen der Griekſche Keizeren. 893

Afchbuſſen, in de Hunnebedden gevonden, beſchreeven. 390
Aſpaſia, Prieſteres van Venus. 5
Aſtrologiſten, hoe de Planeetuuren tellen. 8

B.

§ *Bachiene* (*Joh. Hendr.*) *Leerreden over Zeph. II.* 1—4. 60
——— ——— deszelfs beſtraffing der danſeryen. 62, 139.
§——— (*W. A.*) *Eerſte Beginſelen der Geographie.* 367
——— ——— *Heilige Geographie.* Berigt. 634
Bailjeuw, (*F.*) Brief over de Cataract. 505
Baljuw, een oud Franſch woord, zo veel als Voogd. 854, 855. in onze taal gebruikt voor *Droſt*. 855
Barnſteen, deszelfs aart, gedaante, koleur, ſmaak en reuk. 911, 912. Scheikundig onderzoek van denzelven. 913—918
Baruch VI. 42, 43 opgehelderd. 5
§ *Baruetb* (*Joan.*) *Kruis-School der Chriſtenen.* 57
Baſilicæ, benaaming der Kerken, van waar? 241
Baſter (*Job*), *Natuurkundige Uitſpanningen.* Berigt. 248
§ *Batavus* (*Prudentius*) *Vorſtelyke Voedſterling.* 229, 775.
Bayle oordeelt den Godsdienſt niet noodig voor de Maatſchappy. 548
§ *Beaumont* (*le Prince de*), *Magazyn der jonge Juffrouwen.* 458
Bededags Leerreden in ons Vaderland veelal verkeerdlyk ingerigt. 61
Beenwording der Peezen en Spieren, aanmerklyk geval deswegens. 653, 654
Begraaving der gemeene lieden niet gebruikelyk onder de oude Perſen. 323
Beloften, (lichaamlyke en tydlyke) onder 't Euangelie, hoe ver zich uitſtrekken. 452, 454. —456.
Berkbey (*J. le Francq van*) *over het maakſel der Bloemen.* Berigt. 668
Beroeringen te *Nieuwkerk*, niet ondersteund door de Leer der hervormde Kerke, en door de Overheid geſtuit. 135—138
Bethlehem beſchreeven. 639, 640
Bevelinghe der Negbenen, de oudſte commiſſie voor het Hof van Holland, enz. 84—87
Beweeging verkeerdlyk gebruikt voor *Snelheid*. 160
——— (hoeveelheid van) hoe te rekenen? 160
——— (wetten van enkelde). 163, 164
——— (algemeene wet der t'zamengeſtelde). 465, 466
Beweegkragten, hoe te rekenen? 161
——— (leevende en doode) wat verſchil in agt te neemen? 161
——— haare uitwerkingen in eene t'zamengeſtelde beweeging. 466—468
Beweegvaardigheid, welken deelen van 't dierlyke lichaam eigen, en welken niet. 645. nader beveſtigd. 651, 652, 697
Bibliophilus (*Irenæus*) *Brieven aan Janus Gracilius, raakende het onderzoek der Heilige Schriften.* Berigt. 821
Bloed der Negers zwarter dan dat der Europeërs. 928
§ *Boddaert* (*Mr. Pieter*) *Nagelatene Mengeldichten en Leevensbeſchryving.* 949
§ *Boerhaave* (*Herm.*) *Korte Stellingen.* 215
——— *Academiſche Leſſen over*

over de ziekten der zenuwen. Berigt. 716
Boey (Mr. Thymon). Oudheid en gezag van 't Hof van Holland enz. onder de Graaven. 81
Bonanni (Phil.) over de *Vaticaanſche Kerk.* Berigt. 233
—— —— over de Pauslyke penningen. Berigt. 724
Bond (John) over de Nagtmerrie. Berigt. 170
§ *Bonnet (G.) Inwyingsreden.* 943
Boomen onder onzen Veengrond liggende, niet van elders geſpoeld, maar de eigene oude voortbrengſelen van 't Land. 402, 403
Boomluizen (de) vermenigvuldigen door paaring. 72
Boſch-Rat. Zie *Buidel-Rat.*
Botzing der lichaamen, met of zonder veerkragt, hoe onderſcheiden? 167—169
Breedte der Aarde. Zie *Lengte.*
Breuken, menigvuldig in eerſtgebooren kinderen, van waar? 800, 801
§ *Brieven (Deenſche).* 543
§ *Britſche gedagten.* 612
§ *Brubl (Graaf van) Leeven en Character.* 776
Buidel-Rat, hoedanig een gedierte. 873. haare zorg voor haare jongen. 874, 875
§ *Burman (F.) Nieuwe Aanmerkingen over de Nederduitſche taal en verſcheidene Oudheden.* 853
Buſching (A. Fred.) Nieuwe Geographie. Berigt. 744
Bybel, regtſtrydige denkbeelden uit denzelven afgeleid, door welke oorzaak? 141, 541
—— wordt op verſchillende wyze en met verſchillende oogmerken geleezen. 821, 822. het wel leezen van denzelven is een Godsdienſtige pligt. 823. welke regels daar in te volgen. 824—829. en welke hulpmiddels daar toe te bezigen. 830
Bygeloovigheid in 't bepaalen van Gods oogmerken in tydlyke onheilen tegengegaan. 615

C.

Callus (de) hoe geformeerd wordt. 566
Cancer en *Scirrhus*, het zelfde gebrek, verſchillende alleen in trappen en tyd. 831. hoe van andere daar aan gelykende ongemakken te onderſcheiden. Zie *Gezwellen.*
§ *Candide (Dankbetuiging van).* 76
Cardanus houdt den Godsdienſt voor verdervelyk voor de Maatſchappy. 547
Cataract, de opkomſt, voortgang en manier van de operatie van dezelve. 190. de gewoone manier. 191. de nieuwe manier door *Daviel* bedagt. 191—195. de bewerking zelve. 196—199. de voordeelen deezer bewerkinge boven de oude. 200—201. *Daviel* komt de eer der uitvindinge deezer bewerkinge toe. 202—204. *la Faye* heeft dezelve verbeterd. 261—263. de bewerking volgens *la Faye.* 264, 265. de uitſlag hier van. 265—268. de nieuwe manier reeds voorgeſteld door *Mery*, in praktyk gebragt door *Daviel* en verbeterd door *la Faye.* 269, 270. ook door *Sharp.* 340. de bewerking volgens *Sharp.* 341—344. de uitſlag hier van. 344, 345. *Th. Young* volgt de bewerking van *Sharp* met eenig onderſcheid. 346. aanmerklyke voorbeelden van

geneezing. 347—349. gebreken in deeze behandeling opgemerkt. 924. veranderingen daarom hier in gemaakt. 925, 926. de uitvinding hier van toe te ſchryven aan *Berenger*, ſchoon eenigermaate aangeduid door *Pulluci*. 926, 927
Cataract. Operatie van dezelve door *F. Bailjeuw*. 505, 506
§ *Catechismus voor 't jaar* 1759. 543
Character van iemand na te ſpooren uit zyne keuze en aandoening in 't leezen. Zie *Leezen*.
§ *Charlotta (de gevallen van)*. 79
Chriſtenen (Griekſche). Zie *Griekſche Chriſtenen*.
§ *Chymiſten (het Paradys der)*. 306
Cicuta, derzelver kragt en gebruik. 337—339, 588. afbeelding. 340
§ *Clairaut*, *Beginſelen der Geometrie*. 774
Cœmeteria, benaaming der Kerken, van waar? 237
Col. I. 6, 23 opgehelderd. 132
Commercie (Vryheid van) voor onzydige Volkeren met de Oorlogvoerende partyen, buiten Tractaaten. 481—483. in Koop en Verkoop. 483—486. in Huur en Verhuuring. 486—488. in Aſſurantien. 489. hoe ver dit ſtand houdt onder Tractaaten. 489—494. dezelve kan niet verminderd worden door eene Oorlogsverklaaring. 495
Compas (Miswyzing van 't). Zie *Miswyzing*.
Compasnaald, deszelfs regelmaatige dagelykſche verandering. 574. onregelmaatige beweeging als 't Noorderlicht ſchynt. *ald.* de oorzaak hier van. 575, 576. gemiddelde daaglykſche verandering van ieder maand. 577
Cophen, eene rivier. 313
2 Cor. II. 14 opgehelderd. 132
Cyprus den Arabieren onderworpen. 740

D.

Dagen (de hedendaagſche orde van telling onzer), van van waar? 7, 8
§ *Dan.* II. 31—45. de beduiding daar van voorgeſteld. 846, 847
—— IX. 23—27. onderſcheidene telling der weeken. 598. onzekerheid van waar deeze telling te beginnen, verbreekt de kragt van 't bewys niet voor Jeſus als den Meſſias. 603, 604
—— X. 13, 20, 21. XII. 1 opgehelderd. 12, 13
Daviel bedenkt eene nieuwe manier om de *Cataract* weg te neemen. Zie *Cataract*.
Dialogues of the Dead. Berigt. 27
Dieren, hunne natuurlyke verdeeling, naar hun inwendig lichaamsgeſtel. 710
Diploma (het) nader beſchouwd. 462
Deugd (de) leidt ons uit eigen aart tot geluk in dit leeven. 450, 451
Donatus, door *L. Janſz.*, met houten beweegbaare vormen gedrukt. 899.
Donderſteenen van tweeërleie ſoort. 392. de natuurlyke zyn verſteende Zee-Egels. 393. de door kunſt gemaakte zyn zomtyds krygswapenen. 394—396. van waar deeze benaaming? 397, 398
Drenkelingen, de oorzaak van hunnen dood. 568. de hulpmiddels om hen in 't leeven te bewaaren. 569. beredeneerd

neerd onderzoek dier hulpmiddelen. 570—573
Drenthe. Of dit Landſchap eene ſteenvormende eigenſchap bezit. 393
——— deszelfs oude inwoonders zyn geen Reuzen geweeſt. 399
——— Boomen, onder 't Veen aldaar gevonden, de eigene oude voortbrengſelen van 't Land. 402, 403
§ *Dreſſelaar (Bernardus), Antwoord aan de Claſſis van Walcheren.* 781
Druifgezwel. Zie op *Synechia.*
Drukkunſt waar, en door wien, uitgevonden verſchillend verhaald. 784. hoe volgens die voor *Mentz.* ald. hoe volgens die voor *Straatsburg.* 785, 786. en hoe volgens die voor *Haarlem* ſtaan. 787. hoe de Heer *Meerman* dit verſchil tragt te vereffenen. 787, 788. door de Drukkunſt te onderſcheiden in *plaatdrukkery* en *verzetbaare drukkery.* 789. en deeze laatſte tot drie ſoorten te brengen, het drukken met *houten, metaalen geſneedene* vormen, en eindelyk *gegootene letters.* 790. het niet in agt neemen van dit onderſcheid heeft verwarring gebaard. 791, 792. hoe 't met de uitvinding en volmaaking der Drukkunſte, volgens dit onderſcheid, geſteld zy. 792, 793. *Louweris Janſz.*, bygenaamd *Koſter*, heeft allereerſt het drukken met houten geſneedene vormen te *Haarlem* uitgevonden, 794—796, 896—899. de Drukkunſt met gegootene letteren door *Th. Martens* in de Nederlanden gebragt. 898, 901. de Drukkunſt van *Haarlem* overgebragt na *Oxford.* 901. *J. Genſfleiſch Senior*, den winkel van *L. Janſz.* beſtolen hebbende, heeft de drukkery te *Mentz* opgeregt, en aldaar het drukken met metaalen letteren uitgevonden. 902—906. *P. Schöffer* vond aldaar het lettergieten uit. 790, 792. *J. Genſfleiſch junior* heeft op de onderrigting van *J. Genſfleiſch ſenior*, voor deszelfs komſt te *Mentz*, de Drukkunſt te *Straatsburg* geoefend, doch met vrugtlooze poogingen. 906—908
§ *Ducaten. Brief over derzelver reguleering.* 149
Dye (afzetting der) in 't gewrigt, mogelyk. 418, 419. hoe te verrigten, volgens *Moublet.* 420—423. hoe volgens *Camper.* 424. de voordeelen deezer laatſte bewerkinge. 425

E.

Eb en Vloed, derzelver oorzaak. Zie *Magneetiſche werking.*
Eenhoorn-Vis beſchreeven. 878. het gebruik van zynen hoorn. *ald.*
Egypte den Arabieren onderworpen. 738
Egyptenaaren, hun bedoelde in 't ſtigten der Pyramiden. 293. in 't balzemen hunner lyken. 295
Eigenliefde, een grondbeginſel van 's menſchen zedelyke daaden. 281
——— in haaren eigen aart onzondig. 350
——— moet gepaard gaan met de algemeene Goedgunſtigheid. 351. en is niet ſtrydig met dezelve. 355
——— met Goedgunſtigheid vergeleld, hoe werkzaam? 353—354. welke regels ter be-

betragtinge hier van in agt te neemen? 356—359. de noodzaaklykheid hier van tot welzyn der Maatſchappye. 360, 361. in beantwoording aan onze natuur. 362, 363 en ter bevordering van ons eigen welweezen. 364—366
Elem onderſcheiden van *Perſie*. 324
Elſner (*J.*) *Beſchryving van de Griekſche Chriſtenen in Turkye*. Berigt. 887
Engelen, ook Goden genaamd. Zie *God*.
——— hunne beheerſching in dit ondermaanſche. 11—13
——— hunne ongehoorzaamheid nog mogelyk. 13, 14
——— hebben de Wet op Sinaï uitgeſproken. 210
Euangelie-leer, derzelver voortreffelykheid boven de Wet van Moſes. 205. ten aenzien van de verkondigde zaak. 206—209. met opzigt tot den verkondiger. 210, 211. met betrekking tot de verzekerende beveſtiging. 212, 213. en naar den algemeenen inhoud. 214
——— haar invloed op 't Menſchdom. 131
——— haare ſpoedige verbreiding. 132
Europa, uitgeſtrektheid der Staaten in Europa. 752
Evennagtstyd, tien dagen in de Latynſche jaarrekening vervroegd. 728, 729. hoe weder te regt gebragt. 730. wat regel daar in te volgen. *ald.*

F.

Fabrice (*Baron de*), *Brieven tot opbeldering der Hiſtorie van Karel de XII*. 584
Faye (*la*) verbetert de manier van *Daviel* om de *Cataract* weg te neemen. Zie *Cataract*.
§ *Ferdinand van Bronswyk* (*Leeven en Daaden van Prins*). 75
§ *Four* (*Sylveſtre du*) *Zedekundig Onderwys*. 300
Francken (*J.*) *rampſpoedige Reize van 't Schip de Naarſtigheid*. Berigt. 879

G.

Gaſtmaal (zonderling) der Wilden. Zie *Kaap Breton*.
Geeſtlykheid (de) veſtigt haare heerſchzugt op de onkunde van 't gemeen. 46
——— heeft geen bepaalend gezag in Godsdienſtige leeringen. 51, 52, 59, 60
Geloof en Liefde niet van een te ſcheiden. 689
§ *Geheim der Kriſten Hoven*. 146
Gelukſtaat hier op Aarde grooter voor dan naa den Val. 447, 448. in hoe ver egter nog heden door God bedoeld. 448, 449, 452, 456. in hoe ver te zoeken, en te vinden. 286
——— philoſoophiſch denkbeeld hier van. 292
Geneeskunde (*de*) *gemaklyk gemaakt*. Berigt. 496
Genſfleiſch ſenior (*J.*) wel te onderſcheiden van *J. Genſfleiſch junior* anders *Guttenberg*. 788, 903, 904. de uitvinder der metaalen drukletteren. 790, 792. de pleeger van den dieftal op den winkel van *L. Jonsz*. 897, 904
§ *Geſſner* (*M.*) *Dood van Abel*. 952
Gevoeligheid, welken deelen van 't dierlyke lichaam eigen, en welken niet. 644. nader beveſtigd. 646—650
Gewaarwordinge (zintuig der algemeene) bepaald. 721
Gezigtzenuwen (de) kruiſſen elkander niet. 220
Gezwellen. Scrofuleuze of traage Kliergezwellen en Knoeſt-

gezwellen wel te onderſcheiden. 338. deeze en ook andere niet zelden met elkanderen verward. 585. Kliergezwellen en Knoeſtgezwellen hoe te onderſcheiden. 586 — 590. Knoeſtgezwellen hoe te onderſcheiden van gezwellen in de kleine klieren. 591, 756. alle verhardingen, die niet gemaklyk verdwynen, zyn daarom juiſt geen Knoeſtgezwellen. 756, 757. Vleeſchgezwellen duidelyk onderſcheiden van Knoeſtgezwellen. 757. zo ook de Smeer- of Vetgezwellen. 758. welke laatſten wel te onderſcheiden zyn van de Pap of Honiggezwellen. 759—762. die niet te vermengen zyn met de Knoeſtgezwellen. 763

God, de waare God alleen aangebeden door de Perſen. Zie *Perſen.*

—— deeze benaaming ook den Engelen gegeeven. 10

Godsdienſt noodzaaklyk voor 't welzyn der Maatſchappye. Zie *Toekomende ſtaat.*

Godsdienſtigheid, een grondbeginſel van 's menſchen zedelyke daaden. 279

Goedgunſtigheid, (algemeene), een grondbeginſel van 's menſchen zedelyke daaden. 281

—— moet de Eigenliefde vergezellen. Zie *Eigenliefde.*

Gregoriaanſche Almanach. Zie *Jaarrekening.*

Griekſche Chriſtenen, hun tegenwoordige ſtaat in Turkye. 889, 890.

Grondbeginſelen van de zedelyke daaden der menſchen. Zie *Zedelyke daaden.*

Gusbtâſp. Zie *Hyſtaſpes.*

Guttenberg (J.) anders *J. Gensfleiſch junior* wel te onderſcheiden van *J. Gensfleiſch ſenior.* 788, 903, 904

H.

Haarlem eigent zich de uitvinding der Drukkunſte toe. Zie *Drukkunſt.*

§ *Haarlemſe Zangen.* 852

Hagel valt alleen neder met het vermogen van zyne betrekkelyke zwaarte. 866

Hairbuisjes, welken zo genaamd worden? 868. Zonderlinge uitwerkſelen derzelven, 869. Nog niet volkomen verklaerd. *ald.*

Haller, (*A. v.*) *Uitgelezene Heelkundige Verhandelingen.* Eerſte Berigt, 555. Tweede Berigt, 919

—— *over de gevoelige en beweegvaardige deelen van 't dierlyke lichaam.* Berigt. 642

—— *over de beurtlingſche beweeging der Herſenen, en groote Aderen.* 815

Halley (*Dr.*) over het waarneemen van Venus in de Zon. 110

Handſchriften aan handwerkslieden, ten gebruike, verkogt. 247

Hardheid der lichaamen, derzelver oorzaaken. 870—872

Haren (*Jr. Onno Zwier van*) beſchuldigd met het *crimen tentati inceſtus.* 955, 956. Stelt zich ter purge voor 't Hof van Vriesland. 957, 958. Papieren by die gelegenheid in 't licht gekomen. 955—964

Heb. VII. 19. opgehelderd. 214

Heden, zie *Huyden.*

§ *Heerlykheid Gods op Sinai en Thabor*, berymd. 68

Heidenen, hun ſtaat in vergelyking met dien der Jooden voor de komſt van Chriſtus. 929. hunne roeping voorſpeld. 930. werkſtellig gemaakt. 931—933. met de geloovige Joo-

Jooden één Volk geworden. 934. hun ſtaat onder 't Euangelie. 934, 935. vry verklaard van 't handhaaven der Moſaïſche plechtigheden. 936—938. Gods Wysheid in de roeping der Heidenen blykbaar. 939—942
Herſenen. het herſengeſtel van een menſch is dubbeld, en oefent eene kruiswyze werking. 217—219
——— ryzen en zinken met de uit- en inademing. 816, 817. de oorzaaken hier van. 818, 819
——— van een Neger verſchillen, ten opzigte van de koleur, veel van die van een Europeer. 928
§ *Hervey* (*J.*), *Theron en Aſpaſia.* 609
Hette (onderaardſche), werkt op de magneetiſche deelen der Aarde. 577
§ *Higts* (*Ernſt Willem*), *Lentezang in Nederduitſche Trochaïſche verzen overgebragt.* 848. *in Nederduitſche Alexandrynſche verzen gevolgd.* 849
Hiſtorie, (Hedendaagſche). Eerſte Berigt, 507. Tweede Berigt. 733
Hiſtorie (*Natuurlyke*). Berigt. 705
Hiſtorie (*de Vaderlandſche*), verdeedigd tegen eenige beriſpingen van *Mr. Bosy.* 89—92
——— ——— die van een ongenoemden Schryver. 135, 136
Hof van Holland enz. onderſcheiden van den ouden Graaflyken Raad. Zie *Raad.*
——— ——— deszelfs oudheid. 84—87
——— ——— deszelfs aanzien en gezag eertyds. 88—96
Holland. Beknopte beſchryving deezer Provincie. 368, 369
§ *Holtzapffel* (*Chriſtoffel van Brants*), *geeſtelyk Schouw-toneel.* 944
Honigvakje (vogt in 't), der Planten. Zie *Nectarium.*
Hoornvlies (het) met den Regenboog vereenigd. Zie *Synecbia.*
Hörning (*Joh. Chriſt.*) *Niets by geval.* Berigt. 832
Hunnebedden, begraafplaatſen der oude Germanen. 387—389
Huyden, waar voor *thans Heiden*, afkomſtig van een oud Franſch woord *Huy.* 856
Hyde (*Th.*), *Godsdienſt der oude Perſen.* Eerſte Berigt, 1. Tweede Berigt, 309. Derde Berigt. 465
Hydaſpes, eene Rivier. 313. door welke *Alexander* in den Nyl zogt te komen. 313. welke hy overtrok in zyne togt na Indie. 313
Hyſtaſpes, (*Darius*), in de Perſiſche ſchriften genaamd *Gusbtaſp.* 311
——— deszelfs afkomſt. 312
——— deszelfs komſt tot den throon. 312
——— overmeeſtert *Indie.* 312
——— vaart langs den *Hydaſpes*, of wel den *Cophen.* 313. overmeeſtert *Indie.* 312, en verkeerd aldaar met de *Brachmannen.* 314
——— verkeerdlyk *Hydaſpes* genaamd. 313
——— verdichte openbaaringen hem toegeëigend. 314

I.

Jaarrekening der Mohammedanen. 516
——— (Latynſche) van Romulus. 726. verlengd door N. Pompilius. *ald.* verbeterd door J. Cæſar. 727. herſteld door Auguſtus. *ald.* hervormd door Gregorius den XIIIden. *ald.* oorzaak deezer hervorminge. 727

727—729. hoe te wege gebragt. 729, 730. penning, by die gelegenheid geſlaagen, verklaard. 731, 732
Jan (St.), Eiland. Zie *Kaap Breton.*
Jeruſalem beſchreeven. 637, 638
Jeſus, als de Meſſias, verſcheenen op den tyd der Joodſche verwagtinge. 599. in beantwoording aan de Godlyke voorzeggingen. 604. ten bewyze dat hy de Meſſias is. 607. niet verſcheenen aan zyne Vyanden naa zyne Opſtanſting. Zie *Opſtanding.*
Inwying der Kerken. Zie *Kerken.*
Job. I. 18. opgehelderd. 211
Jooden, hunne verwagting op de komſt van den Meſſias, ten tyde der eerſte predikinge van 't Euangelie. 593—597. op welken grond ſteunde. 598, 599. hunne tegenwoordige verlegenheid over den tyd zyner komſte. 600, 601. hunne Kerkvergadering deswegens in Hongarye. 601, 602. hunne uitvlugt wegens Daniels Godſpraaken beantwoord. 603, 604. hun denkbeeld van uitſtel wegens de zonden des Volks wederleid. 604—606. dit alles aangedrongen, ten bewyze dat Jeſus de Meſſias is. 599, 600, 604, 607
Jooden, te los beſchuldigt van 't vervalſchen der Hebreeuwſche tydrekeninge. 773
——— oudtyds Gods byzondere gunſtgenooten. 929. de byzondere zorg van Jeſus Chriſtus voor hun in de eerſte plaats. 931, 932. nu onder 't Euangelie geloovig één Volk met de Heidenen. 934, 935. over de ganſche Aarde genoegzaam verbreid ten tyde der Euangeliſche predikinge. 940, 941
Irritabiliteit, zie *Beweegvaardigheid.*
Judea in een ruimer of bepaalder betekenis gebruikt. 636

K.

Kaap Breton en St. Jan, (*Hiſtorie van de Eilanden*). Berigt. 97
——— ——— Manier van vergasting onder de Wilden aldaar. 98—107
Kaap das Corintas waar gelegen. 880
Kaarten (Geographiſche), derzelver ontvouwing van 't Noorden begonnen, waarom? 745, 746
——— ——— wanneer eerſt met koperen plaaten gedrukt. 909
——— (Speel) oudtyds geſchilderd, in laateren tyde gedrukt. 908
§ *Kennedy* (*Hugh*), *God die den Godloozen regtvaardigt.* 608
Kalk, (leevende), derzelver werking op vlug Loogzout. 304, 305
Kerk, (de Chriſtelyke), de oorzaaken van derzelver verval, voor de dagen der Hervorminge. 45, 46
Kerken (het inwyen der), wanneer begonnen. 238
——— by welke gelegenheid en hoe aan de Martelaaren toegewyd. 237—239
Kerk, (de Vaticaanſche), haare bouwing door Keizer *Conſtantyn.* 234, 237—239. herbouwing en verciering door de Pauſen. 235, 236. oude gedaante, ons een denkbeeld geevende van de gedaante der eerſte Chriſten-Kerken. 240—247
Kervel, (dolle). Zie *Cicuta.*
Kbuif, hoedanig ene waardigheid

heid by de Arabieren. 734
Kinkhoeſt, (Geneesmiddel voor de). 500
Kleederen (doorgeſneedene), hoedanige oudtyds. 856
Kliergezwellen. Zie *Gezwellen.*
Knoeſtgezwellen. Zie *Gezwellen.*
§ *Knoop* (*J. Herm.*), *Huisboudelyke Hovenier.* 778
Koleur (zwarte), der Negers, waar door veroorzaakt. 928
Koraal (de voortbrenging van 't), nog niet zeker bekend. 250. daar in huisveſten geen diertjes, maar ze onthouden zich wel op 't zelve. 249
Koran (de), door *Mohammed* opgeſteld met behulp van een Neſtoriaanſchen Monnik. 512
Koſter (*Louweris Janſz.* bygenaamd), uitvinder van 't drukken met verzetbaare houten vormen. 794—796, 896—899. wat hy eerſt gedrukt heeft. 896. deszelfs winkel beſtolen door *J. Gensfleiſch ſenior.* 897. hoe de boeken door hem, en naa zynen dood, op zynen winkel, gedrukt te onderkennen. 898, 908
Kruis. teken des Kruiſes ✠ eene Celtiſche F. 400
§ *Kruytboſſ* (*W. Abr. Tiel*), *Edams vuur en watersnood.* 615
Kwik, van waar in nauwe buizen laager dan in wyder. 654, 655
—— bevroozen in eene door kunſt verwekte koude. 38—44
—— —— is ſmeedbaar, en zinkt in de vloeibaare Kwik. 39, 40

L.

Lammigheid, (Geneesmiddel voor) 502—504
Leeraar, ieder toehoorder oordeelt over deszelfs Leerreden naar zynen ſmaak. 767. van daar kan een Leeraar onmogelyk aan allen behaagen. 768. in hoe ver hy verpligt zy zich naar den ſmaak zyner toehoorderen te ſchikken. 768, 769
§ Leerreden over de Deugd en Voorzigtigheid. 772
§ —— (Biddags) over Zeph. II. 1—4. 60
Leerſtukken noodzaaklyk ter zaligheid, waar aan te kennen. 690
Leezen (de verſchillende keuze en onderſcheidene aandoeningen der menſchen in 't), ontdekken hun character. 578—583
Lekkerbekken beſpot. Zie *Tafelpragt.*
Lengte (graaden der), hunne verſchillende grootte op onderſcheidenene breedte. 748. Tafel deswegens. 749. derzelver gebruik. 750, 751
Lengte en breedte der Aarde, rede deezer benaamingen. 748. derzelver uitgeſtrektheid volgens *Ptolomeus. ald.*
Letteroefening der Nederlanderen. Zie *Nederlanders.*
Licht (Noorder), een voortbrengſel der Magneetiſche ſtoffen. 415. de Electriciteit van de verhette lugt. 577
Liefde en Geloof niet te ſcheiden. Zie *Geloof.*
—— boven al noodzaaklyk ter vereeniginge der Proteſtanten. 538, 539
Lier (*J. van*) *Oudheidkundige Brieven.* Berigt. 385
Lind (*J.*). *Middelen ter gezondheid op 's Konings Schepen.* Berigt. 806
Linnæus, deszelfs t'Zamenſtel der Natuure. 706, 707
Locke's Eſſay ou Human Underſtanding aangepreezen, ter vertaalinge in 't Nederduitſch. 431,

451, 453. aanbieding om het werk te drukken. 521
Luogzout, (vlug), de werking van leevende Kalk op 't zelve. Zie *Kalk*.
Louis, over de oorzaak van den dood der Verdronkene. Berigt. 567
Lud. III. 23—38. de manier van geslachtelling opgehelderd. 312
Lugt (de) biedt wederstand. 20, 21. aan alle kanten. 864
Lugtgesteldheid op *Rio de la Goa.* 886, 887
Luiaard, een Americaansch gedierte, beschreeven. 627. deszelfs gedaante. 627—629. opkweeking der jongen. 630. verwoest den boom daar 't op huisvest. 631, 632. is 't vreesagtigste van alle dieren. 635
§ *Lustig* (*Fab. Wilh.*) *Aanleiding tot het Clavier speelen.* 144
§ *L....* (*M.*) *Tydwinst.* 221

M.

Maanjaaren, (Arabische), hoe aan de Juliaansche jaarrekening beantwoorden? 511
——— der Latynen hoe gelyk gemaakt met de Zonnejaaren. 726
§ *Magazyn* (*Hollands.*) 695
Magen, of Wyzen der Perseu, hunne werkzaamheid. 317. zyn in drie soorten onderscheiden. 316, 317
Magneetische werking in den Aardkloot de oorzaak der miswyzinge van 't Compas. 406—409. van Eb en Vloed. 411, 412. van 't ryzen en daalen van 't Oppervlak der Zee, na een bepaald getal van jaaren. 413. als ook van de Aardbeevingen en 't Noorder-licht. 415, 416
Mandeville stelt de ondeugd noodzaaklyk voor 't welzyn der Maatschappye. 548
Maria, (het Eiland St.), waar gelegen. 880
§ *Marianne* (*de Hollandsche*). 374, 615.
Martelaars, de Kerken aan hun toegewyd, hoe? zie *Kerk*.
Martens (*Th.*) brengt de Drukkunst met gegootene letteren in de Nederlanden. 898, 901
Mason (*J.*), *over de Zelfkennis.* Berigt. 764
Matigheid bevordert ons tydlyke geluk. 450
Matth. VI. 33. opgehelderd. 454
——— IX. 16, wat daar bedoeld wordt. 187
——— XVIII. 15—18. verschillend verstaan. 544
Meerman, over de oorsprongen der Drukkunste. Eerste Berigt. 783. Tweede Berigt. 896
§ *Meese* (*David*) *Flora Frisica, of Lyst der Vriesche planten.* 779
Melktanden (wortels der), hoe verdwynen. 695
Menschen, verdeeld in Dag- en Nagt-Menschen. 710. de dagmenschen verdeeld in zes soorten. *ald.*
Mentz eigent zich de uitvinding der Drukkunste toe. Zie *Drukkunst*.
Mery heeft de nieuwe manier om de *Cataract* weg te neemen reeds voorgesteld. Zie *Cataract*.
Messias. Zie *Jesus*.
Michael de Aarts-Engel, wie? 12
Middelpuntskragten, derzelver werking. 469, 470. middelpuntschuwende-kragt, hoe te berekenen. 469. middelpuntzoekende-kragt, derzelver natuur en algemeene oorzaak tot nog onbekend. 470, 471
Middelstof, synder dan onze grove lugt. 871

BLADWYZER.

Misdaaden der gemeenen boven die der Grooten geſtraft. 948, 949

Miswyzing van 't Compas, zeldzaame verandering. 407. de oorzaak daar van nageſpoord. 406, 407. op hoedanig eene vooronderſtelling te berekenen. 407—409. en reden te geeven van derzelver ſchynbaare onregelmaatigheid. 410

Mizpa, verſcheidene ſteden van dien naam in 't Joodſche Land, waar van *Mizpa* in *Benjamin* het aanmerkelykſte. 642

Moeilyke (de), afgemaald. 853

Mohammed, deszelfs afkomſt. 509. geboorte. 510. opvoeding. 510, 511. huwelyk. 511. t'zamenſtel van Godsdienſt. 512. voorgewende Godlyke zending. 513. prediking. 513. toeneemende aanhang, onder den tegenſtand zyner vyanden. 513, 514. voorgewende Godlyke openbaaringen. 513, 514. vlugt na *Medina*. 515, 516. voortplanting van den Godsdienſt door de wapenen. 516, 517. aanvaarding en uitbreiding zyner heerſchappye. 517. dood en begraafenis. 518. onluſten onder het Volk op zynen dood, geſtild door de verkiezing van *Abu Bekr* tot *Khalif*. 734

Moskõeſtrom beſchreeven. 753—755

Moublet, *over de afzetting der Dye in het gewrigt*. Berigt. 417

§ *Mundus* deszelfs *gevallen*. 782

Muſicqſtukken met verzetbaare vormen gedrukt. 852

Muſulmanſche Heerſchappy, gegrondveſt onder *Mohammed*. 517, uitgebreid onder *Abu Bekr* en *Omar*. 737, 739. beveſtigd onder *Othman*. 741; 742

Muſulmannen, hunne gewoone handelwyze met overwonnene Volkeren. 737, 738

N.

Naam des Schryvers voor een werk geplaatſt kan van nut weezen. 297. in hoe ver een Vertaaler zulks mag doen, buiten toeſtemming van den Aucteur? 297

Nagtmenſchen. Zie *Troglodyten*.

Nagtmerrie, hoedanig een ongemak. 171. *derzelver oorzaaken*, en verſchynſelen. 172—176. hoe voor te komen. 177

Natuur, haare drie Ryken. 706

Natuure, ('t Licht der), hoe dierbaar te ſchatten, is minder dan de Godlyke Openbaaring. Zie *Openbaaring*.

Nectarium (het vogt in 't), natuurlyke honig. 427. wat de byen daar omtrend verrigten. 427. van wat dienſt voor de planten, en of ook vergiftig in vergiftige planten? 427—428

Nederlanders hunne leerzugt en oefening gepreezen. 370, 371. die lof gematigd. 371

——— van *wegens* hunne verwaarloozing der nutte Letteroefeninge beriſpt. 429, 431, 432

Negers, *waarneemingen over hunne Opperhuid en Herſenen*. 927, 928

Neuforn (*J. G. Stockar*) *van de Barnſteen*. Berigt. 911

§ *Nieuwland* (*Petrus*) *Brief aan W. Wilhelmius*. Zie *Wilhelmius*.

Nollet (*de Heer Abt*), *Natuurkundige Leſſen*. Eerſte Berigt. 15. Tweede Berigt 157. Derde Berigt. 465. Vierde Bericht. 859

Nyd, afmaaling dier haatlyke ondeugd. 301, 302

O.

O.

Oeſters zyn Hermaphroditen. 256. hunne baarden beſchreeven. 256, 257
Oir afkomſtig van een oud Franſch woord *Hoir*. 856
Omar deszelfs regeering als *Khalif*. 735—739
Onderzoek (het) der Godsdienſtige leeringen noodzaaklyk. 51—53. Zie *Geeſtlykheid*.
Ondeugd (de) leidt ons uit eigen aart tot rampen in dit leeven. 450, 451
Onzydig Volk, deszelfs vryheid van Commercie. Zie *Commercie*, en *Schip*.
Oogwaterzugt, hoedanig eene kwaal? 919. deszelfs tekenen. 920. de naaſte oorzaak. 921. voorzegging. *ald.* geneezing. 922, 923
Oorlogsverklaaring, hoe ver noodzaaklyk voor 't aangaan van een Oorlog. 494, 495. dezelve kan de vryheid van onzydige Volken niet verminderen. 495
Oorzaak van zyn noodlot, in hoe ver de menſch dit zy. 834—841
Openbaaring, (de Godlyke), haare uitmuntendheid boven 't natuurlyke licht. 123. in 't Leerſtuklyke. 124, 125. in 't Zedekundige. 126, 127. en in den invloed op 't menſchdom. 128—132. ſtrydt niet met het natuurlyke licht. 124
Openb. XVII. 8. hoe verklaard. 947
—— XX. 1—5. hoe verklaard. 945, 946
Opſtanding van Jeſus, ſterk verdeedigd, ſterk betwiſt, 675. zyne niet verſchyning aan zyne vyanden tegengeworpen. 676. die tegenwerping maakt de getrouwheid der getuigen niet verdagt, maar beveſtigt dezelve veel eer. 677. hun getuigenis niet verwerpelyk om dat ze vrienden van Jeſus waaren. 678—681. Gods wysheid en goedheid eiſchte die verſchyning niet. 682—684. de Joodſche Raad zou waarſchynlyk egter niet geloofd hebben. 685 wy zouden 'er geen meer verzekering door erlangd hebben. 686. Gods wysheid en goedheid zigtbaar in de beſtuuring van dit geval. 684, 687, 688.
Othmán, deszelfs regeering als *Khalif*. 740—742
Overdaad wel te onderſcheiden van eene ſchuldelooze ruime verteering. 548

P.

Pad (Americaanſche), hoe haare jongen uitbroedt. 802
Paleſtina den Arabieren onderworpen. 737
Palmen, groote en kleine. 245
Palmyreenſche Inſcriptien wanneer geſchreeven. 316
Papgezwellen. Zie *Gezwellen*.
Patriarch van Conſtantinopolen, deszelfs ſtaatſiekleeding. 891, 892. wapen. 893. hoe in Conſtantinopolen te paard rydt. 895
Perſen (de oude) bidden den waaren God alleen aan. 2—5
—— betoonen geen Godsdienſtige, maar eene burgerlyke eerbiedigheid voor het Vuur. 5, 6
—— hunne Godsdienſtige denkbeelden. 9, 10. 320—322
—— hunne handhaaving van den uiterlyken Godsdienſt. 318—320
—— hunne huwelyken. 322
—— het reinigen hunner kinderen. 323
—— hunne handelwyze met de over-

overleedenen. 323
Perſie, onderſcheidene benaamingen dier landſtreeke. 323, 324
—— den Arabieren onderworpen. 739, 741
Perſepolis. Koninglyk Paleis en begraafplaats aldaar. 315. afbeeldingen in de begraafplaats verſchillend verklaard. 315
—— de Inſcriptien aldaar van geen waarde. 316
§ *Petſch* (*J.*), *Redding der Eere en Leere van Leibnitz en Wolf*. 692
§ *Pbaff* (*J.*), *Memorie over het Tiendregt*. 693
Philantbropos, hoe zyne Eigenliefde met de algemeene goedgunſtigheid paart. 352—354
Pis, zout uit het zelve. Zie *Zout*.
Plaatdrukkery, hoe te onderſcheiden van de verzetbaare drukkery. 789. in Europe eerſt in gebruik gebragt door *L. Janſz*. 908. ſpoedig verſpreid. 909, 910
Plantdieren, hoe omſchreeven. 254. welken onder die benaaming behooren. 254, 255
Planten, niet allen vergiftig, in welken het honigvakje van de bloembladen onderſcheiden is. 428
Plegtigheden (Moſaïſche), derzelver verpligtende kragt ten einde. 936—938. hoe de Apoſtelen zich daaromtrend gedragen hebben jegens Jooden en Heidenen. 937
Polypi, drie ſoorten. 252
Pomponatius merkt den Godsdienſt aan als eene ſtaatkundige vinding. 547
§ *Pope*, twee zyner dichtſtukjes zeer flegt vertaald. 142
Prediken (verkeerde manier van) in ons Vaderland. Zie *Bededag*.
Proteſtanten, hunne vereeniging is te verwagten. 225. zwaarigheden ten dien einde uit den weg te ruimen. 226, 227. grond waar op men die vereeniging heeft te verwagten. 689, 690. vooroordeelen die den vreede belemmeren. 690
§ Pſalmen. *Verbetering van derzelver berymsing door een Kunſtgenootſchap*. 62

R.

Raad (Graaflyke), voor 't jaar 1428. 82, 83
—— van eene andere natuur dan de Raad van Holland in 't jaar 1428 opgeregt. 84—87
Raad (de Joodſche) zou waarſchynlyk niet geloofd hebben, al was Jeſus naa zyne opſtanding in 't openbaar verſcheenen. 684, 685
§ *Raſſelas* (*de hiſtorie van*). 286
Rede en Openbaaring niet ſtrydig met elkanderen. Zie *Openbaaring*.
Regtvaardigheid in den handel de zekerſte weg tot voorſpoed. 451
Regtvaardiging des Zondaars, het thans zweevende verſchil deswegens buiten de Openbaaring. 141. een hypothetiſch verſchil. 541. dat de liefde niet moeſt verbreeken. *ald.* 542. eenſtemmigheid der Proteſtanten daar omtrend in 't weezen der zaake. 541, 610, 611.
§—— (*Hiſtoriſche en Godgeleerde Verhandeling over de*). 691
§—— (*Vertoog over de*). 771
Reuzen (Natie van) onwaarſchynlyk. 400
§ *Rheer* (*Jakob de*), deszelfs *Win-*

Winterſche Vermaaklykheden in Nederduitſche Verzen nagevolgd. 851
Rio de la Goa, derzelver gelegenheid. 880. hoe te bezeilen. 880, 881. de geſteldheid van 't Land. 884. Lugtsgeſteldheid aldaar. 886, 887
Rio de Marques beſchreeven. 883
Rio de Spiritu Sancto beſchreeven. 882
Roeping der Heidenen. Zie *Heidenen.*
§ *Royen (Gysbertus van)*, deszelfs *Memorie.* 692
Romans, Aanmerkingen op de Romans, die in ons Vaderland uitkomen. 79, 80, 152, 153, 380, 623, 624, 715, 782.
§ *Rome in brand.* 614
Ruſt (de) in vyfvoetige verzen waar beſt te plaatſen? 64

S.

Sabaïſmus wat? 2, 3
Scheurleer ſenior (H.) Brief over 's Menſchen Vryheid en Afhangelykheid. 429
Scheepsziekten, middelen tom dezelven voor te komen, in 't algemeen. 806—808. op de vaert om de Noord. 809, 810. en om de Zuid. 811. middelen, om derzelver voortgang te beletten. 812, 813
Schip. 's Vyands goed behoort veilig te zyn in een Onzydig Schip. 486, 487. waaren van Onzydigen behooren veilig te zyn in een Vyandlyk Schip. 488. verboodene goederen maaken 't Schip niet verbeurd. 491. ook niet de andere goederen, die daer benevens in 't Schip zyn. 492. de Schepen van onzydige Volken vyandlyk te doorzoeken, geheel onregtmaatig. 487, 492, 493
§ *Schloſſer (Joh. Alb.), twee Scheikundige Verhandelingen.* 303
Schöffer (P.), de uitvinder van 't lettergieten. 790, 792
Schryver, deszelfs naam voor zyn geſchrift. Zie *Naam.*
——— deszelfs geſchrift vermeerderd door den Vertaalder. Zie *Vertaalder.*
§ *Schuppius (Joh. Balth.) Speelpop der Waereld.* 947
Sectiſche benaamingen in den Godsdienſt te wraaken. 140
Semeyns (Meindert) over de geſteldheid van den Aardkloot van binnen. Berigt. 405
——— ——— Voorregten van zyn geſlacht. 405
Sertularia, een Plantdier. 255
Sibylliſche Godſpraaken, hoe aan te merken. 595
Slang of Draak kringswyze geboogen, waar van een zinnebeeld? 731, 732
Smaak (Verſtandelyke), den menſchen gemeen, doch zeer onderſcheiden. 765, 766. verſchilt van oordeel en genade. *ald.* doch trekt dikwils het oordeel na zich, en bederft het. 767. dit 's boven al blykbaar in 't beoordeelen der Godsdienſtige Leerreden. 767—769. wy behoorden onzen ſmaak nauwkeurig te toetſen. 769, 770
Smeergezwellen. Zie *Gezwellen.*
Snelheid van beweeging hoe te kennen? 159. verſnelde ſnelheid wat? 160. hoe te berekenen? 475. vertraagde ſnelheid wat? 160. hoe te berekenen? 476
Sonna, de mondlyke Wet der Mohammedaanen. 514
Spiegel der Behoudeniſſe, door *L. Jansz.* met houten beweegbaare vormen gedrukt.

898, 899
§ *Staats-Schryver (Nederlandſche).* 369
Stapfer (Joh. Fred.) Zedenleer. Berigt. 522
Sterrekykers, in Daniëls boek gemeld, zyn de Magen of Wyzen. 317
Störck (Antoni) over de Cicuta. Berigt. 336
Stof, derzelver deelbaarheid in 't oneindige. 17, 18
—— derzelver werkloosheid. Zie *Traagheid.*
Stofgoud (de handel van) te dryven, op *Rio de Spiritu Sancto.* 882
Straatsburg eigent zich de uitvinding der Drukkunſte toe. Zie *Drukkunſt.*
Strydigheid in de Zedeleer. Zie *Zedeleer.*
Styl (zwellende) van *Hervey* en *Young* berispt. 609, 612, 613. die van *Young* beſchermd. 698—703. ter proeve gegeeven. 704
§ *Swieten, (Gerard, Baron van) over de Legerziekten.* 296
Sympathie, aanmerkingen over dezelve. 722
Synechia, hoedanig een gebrek? 558. deszelfs oorzaaken. 559. kentekenen. *ald.* geneezing. 560, 561. hoe, vergezeld van een Muggekops-oog of Druifgezwel. 562

T.

Tabak, het teelen en behandelen derzelve. 327—333. aan veele gevaaren onderworpen. 334. doch voor 't gemeen voordeelig. 335
Tabaksrook (inblaazing van), een dienſtig hulpmiddel voor drenkelingen. 571, 572
Tafelpragt beſchimpt. 28—37
Tandvleeſch (baſterd), een vleeſchige uitwas, hoe behandeld. 563—565
§ *Tegenwoordige Staat van Zwitſerland.* 614
Tembe, Landsgeſteldheid. 884
Tiend-Regt (het), over Langeraar enz. verdeedigd. 693. 694. een ſtandhoudend regt, dat niet vergaat door 't verveenen der landen. 695
Toekomende ſtaat, deszelfs Leer noodzaaklyk voor 't welzyn der Burgerlyke Maatſchappye. 547. *dit gevoelen* verdeedigd tegen *Cardanus*, *Bayle* en *Mandeville.* 548. beveſtigd uit het gedrag der Staatkundigen. 549—552
Traagheid (kragt van), niet te verwarren met die der zwaarte. 158
Troglodyten, die in onderaardſche Holen woonen. 711, 712. waar in van ons die op de Aarde woonen verſchillen. 712
Tugt (Kerklyke). Verre gaande misſlagen in dezelve in Duitſchland en Denemarken. 543
Tydrekening van den Bybel, Hebreeuwſche *en Griekſche*, van waar zo veel verſchillen? 773, 774

V.

Vallen (het) van een lichaam, deszelfs ſnelheid van beweeging lootregt. 475. langs een hellend vlak. 477. in eene kromme lyn. 479
Vaticaanſche Kerk. Zie *Kerk.*
—— Berg, van waar dus genaamd. 237
Venus, het gaan van Venus over de Zon hoe beſt waar te neemen. 113—117
Verbonden der Volkeren, waar uit ontſtaan? 489. moeten heilig onderhouden worden 490

Ver-

Verdraagzaamheid (Godsdienſtige) verward met de onverſchilligheid. 227
——— verbiedt het ſpotten met de gevoelens eener Gezindheid. 229
——— eiſcht inſchikkelykheid voor den onderſcheiden ſmaak der menſchen. 766, 769
——— der Heidenen op welken grond ſteunde. 552. Joden en Chriſtenen konden hier in met hun niet t'zamenſtemmen. 553, 554
§ *Vereeniging der Proteſtanten*, (eerſte Brief over de). 224. tweede Brief. 689
——— ——— meer te zoeken in de eenigheid der gemoederen, dan in die der huishoudinge. 539, 691. Zie *Proteſtanten*.
§ *Verhandelingen* (*Uitgezogte*). 70, 460
——— ——— *door de Hollandſche Maatſchappy uitgegeeven*. Berigt. 179, 797
Verhevenheid van ſtyl, valſche denkbeelden des aangaande tegengegaan. 610, 612, 613, 704
Verpligting jegens zich-zelven, hoe die ſpreekwyze te verſtaan? 277
Vertaalder in hoe ver zyn Aucteur, buiten deszelfs toeſtemming, mag noemen? 297. en het werk met zyne aantekeningen vermeerderen? 298, 299
Verzen van vyf voeten waar beſt de Ruſt hebben? Zie *Ruſt*.
Uiterſten in de Godgeleerdheid gevaarlyk. 222
Viſſen die op zeeplanten aazen. 876—878
Vleeſchgezwellen. Zie *Gezwellen*.
Vlietbaarheid, hoe te onderſcheiden van Vloeibaarheid. Zie *Vloeibaarheid*.
Vloed en Eb, derzelver oorzaak. Zie *Magneetiſche werking*.
Vloeibaarheid hoe te onderſcheiden van Vlietbaarheid. 19, 872. de oorzaaken van de vloeibaarheid der lichaamen. 870—872
Vogten (de) door onze perskragten niet t'zamenpersbaar. 24, 25
——— wier deelen gelykſlachtig zyn, hoe hunne zwaartekragt oefenen? 860, 861
——— die in digtheid van elkander verſchillen, hoe onderſcheiden werkzaam zyn? 862—864.
——— lichaamen in dezelven ingedompeld, hoe hunne zwaartekragt oefenen? 865—868
§ *V*..... (*Character van den Heer de*). 77
Vonkjes op het zeewater te zien zyn zeer kleine diertjes. 253
Voorſpoed (tydlyke) toe te wenſchen, niet ſtrydig met den aart der Euangelieleere. 446—457. op welke voorwaarde het zelve behoort gedaan te worden. 453
Voorzienigheid (Gods) en 's Menſchen werkzaamheid gaan t'zamen. 834—844
Vorſten, hun gevaarlyke ſtaat door de te groote toegeeving voor hunne Staatsdienaaren. 743
§ *Vos* (*Jacob Albert*), *uitlegging van Daniël*. 845
Vriesland kortlyk beſchreeven. 780
Vuur, hoe door de Perſen geëerd. 5, 6, 318—320

W.

Waarheid (liefde voor de), noodzaaklyk. 45—48
——— —— ——— aan welke kenmerken te beproeven. 49—56
Wagenaar (J.), Beſchryving van Amſterdam. Berigt. 655
Warburton (W.), de Goddelyke zending van Moſes. Berigt. 545
Waterweegkunde, wat daar omtrend in 't algemeen aan te merken? 859. door eenige voorſtellen opgehelderd. 860—867
Waterzugt, in veelen ongeneeslyk geagt uit verſchillende reden. 434. haare zitplaats. 435, 436. de ſtof van waterzugtige gezwellen. 437, 438. de oorzaaken der waterzugt. 439, 440. het bovenſtaande nader beveſtigd. 441. hier uit afgeleid de reden waarom de Waterzugt zo dikwils ongeneeslyk zy. 442—446. uitwerkingen van den *Cremor Tartari* in dezelve. 696
Watzon (F.) de dierlyke Wereld. Eerſte Bericht. 625. Tweede Bericht. 873
Weer (het). Zie *Callus.*
Werkloosheid der ſtoffe. Zie *Trogheid.*
Werpkragt, haar uitwerkſel. 478, 479
Wet (de) van Moſes, in hoe ver dezelve aanleiding geeft tot het denkbeeld van een leeven naa dit leeven. 206, 207
——— —— —— door de Engelen op Sinaï uitgeſproken. 210
——— —— —— derzelver plegtigheden niet meer verpligtende. Zie *Plegtigheden.*
§ *Wilhelmius (Wilhelmus) Brief aan P. Nieuwland over de Regtvaardiging des Zondaars.* 540
Wind (P. de) over de Ziekten op de Oſtindiſche Schepen. Berigt. 813
Wolf en Leibnitz, de invloed hunner Leere. 429
——— —— onbeſtaanbaarheid hunner Leere met de Leer der Lutherſchen en der Gereformeerden. 433, 434
——— —— verdeedigd. 692
Wormen (de) zyn geen Hermaphroditen, *en leggen eijeren.* 71
Wyzen der Perſen. Zie *Magen.*
§ *Wysgeer (de Hollandſche).* 145, 373, 773

X.

Xeranthemum, beſchryving van deszelfs Bloem-Kelk. 669

Y.

Yzheid der lichaamen beweezen. 22, 23

Z.

Zaadhuisje der bloemen. 671—673.
Zaag-Vis beſchreeven. 877. hoe zyne zaag gebruikt om zich voedſel te bezorgen? *ald.*
Zedelyke daaden der menſchen, op welke gronden ſteunen? 271. woordenſtryd daar omtrend. 271—273. niet af te leiden uit één enkeld beginſel. 274, 275. maar uit drie hoofdbeginſelen. 276—278. Godsdienſtigheid. 279. Eigenliefde. 280. Algemeene Goedgunſtigheid. 281. die hand aan hand gaan. 282. Regels, hoe zich te gedraagen als deeze grondbeginſels niet gelyklyk in 't oog gehouden konnen worden. 283, 284, 285.
Zedenleer van 't Euangelie voortreffelyker dan die der Heidenen. 126—128, 524

Ze-

Zedenleer derzelver onderwys op de Hooge Schoolen ſchandelyk verzuimd. 527, 529. de oorzaaken van dit verzuim. 530—534. deftige vermaaning deswegens. 535—537
——— laat geene ſtrydigheid toe. 355. hoe derzelver ſchynſtrydigheden in ons gedrag te vereffenen. 283—285. 355—359.
Zedigheid vereischt in 't bepaalen van Godsdienſtige zaaken. 14
Zee, haar oppervlak rytt en daalt binnen een zeker getal van jaaren. 413, 414
——— hoe zee in eigendom verkreegen kan worden. 481. wat regt die eigendom zou geeven? 482
Zee-boomtjes zyn gewaſſen, en geen voortbrengſels van diertjes. 250, 251
Zeebrieven, verpligting om dezelven te toonen. 492, 494
Zeekorijen, tegen gemeen ſchietgeweer beſtand. 886
Zee-mos, is een gewas, en geen voortbrengſel van diertjes. 251
Zenuwen, derzelver ziekten. 718—723
Zin van Gods Woord is altyd enkelvoudig. 824, 825
Zon, ſtaſſtand van den Aardkloot. Zie *Aardkloot.*
——— Venus in de Zon. Zie *Venus.*
Zout uit menſchen-pis te maaken, hoe? 303, 304
Zonde des Joodſchen Volks geen rede van 't uitſtel der komſte van den Meſſias. 605, 606. het Volk zou godloos zyn als de Meſſias ſtond te verſchynen, volgens de voorzeggingen. 606
Zoroaſter zuivert den Godsdienſt der Perſen van 't Sabaïſmus. 309
——— deszelfs Leer zeer hoog geagt by de oude Perſen. 309
——— deszelfs Leer beveſtigd. 316
——— wanneer by *Darius Hyſtaſpes* gekomen. 314
Zwaard-Vis beſchreeven. 876. waar toe deszelfs zwaard dient? *ald.* deszelfs kragt. 877
Zwaarte eigenlyke. 471. zoortlyke. 472. betreklyke. 865. de werking der eigenlyke zwaarte, in alle lichaamen de zelfde. 473. onveranderlyk door alle tyden. 474. maar verſchillende op onderſcheidene plaatſen. 474

Zin-

Zinſtoorende Drukfeilen.

Aldus te verbeteren.

Bl. 19	*r.* 4	in	*lees* en
33	20	*bacheimer*	*bocheimer*
68	3	God.	God,
69	18	*ap*	*op*
109	16	problematiſch	*lees* problematiſch,
114	36	Schot-	*lees* Schet-
118	18	ſtanders	ſtanden
143	bov.	VOSDRYMIGE	*lees* VRYMOEDIGE
149	32	en	*lees* om
156	15 en 22	Table Genvale des motives	*lees* Table Generale des matieres
249	13	Fuſcus	*lees* Fucus
	32	Schelvis	Schelpvis
250	6	*Lithoxyla*	lees *Lithoxyla*
		Keratophyta	*Kerato-phyta*
	7	*Titane-keratophyta*	lees *Titano-kerato-phyta*
	24	Tituno	*lees* Titano
	31	in	en
251	26, 28	*Conſervæ*	lees *Conſervæ*
252	2	die men	*lees* die men op de
254	27	*Tulipora*	lees *Tubipora*
	28	hier	het
	29	*Alegonium*	*Alcyonium*
	30	*Eſcham*	*Eſchara*
255	5	*Conſervæ*	*Conſervæ*
	35	*Coralitia*	*Corallina*
257	11	vazen	vaten
258	27	*Aſci-Molluſca*	lees *Molluſca*
278	36	nagaen	*lees* nagaen hoe
Bl. 287	*r.* 35	hun	*lees* hun,
	36	niet,	niet
306	8	*betreft*	*behelſt*
312	25	deezen	deezer
314	38	*deſcripto*	*deſcripto*
315	9	*relevo*	*rilievo*
	18	*Perſepolio*	lees *Perſepolis.*
316	15	manier	*lees* marmer
321	4	*en*	om
356	onder aan	7, 10.	281, 284.
359	r. 27	beminnende.	*lees* beminnende,
	30	weezen	*lees* redelyk weezen
367	28	der	*lees* die der
392	18	voetwerk	*lees* vaatwerk
412	18	zyn	*lees* zyn" (*)
	19	" doet zeggen (*)	*lees* doet zeggen,"
415	27	dat ze	*lees* dat
416	8	misſlag	uitſlag
455	onder aan	1 Pet. III. 10—	13. *lees* 3 Joh. 2.
456		3 Joh. 2.	*lees* 1 Pet. III. 10—13.
457	r. 14	maer	*lees* naer
516	5	*Aejra*	*Hejra*
599	27	in	en
617	40	zynde.	zynde,
632	38	ver	vet
637	4	1 ſtellen	ſtellen
657	11	*Hiſtorie;*	*Hiſtorie,*
688	8	pleegen	te pleegen
	19	moed	moeſt
702	29	*voortgebragt.*	*Dit woord is te veel,* volgens de opgave der drukfouten in de *Britſche Gedagten.*
717	30	onvermoeden	*lees* onvermoeiden

Bl.

DRUKFEILEN.

Bl. 740	r. 30	*Khorofán* lees *Khoraſán*	Bl. 849	r. 5 als al
745	35	*onbevlekte* lees *onbevolkte*	850	46 ze het ze 't
757	4	en kwaadaartig *lees* eene kwaadaartige	851	36 't *Wintergety* lees 't *Winterty*
769	1	in zyn *lees* zyn	852	4 *Raamſche* lees *Roomſche.*
782	16	herhalen verhalen	889	20 σωχάμεν *lees* σωχάμεν
792	16	gedenktekenis *lees* gedenktekens	905	17 na niu
794	31	in *lees* op	939	4 Moſes: we *lees* Moſes. We